

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:

EÖRSI GYULA, FRISS ISTVÁN, HEVESI GYULA,
SZALAI SÁNDOR

SZERKESZTI:

FRISS ISTVÁN

I. KÖTET

1—2. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1966

IX. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztő bizottság tagjai

EÖRSI GYULA, FRISS ISTVÁN, HEVESI GYULA, SZALAI SÁNDOR

Szerkeszti

FRISS ISTVÁN

Technikai szerkesztő

MÁDL FERENC

KIADÓHIVATAL: BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.
SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., NÁDOR U. 7.

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának Közleményei változó terjedelmű füzetekben jelennek meg, és az Akadémia IX. Osztályának munkájáról szóló tájékoztatókat, az Osztály előadó ülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értekezéseket közölnek a közgazdaságtudomány, az ágazati gazdaságtudományok, az állam- és jogtudományok, a szociológia, a statisztika, a demográfia, valamint az afro-ázsiai kutatások köréből. Évenként általában négy füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendők:

Magyar Tudományos Akadémia
IX. Osztályának Közleményei
Budapest V., Nádor u. 7.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

Minden szerzőt megjelent munkájáért 50 különnyomat és nyomtatott 40 000 „n”-enként 400,— Ft tiszteletdíj illet meg. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felelősséget a beküldött kéziratok megőrzéséért vagy továbbításáért nem vállal.

A Közlemények előfizetési ára belföldi címre 40,— Ft, külföldi címre 60,— Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Budapest V., Alkotmány u. 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám 05-915-111-46), külföldi megrendelések a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő u. 32., Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám 43-790-057-181) útján eszközöndők.

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Oeconomica*
2. *Acta Juridica*

Acta Oeconomica szerkesztősége: Budapest V., Nádor u. 7.

Acta Juridica szerkesztősége: Budapest V., Szemere u. 10.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:
EÖRSI GYULA, FRISS ISTVÁN, HEVESI GYULA,
SZALAI SÁNDOR

SZERKESZTI:
FRISS ISTVÁN

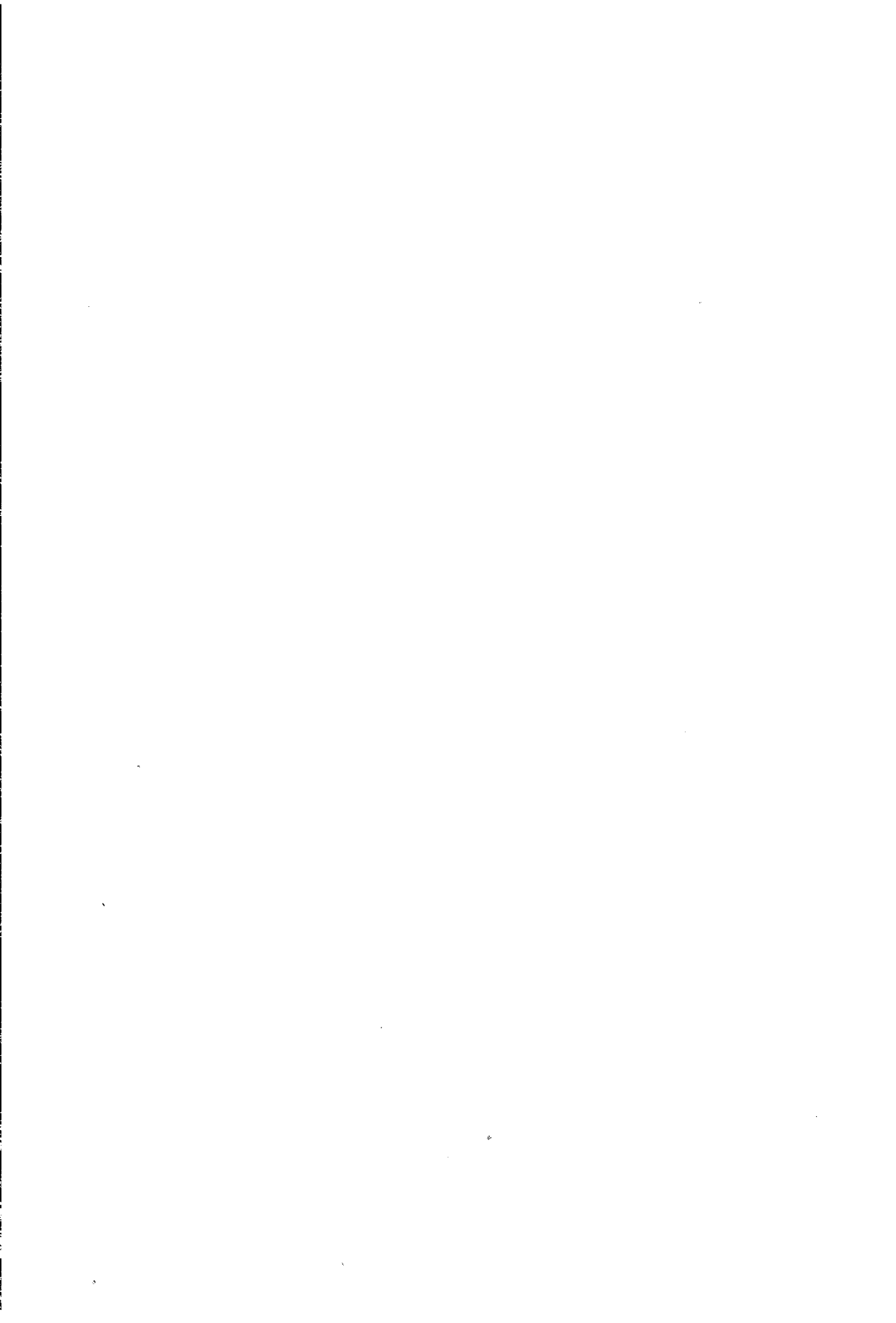
I. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1966

IX. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYA
OSZTÁLYKÖZLEMÉNYEINEK
MEGINDULÁSÁHOZ

A Magyar Tudományos Akadémia Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának 1965-ben történt létrehozását közvetlenül követően határozta el az Akadémia Elnöksége — az MTA Elnöksége 8/1965. számú határozatában — a Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya Osztályközleményeinek megindítását. A lap szerkesztőbizottságát a IX. Osztály 1965. december 13-án tartott Osztályülése választotta meg.

A Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya Osztályközleményeinek megindításával a Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége a lap profiljára nézve külön nem rendelkezett; abból indult ki, hogy a IX. Osztály közleményeinek a Gazdaság- és Jogtudományok Osztályára nézve ugyanaz a rendeltetése mint az akadémiai osztályközleményeknek általában. Nevezetesen az osztályrendezvények anyagának (az évi közgyűlés keretében megrendezésre kerülő osztályülés és vitája, székfoglalók, stb.) és az Osztály életéhez tartozó eseményekről szóló tájékoztatók közzétevése egyrészt, ill. az Osztályhoz tartozó tudományágakra vonatkozó tudományági általános referáló-értékelő tájékoztatók közzétevése más részből.

A szerkesztőbizottság igyekezni fog, hogy a Gazdaság- és Jogtudományok Osztályához tartozó tudományágakat

- a közgazdaságtudományt*
- az ágazati gazdaságtudományokat*
- az állam- és jogtudományt*
- a szociológiát*
- a demográfiát és*
- a statisztikát*

illetően a fentiekben jelzett hagyományos szerkesztési elveknek eleget tegyen.

Az Osztályülés állásfoglalása alapján a szerkesztőbizottság még tovább is kíván lépni, amennyiben — addig is, amíg létre nem jön egy általános társadalomtudományi interdiszciplináris és referáló folyóirat — a folyóirat egyes számaiban nyilvánosságot kíván biztosítani egyes, a társadalomtudományokat általában érintő módszertani és elvi kérdéseket tárgyaló írásoknak, továbbá az egyes diszciplínákra tartozó olyan konkrét kérdéseknek amelyek általánosabb érdeklődésre tarthatnak számot. Olyan törekvés ez, amelynél csak szerény eredmények feltételezése célszerű; egyebek között a lap elég szűk évi ivkerete (20 szerzői ív) miatt is.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK KIBŐVÍTETT OSZTÁLYÜLESE

(1966. május 2.)

A beszámolót „Beszámoló a Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának tevékenységéről” címen *Friss István* osztálytitkár terjesztette elő. A vitában felszólaltak: *Péter György*, a Központi Statisztikai Hivatal elnöke, *Háy László* MTA levelező tag, *Hevesi Gyula* akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia alelnöke, *Kovacsics József* egyetemi tanár, *Mátrai László* akadémikus, a Filozófiai és Történeti Tudományok Osztályának osztálytitkára, *Szabó Imre* akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia főtitkárhelyettese, *Harsányi István* az MTA Ipargazdasági Bizottságának titkára, *Bognár József* MTA levelező tag, a Kulturális Kapcsolatok Intézetének elnöke, *Weltner Andor* egyetemi tanár, *Hegedüs András* az MTA Szociológiai Kutató Csoportjának igazgatója, *Kovács István* MTA levelező tag, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének igazgatóhelyettese, *Osztrovski György* MTA levelező tag, az OMFB alelnöke.

Az alábbiakban a beszámolót és annak ugyancsak vitára bocsátott mellékletét teljes terjedelemben, a felszólalásokat rövid érdemi összefoglalásban közöljük.

Beszámoló a Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának tevékenységéről

I. A beszámoló előterjesztése

Friss István osztálytitkár a nyilvános ülést azzal nyitotta meg, hogy a beszámolót (az osztálytitkári referátumot és annak mellékletét) minden meghívott előre megkapta, ezért annak felolvasása helyett a beszámolóban foglalt néhány kérdés behatóbb elemzése, kiegészítése, illetőleg ezek kapcsán egy-két általános szempont felvetése célszerű. A társadalomtudományok programjának alakulására, a 3 éves tervezésre és az egyes tudományágak helyzetének felmérésére vonatkozó kiegészítések előtt — mintegy fő szempontként — a következőkből indult ki.

A közgyűlés anyagában, a közgyűlés elé került határozati javaslatban is szó esett az Akadémia fokozott felelősségéről a társadalomtudományok tekintetében. A főtitkári beszámoló ezt a fokozott felelősséget elsősorban abból vezette le, hogy a társadalomtudományok területén nincs olyan elhatárolódás az alapkulutatók és az alkalmazott kutatások, illetve a fejlesztés között, mint a természettudományok és különösen a műszaki tudományok területén. Ehhez még hozzátehető, ami egyébként szorosan összefügg ezzel, hogy alig van a minisztériumok hatáskörébe tartozó társadalomtudományi intézet, megint csak ellentétben a természettudományokkal és különösen a műszaki tudományokkal, ahol elég sok intézet van az egyes gazdasági minisztériumok felügyeleti hatósága alatt.

Indokolt azonban még egy, ezeknél is lényegesebb különbségre rámutatni; nevezetesen a társadalomtudományoknak a szocialista társadalomban betöltött, vagy pontosabban: betöltendő szerepére. Az utolsó években ez egy kicsit a társadalmi tudatban is elhomályosult. Az utolsó években sok szó esett a tudományok szerepéről társadalmunkban általában. Érdemes azonban felidézni, hogy milyen vonatkozásban és milyen értelmezésben esett szó a tudományok szerepéről. Elsősorban — és ez különösen a Szovjetunió Kommunista Pártja XXII. kongresszusához fűződött — igen sok szó esett arról, hogy a tudomány közvetlen termelő erővé válik és ehhez igen sok magyarázatot, kommentárt fűztek. Ez kétségkívül igaz, fontos tény, de az is igaz, hogy ez nem a társadalomtudományok jellegzetessége, sőt, a társadalomtudományoké még kevésbé, mint a természettudományoké és a műszaki tudományoké és az is igaz, hogy ez nem a szocialista társadalom jellegzetessége, mert hiszen az, hogy a tudomány közvetlen termelő erővé vált és válik, ez természetesen nem csak a szocialista társadalomra jellemző. Ezzel összefüggésben utaltak arra, hogy a társadalom általános fejlődésével kapcsolatban a társadalomtudományokra hárul bizonyos feladatok megoldása, mint például műszaki feladatokkal, műszaki tervezéssel kapcsolatos gazdasági feladatok megoldása, vagy idevonatkozó jogszabály előkészítési feladatok megoldása stb. Egyéb területeken jelentkező feladatok körében — ez már a társadalomtudományokra és a szocialista társadalomra jellegzetes — sok szó esett ezeknek a tudományoknak a feladatairól a társadalmi tudat kialakításában vagy ahogy ez legtöbbször a vitákban, az irodalomban szerepelt, ezeknek a tudományoknak a feladatairól az ideológiai képzésben, az ideológiai feladatok megoldása terén.

Itt természetesen már széles körben az összes társadalomtudomány szerepel, az említett jogon, közgazdaságtudományon kívül a történelemtudomány, a nyelvészet stb. Bizonyos, hogy ezek a feladatok valóban rendkívül fontosnak és legalábbis ebben az utolsó részükben már jellemzőek is a mi társadalmunkra is. De mintha emelett kissé háttérbe szorult volna, megfeledeztünk volna arról, hogy egész politikánknak, tehát lényegében egész társadalmunk tudatos irányításának minden vonatkozásban tudományosnak kell lennie, a tudományra kell épülnie, arra kell alapoznia, mégpedig a materialista tudományra, a materialista felfogásra, tehát a társadalom tényeinek, fejlődési tendenciájának sokoldalú, elmélyült megismerésére, elemzésére, fejlődési törvényeinek feltárására, hogy elkerülhető legyen az a különben fenyegető hiba, hogy vágyakra, elképzelésekre, kívánságokra, akaratokra épül a társadalmi irányítás. Ez olyan feladat, amely valóban egyrészt a társadalomtudományokra hárul, másrészt a szocialista társadalomra, a történelem folyamán először a szocialista társadalomra vonatkozik.

Ez azonban — érthető módon — rendkívüli felelősséget ró a társadalomtudományok művelőire, különösen azokra, akik ezeket a társadalomtudományokat, ezek kutatását irányítják, vagy pontosabban: akik résztvesznek ezeknek a kutatásoknak az irányításában.

A fentiekben vázolt alapfelfogásból kiindulva Friss István előbb a *társadalomtudományi kutatások programjának kialakítására nézve* fűzött kiegészítő megjegyzéseket a beszámolóhoz.

Az Elnökségi beszámolóban ez úgy szerepel, hogy ki kell dolgozni a társadalmi kutatások fejlesztésének fő irányait, össze kell hangolni a különböző helyeken folyó társadalomtudományi kutatásokat. A kutatások fejlesztése, irányítása, koordinálása területén az elmúlt években vagy az elmúlt egy-két évtizedben szerzett tapasztalataink általában igen vegyesek, pozitív és negatív tapasztalatok egyaránt. A tudományos kutatásoknak felsőbb irányítását, befolyásolását számos tényező korlátozza. Mindazonáltal az is biztos, hogy ezen a téren elég sokat haladtunk előre. Ha visszagondolunk arra,

hogy még nem olyan sok idővel ezelőtt egyáltalán kilátástalannak ítélték, feleslegesnek vagy éppen károsnak minősítették azt, hogy a tudományok fejlődését valamiképpen kívülről befolyásolni igyekezzünk, ez a felfogás ma biztosan a múlté és nem is lehet másképpen; világméretű tapasztalat, — és azt hiszem, nemcsak a szocialista országok tapasztalata — hogy a kutatást, a vizsgálatokat, a fejlesztést nagy mértékben lehet kívülről befolyásolni, nem utolsó sorban az anyagi eszközök megfelelő csoportosításával és irányításával, átcsoportosításával. Itt azonban a kutatások összehangolásáról és irányításáról abból a fent már említett szempontból kell szólni, hogy a társadalomtudományoknak végeredményben a társadalom irányítása tudományos megalapozását kell szolgálniok.

Ebből a szempontból nézve, vagy legalább is ezt a szempontot is figyelembe véve vizsgálta meg a Közgazdaságtudományi Bizottság a közgazdaságtudomány területén folyó kutatások irányításának, összehangolásának kérdéseit. A Közgazdaságtudományi Bizottság abból a közgazdászok között általában elfogadott tapasztalatból indult ki, hogy a távlati kutatási terv közgazdaságtudományi vonatkozásban nem megfelelő és az abban megjelölt fő feladatok nem alkalmasak a tudományos kutatás megfelelő koncentrálására és koordinálására; ebből a tapasztalatból kiindulva bizottságot küldött ki annak tanulmányozására, hogyan kellene ezt a rendszert megváltoztatni. A most már minden szinten jóváhagyott javaslatot, illetve bizottsági rendszer leírását a beszámoló tartalmazza. Nincsenek még eredményeink, csak kezdeti lépések, de talán ezek is tanulságosaknak bizonyulhatnak. A lényeg az, hogy fő figyelmünket — és főleg ami a koordinálást illeti, amely nem terjedhet ki a tudomány területén folyó ezer különböző kutatásra — két témakörre koncentráljuk. Ez a két témakör megfelel a fentebb említett és kiemelt szempontnak. Az egyik a magyar népgazdaság reálistan tervbe vehető optimális szerkezetének kialakítását szolgáló kutatások, a másik pedig a népgazdaság vezetési és irányítási rendszerének tökéletesítésére irányuló kutatások. A második lényeges elem pedig az, hogy ezeknek a kutatásoknak nem koordinálására, hanem tudományos tervezésére és összehangolására két nem koordináló, hanem kifejezetten tudománypolitikai albizottságot létesítettünk, az egész terület koordinálására pedig egyetlen albizottságot, egy úgynevezett Vezetői Tanácsot hoztunk létre, abból a tapasztalatból kiindulva, hogy eddig a koordináló bizottságokban az egyes témák kutatásával foglalkozó, sokszor 5—6 vagy több kutatóhelyet, általában a kutatóhelyeket olyan megbízottak képviselték, akiknek semmiféle felhatalmazásuk nem volt kötelezettség vállalására, most pedig azt akarjuk, hogy, a Vezetői Tanácsban olyanok legyenek együtt, akik nyugodtan és a cselekedetük súlyának tudatában mondhatják: kérem, mi elvállaljuk ennek a témának a kutatását, ebben résztveszünk, ehhez hozzájárulunk.

Friss István következő kiegészítése a *hároméves kutatási tervek*re vonatkozott. Ennek első új vonása az, hogy a tervezés három évre történik, tudniillik az 1966—1968-as időszakra kísérletként — mondja a rendelet szövege, ez is a megelőző viták egyik lecsapódása — a hároméves tervezési időt vezetik be. Ezen belül a kiemelésre érdemesnek talált első megállapítás az, hogy a hároméves kutatási terveket a kutatóhely vezetője állapítja meg. Ez természetesen elsősorban a kutatóhely vezetőjének felelősségét és kötelességét emeli és nem azt jelenti, hogy a hároméves terv a vezető megállapítása alapján minden további nélkül törvényerőre emelkedik, mert az utasítás további része szerint a hároméves tervet az illetékes osztály felülvizsgálja és a felülvizsgálat eredményéről közvetlenül értesíti a kutatóhely vezetőjét. Arra is van rendelkezés, hogy ha nézeteltérés merülne fel, ezt hogyan kell rendezni.

Bizonyára mindazoknak, akik akár valamilyen intézetben, akár tanszéken vagy más kutató intézményben foglalkoztak kutatási tervek összeállításával, általános tapasztalatuk az volt, hogy az éves tervek alkalmatlanok arra, hogy azokban valami tervezési-

séget lehessen érvényre juttatni. Ennek különböző okai vannak. Az egyik az, hogy általában a kutatások, vagy legalábbis a kutatások igen nagy része több mint egy évet ölel fel. A másik ok: azáltal, hogy egy évre szóltak a tervek, ezekben nem lehetett olyan témát felsorolni, amelyeknek a kutatása ugyan társadalmi szükséglet volt, amiről mindenki tudott, amelyeknek a kutatása feltétlenül szükséges, kívánatos lett volna, de egyszerűen azért nem lehetett felvenni, mert az egyéves kutatási terv csak a meglévő kapacitásokból indulhatott ki, eleve korlátozva volt a meglévő kutatókra, azok eddigi kutatásaira, érdeklődési körére, stb.

A három évre való korlátozás is jelent ugyan ebből a szempontból bizonyos hiányosságot, mégis lehetővé teszi azt, — és az megint csak megfelel a bevezetőmben említett, a társadalomtudományokra háruló nagy feladatoknak, — hogy áttekintsék az egész területet, hogy olyan témákat is felvegyenek a hároméves tervbe, amelyekre az adott körülmények között nincs meg a kapacitás, a kutató, de amelyek egyúttal kijelölik az egész intézet vagy intézmény fejlesztésének irányát, arra utalnak, hogy hol látnak a vezetők olyan hiányt, amelyet belátható időn belül pótolni kell.

Ami a *legfontosabb tudományágak elemzésének és értékelésének a kérdését* illeti, a beszámoló utal arra, hogy erre elnökségi utasítás van, amely arra kötelezte az osztályvezetőseket: határozzák meg a gondozásukra bízott tudományterület jelenleg legfontosabbnak tekinthető tudományágait, valamint azt, hogy milyen sorrendben és ütemezésben kívánják azok helyzetét mélyreható marxista elemzéssel megvizsgálni. Azt is kimondja ez az utasítás, hogy a felmérés sorrendje szempontjából legfontosabbnak tekinthető tudományágak meghatározása legyen összhangban a tudományterület távlati fejlesztési elképzeléseivel. Az osztályvezetősek a legnagyobb figyelmet a legfontosabb tudományágakon belül is az elsősorban fejlesztendő ágazatokra fordítják. Ezt a novemberben kelt elnökségi utasítást Osztályunk januárban tartott ülésén vitatta meg. Bár az első pillantásra az ott hozott határozat talán nem mindenben felel meg az elnökségi utasításnak, alapjában véve összhangban van az elnökségi utasítás szellemével és annak bizonyos továbbfejlesztését jelenti. Ami összhangban van az utasítással az az, hogy az Osztály határozata szerint a felmérés szervezésére és összefoglalására a bizottságokat kell felkérni. A vitában az az álláspont alakult ki, hogy ez rendkívül bonyolult, nehéz és csak nagyon alaposan átgondolt és megtervezett munkával megoldható feladat. A tudományág egész munkáját áttekinteni nyilvánvalóan messze felülmúlja egyetlen ember, akár a tudományágban legjobban tájékozott ember képességeit is, tehát általában sok ember vagy legalábbis több ember munkáját kell megszervezni, összekapcsolni, irányítani, hogy tényleg megfelelő képet tudjunk adni az egészről. A másik szempont, amely az osztályhatározatban kidomborodik és amelyről azt lehet mondani, hogy látszólag talán ellentétben áll az elnökségi utasítással, de szellemében megfelel annak, a következő volt: a sorrendiséggel kapcsolatban az osztályülés valamennyi bizottság egyidejű felkérését tartotta helyesnek. A sorrend szerinti ütemezés nagyon elhúzná a feladat teljesítését, tekintettel annak rendkívüli munka- és időigényességére is. Az Osztály különben sem érezte magát hivatottnak arra, hogy valami fontossági sorrendet állapítson meg az Osztályhoz tartozó tudományok tekintetében. Megállapítsa, hogy fontosnak vagy különösen fontosnak tartja a közgazdaságtudományt vagy a szociológiát vagy a jogot és ezzel mondja ki, hogy ez vagy az a tudomány fontosabb a másikkal? Abból indultunk ki, amire már fentebb történt utalás, hogy csak ha mindezeket együtt alaposan és igazán tudományosan, tehát a materialista felfogásnak, a tényleges helyzetnek megfelelően a tényleges tendenciákat megállapítva felmérjük, akkor hozzuk az egész társadalomtudományt abba a helyzetbe, hogy tudományos irányítása valóban lehetővé váljék. Ebben a szellemben kell igyekezni saját munkánkat is kifejleszteni és együttműködésünket a két másik társadalomtudományi osztállyal is kialakítani.

II. A Beszámoló: Friss István osztálytitkári referátuma

A.

Engedjék meg, hogy a referátum jellegéhez egy előzetes megjegyzést tegyek. Az 1965. évi közgyűlés és nagygyűlés keretében — jubileumi ülészaklívén — az osztályüléseken az osztályvezetőségi beszámolók 10, illetőleg 15 évi akadémiai tevékenységről adtak számot, mind az osztályok tevékenységére, mind az egyes kutatóintézetek munkásságára, illetőleg általában az egyes tudományterületek fejlődésére vonatkozóan. Így jártak el a mi „előd-osztályaink” a II. és a VI. Osztály is. Ma már általánosan kialakult nézet, hogy az egyes tudományterületek és intézetek, az intézeti kutatások fejlődéséről komoly és elemző áttekintést kb. 3 éves periodicitásban lehet és célszerű adni. Mint látható volt, az Elnőség beszámolója is a következő nagygyűlésre hagyta a szokásos — az egyes tudományágak fejlődését általában összegez — beszámolót; helyette döntően egy speciális kérdéssel — az Akadémia országos szerepe és hatása a társadalmi gyakorlatban — foglalkozott. Mínt hogy a IX. Osztály összesen is csak alig egy éve létezik és a hozzá tartozó tudományágakra nézve irányító tevékenysége csak most van kibontakozóban, osztályunk esetében még egy okkal több szól a szokásos általános beszámoló későbbre halasztása mellett.

Az elmondottak miatt célszerűnek látszott, hogy az osztálytitkári referátumban előbb rövid tájékoztatót adjunk az osztályvezetőség, illetőleg az Osztály eddigi tevékenységéről, fontosabb feladatairól (1), majd pedig néhány fontosabb elvi tudománypolitikai, tudományszervezési kérdéssel foglalkozunk. A számos megvitatásra érdemes kérdés közül a következőket érinteném: az Akadémiára, illetőleg az Osztályra háruló országos felelősség érvényesítésének kérdései a társadalomtudományok hazai fejlesztésének területén (2); az elmélet és a gyakorlat kapcsolatának egyes kérdései a társadalomtudományi kutatásban, különös tekintettel az Osztályhoz tartozó intézetek szerepére (3); az Akadémiának az Osztályra tartozó kiemelt témája, illetve ennek kapcsán a közgazdaságtudományi témák koordinációs bizottsági rendszerének, egyben magának a Közgazdaságtudományi Bizottságnak az átalakítása (4); végül a 3 éves tervezésre való áttérés egyes kérdései az intézeti kutatási tervek egyes területén (5).

Az Osztály, illetve a hozzá tartozó intézmények munkájáról a képet teljesebbé, de semmi esetre sem teljessé tenni az a tájékoztató hivatott, amelyet a meghívottaknak, mintegy az osztálytitkári referátum mellékleteként szintén megküldtünk.

B.

1. *Az Osztályvezetőség, illetőleg az Osztály tevékenységéről, fontosabb feladatairól szólva* azzal kell kezdenem, hogy jelen referátumban nem az Osztályvezetőség, hanem az osztálytitkár beszámolójáról van szó. Az Osztály vezetési

módszerére, munkájára ugyanis jellemző volt, hogy osztályvezetőségi ülések helyett osztályüléseket tartott, az Osztályvezetőség szűkebb kollektívája helyett az Osztály plénuma keretében került sor az Osztály vezetésével kapcsolatos teendők ellátására, különböző kérdések megtárgyalására, állásfoglalások kialakítására és határozatok hozatalára. Ez a vezetési módszer, amelynek gyakorlását, ill. kipróbálását több tagunk javaslatára már alakuló ülésünkön elhatároztuk, bevált. Az Osztályhoz tartozó tudományágak a korábbi gyakorlathoz képest inkább és eléggé homogének ahhoz, hogy az osztályülés plénuma a területen felmerülő kérdéseket érdemben megvitassa, azokban érdemben állást foglaljon. Az Osztály tagjainak száma is még azon a határon belül van, amelyen felül operatív tevékenység már problematikus lehetne. Minthogy az Osztályban, talán a demográfiától és a statisztikától eltekintve minden az Osztályhoz tartozó tudományterület képviselve van, eddig a jelzett vezetési módszer folytán az sem merült fel, hogy az Osztályvezetőség tanácskozó tagokkal egészüljön ki. Az osztályülésrendszer tehát amellet, hogy érdemben előnyös demokratikus forma, munkaökonomiai szempontból is eléggé hatékonynak bizonyult. Az Osztály ilyen munkamódszer mellett is aktív volt. Ezt bizonyítja, hogy Osztályunk megalakulása óta 6 osztályülést és 1 osztályvezetőségi ülést tartottunk. Különösen akkor méltányolhatjuk ezt a számot, ha tekintetbe vesszük, hogy az 1965. június 23.-án tartott alakuló ülés után az Osztály tevékenységét igazán csak 1965. szeptemberében, tehát alig fél éve kezdte meg.

Az ülések jelzett viszonylag nagy számát természetesen a feladatok sokasága tette indokolttá. Amellet, hogy az Osztály a hozzá tartozó tudományágak kiemelkedő jelentőségű elvi tudományos és tudománypolitikai kérdéseivel kíván egyre fokozottabban foglalkozni, e tekintetben kíván fejlett irányító tevékenységet kifejteni, mindenekelőtt szembe kellett néznie számos, a megalakulással kapcsolatos olyan kérdéssel, amelyek a megszokott mechanizmusban rutin jellegűnek tekinthetők (pl. a könyvkiadási keretek, külföldi kapcsolatok kereteinek kialakítása, egyáltalán a régi szervezés szerinti különböző osztályoknál a IX. Osztály tudományágaira nézve kialakult tervek átvétele, integrálása, az igények áttekintése, a lehetőségek felmérése, stb.), vagy amelyek a megalakulás folyamatának szervezeti lezárását jelentették (pl. a szaktitkárság mint önálló szervezeti egység létrehozása, munkájának megszervezése, az Osztály mint önálló költségvetési egység pénzügyi kereteinek kialakítása, stb.).

Az akadémiai osztályok tervében ismétlődő, illetve az Osztály megalakulásával kapcsolatos jelzett szervezeti jellegű kérdéseket most nem említve, az osztályülések napirendjén a következő fontosabb elvi, tudománypolitikai kérdések szerepeltek. Az Osztály megvitatta az Afro-Ázsiai Kutató Csoport önálló intézménnyé alakulásának kérdését, ennek keretében a Csoport tevékenységének, feladatának körét (profilját) és erre nézve határozatot hozott (alapító levél előterjesztése formájában). Az utóbbi időben felmerült a kutatócsoport profiljának bizonyos módosítása ill. a szervezeti struktúra esetleges

átalakítása. A Kutató Csoport szervezeti szabályzatának elkészítése menetében fog előreláthatóan az Osztály ezzel a kérdéssel behatóan foglalkozni.

Az Osztályülés a Szociológiai Bizottság előkészítésében megvitatta a szociológiai kutatások helyzetéről és feladatairól készült felmérést és állást foglalt a szociológiai kutatások fejlesztésének, tervezésének néhány alapvető kérdésében. A dolog súlyát az adja meg, hogy a magyarországi szociológiai kutatások szervezett megindulása óta ez volt az első olyan felmérés-elemzés, ill. több szinten is lebonyolított vita, amely átfogóan foglalkozott a szociológia helyzetével és feladataival mind az elvi tudományos, mind a szervezeti, mind pedig az oktatási vonatkozásokat illetően. Állásfoglalásaiban az osztályülés egyebek között kiemelte, hogy a szociológiai kutatások terén már vannak számottevő eredmények, hogy törekedni kell a marxista szociológia módszertanának kidolgozására, átfogó kutatási problematikát kell készíteni a szociológia különböző ágazataira nézve, hogy erősíteni kell a társadalomtudományi intézetekben a szociológiai szemléletet, hogy ki kell munkálni a szociológia egyetemi oktatásának programtervezetét, hogy mielőbb biztosítani kell a szociológia egyetemi oktatásának szervezeti kereteit, hogy a feltételek alakulásától függően szociológiai folyóiratot kell létrehozni.

Állást foglalt az osztályülés az Osztály egy új folyóiratának, az *Acta Oeconomicá*nak feladatköre, szerkesztési elvei és szerkesztőbizottsága tekintetében, és megvitatta a Közgazdaságtudományi Bizottság jelentését a Közgazdasági Szemle elmúlt 2 évi munkájáról. A Közgazdaságtudományi Bizottság jelentése és annak megvitatása tanulságos volt abból a szempontból, hogy hogyan foglalkozhatunk eredményesen az osztályunkhoz tartozó más akadémiai folyóiratok és szerkesztőbizottságok munkájának megvizsgálásával, megvitatásával. A jelentés a szerkesztőbizottság összetételének, a szerkesztőség munkamódszerének megvizsgálása kapcsán kritikusan vetette fel a tapasztalható negatívumokat és megjelölte azok túlhaladásának módjait. Elemző és kritikus volt a jelentés és annak osztályülési vitája a lap profiljáról, gazdaságpolitikai és tudományos feladatairól is. Igaz persze az is, hogy nem minden indokolt javaslatot lehet gyorsan realizálni. Így felmerült a matematikai-közgazdasági cikkek közlésére valamilyen külön organum biztosítása. Ehelyett egyelőre azt a megoldást kellett választanunk, hogy a Statisztikai Szemle negyedévenként adjon ki ilyen cikkekből összeállított mellékletet. Ilyen és hasonló momentumok mellett azonban elsősorban azt kell a jelentésből és vitájából kiemelni, hogy elemezte a lap eszmei-tudományos színvonalát, a különböző nézetek mikénti megjelenését, a tudományos vita főbb tendenciáit; foglalkozott a lapnak a közgazdasági gondolkodás alakításában betöltött szerepével; különös figyelemben részesült a folyóirat aktivitása a gazdaságirányítási reform vitája, előkészítése tekintetében. Mindezekben a kérdésekben az osztályülés a szép eredmények mellett további feladatok megállapítását is indokoltnak látta.

Ha már folyóiratokról szólunk, röviden utalni kell még az Osztály közvetlen lapjára, az ez évben megindítandó osztályközleményekre is. A szerkesztőbizottság javaslata alapján az osztályülés arra az elhatározásra jutott, hogy az osztályközlemények szokásos profiljához képest az IX. Osztály hasonló rendeltetésű lapját új profillal indítja meg. Megváltoznék a lap címe és a címlap is. Címként „Társadalomtudományi Közlemények” megnevezés mellett volt az osztályülés azzal, hogy a címlapon természetesen fel kell tüntetni, hogy a lap a Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának folyóirata. Az új profil tartalmi vonatkozásokban a következőkben állna. Az Osztály évenkénti beszámolója és vitája mellett a szokásos anyagok közül legfeljebb a székfoglalókat és bizonyos hírtanyagot közölne a folyóirat. A rendelkezésre álló összesen 20 szerzői ív fennmaradó részének felhasználásával egy ún. interdisziplináris társadalomtudományi folyóirat kialakítását tervezzük. Évétett a lap olyan írásokat közölne, amelyek a társadalomtudományok általános metodológiai és elvi kérdéseit tárgyalják, vagy olyan speciális kérdéseket érintenek, amelyek általános érdeklődésre tarthatnak számot. Emellett a lap az Elnökség egy korábbi idevonatkozó határozata szerint időnként az egyes társadalomtudományi diszciplínák eredményeiről irodalmi hivatkozásokkal ellátott összefoglalókat is közölne. Tudjuk, hogy egy ilyen lap kialakítása nem könnyű dolog; a szerkesztőbizottság feladata, hogy a jelzett elképzelést a lehetőségekhez képest a valóságban is kibontsa.

Foglalkozott az osztályülés az Osztályhoz tartozó intézetek távlati fejlesztésének egyes kérdéseivel. Bizonyos, hogy ezek közül többre még vissza kell térnünk. Biztosított, sőt közeli ma már a Szociológiai Kutató Csoport és az Állam- és Jogtudományi Intézet várbeli új elhelyezése. De semmit sem tudunk arról, hogy mikor lesz végre felépíthető a Közgazdaságtudományi Intézet székháza, bár ma már ott tartunk, hogy új munkatársat, még ha kapunk is rá státuszhelyet, nem tudunk felvenni, mert nincs hely ahová íróasztalt állíthatnánk be részére. A távlati fejlesztés keretében kell egy társadalomtudományi gépi adatfeldolgozó központ létrehozását is biztosítani. Az Osztály előterjesztésére egyelőre csak az igény elismerésére került sor. De gond egy hatásosabb és átgondoltabb jogi, valamint közgazdaságtudományi országos dokumentációs rendszer kialakítása is.

Csak megkezdte az Osztály az ún. tudományági felmérések előkészítését, melynek lényegéről bizottságainkat már tájékoztattuk. Az Elnökség idevonatkozó határozata szerint arról van szó, hogy egy-két éven belül az osztályhoz tartozó minden tudományterület helyzetét sokoldalúan felmérjük és távlati fejlesztését megfelelően körvonalazzuk. Egyelőre a bizottságokon a sor az ütemezés, illetve a felmérés megfelelő előkészítése végett.

Amellett, hogy intézeteink és bizottságaink keretében számos elvi tudományos vitailásra került sor (példaként csak a Közgazdaságtudományi, valamint az Agrárgazdaságtani Bizottság mechanizmus-vitájára utalnék, de érde-

mes kiemelni az Agrárgazdaságtani Bizottság „Az ágazatok ökonomiájának elvi és módszertani kérdései a mezőgazdaságban” címmel rendezett kétnapos agrárökonómiai munkaértekezletet is), a tudományos ülések sorát különös jelentőséggel emelték az Osztály nagy érdeklődéssel fogadott székfoglaló előadásai. Ezek megtartása az alapszabályszerű időben hiánytalanul megtörtént. (Bognár József: A fejlődő országok helyzete és szerepe a következő évtizedek világ gazdaságában, Háy László: Az állammonopolista kapitalizmus mérlege, Kovács István: A törvénykoncepció alakulása címmel tartott székfoglaló előadást.) A három székfoglaló előadás mellett eddig két felolvasó ülést szerveztünk, a tervben további 6 előadás folyamatos megtartása szerepel. Mint eddig, ezután is törekedni fogunk az egyes üléseket más osztályokkal együtt tartani. Ez történt Nizsalovszky Endre akadémikus „Eötvös József életművének ismeretlen elemei” című, nagy érdeklődéssel fogadott előadása esetén, ezt tervezzük annak a Széchenyi emlékülésnek keretében is, amelyet az Osztály Széchenyi születésének 175. évfordulója alkalmával készít elő. Jelentős sikere volt Vajda Imre, a közgazdasági tudományok doktora előadásának is „A világkereskedelem fejlődésének legújabb jelenségei és hatásuk a magyar gazdaságszerkezeti modellre” címmel.

Az Osztály tevékenységének egyik jelentős megnyilvánulási formája az Osztály tagjainak tevékenysége. Publikációik a szaksajtóból ismertek, ezekre itt külön nem utalok. Elismerést kiváltó munkásságuk azonban a társadalmi gyakorlat sok más területén is jelentkezik. A Központi Vezetőségben viselt tagság és tevékenység, a gazdasági mechanizmus reformjában kifejtett munka, magas állami és társadalmi funkciók betöltése, vezető részvétel központi jelentőségű bizottságok és fontos nemzetközi szervezetek munkájában, alkotó közreműködés a törvény- és jogszabályelőkészítésben, felsőszintű elvi állásfoglalások kialakításában és megannyi más tevékenységi forma bizonyos sokban hozzájárul a IX. Osztály, de ezzel egyúttal Akadémiánk társadalmi súlyának növekedéséhez, elismeréséhez.

2. *A társadalomtudományok hazai fejlődésében az Akadémiára, ill. az Osztályra háruló országos felelősség* érvényesítéséről szólva az adott keretek között többre nem tudok vállalkozni mint arra, hogy röviden ismertessem és kissé a mi osztályunkra alkalmazzam az Elnökség idevonatkozó ez év februári határozatát. A határozat természetesen nem az Osztálytól függetlenül készült. Előkészítésében magam is részt vettem, az oroslánrészt azonban a munka vezetésére az Elnökség által felkért Szabó Imre akadémikus végezte.

A határozat mindenekelőtt bizonyos többször vitatott kérdésben ad eléggé szabatos állásfoglalást, így megállapítja: a társadalomtudományok körében az alap- és alkalmazott kutatások között szoros a kapcsolat; éles megkülönböztetésük, illetőleg elhatárolásuk szinte lehetetlen, mert ezek már a kutatás menetében átmennek egymásba, illetőleg az alapkutatások az alkalmazást

illető következtetésekhez vezetnek. Csekély egyébként az olyan jellegű, Akadémián kívüli intézmények száma is, amelyekről egyértelműen megállapítható, hogy feladatuk kizárólag alkalmazott kutatás. A társadalomtudományi kutatások ilyenképpen aránylag szoros egységet alkotnak, s az Akadémia szervező-irányító és összehangoló tevékenységének ebben az egységben kell érvényesülnie. Társadalomtudományi kutatások az Akadémia intézetein kívül elsősorban az egyetemeken, továbbá egyéb intézetekben folynak rendszeresen; az Akadémia befolyásának ilyenképpen ezekre az intézményekre kell kiterjednie.

Ezek után a határozat utal arra a tényre, hogy az Akadémián a társadalomtudományok meghatározott csoportjaival több tudományos osztály foglalkozik. A társadalomtudományok' ennek ellenére együttesen az Akadémián belül is bizonyos szempontból egységet alkotnak, a társadalomtudományok egységét. Ez elengedhetetlenné teszi nemcsak a kölcsönös tájékozódást és tájékozottságot a társadalomtudományok körében általában végzett munkáról, hanem a társadalomtudományok egyes ágaiban folyó munkák összehangolását is. Ez pedig bizonyos, rendszeres jellegű kapcsolatot igényel magán az Akadémián belül is a társadalomtudományok egyes csoportjai és az e tudományokkal foglalkozó osztályok között.

Ezért szükséges, hogy az I., II., és IX. Osztályok osztálytitkárai alkalmasan megvitassák az adott osztályok általános problémáit, mégpedig azokat, amelyek ezeknek az osztályoknak közös gondjai (a társadalomtudományi kutatási tervek jellege, a témák kijelölésének módozatai, az eredmények közlésének formái, a gyakorlat segítésének lehetőségei, a kiutazási politika sajátos kérdései stb.).

A határozat az osztályok együttműködése területén még a következőket veti fel: a társadalomtudományi osztályok meghatározott kérdésekben szervezzenek közös osztály-, vagy osztályvezetőségi üléseket; a jelenleg is meglévő közös rendezésű felolvasó ülések számát szaporítsák és ezeket tegyék tervszerűbbé; az osztályok kölcsönösen tájékoztassák egymást az intézetek 3 éves kutatási terveiről; szorosabb kapcsolatra kellene törekedni az osztályokhoz tartozó bizottságok tekintetében. Osztályunknál is meg kell vizsgálni, hogy az egyes általános érdekű kérdések között nincsenek-e olyanok, amelyeket esetleg közös bizottsági üléseken volna célszerű megvitatni. Osztályunk már eddig is tett néhány kezdeményező lépést más társadalomtudományi osztályokkal való együttműködés céljából. Rendeztünk közös felolvasó ülést, kölcsönösen tájékoztatjuk egymást az osztályülésekről, osztályvezetőségi ülésekről, sőt azokra a társosztályt meghívjuk. Közös tudományos ülészakot tervezünk pl. a Szechenyi emlékünnepség kapcsán. Tervezzük az Osztályközlemények-et olyan folyóirattá tenni, amely nem ragad meg feltétlenül a IX. Osztály tudományágainak határain belül. Javaslatunkra elfogadták az akadémikusi munkapéldányok kölcsönös megküldését a jelentősebb társadalomtudományi ágazatok területén. Együttes, ill. koordinált fellépésre törekedtünk egyik-másik jelentős

nemzetközi rendezvény területén stb. Nyilvánvaló azonban, hogy itt még számos teendő van.

Különösen sok azonban az Osztály feladata a nem akadémiai társadalomtudományi kutatások országos szintű koordinálása, irányítása, befolyásolása terén. Ezt az Akadémia alapszabálya, az erre vonatkozó törvényerejű rendelet kötelességünké teszi. Az eszközök sokfélék, ha többnyire közvetettek és kevésbé meghatározottak is. Inkább bonyolult és sokoldalú tényleges alkalmazásuk az, amiben több aktivitásra van szükség. A főbb célok eléggé világosak. Így az említett elnökségi határozat is kiemeli, hogy az Osztály szerezzen kellő áttekintést mind az adott tudományág egészének állásáról, mind az Akadémián kívüli egyes kutatóhelyek munkájának fő vonásairól; irányító, illetőleg koordináló jelleggel foglaljon állást az egyes tudományágak egészének fejlődése és az egyes intézmények munkássága tekintetében; törekedjék az adott tudományágon belül egységes elvi álláspontok kialakítására, a közös problémák rendszeres megbeszélésére.

Ezek a feladatok — miként az Elnökség is megállapítja — egyébként elvileg is az Osztály feladatkörébe tartoznak. Így pl. az osztályvezetőségi beszámolóik évenként általában kitérnek az egyes tudományágak egészének jellemzésére, ha az idén a már jelzett okok miatt erre nem is került sor. Az osztályülés megtárgyalta pl. a szociológia helyzetét általánosságban és nem csak akadémiai vonatkozásokban. A Közgazdasági Szemle ügye is általában a közgazdaságtudomány problémája. Sor kerül az Osztályhoz tartozó valamennyi tudományág átfogó felmérésére. Az új tervezési utasítás szerint az Osztály észrevételezi és koordinálja nemcsak az akadémiai, hanem az egyetemi kutatóhelyek 3 éves tervét is. Igyekeztünk és igyekezni fogunk a jövőben is az Osztály konferenciáit az adott tudományágra, ill. szakterületre országos jelleggel megszervezni. Ezen a téren erőfeszítéseinket a jövőben még fokozni kell és lehet.

Különösen az Osztály bizottságai azok, amelyek keretében fokozottabban kell törekedni a tudományágak egészét érintő elvi, szervezeti vitákra, elvi, szervezeti irányításra és befolyásolásra. Ehhez a bizottságok tudományos tekintélye mellett számottevő anyagi eszközök is állnak az Akadémia rendelkezésére (pl. könyvkiadási keretek, konferencia rendezési keretek és a nemzetközi kapcsolatok egyéb alapjai, stb.). Különös fontos feladata a mi osztályunknak is, hogy foglalkozzék azokkal a társadalomtudományi ágakkal, amelyeknek nincsen akadémiai intézetük. Ilyen a demográfia és a statisztika. Demográfiai Bizottságunk van, statisztikai egyelőre nincs, de valószínűleg hamarosan Osztályvezetőségünk elé kerül egy javaslat Statisztikai Bizottság alakítására. Bár e tudományterületek megvizsgálása már eleve szerepelt az Osztály munkatervében, ez most a már említett tudományági felmérések keretében történik meg. A statisztika esetében, mint említettem, többről is van szó. Azt reméljük, hogy a bizottság megalakítása elő fogja mozdítani a tudomány hazai fejlődését.

3. *Az elmélet és a gyakorlat kapcsolatának* a társadalomtudományokban az általánosnál is több problémája, nehézsége van. Lehetne számottevő eredményekről is beszámolni. Gondoljunk pl. arra az együttműködésre, amely a gazdaságirányítási mechanizmus reformjának előkészítésében kialakult; ez a nagy vállalkozás intézeti keretekre tekintet nélkül tudta együttműködésre mozgósítani az érdekelt és közreműködő szakembereket, tudósokat. Vagy utalhatnánk a törvényelőkészítés és a jogszabályalkotás menetében az elmélet és a gyakorlat között kialakult általában jó kapcsolatra. Ezúttal azonban egy másik vonatkozásról szólnék. Az Ipargazdaságtani Kutató Csoport évek óta komoly tevékenységet fejtett ki avégett, hogy a folyamatos munkarendet bevezessék bizonyos üzemekben, iparágakban. A Gazdasági Bizottság múlt évi idevonatkozó határozata nagy elismerése e tevékenységnek. A határozat is megállapítja, hogy a kimunkált javaslatok realizálása komoly devizamegtakarítással és jövedelemnövekedéssel jár. Ennek kapcsán vetette fel az Elnökségben az Ipargazdaságtani Kutató Csoport vezetője, Hevesi Gyula akadémikus, hogy elvi javaslatot kellene kidolgozni arra vonatkozóan, miként lehet érdekeltté tenni a kutató intézményeket abban, hogy alap kutatás melléktermékeként, vagy járulékos eredményeként gyakorlatilag hasznosítható és kimutatható konkrét népgazdasági haszonnal járó eredményeket érjenek el, továbbá az így elért eredményekből az Akadémia megfelelően miképpen részesülhet. Az Elnökség a javaslatot elfogadta és a javaslat előterjesztésére a IX. Osztály osztálytitkárát kérte fel. Az elnökségi határozat azt is kimondta, hogy a javaslatot a IX. Osztály a III., a VI. és a VII. Osztállyal együttműködve készítse elő. A szóbanforgó javaslat elkészült, jelenleg mint előterjesztés az Elnökségnél van. A javaslat számos problémát vet fel. Csak néhányat és csak a társadalomtudományra vonatkozókat említeném.

Megállapítottuk, hogy — mint más összefüggésben már volt róla szó — a társadalomtudományok területén bajosan lehet a kutatásokat alap- és alkalmazott kutatásokra osztani. A társadalomtudományi kutatásoknak általában nem céljuk, hogy napi feladatok megoldását szolgálják. Rendeltetésük a társadalmi, gazdasági és állami fejlődés törvényszerűségeinek fő összefüggéseinek kutatása, feltárása; egyes társadalmi, állami problémák megoldási irányainak felvázolása, a közgazdasági, jogi, szociológiai közvélemény alakítása. Ezen a területen az eredmények forintban mérhető anyagi kihatásáról beszélni általában nem lehet.

Természetesen a társadalomtudomány területén is vannak részben alkalmazott jellegű kutatási tevékenységi formák. Így pl. elaborátumokat készítenek központi társadalmi, állami, gazdasági szervek részére különböző intézkedések céljára; társadalomtudományi szakemberek résztvesznek különböző társadalmi, állami, gazdasági bizottságokban, javaslatokat, szakértői véleményeket dolgoznak ki, hatnak a gyakorlat alakulására. Az állami, társadalmi munka elvi szintű segítésének, befolyásolásának számos formája fejlődött ki.

Az utóbbi tekintetben a társadalomtudományok területén is kívánatos az intézetek önállóságának növelése, külső megbízások vállalásának lehetővé tétele. Ezzel részben növelhető a kutató központok tevékenysége, részben pedig fokozható az egyes eredmények gyakorlati hasznosítása és egyúttal a tudományos kutatások fokozottabb gyakorlati elismerése. Az önállóságnak ilyen értelmű növelése alkalmas forma ahhoz, hogy a kutatók és az intézetek javára számottevő anyagi ösztönzőket építsünk ki. Nem kell külön hangsúlyozni, hogy az intézetek önállóságának javasolt növelése nyilvánvalóan beleesik gazdaságirányítási rendszerünk napirenden levő reformjának fő irányába. Még nem tartunk ott, hogy ezt a javaslatunkat elfogadták volna, mégis már most kell utalnunk a következőkre: az intézetek vezetőinek és az Osztálynak a fenti lehetőségek megnyílásával, bővülésével különös figyelmet kell fordítani arra, hogy a külső megbízások, ill. az ebbe a körbe eső munkálatok ne akadályozzák a munkaterveikben lefektetett fontos feladatok megvalósítását.

4. Az Akadémia *kiemelt témái* között szerepel az Osztály „A szocialista gazdasági irányítás fejlesztését szolgáló kutatások” című kiemelt témája, melynek komplex bizottsága a Közgazdaságtudományi Bizottság volt. Meg kell állapítani, hogy bár a témában kutatások folytak, a komplex bizottság, azaz a Közgazdaságtudományi Bizottság számottevő tevékenységet e téma koordinált és fokozott kutatására nem fejtett ki. Azok a várakozások, amelyeket az Akadémia a kiemelt témák tekintetében létrehozott komplex bizottságokhoz fűzött, a mi témánk tekintetében nem realizálódtak. Sajnos, hasonlóan problematikus vagy negatív tapasztalatokról kell beszámolni az öt közgazdaságtudományi koordinációs bizottság tevékenységét, főleg azok hatáskörét illetően is. A koordinációs munka során szerzett tapasztalatok azt mutatják, hogy a koordinálás jelenlegi rendszere — legalábbis a közgazdaságtudományban — nem vált be. Az országos távlati tudományos kutatási terv közgazdasági főfeladatai túlságosan átfogóak és általánosak, ennek következtében a koordináló bizottságok tevékenysége eddig az országban folyó majdnem valamennyi közgazdasági kutatásra kiterjedt, de lényegében — igen bürokratikusán — a kutatások nyilvántartására és adminisztrációra szorítkozott. A főfeladatok szerinti koordinálás azt eredményezte, hogy minden lényegesebb kutatóhely 3—4 koordináló bizottságban van képviselve, ugyanakkor az erőnek az egyes főfeladatok közötti megosztásáról semmilyen szervnek sincs áttekintése. Az a tény, hogy egyes koordináló bizottságokban az illető problémakör legjobb szakemberei is helyet foglaltak, bizonyos esetekben lehetővé tette a problémakör néhány tudományos kérdésének megvitatását, de minthogy a bizottságokban a legtöbb esetben nem az egyes kutatóhelyek döntési joggal felruházott képviselői vettek részt, kevésbé tette lehetővé a tudománypolitikai elgondolások (témaajánlások) anyagi költséget, vagy státuszhelyet igénylő realizálását az egyes kutatóhelyeken. Ilyen körülmények között tényleges

tudománypolitikai irányításra, az elmélet és gyakorlat szempontjából legfontosabb kutatások ösztönzésére (koncentrálására) nem kerülhetett sor.

Ebben a helyzetben a Közgazdaságtudományi Bizottság a következő javaslatot dolgozta ki.

Az öt főfeladat helyett kettőt kell képezni; két súlyponti feladatnak a figyelem középpontjába való állítása több eredményre vezethet, mint a témák számának növelése. A Közgazdaságtudományi Bizottság javaslata szerint a két téma, vagy főfeladat a következő: a magyar népgazdaság reálisan tervbevehető optimális szerkezetének kialakítását szolgáló kutatások egyrészt és a népgazdaság vezetési és irányítási rendszerének tökéletesítését szolgáló kutatások másrészt. A második feladat egybe esik az Osztály kiemelt feladatával. A két feladat terén szükséges tudományos tevékenység tervének elvi kimunkálására és állandó felújítására — tehát nem koordinálásra — két tudománypolitikai bizottságot hoztunk létre, amelyek a Közgazdaságtudományi Bizottság albizottságaként működnek és tervtanulmányukat első ízben ez év április hó folyamán terjesztik a kutatóhelyek vezetőinek tanácsa elé. A kutatóhelyek vezetőinek, illetőleg döntésre felhatalmazott képviselőinek tanácsa mint egyidejűleg létrehozott szerv, szintén a Közgazdaságtudományi Bizottság albizottságaként működik. Mint olyan szerv, amely összetételénél fogva valóban alkalmas arra, hogy a képviselt intézményekben alakító befolyást gyakoroljon a kutatásokra, mindkét feladatra nézve hivatott ellátni a koordinációs bizottság feladatait, s az egyetlen koordináló szerv a közgazdaságtudomány területén.

A vázolt javaslatot az Osztályülés és az Elnökség is jóváhagyta. Egyelőre természetesen sem pozitív, sem negatív tapasztalataink nincsenek. Reméljük, egy év múlva majd pozitív működésről tudunk beszámolni.

5. Az utolsó kérdés, amivel még röviden foglalkozni kívánok, a 3 éves tervezésre való áttérés az intézeti kutatási tervek területén.

A jelenlevők bizonyára többségükben már tudják, hogy a Magyar Tudományos Akadémia és a Művelődésügyi Minisztérium kísérletképpen — így szól a közös utasítás — 1966—1968-ra bevezetik a 3 éves tervezési rendszert. Ennek alapján az irányító szerv, így a mi osztályunk is, általában csak 3 évenként foglalkozik a hozzá tartozó intézetek és intézmények 3 évre készült kutatási terveivel. Az eddigi éves rendszerű tervezés általános vélemény szerint nem vált be. Egyrészt évenként nem lehetett áttekinteni a fejlődés és a fejlesztés több irányait, ugyanazok a tételek sokszor lényeges változások nélkül ismétlődtek, a sok adat és információ miatt az osztályvezetőségek alig tudták áttekinteni az intézeti terveket. Az osztályvezetőségek tényleges tudománypolitikai irányító tevékenységéhez így a tervezési rendszer objektíve alig adott lehetőséget. Hosszas gondolkodás után kialakult az az általános nézet, hogy kb. 3 év az az idő, amely szükséges ahhoz, hogy a fejlesztés, az irányítás vonalait az éves tervezés esetlegességeitől függetleníteni lehessen. 3 év ugyanakkor még nem túl hosszú időszak; 3 évre még lehet operatív hatású

tudományos kutatási tervet készíteni. Ez a 3 év egyébként egybeesik az Akadémia különböző testületi szerveinek általában 3 évre szóló mandátumával, periodicitásával. A 3 éves periodicitás mellett a tervezés új eleme, hogy nem igényel olyan technikai mélységű részletességet, mint az éves terv igényelt és amelyet az irányító szervek úgy sem tudtak érdemben áttekinteni. A 3 éves terv készítésénél csak olyan információk felvételére kell törekedni, amelyek szükségesek és elégségesek az irányító szerv szintjén kialakítandó döntésekhez. Az információ és adattömeg rendszerint az érdemi elemzést megnehezíti, a felsőbb szerv elvi döntéseinek kialakítását gátolja.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy az intézetek természetesen készítenek éves tevékenységi-kutatási tervet, enélkül működésük, vezetésük nehezen volna elképzelhető. Ebben azonban önállóan járnak el, erről nem tesznek jelentést az irányító osztálynak. Hangsúlyozni kell azt is, hogy esetenként az Osztály esetleg éves mélységben is megvizsgálja egyik vagy másik intézet kutatási tervét. Az utasítás is kimondja, hogy az egyes tudományos osztályok az eszközök sokféleségével élhetnek a minél jobb kutatási és tervezési mechanizmus kialakítása végett.

III. A Beszámoló melléklete

A IX. Osztályhoz tartozó Bizottságok munkájáról.

A IX. Osztály megalakulásakor, vagy azt követően általában nem került sor új bizottságok megszervezésére, illetőleg a fennálló bizottságok átalakítására. A bizottságok megbízatása 1967-ben jár le. A bizottságok kialakítására vonatkozóan tehát a IX. Osztály befolyással nem volt, erre vonatkozóan tevékenységről beszámolni nem tud.

A bizottságok az időszakosan visszatérő feladatokat (könyvtervek, beszámoló megvitatása, kongresszusi részvételi tervek, javaslatok előterjesztése stb.) általában felelősen és a követelményeknek megfelelően látták el; ennek részletezésétől eltekintünk. Az alábbiakban — esetenként bizonyos számszerű adatok közlésével — az egyes bizottságok tekintetében a kiemelkedőbb vitákat, tárgysorozatokat jelezzük.

A szocialista gazdasági irányítás fejlesztését szolgáló kutatások c. kiemelt akadémiai feladat komplex bizottságának feladatát a Közgazdaságtudományi Bizottság látta korábban el. Az elmúlt évben lényegileg nem sikerült a Komplex Bizottság régi keretei között koordinált kutatási tevékenység megtervezése, irányítása. Mint az osztályülésekről szóló osztálytitkári referátumból megállapítható: a határozottabb továbblépés érdekében a Közgazdaságtudományi Bizottság, annak javaslatára a IX. Osztály osztályülése a jelzett téma tekintetében külön bizottság létrehozását javasolta, amit az Elnökség is jóváhagyott. E külön bizottság feladata lesz, hogy ezév áprilisában a szóban forgó kiemelt téma kutatási tematikáját kidolgozza. A kidolgozott tematika alapján a Köz-

gazdaságtudományi Bizottság keretében működő ún. kutatóhelyi Vezetői Tanács részéről kerül sor azokra az intézkedésekre, amelyek a kutatási tematika realizálásához szükségesek és az adott feltételek között lehetségesek.

A *Közgazdaságtudományi Bizottság* ismételten foglalkozott a közgazdaságtudományi bizottsági rendszer már fentebb említett átalakításával. Megvitatta a Közgazdasági Szemle elmúlt kétévi munkájáról, valamint a szerkesztőség munkájáról készített jelentést. A jelentésben felvetette a lap hiányosságait, problémáit, (pl. a matematikai-közgazdasági közleményekre vonatkozóan), jelezte a szerkesztésben követendő irányvonalakat, az eddig mutatkozott hiányosságokat, felvetette, hogy a Közgazdasági Szemlében, annak szerkesztő bizottságában a Közgazdaságtudományi Intézetnek nagyobb szerepet kell juttatni. A Bizottság munkabizottságot küldött ki a közgazdaságtudományi kutatóhelyi hálózat továbbfejlesztésével kapcsolatos kérdések megvizsgálására. Kiemelkedő helyet foglal el a bizottság ülései közül a népgazdasági mechanizmus reformjával kapcsolatos vitaülés, amelyet a Bizottság a Közgazdasági Társasággal együtt rendezett. A vitaülés anyagát az illetékes párt- és állami szervek érdeklődéssel fogadták és hasznosítják.

A *Mezőgazdasági ökonómiai és Üzemszervezési Bizottság* a beszámolási időszakban 5 ülést tartott. Az ülések során megtárgyalta a Nagyüzemi Gazdálkodás Kérdései c. kismonográfia sorozat, a Gazdálkodás c. folyóirat elmúlt néhány évi munkáját, felvetvén az elkövetkező évek teendőinek fontosabb irányát. Megvitatta a Bizottság az „Önköltség a szocialista mezőgazdaságban” c. könyvet (szerk. Erdei Ferenc és Fekete Ferenc). Kétnapos agrárökonómiai munkaértekezletet rendezett a Bizottság „Az ágazatok ökonómiájának elvi és módszertani kérdései a mezőgazdaságban” címmel. Élénk és alapos vita bontakozott ki az MSZMP Központi Bizottságának „Kiinduló irányelvek a gazdaságirányítási rendszer reformjára” c. dokumentumának bizottsági megvitatása menetében. A jelzett tárgysorozatokkal kapcsolatos bizottsági viták, a kialakult állásfoglalások az agrárgazdaságtan számottevő eredményének tekinthetők mind gyakorlati hasznosságuk, mind a tudomány további fejlődése szempontjából.

Az *Állam- és Jogtudományi Bizottság* 6 ülésének keretében egyrészt a tudományos kutatás feltételeinek javítására, az elért kutatási eredmények hasznosítására nézve folytatott felméréseket, vitákat, vetett fel javaslatokat. Így megvitatta a jogi karok tanszékei mellett működő munkaközösségek és más jogi munkacsoportok, valamint a Magyar Jogász Szövetség tudományos szesszióinak tudományos tevékenységét, megjelölte a további fejlesztés irányvonalait; megvitatta és meghatározta egy átfogó felmérés fő vonalait a munkajog tudományát illetően, foglalkozott a jogtörténeti kutatások fejlesztésével kapcsolatos teendők szervezeti feltételeivel; napirendre tűzte az állam- és jogtudományi dokumentáció helyzetének megjavítását stb. Foglalkozott a Bizottság másrészt a szocialista állam- és jogtudományok előtt álló fontosabb

feladatok megvitatására a Bizottság részéről tervezett konferenciák, vitaülések szervezésével, előkészítésével, eredményeinek megvitatásával. Ez vonatkozik a szegedi alkotmányjogi és polgár jogi konferenciára, a pécsi jogtörténeti konferenciára, az 1966. évi uppsalai Nemzetközi Jogösszehasonlító Kongresszuson való magyar részvétel előkészítésére, az 1966. évi budapesti ENSZ Regionális Szeminárium előkészítésére. Ezek a konferenciák a tudományterületnek a gyakorlat szempontjából is fontos elvi kérdéseit tárgyalták (a szocialista alkotmányfejlődés, a szocialista polgári jog elméleti kérdései, a szocialista népgazdaság mechanizmusának jogi kérdései) és számos elméleti és gyakorlati haszonnal jártak.

Az *Ipargazdaságtani Bizottság* 1965-ben bekövetkezett újjászervezése óta — 3 megtartott ülés keretében — eddig döntően tudományszervezési feladatokat látott el. Megtárgyalta az Ipargazdaságtani Kutató Csoport terveit és beszámolóit, foglalkozott az ipargazdasági egyetemi tanszékek kutatási tevékenységével, állást foglalt az egyetemi tanszékek tudományos bázisa létrehozásának szükségességében. Megtárgyalta az 1965. évi Varsói Szakértői Tanácskozás irányelveit és kialakította a magyar álláspontot. A Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetségének Ipargazdasági Bizottságával együttesen elősegítette különböző ipartervezési és szervezési előadások, konferenciák tartását. A tudományág átfogó elvi és tudománypolitikai kérdéseivel a Bizottság — munkatervre szerint — 1966-tól kíván behatóbban foglalkozni.

A *Szociológiai Bizottság* a beszámolási időszakban 5 ülést tartott. Megtárgyalta a szociológiai oktatás tervét, a szociológia helyzetére és további fejlesztésére vonatkozó felmérést, melyet a IX. Osztály Osztályülése is megvitatott. Ennek keretében hozzájárult a Bizottság mind a szociológia fejlesztési elveinek, főbb kutatási irányainak kialakításához, mind a szociológia egyetemi oktatása kereteinek kialakításához, általában a szociológiai kutatások szervezeti feltételeinek fejlesztéséhez. Megtárgyalta a Bizottság az UNESCO Bécsi Központja keretében Magyarország részvételével folyó nemzetközi időmérleg-kutatások magyar tervét és annak eredményeit. A szociológia nemzetközi kapcsolatai keretében a Bizottság szervezte az 1966. évi eviani világkongresszuson való magyar részvétel előkészületeit mind érdemi, mind szervezeti vonatkozásban.

A *Demográfiai Bizottság*, illetőleg annak egyes munkabizottságai ülésének napirendjén a következő fontosabb kérdések szerepeltek. Megvitatta a magyar népességtudomány jelenlegi állását, problémáit és legközelebbi feladatait. Foglalkozott az 1965. évi belgrádi Népesedési Világkonferencia tapasztalataival, értékelte a II. budapesti Demográfiai Szimpozion munkáját, a Demográfia c. folyóirat tevékenységét, valamint a Bizottság egyes munkacsoportjainak munkáját. Foglalkozott a demográfia oktatásának kérdéseivel és az e téren szükséges teendők közelebbi kimunkálására bizottságot küldött ki. A Bizottság egyes munkabizottságai (albizottságai) foglalkoztak behatóan a különböző népességtudományi kérdésekkel, így a demográfia általános metodológiai és elvi kérdé-

seivel, a társadalmi átrétegződés és mobilitás kérdéseivel, a régiók, a települések, valamint a regionális tervezés demográfiai vonatkozású problémáival. A Demográfiai Bizottság — a Népeśségtudományi Kutató Csoporttal együttműködve — rendezte meg 1965 szeptemberében Budapesten a II. Nemzetközi Demográfiai Szimpoziomot, melynek a következő tárgysorozata volt: *a)* a társadalmi és gazdasági vonatkozások hatása a termékenység trendjeire és a népesség fejlődésére, *b)* a termékenység mérésének és nemzetközi összehasonlításának módszertani kérdései, *c)* a termékenység várható alakulása és annak figyelembevétele a társadalmi és gazdasági tervezésben.

I n t é z e t e i n k m u n k á j á r ó l

Közgazdaságtudományi Intézet. Az elmúlt évben folytatott kutatások a népgazdaság főbb arányainak, összefüggéseinek és az újratermelés törvényszerűségeinek matematikai modellek, módszerek segítségével történő vizsgálatára, a gazdaságossági számítási módszerek és hatékonyabb gyakorlati alkalmazásuk feltételeinek feltárására, mezőgazdaságunk fejlesztésének közgazdasági problémáira, az életszínvonal és a fogyasztás struktúrájának és formáinak hosszú- és középtávú változásai kutatására, a szocialista árrendszer problémáinak elemzésére, valamint a szocialista országok gazdasági együttműködésének egyes kérdéseire, a kapitalizmus új gazdasági jelenségeinek vizsgálatára irányultak.

Az elmúlt év folyamán 4 téma kutatásai fejeződtek be. A mezőgazdaság közgazdasági problémáira vonatkozó vizsgálatokból A kemizálás gazdasági hatékonysága a mezőgazdasági termelésben c. témából készült kutatási beszámoló hazai viszonylatban elsőként tárgyalta átfogóan, új közgazdasági és üzemgazdasági összefüggésekre rámutatva, a mezőgazdaságban alkalmazásra kerülő kémiai anyagok hatékonyságának kérdéseit. A kapitalizmus politikai gazdaságtanát gyarapítják az Adalékok a keynesizmus felvetette problémák marxista megoldásához c. témából készített beszámoló eredményei. A szocialista országok gazdasági együttműködési kérdéseinek vizsgálataiból zárult le a KGST országok érdekeltsége a termelés ágazati arányainak kölcsönösen előnyös fejlesztésében tekintettel az anyagellátás javítására c. téma, amelynek kutatási eredményeit az Intézet által szervezett nemzetközi tudományos konferencia tárgyalta meg. A foglalkoztatottság és az életszínvonal összefüggései c. témából készült kutatási beszámoló a közgazdasági kutatások egy kevésbé előtérben álló területén foglalta össze és fejlesztette tovább az eddigi eredményeket.

Mind a befejezett, mind a folyamatban levő kutatásokból az Intézet munkatársai több könyvet (számszerint hatot) és folyóiratcikket publikáltak. A könyvek közül külön kiemelendő az Intézet IV. Évkönyve, amelyben a 13 eredeti, a legújabb kutatási eredményeket tükröző tanulmány mellett az Inté-

zet eltelt 10 esztendejéről is áttekintést ad a kutatási eredmények, a publikációk, a nemzetközi kapcsolatok stb. tekintetében. Az év folyamán jelent meg az Intézet első, angol nyelven kiadott tanulmánykötete *Studies in International Economics* címmel.

A már említett nemzetközi tudományos konferencia a KGST Közgazdasági Állandó Bizottsága keretében folyó tudományos együttműködés része volt. A konferencia „A KGST-országok együttműködése a nyersanyagbázis kölcsönösen előnyös fejlesztésében” tárgykörben ült össze; a véleménycsere alapját a már említett kutatásból készített beszámoló képezte. A tanácskozáson hazai küldöttek mellett az európai szocialista országok országonként 3—4 küldötte vett részt.

Az Intézet számottevően kivette részét a gazdasági irányítás reformjának előkészítésére irányuló munkából is. Az Intézet igazgatója az egész munkát legfelsőbb szinten irányítók egyike, továbbá az Intézet egyik tudományos osztályvezetője függetlenül lett a munkát közvetlenül összefogó titkárság vezetésére. Rajtuk kívül az Intézetnek még tíz munkatársa folyamatosan résztvett egy-egy problémabizottság munkájában és 1965 első felében egy ideiglenesen, erre a feladatra alakított intézeti kutatócsoport, néhány más munkatárs bevonásával, összegyűjtötte és értékelte a szocialista országokban az egész népgazdaságot érintő, vagy egyes területekre vonatkozó új mechanizmusok tapasztalatait.

Állam- és Jogtudományi Intézet. A jelentősebb kutatási eredmények közül ki kell emelni „Az állampolgárok alapjogai és kötelességei” című, az Intézet kezdeményezésében és kollektív munkájával megjelent kötetet, amely a jelzett tárgykör átfogó, politikai, gyakorlati és tudományos szempontból egyaránt fontos feldolgozása. Monográfia jelent meg a társadalom és a jog egyes általános kérdéseiről, valamint a jogforrás és a jogalkotás elvi és tudományos problémáiról. A nemzetközi politikai és gazdasági kapcsolatok jogi mechanizmusának területére eső kutatások fejeződtek be az általános jogelvek a nemzetközi jogban című tárgykörben, valamint a külkereskedelmi monopólium és a nemzetközi magánjog összefüggései, az e téren jelentkező jogfejlesztés vonatkozásában. Az államigazgatási eljárás néhány alapkérdésére nézve is monográfia jelent meg és itt kell utalni arra, hogy az Intézet közreműködött az 1966-ban Budapesten megrendezésre kerülő ENSZ szeminárium tematikájának előkészítésében, s e szemináriumra alaptanulmányt is készített „Az állampolgárok helyi igazgatásban való részvétele, mint az emberi jogok realizálásának előmozdítója” címmel. A büntetőjogi kutatások területén a büntető politikára, a gyakorlatra és a büntetőjog tudományára is jelentős befolyással lehet az élet, a testi épség és az egészség büntetőjogi védelméről, valamint a büntető-perbeli tanúbizonyításról készült két monográfia. Elkészült egy összefoglaló munka a polgári jogi felelősségről. Az Intézet egyik kiemelkedő eredménye az 1965. évi nemzetközi polgári jogi munkaértekezlet előkészítése és megrendezése Szege-

den. A pogári jogi munkaértekezlet, amelyen az európai szocialista országok képviselői és hazai szakemberek vettek részt, elemző vitákat folytatott és számottevő eredményeket eredményezett olyan kérdésekben, mint: *a)* a szocialista polgári jog struktúrája és metodológiai kérdései, *b)* a szocialista szerződési rendszer elvi kérdései, *c)* a gazdasági irányítás mechanizmusának jogi, elsősorban szerződési kérdései a szocialista országokban, különös tekintettel a mechanizmus reformokra.

Szociológiai Kutató Csoport. A Kutató Csoport a most befejeződött 5 éves terv során alakult, az elmúlt év a Csoport működésének második teljes éve volt. A társadalmi szükségletnek megfelelően a Csoport tevékenysége elsősorban a munkaszociológiai és az irányítási rendszerrel összefüggő szociológiai problémákra összpontosult. E téren a kiemelkedő kutatások a következők voltak: a munkakörrel és szakmával való identifikáció, a vállalatok információs rendszere, a bérezési formák szociológiai hatása, a munkahelyi kiscsoportok integrálódásának problémái; a dolgozók bevonása az irányítás rendszerébe, ennek jelenlegi helyzete, a gazdasági döntések szociológiai feltételei. A befejezett kutatások közül ki kell még emelni a válaszok társadalmi méreteinek vizsgálatát, amely kutatás Budapest egyik kerületére nézve folyt, a magyar egyetemi ifjúság körében végzett életfelfogás-vizsgálatokat, valamint a Gyöngyös-környéki falvakban végzett faluszociológiai kutatásokat. Kiemelésre érdemesek továbbá azok a kutatások, amelyek UNESCO együttműködési keretben a városi időmérlegekre, azok nemzetközi összehasonlítására vonatkoznak. A nagyobb kutatások közül kiemelkedik még a BUVÁTI-val közösen végzett szociológiai felvétel Budapest VIII. kerületének rekonstrukció alá kerülő részében, ahol a felvételek lebonyolítása az 1965-ös évben megtörtént és a feldolgozásra 1966-ban kerül sor.

Ipargazdaságtani Kutató Csoport. A Csoport a folyamatos munkarendek gazdaságos alkalmazási lehetőségeinek vizsgálatára irányuló 1960 óta folyó fő témája lényegében teljes sikerrel zárult le a Gazdasági Bizottságnak 1965. augusztus 8-i határozatával. Az IKCS által javasolt munkarendeknek 8 vállalat 19 üzemében, illetve üzemrészlegében szerzett tapasztalatai alapján állapította meg a Gazdasági Bizottság, hogy a folyamatos munkarend eddigi alkalmazása „jelentős eredményeket hozott elsősorban a szűk termelési keresztmetszetek feloldásában és a kapcsolódó berendezések kapacitásának kihasználásában. Elősegítette az export növelését és hozzájárult az import, illetve a beruházási ráfordítások csökkentéséhez.” E fő témához kapcsolódóan a KGM Tervező Irodáinak közreműködésével a Kutató Csoport mintegy 50 konkrét terv-objektum elemzését végezte el a beruházási költségekre vonatkozóan; ezek eredménye indokoltá teszi, hogy a továbbiakban a Kutató Csoport megkísérelje e vizsgálatokat központi gazdasági szintre is kiterjeszteni. Számottevő eredmények születtek a termelés tartalékainak komplex vizsgálata című több nagyüzemre kiterjedő kutatási témában. Az ipari üzemfenntartás című

kutatási téma területén vizsgálatok folytak az üzemfenntartás műszaki és gazdasági jellemzőinek nemzetközi összehasonlítására és egy előtanulmány készült az üzemfenntartás terén alkalmazható gazdaság-matematikai módszerekre vonatkozóan.

Afro-Ázsiai Kutató Csoport. Az 1965 októberében önállósult Kutató Csoportnak részben vagy egészben lezárt fontosabb kutatási eredményei a következő témákban vannak:

A fejlődő országok politikája (nagyobb monográfia munkálatai állnak közvetlen befejezés előtt); a beruházások finanszírozásának problémái a gyengefejlett országokban; munkaerő problémák a fekete-afrikai országok gazdasági fejlődésében; gazdasági növekedés és tervezési modellek; Irak gazdasági helyzete, különös tekintettel külkereskedelmére (felsorolt témákban átfogó tanulmányok készültek el). A Kutató Csoport közreműködött az 1966-ra halasztott moszkvai Afrika-kongresszus előkészítésében; az e célra készült tanulmányok témái a gazdasági fejlődés több területét érintik, így pl. a tervezés, a nemzetközi kereskedelem, az oktatás kérdéseit stb. Az elmúlt évben önállósult kutatócsoport fejlődésének egyik jelentős állomása a Csoport kiadványsorozatának ezévi megindítása; folyamatban van az egyes számok idegennyelvű változatának előkészítése is.

Támogatott kutatóhelyek kutatásairól

Az Osztályhoz tartozó támogatott kutatóhelyek: a KSH Népeségtudományi Kutató Csoportja; az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Magyar Jogg-történeti Tanszéke és Statisztikai Tanszéke; az Osztálynak egy tanszéki kutatója van a Közgazdaságtudományi Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok Tanszékén.

A Népeségtudományi Kutató Csoport több kutatási témája közül jelentősebb eredmények a következő kérdésekben születtek: a termékenység, a születésszabályozás és a családtervezés demográfiai kérdései; a népesség számának és összetételének előrebecslése 1985-ig és 2000-ig; a társadalmi átrétegződés és mobilitás, a válások okai; az egyetemet és főiskolát végzettek demográfiai körülményei stb.

A Magyar Jogg-történeti Tanszék támogatott témái közül jelentősebb rész-eredmények vannak a következő 2 témában: a magyar népi demokratikus államszervezet kialakulása és fejlődése a felszabadulástól az alkotmányig; a magyarországi kapitalizmus kialakulásának és fejlődésének jogi megalapozása.

A Statisztikai Tanszéken az államigazgatási statisztikai kutatások célja az államigazgatási munka mérésére vonatkozó módszerek kidolgozása volt, amelyre nézve a kutatások befejeződtek. A Tanszéken tovább folytatták az igazságügyi statisztikai kutatások keretében a fiatalkori bűnözés okaira vonatkozó elemzéseket.

A Közgazdaságtudományi Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok Tanszékén folyó és az Osztályhoz tartozó témának (nemzetközi tudományos szervezetek) kutatása 1965-ben befejeződött.

Magyar Közgazdasági Társaság tevékenységéről

Az Osztályhoz egy társaság tartozik, a Magyar Közgazdasági Társaság. A Társaság országos méretű vitafórummá vált. Előmozdította a tervezett gazdaságpolitikai reformok megismerését, hozzájárult azok kimunkálásához, eredményeket ért el a közgazdasági szemlélet mind nagyobb fejlesztésében, a fiatal közgazdászok aktivizálásában, a magyar közgazdaságtudomány nemzetközi kapcsolatainak fejlesztésében. A Társaság 1965. évi rendes közgyűlése, valamint a MTESZ-szel és a TIT-tel együtt szervezett 1965. évi vándorgyűlés mellett a Társaság az elmúlt évben mintegy 120 vitaülést szervezett. Az 1965. évi közgyűléshez kapcsolódó tudományos konferenciának napirendjén országos jelentőségű problémák álltak: a szocialista gazdaság irányítása és működése; a szocialista vállalat működése a központilag irányított gazdaságban; népgazdaságunk fő irányainak elemzése. A Társaság nemzetközi kapcsolatai számottevően fejlődtek; a Társaság nemzetközi konferencián képviseltette magát, delegációt küldött Jugoszláviába, külföldi közgazdászokat fogadott több országból.

A beszámolási időszakban intézeteink keretében megjelent könyvek

Közgazdaságtudományi Intézet:

Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézete
„A szocialista világpiacon ár.” (Tanulmánykötet).
Kossuth Könyvkiadó. 212 oldal.

Burger Kálmáné:

„A fogyasztói szolgáltatások egyes közgazdasági kérdései.”
Közgazdasági és Jogi Kiadó. 300 oldal.

Simon György—Kondor György:

„Gazdasági hatékonyság, árnyékárak.”
Közgazdasági és Jogi Kiadó. 256 oldal.

A Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének
„Évkönyve” IV. 1962—1964.

Közgazdasági és Jogi Kiadó. 357 oldal.

Studies in International Economics.

Akadémiai Kiadó. 156 oldal.

A Közgazdasági Értekezések sorozat keretében:

Vargha László: A mezőgazdasági szakmberszükséglet és távlati tervezése.
Akadémiai Kiadó. 114 oldal.

Sándi Ottó: A keveréktakarmánygyártás néhány közgazdasági kérdése.
Akadémiai Kiadó. 132 oldal.

Állam- és Jogtudományi Intézet

- Sándi Ottó: Az állampogárok alapjogai és kötelességei.
Akadémiai Kiadó. 630 oldal.
- Eörsi Gyula: A szocialista polgári jog alapproblémái.
Akadémiai Kiadó. 258 oldal.
- Horváth Tibor: Az élet, testi épség, egészség büntetőjogi védelme.
Közgazdasági és Jogi Kiadó. 534 oldal.
- Mádl Ferenc: Külkereskedelmi monopólium — Nemzetközi magánjog. Közgazdasági és Jogi Kiadó. 300 oldal.
- Peschka Vilmos: Jogforrás és jogalkotás.
Akadémiai Kiadó. 496 oldal.
- Szabó Imre: Társadalom és jog.
Akadémiai Kiadó. 147 oldal.
- Toldi Ferenc: Az államigazgatási rendelkezések megsemmisítése és megváltoztatása. Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Új államok alkotmányai I. kötet 412 oldal.
(Összeállították: Pulay Gábor—Sebestyén Pál).
- Európai szocialista országok munkügyi eljárása. 141 oldal.
(Összeállította: Trócsányi László).
- Nagy Lajos: Állam- és jogtudományi bibliográfia. 1962—1963.
Közgazdasági és Jogi Kiadó. 248 oldal.

Szociológiai Kutató Csoport

- Hegedüs András: A szociológiáról. Egy tudomány lehetőségei és korlátai.
Akadémiai Kiadó. 110 oldal.

Az Osztály nemzetközi kapcsolatairól

Az Osztály nemzetközi kapcsolatainak alakulását adatszerűen nehéz elválasztani azoktól az adatoktól, amelyek még a korábbi osztály-szervezetre nyúlnak vissza. Egyáltalán a nemzetközi kapcsolatok különböző kereteinek az új osztály-szervezet szerinti felosztása is csak a múltév végén történt meg, 1966-al kezdődő hatállyal. Mindezekért az Osztály nemzetközi kapcsolatairól egzakt elemzést — bizonyos tájékoztató jellegű információkon túl — még nem lehet adni; erre az 1967. évi közgyűléshez kapcsolódó osztálytitkári beszámoló keretében kerülhet sor.

Az eddigi tevékenységről a fentiek előrebocsájtásával a következő lényegesebb információk adhatók.

1. Megtörtént a nemzetközi kapcsolatok különböző anyagi kereteinek osztályokra bontása. Az Akadémia 10 tudományos osztálya közül a IX. Osztálynak az egyes kereteből 7%-nyi részesedés jutott. Ez vonatkozik az egyes egyezményes csere tanulmány utakra, a konferencia-részvételt szolgáló tőkés és szocialista deviza-keretre, a kiutaztatási forint-keretre, továbbá az ún. külön-meghívási keretre, amelynek alapján az egyes tudományos osztályok

évenként néhány nevesebb külföldi tudóst hívhatnak meg néhány napos magyarországi látogatásra.

A IX. Osztály 1966. évi kiküldetési és egyéb, a nemzetközi kapcsolatok területére eső tervei már az új rendszerben készültek. Nincs természetesen nehézség nélkül az a tény, hogy az Osztály a 7%-os részesedés alapján például 6000 devizaforintnak megfelelő tőkés devizakeretet kapott. Nagyobb kongresszusok esetén (amilyen például ezévben az eviani Nemzetközi Szociológiai Kongresszus, vagy az uppsalai Nemzetközi Összehasonlító Jogi Kongresszus) a lehetséges támogatási formák variálása útján sem tudunk minden felmerülő igényt honorálni.

1966-tól kezdődően a különböző keretek tekintetében számos hatáskör is decentralizálásra került, amivel nőtt az osztály közvetlen hatásköre, önállósága, de nőtt a munkája is.

2. 1965-ben hivatalos kiküldetésben részesült a Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya területéről (a kiutazások támogatásának különböző formáival) több mint 80 személy. (Egyezményes tanulmány utak a szocialista országokba, nyugati ösztöndíjak, kongresszusi részvételek, egyéb hivatalos meghívások stb.)

A kiutazások keretében biztosítottuk részvételünket mindazokon a jelentősebb tanácskozásokon, amelyek az Osztály területéhez tartozó tudományágak tekintetében megrendezésre kerültek, illetve amelyekre meghívást kaptunk. Résztvettek küldötteink azoknak a nemzetközi tudományos szervezeteknek a rendezvényein, amelyeknek az Akadémia, vagy valamely társadalomtudományi intézménye tagja. Összesen közel 30 nemzetközi rendezvényen vettek részt az Osztály küldöttei.

3. Tanulmányútra, vagy konferenciára az Osztályhoz tartozó intézmények kb. annyi külföldi tudóst fogadtak, mint amennyi az Osztály kiutazóinak száma volt.

4. Nemzetközi elismerést váltottak ki az Osztály alábbi 1965. évi hazai tanácskozásai, amelyeken külföldi küldöttek is vettek részt:

a) Közgazdaságtudományi Konferencia „A KGST országok együttműködése a nyersanyag-bázis kölcsönösen előnyös fejlesztésében” címmel; Közgazdaságtudományi Intézet, 1965. június.

b) Polgárijogi Konferencia a szocialista polgárijog fontosabb elvi kérdéseiről és a szerződési rendszer fejlesztéséről; Állam- és Jogtudományi Intézet (társrendező: Szegedi Állam- és Jogtudományi Kar), 1965. december.

c) Nemzetközi Demográfiai Szimposium a termékenység különböző társadalmi gazdasági összetevőiről és nemzetközi összehasonlításának módszertani kérdéseiről; MTA Demográfiai Bizottság és Népeśsgtudományi Kutató Csoport, 1965. szeptember.

5. A Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya Osztályülése, illetve Osztályvezetősége még nem foglalkozott a szocialista országok akadémiai között fennálló ún. közös kutatási témákkal. Ismeretes, hogy ezen a téren a II. Osztály

keretében sem járt sikerrel minden nehézség túlhaladása. Az Osztály és az Elnökség is azon az állásponton van, hogy közös kutatási témát csak akkor célszerű egyezménybe felvenni, ha arranzéve a partner intézetek előzetesen megfelelő részletességgel megállapodtak. Tény, hogy az ennek megfelelő gyakorlat azonban még nem egészen alakult ki.

Örvendetes jelenségnek lehetünk viszont tanúi az intézeti igazgatók értekezleteit illetően. Az elmúlt években ezek mintha visszafejlődtek volna egyik-másik területen. Ezévből azonban 3 tudományágra nézve is lesz előreláthatóan igazgatói értekező (közgazdaságtudomány, szociológia, állam- és jogtudományok), sőt kísérletképpen kétoldalú szimpóziumok megrendezésére is sor kerül; ezek keretében már nemcsak szervezeti jellegű együttműködésre kerül sor, hanem konkrét témák megvitatására.

Az Osztályhoz tartozó intézmények létszámának és költségvetésének alakulása 1965. és 1966. évben

A) Létszám (fő)

Intézet megnevezése	1965. év			1966. év		
	kutatói	segéd-szem.	Összesen	kutatói	segéd-szem.	Összesen
Közgazdaságtudományi I.	58	31	89	61	31	92
Állam- és Jogtudom. Int.	30	18	48	31	18	49
Ipargazdaságtani Kut. Cs.	10	7	17	10	7	17
Szociológiai Kut. Csoport	11	5	16	14	5	19
Afro-Ázsiai Kutató Csoport	5	2	7	7	3	10
Összesen	114	63	177	123	64	187

B) Költségvetés
(felújítás nélkül, ezer forintban)

Intézet megnevezése	1965. év	1966. év
Közgazdaságtudományi Intézet	3967	4120
Állam- és Jogtudományi Intézet	2106	2097
Ipargazdaságtani Kutató Csoport	1214	1256
Szociológiai Kutató Csoport	789	806
Afro-Ázsiai Kutató Csoport	436	720
Összesen	8512	8999

C) Támogatott tanszékek Ft. kerete

Tanszék megnevezése	1965. év	1966. év
Elte Állam- és Jogtudományi Kar Magyar Jogtörténeti Tanszék	19 000	20 000
Statistikai Tanszék	10 000	10 000
Népeleştudományi Kutató Csoport	200 000	200 000
Központi Statistikai Hivatal Könyvtára	5 000	5 000
Összesen	234 000	235 000

A beszámoló vitája

Péter György, a Központi Statisztikai Hivatal elnöke egy statisztikai bizottságnak a IX. Osztály keretében való létrehozását javasolta. Ennek indokaként utalt a statisztikai elmélettel, módszertannal és a statisztikai tevékenység különböző aspektusaival foglalkozó tudományos szakirodalom kiterjedtségére és színvonalára. Jelezte, hogy a statisztika egyre szélesebb körű egyetemi oktatása és nem utolsósorban a tudományos statisztikai eljárásoknak az életben való alkalmazása is képessé teszi e tudományágat arra, hogy általában jól kiállja az összehasonlítást más tudományos diszciplínákkal, amelyek művelésére Akadémiánk eddig már mintegy 80 bizottságot hívott életre.

A statisztika tudomány művelésének akadémiai előmozdítása azonban mindenekelőtt további fejlődés érdekében látszik időszerűnek. A statisztika tudomány gyors nemzetközi fejlődése — amelynek az elektronikus számológépek széleskörű elterjedése az elmúlt évtizedben igen nagy lökést adott — jól átgondolt tudománypolitikai és kutatási erőfeszítéseket igényel. Szükség van erre a már megszerzett pozíciók megtartása, a nemzetközi fejlődéssel való lépéstartás és mindenekelőtt társadalmi-gazdasági szükségleteinkből fakadóan, a magyar statisztikai tudományosság további fejlesztése érdekében. Ehhez az Akadémia támogatása, segítsége is elengedhetetlen. Figyelembe véve a növekvő hazai tudományos és gyakorlati igényeket, a létrehozandó Statisztikai Bizottságnak a statisztika tudomány különböző területein bekövetkező fejlődés rendszeres áttekintésével és hazai előmozdításával kell foglalkoznia. Ennek érdekében a Statisztikai Bizottság a nemzetközi és a magyar statisztikai tudományos fejlődés fő területeit időszakosan elemzésnek kell, hogy alávetse. Egyes fontos statisztikai tudományos kérdéseket vitára bocsátana, a hazai statisztikai tudományos irodalom fejlődését elemezné és segítene, kezdeményezne új statisztikai kutatásokat. A Magyar Tudományos Akadémia megalakulásától kezdve felismerte a statisztikai tudományos tevékenység jelentőségét és azt lehetőségeihez képest előmozdította. Már 1831-től kezdve bevonta munkájába a legnevesebb statisztikusokat. 1860-ban külön Statisztikai Bizottságot hozott létre, amely később Statisztikai és Nemzetgazdasági Bizottsággá fejlődött. Ez a bizottság volt a jelenlegi Közigazdaságtudományi Bizottság elődje. Csaknem másfél évszázadra visszatekintő hagyományok folytatását jelentené tehát az előzőekben vázolt elgondolások valóra váltása a Magyar Tudományos Akadémia új, IX. Osztálya keretében.

Háy László MTA levelező tag, helyeselve Péter György javaslatát, felvetette, hogy addig is, amíg a Statisztikai Bizottság megalakul, szükség volna az Osztályba a statisztikának egy képviselőjét bevonni, de ez vonatkozik a demográfiára is; ellentétben a beszámolóval, amely az Osztályülés, illetve osztályvezetőség kiegészítését nem jelzi szükségesnek.

A közigazdasági kutatások irányítását illetően Háy László helyesnek vélte, hogy annak az intézménynek a tervébe, amely a témafelelősséget vállalja, kerüljön be a témára vonatkozó kutatási kötelezettség is, de nem külön, hanem ugyanolyan kötelező módon, mint az illető intézmény egyéb vonatkozású tervének egy része, egyik pontja. Kutatóintézeteknél ez természetes, de például a minisztériumoknál, vagy más főhatóságoknál már volna értelme egy ilyen rendelkezésnek. A téma ne csak a tervbe kerüljön be, hanem a költségvetésbe is. Amely intézmény a tervet a maga céljai szempontjából fontosnak tartja, finanszírozza is, legyen hozzá pénzeszköze a költségvetésben és akkor ki lehet alakítani különböző kutatócsoportokat nem egy intézetből, hanem több intézet megfelelő kutatóinak bevonásával, a kutatócsoportokba pedig be lehet vonni az összes gyakorlati szakembereket, akik ezeken a területeken a legjobbak, legmegfelelőbbek.

Hevesi Gyula akadémikus vázolta, hogy az ipargazdaságtan területén az Ipargazdaságtani Kutató Csoport túl kicsi ahhoz, hogy e tudományág vonatkozásában az

Akadémia egyébként csak helyeselhető kiemelését, felelősségét a társadalomtudományok országos irányításában realizálja. Az utóbbi néhány év alatt — igen helyesen — az egyes minisztériumok kifejlesztették a maguk ágazati ipargazdasági kutató- és tervezőintézményeit, sőt, egyes minisztériumokban már több ilyen is funkcionál. Tapasztalatunk az, hogy ezek az ágazati intézetek valóban fellépnek az Akadémia felé ilyen igénnyel, amelyet nem tudunk kellőképpen kielégíteni. Feltétlenül szükség volna nagyobb szabású fejlesztésre, összehangolva a már meglévő ágazati intézetek profiljával és az ezekkel való kooperációval. Erre vonatkozóan az idén a Szovjetunió és más baráti országok gyakorlatát és kutatási szervezetét illetően előtanulmányt végeztünk. Ennek alapján kívánunk majd megfelelő fejlesztési javaslatot tenni (helység, kapacitás- és egyéb igényekre kiterjedően).

Kovacsics József, az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Statisztikai Tanszékének vezetője, egyetemi tanár a javasolt Statisztikai Bizottság megalakításának időszerűségét hangsúlyozta. Kiemelte, hogy a statisztikai tudományok az Akadémián nincsenek ezideig a helyükre téve. A statisztikából vagy demográfiából kandidátusi fokozatot szerzett kutatók különböző bizottságokban tevékenykednek: műszaki, mezőgazdasági és más bizottságokban. A statisztikai tudomány összehangolása, a feladatok kitzúzése célszerűen csak úgy lenne megvalósítható, ha egy Statisztikai Bizottság létrejönne. A bizottság azonban csak akkor tudná betölteni rendeltetését, ha ez valóban a magyar statisztikának bizottsága lenne. Ezért — helytelen megoldásokat elkerülendő — a bizottságnak mind személyileg, mind tevékenysége tekintetében egyaránt át kell fognia az egyetemeken, a Központi Statisztikai Hivatalban és másutt folyó statisztikai kutatásokat.

Mátrai László akadémikus, a II. Filozófiai és Történeti Tudományok Osztályának osztálytitkára, a társadalomtudományi osztályok együttműködéséről, azokról az igényekről szólt, amelyeket Akadémiánk II. Osztálya szeretne az Akadémia újonnan megszervezett IX. Osztályának tagjaival, kutatóival közösen kielégíteni. A két osztály szétválása nem egyszerű adminisztratív jellegű intézkedés, adminisztratív könnyítés vagy nehezítés. Kétségtől ez is, de egyáltalában nem ez a lényeges. Túl ezen, már az Akadémia összetételén belül is megállapítható, hogy az átszervezés szükségszerű modernizálás volt, a tudománypolitikát illetően továbblépés azon a területen, amelyen a Magyar Tudományos Akadémia 1949-ben elindult, nevezetesen a tudományok fejlődésének fő tendenciájának irányában, a tudományok differenciálódásának irányában. Akkor a leginkább fejlesztendő tudományok, a természettudományok átszervezése adaptálódott a korszerű követelményekhez; ez az adaptálás a társadalomtudományok területén nem következett be. Most, íme adódott a lehetőség, hogy az Akadémia modernizálását immáron a társadalomtudományok szerkezetének a területén is folytassuk. Túl ezen, új társadalomtudományi osztály létrejött az Akadémián belül feltétlenül növeli a társadalomtudományok súlyát, nem egyszerűen csak azért, mert immár két társadalomtudományi osztály helyett most három áll a porondon a tudományok nemes vetélkedésében. Sokkal lényegesebb az, amire a szétválás mögött rejlő tényezők közül kell rámutatni, nevezetesen arra, hogy az egykor a II. Osztályhoz tartozó diszciplínák együttműködése túlságosan is hivatalos jellegű volt. Közlebből: a hivatalos együttlétezés elintézte a tartalmi együttműködés feladatait. Törekednünk kell arra, hogy ez az egy osztály keretében való, sokszor langyos hivatalos egymás mellett élés átadja a helyét a külön osztályokban művelt tudományok tartalmitag érdemibb együttműködésének. Sokszor tűnt úgy, hogy az a helyzet, amelyben egy vezetés alatt működött az Akadémián belül a filozófia, a jogtudománnyal, a történelemtudománnyal, felmentette ezeknek a diszciplínáknak a képviselőit attól, hogy tényleges kooperációval működjenek együtt. A voltaképpeni komplex kutatás tényleges létrejöttéhez tehát többek között azzal is megteremtődnek a feltételek, hogy az egykori II. Osztály ilyen módon kettévált és a jelzett „felmentést” többé már nem lehet feltételezni.

A vázolt újszerű együttműködés gondolatához kapcsolódóan szolt Mátrai László a IX. Osztálynak arról a tervéről, hogy az unalmas Osztályközlemények cím helyett ez a lap Társadalomtudományi Közlemények címmel jelenék meg. Ha ennek a jelen pillanatban aggasztó szóhasználatnak (amely mintha azt jelezne, hogy mi is osztjuk azt a nézetet, miszerint a társadalomtudomány a gazdasági, jogi és szociológiai tudományokra korlátozódik) olyan mélyebb kooperatív értelmet tudnánk adni, hogy valóban Társadalmi Közleményeket adunk ki együttesen, felismerve azt, hogy a társadalom anatómiája az ökonómia, tehát a társadalommal foglalkozó minden tudomány valamilyen módon a birtokviszonyok különféle áttételeinek a mechanizmusát tanulmányozza, ha ilyen értelemben a szocialista tudat kialakításának komplex közlőnye lehetne, amilyen más szinten a Társadalmi Szemle, minden érdekelt diszciplína összes aggálya megszűnnék.

Szabó Imre akadémikus felszólalásában a társadalomtudományok nemzetközi kapcsolatainak néhány kérdéséről szolt.

A szocialista országok közötti ún. közös kutatási témákról szólva vázolta, hogy az e téren a társadalomtudományok tekintetében jelentkező nehézség feltehetően részben magában a formában van. Közös kutatási téma kitűzése a legmagasabb együttműködési formák egyike, amihez azonban jórészt még hiányoznak a feltételek. Ezek között az előfeltételek között sok előítélet felszámolására is szükség van. A jogtudomány körében pl. különböző szocialista országokban még ma is rendkívül erős az a felfogás, hogy a jogtudomány valami nemzeti, annak művelését országhatárok limitálják, ennél fogva a problémák másként jelentkeznek az egyik, másként a másik szocialista országban, amiben van egy adag igazság, de csak bizonyos szintig érvényes ez az igazság. A közös kutatásokra pontosan olyan témákat keresünk, amelyekben a nemzeti szint feletti problematikák jelentkeznek. Ennek megtalálása azonban azért nehéz, mert úgy fogják fel, hogy ez többé-kevésbé nemzeti tudomány. Nemcsak a szocialista országokban fogják fel így, hanem az UNESCO-ban is, ezért nem szerepel a jogtudomány az UNESCO programjában sem. Az aránylag könnyebb formákkal kell tehát kezdenünk az együttműködést. A beszámoló helyesen utal annak a jelentőségére, hogy igazgatói értekezletek jönnek össze, amelyek nemcsak szervezési értekezletek, hanem különböző konkrét kérdések megvitatását célul kitűző értekezletek. De vannak más formák is. A közös par excellence kutatási témák helyett nagyon könnyen lehetne elképzelni, hogy azonos kérdésekben parallel konkrét vizsgálatokat indítunk és ezek eredményeit vetjük egybe. Az sem véletlen, hogy a leg-sikeresebb együttműködést eddig a nemzetközi jellegű értekezleteken értük el. Ebből a szempontból nagyon helyes a IX. Osztálynak az a tudománypolitikája, amellyel a többi baráti országnál gyakrabban vállal nemzetközi vonatkozású konferenciákat különböző kérdésekben, mert ezek szintén hatékony formái a tudományos együttműködésnek.

Alighanem kézenfekvő, hogy bizonyos előző fázisok élővé tétele után tudunk eljutni ahhoz, hogy valóban közös kutatásokat tudjunk végezni, ezeknek eszméje, gondolata megfogadják. Addig az elemibb, a könnyebb, a kedvezőbb formákat kell rendkívüli mértékben favorizálnunk.

Ami a nyugati országokkal való kapcsolatainkat illeti: a békés egymás mellett élés által nyitott lehetőségek keretében öröndetesen megnöttek a kapcsolatok a nyugati országokkal a társadalomtudományok szemszögéből is. Ezek a kapcsolatok sok esetben pénzügyi nehézségek miatt, sok esetben azonban elvi problémák miatt nem egyenletesek. Nem feltétlen helyes tendencia az, amely a társadalomtudományi diszciplínákban nagyobb mértékben irányul az USA-beli kutatási eredményekre, egyik-másik hagyományos hírű európai ország (pl. Franciaország) kutatási eredményei pedig kevesebb figyelemben részesülnek. A nemzetközi tájékozódást ki kellene terjeszteni úgy, hogy többoldalúak legyenek valószínű kapcsolataink és ismereteink a világ különböző tudományos irányait,

a tendenciákat illetően. Végül Szabó Imre felhívta a figyelmet arra, hogy a békés egymás mellett élés keretében zajló tudományos kapcsolatok minden támogatása és erősítése mellett nem szabad azonban olyan naivitásnak engedni, miszerint a másik felet mindig pusztán tudományos célok vezetnék. Számos példát lehetne mondani arra, hogy esetenként mennyire nyíltan politikai célok állnak tudományos célt szolgáló látszó anyagi nagyvonalúság mögött. Tudni kell, hogy rendkívül nehéz a nyugati tudományos kapcsolatok rendszerét ápolni olyan feltételek mellett, amikor ezek a kapcsolatok ideológiai harccal járnak együtt. Minden ilyen nehézség mellett is természetesen ezeket a kapcsolatokat tovább kell folytatni, de kevesebb naivitással, kevesebb illúzióval, a reális feltételek jobb felismerésével.

Harsányi István, az Ipargazdaságtani Bizottság titkára, előbb arról szólt, hogy nézete szerint — ellentétben a beszámoló megfelelő részével — a társadalomtudományok, közelebbről a gazdaságtudományok területén is lehet és kell alkalmazott és alapkutató-sokról beszélni és aligha vitatható, hogy ezeken a területeken is lehet számolni kimutatható tényleges anyagi eredményekkel. Indokolt volna, ha az Ipargazdaságtani Bizottság a rávonatközoan is sorra kerülő tudományági felmérés keretében ezt a kérdést is megvizsgálná.

A Statisztikai Bizottságnak Péter György által javasolt megalakításával kapcsolatban felvetette, hogy nem tervezési, ill. szervezési bizottságot kell-e inkább szervezni. Egy statisztikai bizottság felállítása azt jelentené, hogy a módszertani jellegű diszciplínák közül kiemeljük a statisztikát, holott a kérdést komplex módon kellene kezelni, azaz a tervezésre, a szervezésre, a döntés-, ill. információelméletre is kiterjedően.

Bognár József MTA levelező tag felszólalásában előbb az Akadémiának a társadalomtudományok irányításával kapcsolatos szerepéről szólt. Amíg a dogmatikus irányzat uralkodó volt a társadalomtudományokban, addig az egyes társadalomtudományi központoknak nem lehetett meg az a kisugárzó hatása, amely lehetővé tette volna a tényleges irányítást; csak adminisztratív irányítás volt lehetséges. Adminisztratív irányítás, amely alól nagyon könnyen ki tudták vonni magukat mindazok, akiket adminisztratív irányítani kívántak, miután a bonyolult szervezeti rendszeren, a főhatóságok rendszerén belül kiki megtalálta a kiutat.

Nyilvánvaló tehát, hogy amikor a társadalomtudományokat most új szellem tölti el, akkor az irányítás új formája, a korszerű módszerek és a valóságos életben jelentkező igazi problémák megvilágításából adódó szellemi magasfeszültség komoly hatással van és lesz a különböző kutató intézményekre. Ennek következtében az irányítás ma elérhetőbb és realisabb, mint bármilyen korábbi időszakban. Mindez kihat a nemzetközi együttműködésre is. A társadalomtudomány dogmatikus művelése esetén a lehetséges tapasztalatsere sokkal szűkebb, mint egy színes és a való életből táplálkozó társadalomtudományi problematika esetén. Ha pl. az adott gazdaságban valóban áru- és pénzviszonyok vannak és ennek következtében a gazdasági vezetésnek a gazdaság valóságos viszonyait kell döntésénél figyelembe vennie, számolva azzal, hogy a különböző gazdasági eszközök milyen hatással vannak a gazdasági életben cselekvő egységekre és személyekre, akkor a lehetséges tapasztalatsere köre sokkal nagyobb, mert az árkérdések, a különböző beruházási problémák hitelbőség vagy hitelszűkösség mellett való megoldása számtalan problémát vet fel, amelyek igen nagy tapasztalatszerére adnak alkalmat; az együttes kutatásnak igen nagy lehetőségei adódnak, mert az árak kifejeznek valamit és nemcsak azt fejezik ki, hogy voluntarisztikusan milyen döntéseket hoznak vagy a forgalmiadó milyen rendszerét vezetik be bizonyos árarányok kialakításához. Ilyen módon szélesedni fog a tapasztalatsere lehetősége is, csak meg kell találni azokat a témákat a gazdasági reformmal és az azzal szorosan összefüggő problematikával kapcsolatban, amelyek valóban minden szocialista ország társadalomtudományát foglalkoztatják, mégpedig nemcsak a köz-

gazdaságtudományt, hanem más diszciplinákat is, amelyekről Mátrai László is beszélt előbbi felszólalásában.

Ami a nemzetközi tudományos kapcsolatokat illeti, Szabó Imre helyesen hívta fel a figyelmet arra, hogy ezek különböző olyan tényezőkkel társulnak a másik oldalról, amelyeket mindig figyelembe kell vennünk és hogy ezzel kapcsolatban helytelen lenne bármilyen naiv nézetet táplálni. Ugyanakkor azonban utalni kell arra a körülményre, hogy a tudományos fejlődés jelenleg olyan irányba tart, hogy egyetlen nemzet sem lesz képes saját tudományos problémáit önmaga megoldani. Ennek következtében a nemzetközi tapasztalatok körének szükségszerűen állandóan bővülnie kell, ellenkező esetben elmaradás következik be, annál is inkább, mert ma a tudomány finanszírozása elválaszthatatlan a gazdasági élet fejlettségétől és mi a magunk alacsonyabb nemzeti jövedelmünkéből 1—1,2%-ot fordítva tudományos kutatásokra nem tudjuk felvenni a versenyt azokkal az országokkal, amelyek sokszorosan nagyobb nemzeti jövedelmükből 2,5—3%-ot fordítanak tudományos kutatásokra, nem is szólva azok műszerezettségéről, felszereltségéről. Nekünk tehát olyan formákat kell találnunk, amelyek a hazai tudományok, a hazai szocialista és nemzeti öntudat megerősítésével együtt helyes magatartást formálnak értelmiségünkben, a tudományos körökben; az érintkezésnek olyan formáit, amelyekben tudósaink önérzetes szocialista és magyarságához ragaszkodó emberek módjára vehetnek részt és megtanulják mindazt, ami hasznos, mert enélkül nincs fejlődés.

Weltner Andor az állam- és jogtudományok doktora az interdiszciplináris együttműködésről szólva hangsúlyozta, hogy pl. a jogtudomány művelője számtalanszor van abban a helyzetben, hogy más társadalomtudományi — közgazdasági és szociológiai — kutatások eredménye nélkül nem tud tovább lépni. Bizonyos, hogy ez esetenként fordítva is áll; a közgazdaságtudománynak is a legtöbb esetben fel kell tennie a kérdést: melyik az a jogi forma, amelyben bizonyos társadalmi-gazdasági mozgások realizálódnak, melyik az a jogi forma, amelynek a segítségével felismerik és kiválasztják a legjobb, a leghatékonyabb megoldást. E téren azonban még számos tennivalónk van, mind akadémiai, mind a tudományos intézményeknek egyéb szintjein.

Hegedűs András, a Szociológiai Kutató Csoport igazgatója a szociológiai kutatásokról szólva előbb arra utalt, hogy a standardizálható és az elvi—elméleti kutatási eredményeknek kölcsönösen ki kell egymást egészíteniök; a szociológiában nem lehet csak az egyikre, ill. csak a másikra törekedni. A szociológiában — folytatva tovább Hegedűs András — különösen nagy súllyal jelentkezik az a probléma, hogy nem általában társadalomtudományt kell kifejlesztünk, hanem a társadalomtudományok bizonyos ágain belül marxista iskolát. Ha kifejlesztünk valamiféle eklektikus iskolát és nem marxista szociológiai iskolát, annak társadalmi súlya, hatása, jelentősége egyszerűen összehasonlíthatatlanul kevesebb lenne, nem is beszélve arról, hogy esetleg rossz irányú másolás lenne, mintha marxista szociológiai iskolát tudunk kifejlesztetni. A marxista szociológiai iskola kifejlesztése három nagy kérdésesoportot vet fel. Felveti azt a kérdést, hogy a marxista szociológiai iskolát nem lehet kifejlesztetni anélkül, hogy a marxizmus alkotó módon való fejlesztésében ne legyen együttműködés az Akadémia egymástól bizonyos mértékben intézményesen elváló osztályai, illetve intézményei között. Egyik legfontosabb feladata az új Osztálynak, hogy a marxista tudományfejlesztés alapkérdéseit koordinálja, legyenek elvi, alkotó viták. A szociológia feltétlenül rászorul a filozófusok, a jogászok, a közgazdászok termékeny támogatására. Ki kell emelni a marxista szociológiai iskola kifejlesztésének, ill. a szocialista országok közötti szoros együttműködés szükségességét. Bizonyos közös kutatások már kibontakoztak. Lehet, hogy azért tudtak kibontakozni, mert nem nagyon magas színvonalú témákban fejlődtek ki közös kutatásaink, hanem alacsonyabb szintű témákban. Ezek közös ismereteket adnak, bizonyos összehasonlítást lehetővé tesznek, de a kezdet kezdetének tekinthetők. Gondolok olyan kutatásokra, mint a szabadidő-

tevékenység, vallási nézetek a középiskolában. Módszertanilag egyik sem korszakalkotó kutatás, de feltétlenül előrelépés. Különböző okok következtében a nemzetközi együttműködés kérdése élesen merül fel a szociológiában. Marxista szociológiai iskolát nem tudunk kifejleszteni, ha nem próbáljuk a marxista szociológiai iskola tételeit összeütköztetni, vitára bocsátani különböző nem marxista szociológiai iskolákkal. Ha ezt nem tenénk, akkor a marxista szociológiai iskolát eleve elmaradásra ítéljük. Nem szabad elfelejteni, hogy ezen túlmenően is: az ún. kelet—nyugat kontaktpolitikában nyugaton sokan „rossz jelet” látnak, mert — mint mondják — veszélyezteti a nyugati világ szabadságát. Ez amellet szól, hogy jól álljuk azokat a kétségtelenül meglevő kísérleteket, amelyek a másik oldalon tudományos lepel alatt lényegileg ellenséges politikai manőverezésre irányulnak.

Végül Hegedűs András kifejezést adott reményének, hogy a megalakítani tervezett Statisztikai Bizottság egyrésztől nem monopoltörékvések intézménye, hanem különböző tudományágak és intézmények szervezeti kerete lesz, és nem Statisztikai Bizottsága lesz az Akadémiának, hanem a matematika alkalmazásával foglalkozó bizottság a társadalomtudományok területén.

Kovács István MTA levelező tag a társadalomtudományok társadalmi szerepének növelése kapcsán az állam- és jogtudomány társadalmi szerepéről szolt. Az állam- és jogtudományok művelői széles körben vesznek részt a legkülönbözőbb állami bizottságokban, közvetítik a tudományos kapcsolatok eredményeit egy-egy állami intézkedés kidolgozásánál, nemcsak a kodifikációs, nagyobb szabású jogszabály előkészítő munkálatok során, hanem a végrehajtással összefüggő párt- és kormányhatározatok előkészítésénél is. Meg kell állapítani, hogy az államapparátus jogi oldalát tekintve igen erőteljesen fejlődött az utóbbi években. Mind több olyan ember van ezen a területen, aki nemcsak érdeklődik tudományos problémák iránt, hanem alkalmazza a tudomány eredményeit. Mégis van bizonyos hiányosság ezen a területen. Csak egy példa: az államapparátus területén kétezer jogász dolgozik, de csak két kandidátus van és lehetne még extrémebb eseteket is mondani. Az Osztálynak kellene talán kezdeményeznie bizonyos területen legalább is szervezettebbé tételét annak a folyamatnak, hogy az államapparátusban dolgozók is jussanak tudományos képzéshez.

Az államtudomány, a politikatudomány meghonosodása, kibontakozása egy további olyan kérdés, amely az állam- és jogtudományok társadalmi szerepét növelné; ezen az úton ugyanis az állami tevékenységnek egy olyan oldala is közelebbi tudományos vizsgálat alá kerülne, amely — nem lévén jogilag szabályozva — eddig kívül maradt a jogtudományi kutatás szféráján. Természetesen az államtudomány és más tudományágak viszonyára nézve még vannak megoldandó vitakérdések, ma azonban már megvannak az erők ezek megoldásához.

Jelentős kérdésként vetette fel Kovács István, hogy számos tényfelmérést igénylő kutatással nem lehet elindulni, mert nem tudjuk megoldani országos szerveknél e célra egyébként többnyire rendelkezésre álló összegek felhasználását megfelelő adminisztratív, pénzügyi nehézségek miatt.

A gazdasági irányítás reformjával kapcsolatosan felmerültek különböző szempontok; vajjon nem kellene-e kikülöníteni az egész kutatási területet, kvázi gazdaságjog címen vizsgálni a gazdaságirányítás reformjával kapcsolatos kérdéseket. Az a vélemény alakult ki bennünk, hogy függetlenül attól a kérdéstől, hogy van-e gazdasági jog vagy nincs: a jog minden ágának van tennivalója a gazdaság területén. Nagyon elhibázott volna, ha ezt a szempontot kirekesztenék a jogból. Munkajog, pénzügyjog, termelészövetkezeti jog, államigazgatási jog, — lehetetlen olyan jogágot elképzelni, amely ezt a területet (a gazdaság jogi szabályozásának kérdését) egyedül akarja megoldani. A probléma változatlanul az, hogy az összes jogágak próbáljanak bizonyos erőt koncentrálni ezekre

a feladatokra. Az Állam- és Jogtudományi Intézet elindít egy kiadványsorozatot, amelynek azt a címet adjuk: A gazdasági irányítás igazgatási és jogi alapkérdései. Azt tűztük ki célul, hogy az adott kutatásokat bázisul használva, próbáljunk megoldáshoz segíteni bizonyos kérdéseket azon a szinten, ahol a jelenlegi kutatások állanak, egyes területeken a szocialista vállalati formának új elemeit kidolgozva, megmutatva a szocialista országokban jelentkező újabb tendenciákat is, de a jelenlegi szabályozást is, hiszen lehetetlen nullából kiindulva elképzelni a gazdasági reform megvalósítását.

A továbbiakban Kovács István a tudományágak közötti együttműködésről, valamint a társadalomtudományi, közelebbről a jogtudományi dokumentáció elvi és szervezeti kérdéseiről, illetőleg a jogösszehasonlítás egyes kérdéseiről szolt.

Osztrovski György MTA levelező tag az eddigi kutatástervezés egyik hibájaként felvetette, hogy közgazdasági kutatások bázisa számos területen szűk volt ahhoz, hogy a népgazdaság szerkezetére vonatkozó igen bonyolult munkálatokat el tudtuk volna látni, különösen olyan szempontból nem, hogy ennek elemei olyan határidőre készüljenek el, ahogyan ezen munkálatokra a távlati terveknek szükségük volt, illetőleg van. Példaként az energiahelyzetre, ill. az energiafejlesztés hazai és nemzetközi problémáira lehet utalni.

Más, különösen nemzetközi kapcsolataink összefüggésében is utalt *Osztrovski György* a kutatási kapacitás optimális tervezésének szükségességére. Magyarország sajátos földrajzi elhelyezkedése, mérete, tudományos felkészültsége folytán számos kérdésben kelti fel az ENSZ, a fejlődő államok érdeklődését különböző műszaki-ipari és szervezési igények, problémák tekintetében. Ugyanakkor nincsenek még kialakítva az ilyen megkeresések honorálásának megfelelő hazai keretei.

Friss István osztálytitkár zárszavában — megköszönve a felszólalók észrevételeit és a jelenlevők érdeklődését — kiemelte, hogy bár az Osztály működése alig több, mint fél évre nyúlik vissza, és így ezt nem illik nagyra értékelni, a sokoldalú vita azonban azt látszik bizonyítani, hogy az Osztályban legalább is nagy lehetőségek vannak. Reméljük, hogy ezeket a jövőben teljes mértékben ki tudjuk aknázni. A többek által érintett vitakérdések közül *Friss István* egyrészt a tudományos együttműködés részben hazai, részben nemzetközi problémáival, másrészt a Statisztikai Bizottság megalakításával kapcsolatos észrevételekre tért röviden vissza.

A tudományos együttműködés nehézségeit illetően *Szabó Imre* felszólalására utalt, mint olyanra, amely a nehézségek gyökerét jelezte. Azt nevezetesen, hogy megpróbáltunk átugrani szükséges fejlődési fokozatokon, mindjárt a legmagasabb fokú együttműködésre, közös kutatásokra próbáltunk kísérletet tenni. Az ilyen fokú együttműködésnek szervesen kell kinőnie egyszerűbb együttműködési formákból (tanulmányutak, kutatási tervek cseréje, kollokviumok, cikkeserék, igazgatói értekezletek, egyéb közös vállalkozások), és majd a tényleges szükségletek vezetnek el a rokonszakmákhoz, a hasonló tárgyú kutatásokhoz, rokon és testvérintézetekhez itthon és külföldön egyaránt.

Ami a Statisztikai Bizottság megalakítását illeti, a kérdésnek konkrét formában vissza kell kerülnie az Osztály, vagy az Osztályvezetőség ülése elé és akkor mód lesz a vitában felmerült észrevételek, megfontolások újbóli elemzésére, végiggondolására.

A FEJLŐDŐ ORSZÁGOK HELYZETE ÉS SZEREPE A KÖVETKEZŐ ÉVTIZEDEK VILÁGGAZDASÁGÁBAN*

BOGNÁR JÓZSEF

A fejlődő országok gazdasági helyzetével és növekedésével összefüggő problémák drámai gyorsasággal kerültek a világ érdeklődésének középpontjába. A közgazdászok és a nemzetközi politikai kérdésekkel foglalkozó szakértők többsége egyetért ma már abban, hogy a fejlődő országok gazdasági növekedésének meggyorsítása a tartós béke és a szilárd biztonság megteremtésének előfeltétele és ennek következtében a 20. század második felének legnagyobb kérdése. Nem lehet ugyanis tartós béke és szilárd biztonság olyan világban, amelyben a javak, jövedelmek, termelési kapacitások és a tudomány olyan extrém módon oszlanak meg a nemzetek és kontinensek között, mint a jelenlegiben.

Az ipari és a gyengén fejlett országok közötti egyenlőtlenség persze nem mai keletű. Kezdetei az ipari forradalom korszakába nyúlnak vissza, hiszen a 19. század hajnalán még — hitelt érdemlő források szerint — az angol és a kínai nép életszínvonala között nem volt jelentékeny különbség. Századunk ötvenes éveig azonban a gyarmati rendszer nemcsak elősegítette és elmélyítette, hanem el is takarta ezt a polarizációt. A gyarmati rendszer felbomlása és az új országok kialakulása révén azonban a polarizáció, majd az erőátcsoportosítás szükségessége tényezőjévé vált a világpolitikának és a haladó erők világképének.

A fejlődő országok gazdasági növekedése tehát nem elszigetelt kérdés, hanem *világprobléma*, amelynek sikeres megoldása az egész emberiség és a civilizáció létkérdése. Más megközelítéssel élve ez annyit jelent, hogy meg kell teremteni gazdasági növekedésük feltételeit; ezek azonban nem pusztán az egyes nemzeti gazdaságokban, hanem a világgazdaságban rejlenek.

A gazdasági növekedés megindulása lényegében azt jelenti, hogy a változatlan, vagy alig változó formában megismétlődő gazdasági körforgást új hajtóerők által vezérelt (kormányzott) *fejlődés* (bővülés) váltja fel. A történelem tanúsága szerint a növekedésnek önmagát tápláló, kumulatív folyamattá

* A szerző 1965. november 8-án tartott akadémiai székfoglaló előadásának szövege. *Bognár Józsefet* a Magyar Tudományos Akadémia 1965. évi közgyűlése választotta az Akadémia levelező tagjává. — Szerk.

való átalakítása nagy anyagi és szellemi energiák összpontosítását követeli meg, társadalmi változások sokaságát feltételezi és indítja el és ennek következtében éles feszültséget teremt az adott nemzetben belül.

A gazdasági növekedés megindításának szükségessége azonban a történelemben még soha nem terjedt ki:

- a) az emberiség ekkora hányadára,
- b) ilyen sok nemzeti gazdaságra,
- c) ilyen hatalmas területekre.

E folyamat hatósugara átfogja a jelenlegi világ népességének 71%-át és a 2000-ben várható lélekszám 81%-át.* A világ népessége ugyanis sokkal gyorsabban nő a gazdaságilag kevésbé fejlett területeken, mint a nagy gazdasági centrumokban, 1960-tól a század végéig 3,6-szorosára növekszik a népesség Latinamerikában, háromszorosára Afrikában és Délkelet-Ázsiában, 2,3-szorosára Kelet-Ázsiában, de csak 33%-kal nő a Szovjetunió kívüli Európában.

A növekedés megindítását igénylő nemzeti gazdaságok száma jelenleg 80 körül van, de ez a szám új független államok keletkezése révén még emelkedni fog.

A növekedési processzus által a földgolyó területének kb. 60%-a van érintve.

Utalni kell arra is, hogy a szakadék, amelyet a gazdasági növekedés segítségével kell áthidalni, még sohasem volt olyan mély, mint napjainkban.

E megállapítást két adattal, illetve közgazdasági számítással igyekszem igazolni.

Az egy főre jutó nemzeti jövedelem *átlaga* 1044 \$-ra emelkedett az iparilag fejlett tőkés országokban és 67 \$-ra csökkent a fejlődő világban.* Az átlag azonban — köztudomás szerint — nem tájékoztat sem a *tipikusról* (modus), sem a *szóródásról* (felső és alsó határértékekről), amelyeknek nagy adattömeg esetén különösen nagy a jelentőségük. Vannak olyan iparilag fejlett tőkés országok — ugyanis, — amelyekben az egy főre jutó nemzeti jövedelem 2400 \$ körül mozog, de találunk olyan gyengén fejlett országokat, amelyekben a 40 \$-t is alig éri el.

Megbízható közgazdasági számítások szerint a fejlődő országok (az átlagadatokat alapul véve) évi 5—6% nemzeti jövedelemnövekedés esetén, (amit eddig még nem sikerült elérni) 80 esztendő múlva érhetik el a nyugateurópai és 120 esztendő múlva az USA jelenlegi gazdasági színvonalát. A növekedési

* A világ államait különböző kritériumok alapján osztályozhatjuk. A társadalmi-gazdasági rendszer jellegétől függően beszélünk szocialista és kapitalista országokról. A gazdasági fejlettség fokától függően beszélünk ipari és gazdaságilag gyengén fejlett (fejlődő) országokról. Az ázsiai szocialista országok az utóbbi osztályozás szerint a fejlődő országok közé sorolhatók. A világ népességének itt közölt megoszlása abból adódik, hogy az ázsiai szocialista országokat az utóbbi osztályozás szerint a fejlődő országok közé soroltuk.

* 1962-es adat. Növekedésről és csökkenésről az 1950-es évekhez viszonyítva beszélünk.

processzus ilyen alakulása, — amely a jelenlegi nemzetközi gazdasági és kereskedelmi viszonyok mellett egyáltalán nem biztosított, — nem jelentené azonban a *különbség* csökkenését, hiszen a tudományos-műszaki forradalom eredményei — feltehetően — meggyorsítják az iparilag fejlett országok növekedését is.

A szakadék nemzetközi politikai következményeinek mérlegelése során figyelembe kell venni, hogy korunkban és a közlekedés a népek közötti érintkezés fejlődése következtében az egyes országok belső életviszonyai is *kompetitív* váltak.

A továbbiakban összehasonlítást szeretnénk tenni a fejlődő országokban illetve a világ többi részében található szellemi és anyagi energiák között. E szellemi és anyagi energiákat azonban nemcsak egy adott státus kifejezőinek tartjuk, hanem a gazdasági növekedést rövidebb, vagy hosszabb távon befolyásoló tényezőknek is. Más megközelítéssel élve mi a jelenlegi szellemi és anyagi energiákat, (amelyeket egyébként plasztikus viszonzyszámokban igyekszünk kifejezni) olyan dinamikus változóknak tekintjük, amelynek egymáshoz viszonyított változása a növekedési processzust meghatározza.

Ma harminc országban összpontosul a világ jövedelmeinek 89%-a, arany és devizakészleteinek 85,5%-a acéltermelésének 93,3%-a, nyersvastermelésének 89,2%-a és energiatermelésének 72%-a.*

A termelési adatok közül azonban nem is elsősorban az ipari termékek, vagy félkészárúk előállításában mutatkozó egyenlőtlenségre szeretnénk utalni, hanem azon döbbenetes helyzetre, amely az alapvető mezőgazdasági áruk termelésében fennáll. Nyilvánvaló ugyanis, hogy e cikkek nagy szerepet játszanak a lakosság ellátásában és a rájuk irányuló kereslet nagyságrendje és a népesség alakulása között szoros összefüggés állapítható meg.

A fejlett országokban állítják elő ugyanis a világ gabonatermelésének (a rizst és kukoricát is beleértve) 60,6%-át, hústermelésének 68,6%-át és fehérjetermelésének 79,3%-át.

A gazdasági növekedés hosszútávú tényezői közül elsősorban a tudományos kutatási kapacitásra és a magasan kvalifikált szakemberekben fennálló helyzetre utalunk.

Az említett harminc országban található ma a tudományos kutató kapacitás 95%-a.**

Érthető, ha a szellemi és anyagi energiák (a gazdasági növekedést befolyásoló tényezők) ilyen megoszlása mellett az elmúlt évtizedben az iparilag fejlett államok és a gazdaságilag gyengén fejlett országok közötti különbség nem csökkent, hanem növekedett, noha a fejlett világban létrehozott szellemi és

* A tanulmány adatai általában ENSZ évkönyvekből, statisztikai kiadványokból származnak. A tanulmány céljainak megfelelően a közölt adatok, mutatók egy része a szerző által végzett számítások eredménye.

** E megállapítás az UNESCO által publikált adatokon alapszik.

anyagi energiák egy része — különböző formákban, hatásfokkal és politikai háttérrel — áttelődött a fejlődő országokba.

Az egy főre jutó nemzeti jövedelem 1958 óta lényegesen emelkedett a fejlett országokban (22%), abszolúte is csökkent azonban a fejlődőkben.

Erőteljesen visszaesett a fejlődő országok *érték szerint* számított részese-dése a világexportban (1950 = 31%, 1962 = 20%, és a világimportban (1950 = 27%, 1962 = 21%)*

A fejlődő országok az 1930-as esztendőők végén még évi 11 millió tonna szemesterményt exportáltak, a 40-es évek végétől fogva már importálnak és ezen import mennyisége 1964-ben 25 millió tonnát ért el.** (U. S. News and World Report 1965. VI. 14.) Ez a helyzet a mezőgazdasági termelés elmaradottsága mellett az ún. demográfiai forradalom jelenségével függ össze. A demográfiai forradalom azonban gyorsuló ütemben folytatódik és ennek következtében 1960 és 1980 között a fejlődő országok népessége kb. 900 millió fővel nő (jelenleg kb. 2200 millióra tehető), míg a világ többi részében ugyan-ezen idő alatt csak kb. 300 millió lakosságnövekedés jelentkezik.

Megoldható-e a rohamosan növekvő népesség élelmezése? E kérdés helyes megválaszolása végett két összefüggést kell megvizsgálnunk:

a) Miképpen alakul az 1 km²-re jutó népsűrűség az elkövetkező évtizedekben?

b) Bevonhatók-e a mezőgazdasági művelésbe új területek és ha igen, mely kontinensen található azok?

A fejlett és fejlődő országok népsűrűségének összevetése azt bizonyítja, hogy a népsűrűség már ma is nagyobb a fejlődő országokban, de ezen egyenlőtlenség a jövőben még fokozódik:

Egy km ² -re jutó népsűrűség	1950	1960	1980	2000
Fejlett országok	15	17	22	28
Fejlődő országok	22	27	39	62(!)

Természetesen Afrikában és Latinamerika egyes részeiben még vannak tartalékterületek, de ezek az eltérő népességnövekedési trend figyelembevételén nem nagyobbak, mint azok a tartalékok, amelyek Kanadában, Ausztráliában és más országokban találhatóak.

A mezőgazdasági művelésbe még bevonható területek nagyságrendjéről a szakértők nagyon eltérő véleményeket hangoztatnak. Nyilvánvaló azonban, hogy a művelésbe még bevonható területek jelentős része olyan kontinenseken, illetve országokban van, ahova a földhiányban szenvedő népesség nem juthat

* Adatok az ENSZ 1964. évi statisztikai könyvéből.

** E megállapítás az UNESCO által publikált adatokon alapszik.

el. Szinte minden szakértő egyetért viszont abban a megállapításban, hogy Kelet és Délkelet-Ázsia nem rendelkezik a művelésbe bevonható újabb területekkel.

Kelet és Délkelet Ázsia népsűrűsége egyébként a következő évtizedekben magasabb lesz, mint Európáé, a jelenleg még legsűrűbben lakott kontinensé. A rohamosan növekvő népesség élelmezésével kapcsolatos kérdésekre a későbbiekben még visszatérünk.

A továbbiakban azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy milyen hatással lesz a fejlődő országok gazdasági növekedése a világ szellemi és anyagi energiáinak jelenlegi megoszlására.

A gazdasági növekedés sikere azon múlik, hogy a befektetésre kerülő szellemi és anyagi energiák milyen potenciális energiákat szabadítanak fel az új alapon létrejövő gazdasági körforgás számára. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a növekedési processzus kezdetén (például a közepes időszakra szóló tervperiódus kezdete) nem állnak rendelkezésünkre az egész folyamat során szükségessé váló energiák, hanem csak azok, amelyekkel a fejlődést *megindíthatjuk*. Ha ezen erőforrások segítségével a potenciális energiákat kinetikai energiákká alakítjuk át, úgy a gazdasági körforgás új alapon megy végbe és a növekedés önmagát tápláló, kumulatív folyamattá válik. Ha az energia-átalakítás nem sikerül, úgy az új alapon létrejövő gazdasági körforgás egyensúlyhiányba torkollik és *növekedési krízis* keletkezik.

Természetesen az energiák átalakítása és a gazdasági körforgás új alapon történő megszervezése időt követel, ezért a növekedési processzus által megkövetelt és kitermelt energiák viszonya csak hosszabb idő múltán válik kedvezővé. Amíg ez megtörténik, addig a növekedési processzus által megkövetelt energiákat a fogyasztás (lakosság) terhére kell biztosítani, ami természetesen különböző nyíltabb, vagy rejtettebb formákban mehet végbe. Zárt nemzeti gazdaság kategóriájában gondolközva tehát a növekedési processzus jó irányban halad, ha

a) hosszabb időszakon belül a befektetett energiák kedvező hatásfokkal táplálják az új gazdasági körforgást,

b) a lakosságtól nem vonunk el annyi anyagi eszközt, hogy gazdasági, vagy politikai nehézségeket okozzunk.

A fejlődő országok növekedése azonban nem zárt nemzeti gazdasági modellben valósul meg. Ellenkezőleg: még nem voltak olyan gazdaságok a világtörténelemben, amelyek ennyire igényelték volna a világgazdasággal való intenzív kapcsolatokat. (A legtöbb fejlődő ország gazdasága exportorientált, — különösen a monokultúra következtében, amelynek termékeit otthon nem fogyasztják illetve nem dolgozzák fel — és importszenzitív, azaz az import szükségyszerűen gyorsabban nő, mint a nemzeti jövedelem.) Ha a fizetési mérleg egyensúlyát posztulátumnak tekintjük, úgy vagy a növekedéshez felhasználható energiák egy részét kell arra felhasználni, hogy a növekvő importot meg-

fizessék, vagy az importot kell korlátozni, ami viszont veszélyezteti a növekedési processzus célját. Ez nyilvánvalóan lehetetlen, tehát a fejlődő gazdaságok kapcsolata a világgazdasággal hosszú évtizedeken át rendkívül kritikus lesz.

A mai fejlődő gazdaságokban azonban a befektetésre kerülő szellemi és anyagi energiák *biztosítása* (megtervezése) és *kedvező hatásokkal* (gazdaságosan) *történő felhasználása* is rendkívül nehéz.

A felhalmozási processzus (ebbe a fogalomba a felhalmozott szellemi és anyagi eszközök hasznosítási hatásfokát is beleértjük) rendkívüli nehézségei több tényező eredői:

a) A fejlődő gazdaságoknak a szó igazi értelmében nincsenek számottevő feleslegei. Alacsony nemzeti jövedelemből alacsony fogyasztási szint mellett komoly politikai problémákat okoz a beruházások érdekében történő elvonás és koncentráció. Sok országban ez azzal a következménnyel jár, hogy a mezőgazdasági termékeket alacsonyabb áron vásárolják fel, mint a gyarmati időszakban.

b) A legtöbb fejlődő gazdaság mai szerkezete nem alkalmas a nagyobb felhalmozásra. Egyrészt a mezőgazdaság alkotja a gazdasági tevékenység túlnyomó többségét, másrészt a jelenleg működő gazdasági egységek jelentékeny hányada még naturálgazdaság. Az iparban viszont a kézműipar és a kisüzemek vannak többségben.

A földbirtokosok osztálya, ha van, vagy volt ilyen, jövedelmeit kincsképzésre és nem a termelés bővítésére fordítja.

c) Nincsenek meg a beruházások gazdaságos kivitelezéséhez nélkülözhetetlen körülmények. A gazdasági környezet és különösen az infrastruktúra fejletlen, az építőipar csak most kezd fejlődni és egyelőre nagyon drágán termel, nem áll rendelkezésre elegendő tervezési kapacitás és hiányoznak az új üzemek vezetéséhez szükséges magasan kvalifikált emberek (megfelelő termelési tapasztalattal a hátuk mögött). A belső piac az alacsony vásárlóerő és a magas árak következtében (hiszen az új ipart szubvencionálni kell) szűk és gyakran akadályát képezi az optimális termelési nagyságrendek kialakításának.

d) Számolni kell — végül — azzal is, hogy az állami bevételek kisebb részét lehet csak a termelőerők fejlesztésére fordítani, hiszen az egyéb állami kiadások nagyon magasak. Új államapparátust kell kiépíteni, gondoskodni kell az ország belső és külső biztonságáról (fegyveres erők szervezése), új oktatási és egészségügyi hálózatot kell megszervezni, hogy csak a leglényegesebb összefüggésekre utaljunk.

Nyilvánvaló, hogy az említett nehézségek leküzdése hosszú évtizedeket vesz igénybe. Az elkövetkező évtizedekben a növekedéshez szükséges eszközökben hiány lesz, a külső és belső politikai helyzet, valamint az objektív gazdasági követelmények azonban szorítják a kormányzatokat a beruházások növelésére és a kiadások emelésére. Ennek következtében *inflációs folyamat* indul meg, amely gyorsan csökkenti a pénz belföldi és külföldi vásárlóerejét. Bizonyos

mértékű infláció — véleményem szerint — objektíve is elkerülhetetlen és kétségtelenül jobb, mint a gazdasági stagnálás, amelyben egyébként a pénz vásárlóereje megtartható. Kétségtelen azonban, hogy a legtöbb ország túl fogja lépni az infláció elkerülhetetlenül szükséges mértékét, hiszen a beruházások megtérülési ideje lassú (amit a tőkekoefficiens magas volta 1 : 5-höz is bizonyít) és az egyéb állami kiadásokban sem lehet az előirányzatokat megtartani.

Még bonyolultabban alakulnak a növekvő gazdaság kapcsolatai a világ-gazdasággal.

Minden gazdasági növekedés — importszenzitív gazdaságoké azonban különösen — az import növekedésével jár. Az új ipar megteremtése és a mezőgazdasági hozamok növelése érdekében ugyanis termelőeszközöket kell importálni. Ennek az importnak a formái — a gazdaságpolitikától függően — sokfélék lehetnek (teljes üzemek, vagy egyes berendezések importja, vegyigyárak, vagy műtrágyaimport stb.), de növekedése hosszabb időszakon keresztül elkerülhetetlen.

A gazdasági fejlődés érdekében *szellemi importra* is szükség van, amelynek formái a szabadalomvásárlástól a külföldi szakemberek huzamos szerződéséig terjedhetnek, de ugyancsak növekvő tendenciát mutatnak.

Az import elkerülhetetlen növekedése azonban nem korlátozódik a termelőeszközök (tőkejavak) szférájára. Az iparosítási processzus során növekszik a vásárlóerő és a lakosság különböző rétegei, így a városban letelepedő ipari munkások és az új értelmiség, növelik fogyasztásukat.

A gazdasági növekedés egyik nehézsége éppen abban rejlik, hogy az iparosítási folyamat időrendben hamarabb emeli a keresletet (vásárlóerő és szükséglet), mint a kínálatot (a kereslet kielégítésére alkalmas hazai termelési kapacitásokat).

Számos országban még a hazai textiltermelés sem képes lépést tartani a vásárlóerő növekedésével. A tartós fogyasztási javak importjának növelésére azonban feltétlenül sor kerül, hiszen azok előállítása viszonylag fejlett ipari hátteret követel.

Különösen súlyos megterhelést jelent azonban a növekvő élelmiszerimport a fizetési mérleg számára. Az élelmiszerekre irányuló kereslet ugyanis igen gyorsan emelkedik az alábbi okokból:

a) a lakosság évi növekedése 2%-tól 3,5%-ig terjed a fejlődő országokban. Az élelmiszerfogyasztás azonos ütemű növekedése esetén az egy főre jutó fogyasztás változatlan marad,

b) az iparba kerülő munkavállalók több élelmiszert fogyasztanak, mint a falusi lakosság. A fejlődő országokban azonban a kereslet és a fogyasztás *nemcsak relatíve emelkedik* (azaz a városi és falusi dolgozók fogyasztása között fennálló különbség eredője gyanánt), hanem *abszolúte* is, hiszen az alacsony életszínvonalon élő mezőgazdasági közösség egy-egy tagjának kiválása következtében nem csökkenti fogyasztását,

c) az oktatási és egészségügyi szolgáltatások kiterjesztése miatt lényeges emelkedés észlelhető a közületi élelmiszerellátásban a nélkül, hogy ennek bárhol ellentétele jelentkeznék.

Nyilvánvaló, hogy az importnövekedés ellensúlyozása végett emelni kell az exportot. A növekedési processzus megindítása utáni időperiódusban azonban (ami évtizedeket is jelenthet) az export nem növelhető abban a nagyságrendben és ütemben, ahogy az import emelkedik.

Az exportképességnek az importszükséglet mögötti elmaradása az alábbi tényezőkre vezethető vissza:

1. A fejlődő országok exportstruktúrája kedvezőtlen: 90% erejéig mezőgazdasági cikkekből és nyersanyagokból tevődik össze.

A jellegzetes és nem szubsztituálható trópusi termékek általában eladhatók a világpiacon, de világpiacon keresletük rugalmatlan (kávé, kakaó, banán stb.) tehát a termelés túlzott kiterjesztése az árak csökkenésére vezet.

Az alapvető mezőgazdasági cikkekben viszont a fejlődő országok behozatalra szorulnak, míg a feleslegek — Argentína kivételével — a gazdag tőkés országokban halmozódnak fel.

2. A technikai forradalom — számos esetben — a nyersanyagtermelést is jövedelmezővé tette. Ezt bizonyítja az a körülmény is, hogy az elmúlt másfél évtizedben a fejlett országok részesedése növekedett, a fejlődőké csökkent a nyersanyagkereskedelemben.

Az 50-es évek második felétől fogva a fejlődő országok nyersanyagexportjának évi növekedési rátája messze a világátlag alatt maradt. (Világátlag = 4,6%, fejlődő országok növekedési rátája 1,9%).

Ismeretes az is, hogy 1953-tól fogva az ipari nyersanyagfogyasztásban bekövetkezett növekedés 33%-a a szintetikus anyagokra és az alumíniumra jutott.

Figyelembe kell venni azt is, hogy a fejlődő országok nyersanyagtermelésének és exportjának haszna többnyire a fejlett tőkés országokba kerül.

3. A terms of trade a fejlődő országok szempontjából nagyon kedvezőtlenül alakul. Romlása 1950 és 1961 között 26%.

4. Az iparilag fejlett országok alig hajlandók késztermékeket vásárolni a fejlődő országokból.

A fizetési mérleg várható alakulását azonban még egyes áruforgalmon kívüli tényezők is kedvezőtlenül befolyásolják. Ilyenek — többek között — a *szállítás* (különösen a tengeri szállítás, hiszen a világ kereskedelmi hajóparkjának mindössze 6%-a van a fejlődő országok tulajdonában), valamint a rövidlejáratú adósságok növekvő kamatterhei.*

Az importszükségletek és az exportlehetőségek egybevetése után — évi 2,4%-os népességnövekedést feltételezve — a genfi világkereskedelmi konfe-

* Nem számítva a libériai hajópark feltehetően külföldi tulajdonban levő részét.

rencia arra a következtetésre jutott, hogy a fejlődő országok fizetési mérlegének hiánya 1970-ben eléri a 20 milliárd \$-t!

Az eddigiek során lényegében azt igyekeztünk bizonyítani, hogy

a) azon extrém egyenlőtlenség, amely a jelenlegi világ anyagi és szellemi energiáinak megoszlásában fennáll, csak abban az esetben szüntethető meg, ha a gazdaságilag gyengébben fejlett országok legalább egy évszázadon keresztül gyorsabb ütemben fejlődnek, mint a világ többi része,

b) a rendkívül szűk erőforrások mellett, teljesen nyílt gazdaságban megvalósuló gazdasági növekedés üteme azonban csak abban az esetben lehet kielégítő, ha a fejlett világban keletkező szellemi és anyagi erőforrások egy része néhány évtizeden keresztül e növekedési folyamatot táplálja. Csak ezen évtizedekig tartó átmeneti periódus befejezése után válhat ezen országok gazdasági növekedése önmagát tápláló, kumulatív folyamattá.

A növekedés első időszakában a fejlődő országok világgazdasági kapcsolatai növekvő egyensúlyhiányt mutatnak. Ha ezen időszakban nem kapják meg a szükséges segítséget, úgy *növekedési krízisek* keletkeznek egyre gyorsuló inflációval és a fizetési mérleg krónikus hiányával. Növekedési krízis esetén nemcsak a növekedési ütem lassul le, hanem stagnálás, vagy gazdasági anarchia is keletkezhet.

A továbbiakban arra a kérdésre igyekszünk választ adni, hogy léteznek és működnek-e a mai világgazdaságban olyan tendenciák, amelyek a kiegyenlítődség irányában hatnak; azaz kerülnek-e át a fejlett világból anyagi és szellemi energiák a fejlődőbe a gazdasági folyamatok belső szabályszerűségei és összefüggései révén?

E kérdés helyes megválaszolása érdekében két összefüggést kell megvizsgálni:

1. milyen tényezők és tendenciák befolyásolják jelenleg és a közeli évtizedekben a szellemi és anyagi energiák produkcióját a fejlett világban?

2. milyen tényezők és tendenciák befolyásolják a fejlett és fejlődő világ között megvalósuló „energiacserét” illetve melyik fél érdekeit szolgálja a létrejövő csere?

Ad 1. a) Kétségtelen, hogy az elmúlt évtizedben páratlanul meggyorsult technikai-műszaki forradalom gazdasági szempontból *polarizációs effektusokkal* párosul. Ezen effektusok jelenlétét és következményeit a mai világgazdaságban F. Perroux, a kiváló francia közgazdász elméleti modellek segítségével is igazolta. A technikai haladás napjainkban ugyanis 4—5 példátlan szellemi és anyagi energiákat követelő és egyben hatalmas termelékenységet biztosító vezető (dinamikus) iparágától függ. Ilyen dinamikus ágazatok ma az atomipar, elektronika, vegyipar, gépipar és az autóipar. E dinamikus iparágak polarizáló hatása következtében a technikai színvonalban fennálló különbségek nemcsak az ipari és nem-ipari országok között, hanem a jelenlegi ipari országok között is nőni fognak. Sőt erőteljes differenciálódás indul meg a gazdasági életben belül is: a dinamikus és nem dinamikus (elmaradó) iparágak között.

A szabad verseny mechanizmusából következik, hogy a versengés résztvevői egymással harcolnak az elsőségért, erőfeszítéseiket a verseny megnyerésére koncentrálják és figyelmen kívül hagyják a „versenyen kívüli” tényezőket; azaz a versengés nyomán kialakuló helyzet társadalmi, makroökonómiai és világgazdasági következményeit.

Nyilvánvaló az is, hogy a vezető tőkés országokkal kialakuló gazdasági versengés során a szocialista országoknak is új technikai eredmények elérése, illetve a másutt elért eredmények adaptációjára kell törekedniük. Ellenkező esetben a szocialista világ gazdaságilag elmaradna, ami súlyos politikai bonyodalmakra vezetne.

Ilyen értelemben a jelenlegi műszaki-technikai fejlődésben, — amennyiben a világgazdaság hatóerői változatlanok maradnak, — inkább polarizáló, mint kiegyenlítő tendenciák rejlenek.

b) Polarizációs tendenciák észlelhetők a gazdasági élet fejlődését befolyásoló hosszútávú tényezők: így — többek között — a tudomány fejlődésében is.

A tudományos élet „belső produktivitása” is a fejlett országok tudósainak és kutatóintézeteinek egymás közötti versengéséből adódik.

Korunkban a tudományos felfedezésnek (azaz a kutatás eredményének) kettős jellege van: egyrészt minden új megismerés részét képezi az emberi tudásnak és ilyen módon — bizonyos értelemben — függetlenné válik a tudományos kutatás társadalmi és nemzetközi háttérétől, másrészt azonban minden új megismerés — különösen, de nem kizárólag az alkalmazott tudományok világában — olyan eredmény, amelyet bizonyos szervezetek (gazdasági, állami) megbízásából és finanszírozásával értek el és amelynek felhasználása e szervezetek anyagi hasznát gyarapítja. Ilyen körülmények között a tudás megoszlásában fennálló egyenlőtlenség is kumulálódik, hiszen forrása nem kizárólag a tudomány belső produktivitása, hanem azon anyagi erő és érdek is, amely a kutatásokat finanszírozó és felhasználó gazdasági (vagy egyéb) hatalmagnál koncentrálódik. Más kifejezéssel élve: a nagyobb gazdasági hatalom (anyagi erő) szélesebb kutatási bázist teremthet, a kutatási eredmény gazdasági felhasználása révén újabb jövedelmek keletkeznek, amelyek újabb kutatásokat tesznek lehetővé és szükségessé, hiszen időközben a gazdasági tevékenység köre (a termelés) is kiszélesedik.

A szellemi és anyagi javak produkcióját a fejlett világban befolyásoló tényezők és tendenciák tehát a következő évtizedekben, — ha valamilyen beavatkozás e folyamatokba nem történik — a polarizáció és nem a kiegyenlítő irányában hatnak. Tegyük e megállapításhoz hozzá, hogy e polarizációs effektusok a hosszútávú tényezők esetében még erősebbek, mint a rövidtávú tényezők vonatkozásában.

Ad 2. A fejlődő és a fejlett világ között jelenleg megvalósuló „energia-cserével” kapcsolatban az alábbiakat állapíthatjuk meg:

a) A csereprocesszus, — azaz a javaknak a kölcsönös előnyökön és az egyenlőség elvén nyugvó pusztá cseréje — nem vezet a termelési feltételek (szellemi és anyagi energiák) eloszlásában fennálló egyenlőtlenesség csökkentéséhez.

Egyrészt a csereprocesszus azon folyamatok eredménye és terméke, amelyek a cserét megelőzték a gazdasági körforgás során. Ha tehát a termelési feltételek eloszlásában egyenlőtlenesség áll fenn, úgy annak a kölcsönös előnyök és egyenlőség elvén nyugvó cserében is kifejezésre kell jutnia.

Másrészt a piacon nem a termelési feltételek eloszlását egzakt módon visszatükröző árak állnak egymással szemben, hanem *gazdasági hatalmak*, amelyeknek a piacon és a piacon kívül megnyilvánuló erőviszonyai a csere alakulását erőteljesen befolyásolják. Közismert dolog, hogy a fejlett tőkés világban az elmúlt évtizedek során olyan gazdasági szuperhatalmak alakultak ki, amelyek a cserét és a cserével összefüggő gazdasági folyamatokat a maguk érdekeinek megfelelően alakíthatják. E hatás eléréséhez nagy tőkeerő, vertikális gazdasági szervezet és teljes, vagy részleges piaci monopólium szükséges. (A teljes, vagy részleges piaci monopóliumot természetesen a lehetséges versenytársakkal kötött megállapodások is helyettesíthetik.)

Ilyen szervezethez esetén a nagyobb gazdasági hatalom *mind az exportban, mind az importban* a maga javára fordíthatja a cserét.

Súlyosbítja a helyzetet az a körülmény, hogy a fejlődő országok külkereskedelmük túlnyomó többségét a tőkés világgal kénytelenek bonyolítani. A tőkés gazdasági hatalmak koncentrációjára pedig jellemző az a körülmény, hogy az egész tőkés világ ipari termelésének 20%-át száz nagyvállalat, — zömükben amerikaiak — tartja a kezében. Még extrémebb helyzet alakult ki a kitermelő (nyersanyagtermelő) ágazatokban, hiszen a nem-szocialista világ természeti kincseinek 75%-át harminc monopóltőkés társaság tartja kézben.

Nyilvánvaló, hogy a cserefolyamatban realizálódó haszon és nyereség egyenlőtlen eloszlása a gazdaságilag hatalmasabb és a gyengébb fél között tovább növeli a termelési feltételek eloszlásában fennálló egyenlőtleniséget. Hiszen a nagyobb gazdasági hatalom többször és többféle forrásból könnyvelhet el nyereséget, ami különösen szembetűnővé válik abban az esetben, ha a vállalatok (vállalkozások) közötti cserét a nemzeti gazdaságok szintjére transzponáljuk. A cserében résztvevő erősebb ország ugyanis nyereséget biztosíthat a maga számára a szállításon, a feldolgozás különféle formáin, valamint a késztermék belföldi és külföldi értékesítésén keresztül is. Ilyen módon számos vállalkozás jut magas profithoz, a gazdaság különböző ágazataiban és a beruházási tevékenység ennek következtében lényegesen növelhető, illetve szélesíthető.

További bevételekhez jut — e gazdasági tevékenység eredménye gyanánt — az állam is (vámok, fogyasztási adók stb).

Figyelembe kell venni azt is, hogy a jelenlegi tőkés gazdaságban a profit a készárutermelés és értékesítés felé haladva nő, attól távolodva viszont csökken.

A gazdaságilag gyengébb országnak távolról sincsenek ilyen lehetőségei, hiszen a nyersanyagtermelés, illetve export nem indít meg olyan szélességben gazdasági tevékenységet, mint a készárutermelés és értékesítés. Ennek következtében a gyengébb ország felhalmozási lehetőségei is korlátozottabbak. (Ezért téves minden olyan koncepció, amely azt feltételezi, hogy a fejlődő országokban az export válhat a gazdasági dinamika alapjává.)

A felhalmozási lehetőségekben fennálló egyenlőtlenség következtében a csere a gyengébb fél szempontjából mindig rosszabb, az erősebb fél szempontjából mindig jobb feltételek mellett ismétlődik meg.

b) A fejlett, tőkés országokban létrejövő anyagi energiák egy része *nemzetközi tőke mozgás* révén jut el a fejlődő országokba. Gondolatmenetünkben logikusan következik, hogy mi objektíve szükségesnek tartjuk a fejlett országokban produkált gazdasági energiák egy részének átplántálását a fejlődő országokba. Tudjuk természetesen, hogy a nemzetközi tőke mozgás gyakran neokolonialista törekvésekkel párosul. A neokolonializmus legfőbb törekvése az, hogy a fejlődő országokat különböző — többek között gazdasági — módszerek segítségével függő helyzetben tartsa. E veszély a világ progresszív erőinek politikai és gazdasági együttműködésével redukálható. Progresszív erőknél mi a szocialista országokat, az antikolonialista politikát folytató fejlődő országokat és a Nyugat demokratikus erőit értjük.

Ezen együttműködés módszereinek és problémáinak megvilágítása külön előadást igényelne.

Jelenleg azonban csak arra törekszünk, hogy tisztán gazdasági ismérvek alapján megvizsgáljuk a tőke mozgás hatását a fejlődő országokra:

1. A tőke ún. szóródási effektusa (G. Myrdal kifejezése) az elmúlt évtizedekben lényegesen csökkent. Ennek következtében napjainkban a külföldön beruházott tőke *viszonylag* (a tőkeexportáló országok gazdasági erőforrásaihoz, a világgazdaság nagyságrendjéhez és a világ kevésbé fejlett részének igényeihez viszonyítva) kisebb, mint az első világháború előtt volt.

Az első világháború előtti fő tőkeexportáló ország Nagybritannia külföldi beruházásai 1913-ban egy évi nemzeti jövedelmének másfélszeresét tették ki. Ezzel szemben az USA külföldi tőkeberuházásai alig tesznek ki többet, mint nemzeti jövedelmének 12—13%-át.

2. A külföldön beruházott tőke nagy többsége a fejlett területekre (Európa, Kanada, Ausztrália, Új-Zeeland), valamint Délafrikába irányul.

3. Közismert, hogy az amerikai hitelek jelentős része katonai feltételekkel van összekötve.

4. A nemzetközi magántőke ma olyan abszolút biztonságot élvez a fejlett világban, hogy nehezen hagyja el a jólismert terepet.

5. Végül figyelembe kell venni, hogy a nemzetközi adatok többnyire csak a *tőkebeáramlást* mutatják és hallgatnak a kamat és profitátutalásokkal kapcsolatos *tőkeáramlásról*. 1950 és 1961 között e kétféle áramlás szaldója alig érte el a 2000 millió \$ aktívumot, de egyes területek — például Latin-amerika — szaldója a fogadó fél szempontjából passzívra vált. R. Prebisch számításai szerint Latinamerikába évente 10 000 millió \$-nyi külföldi tőke áramlik be és 13 600 millió \$-t tesznek ki az évi remittálások.

A szocialista országok az elmúlt évtizedben igen nagy erőfeszítéseket tettek a fejlődő országoknak nyújtható hitel és segítségnyújtás fokozására.

E téren egyes országok esetében (India, Egyesült Arab Köztársaság, Afganisztán stb.) számottevő eredményeket értek el. Nagy előnye e hiteleknek, hogy azokat a *kormányok számára* nyújtják és így általuk az állami szektor fejlődése gyorsítható meg. Sőt a kormányok számára nyújtott hitel precedenst is teremtett a nemzetközi gazdasági életben és elősegítette, hogy egyes esetekben a tőkés országok hasonló gyakorlatot alakítsanak ki.

A szocialista országok által nyújtható hitelek és segélynyújtás lehetséges nagyságrendjét azonban több tényező korlátozza:

1. Az iparosítás első periódusa — több okból, amelyeket e helyen nem kívánunk részletezni — viszonylag költséges volt a szocialista országokban és ezért azok jelenleg termelőerőik fejlettségéhez viszonyítva kevés felesleggel rendelkeznek.

2. Az iparosítás első periódusa *importmegtakarító* jelleget öltött és ennek következtében a szocialista országok részesedése a világkereskedelemben viszonylag alacsony.

3. Az európai szocialista országoknak csak rövid ideje van meg a lehetőségük arra, hogy a fejlődő országokkal *közvetlenül* kereskedjenek. Ennek következtében nem ismerik kielégítően ezen országok helyzetét és igényeit.

A szocialista országok jelenlegi belső és világ gazdasági helyzetéből következik, hogy a fejlődő országok megsegítésében nagyon korlátozott *közvetlen* és megfelelő ügyesség és rugalmasság esetén lényegesen nagyobb *közvetett* szerepet játszhatnak.

Az előadottakból azonban világosan következik, hogy

a) a gazdasági fejlődés hosszúlejáratú tendenciái polarizációs effektussal járnak,

b) a nemzetközi kereskedelem jelenlegi formái az egyenlőtlenséget nem csökkentik, hanem fokozzák,

c) a nemzetközi tőkemozgás és a szocialista országok által nyújtható hitelek nem elegendők a gazdasági növekedés meggyorsítására.

Eddigi gondolatmenetünk a következő lényeges értékitételeket tartalmazta:

a) a jelenlegi világ szellemi és anyagi energiáinak extrém megoszlása a következő évtizedekben még romlik, mert a gazdasági fejlődéshez szükséges

energiák a jelenlegi gazdasági centrumokban koncentrálnak, míg a népesség elsősorban a világ többi részében nő,

b) a fejlett és kevésbé fejlett országok közötti szakadék áthidalása érdekében meg kell gyorsítani a fejlődő országok gazdasági növekedését. Számolni kell azonban azzal, hogy a rendkívül szűk erőforrások mellett és nyílt gazdaságban megvalósuló növekedési processzus csak néhány évtized múlva képes önmagát tápláló, kumulatív folyamattá átalakulni. Addig a fejlődő országok világgazdasági kapcsolataikban súlyos és növekvő egyensúlyzavarokkal küzdenek.

c) A jelenlegi világgazdaságban és világkereskedelemben inkább polarizációs, mint kiegyenlítő tendenciákat találunk.

Az eddig előadottakból logikusan következik, hogy a világgazdaság és kereskedelem működésének belső szabályszerűségei (folyamatai) nem juttatnak át olyan szellemi és anyagi energiákat a fejlett világból a fejlődőbe, amelyek a kiegyenlítődést elősegítenék.

Ebből az következik, hogy olyan *tudatos* elhatározásokra és döntésekre van szükség, amelyek az energiaátvitelt a jelenlegi világgazdasági és kereskedelmi rendszertől *függetlenül* megoldják. Ez a koncepció alakította ki a bilaterális alapon nyugvó segélyek és hitelek, valamint a nemzetközi szervezetek által nyújtott asszisztencia gyakorlatát. Más megközelítéssel élve: a jelenlegi világkereskedelmi mechanizmus különböző formában energiákat von ki a fejlődő világból, majd ettől teljesen független formában és döntések eredménye gyanánt ezen energiák egy része segély formájában visszajut oda. (Többször utaltunk már arra és e megvilágítással kapcsolatban is szeretnénk hangsúlyozni, hogy az említett energiák döntő részét a tőkés világ vonja ki és a szocialista országok legfeljebb a *terms of trade* alakulásából húznak hasznot, de ez — tekintettel a forgalom méreteire — nem túlzottan jelentős.) Tegyük hozzá, hogy ezen energiák szinte sohasem oda jutnak vissza, ahonnan kivonták.

A bilaterális alapon nyújtott segélyek és a nemzetközi asszisztencia jelenlegi gyakorlata tehát nem oldja meg az energiák rendszeres átvitelét, hiszen

a) több energiát von ki, mint visszajuttat, tehát nem is energiaátvitel a szó igazi értelmében,

b) bilaterális jellegénél fogva nem biztosítja az erőforrások tervszerű eloszlását,

c) elősegíti, hogy a régi gyarmatosító hatalom — korszerűbb formák között — befolyását és pozícióit megőrizze az új független országban.

A probléma magva ma abban rejlik, hogy a *világgazdaság* objektív viszonyai olyan gazdasági funkciók nemzetközi alapon történő megoldását követelnék meg, amelyeket a világkereskedelem jelenlegi mechanizmusa *közvetlen formában* nem tesz lehetővé.

Az objektív világgazdasági viszonyok ugyanis megkövetelnék

a) a javak és jövedelmek egy részének mint fejlesztési energiáknak az újraelosztását,

b) bizonyos fundamentális gazdasági problémáknak *világszinten* való kezelését, tervezését és koordinálását (pl. a világ élelmezési problémáinak megoldása századunk hátralevő évtizedeiben; e kérdést nincs módom most részletesen tárgyalni; így csak annyit jelzek, hogy e probléma helyes megoldásának elmulasztása esetén a fejlődő világban éhínséggel kell számolni).

A világkereskedelem történelmileg kialakult mechanizmusa e posztulátumokkal ellentétesen működik. *Közvetve* befolyásolja ugyanis a javaknak és jövedelmeknek, mint fejlesztési energiáknak az elosztását, de a gazdaságilag hatalmasabb fél javára.

Kiindulópontja mindenkor a nemzeti gazdaság, illetve a nemzeti gazdaságok valamely csoportja (integráció), vagy valamely hatalmas gazdasági organizáció (nagy nemzetközi monopóliumok), de sohasem a világ, vagy az emberiség.

Felmerül az a kérdés, hogy melyek azok az objektív tényezők a mai világgazdaságban, amelyek egyes gazdasági funkciók nemzetközi alapon történő megoldását követelik meg?

Számos ilyen tényezőt sorolhatnánk fel, ezek közül azonban csak a leglényegesebbeket említjük meg:

a) a technika és a tudományok forradalmi fejlődése,

b) a közlekedés és a népek közötti érintkezés olyan méretű fejlődése, amely az egyes népek belső életviszonyait kompetitívvé tette. (Ma nem egyszerűen arról van szó, hogy az afrikai átlagember alacsonyabb életszínvonalon él, mint a nyugateurópai, hanem arról is, hogy erről ezer formában (film, televízió, sajtó, utazás stb.) van alkalma meggyőződni.)

c) az anyagi és szellemi energiák extrém eloszlása a mai világban,

d) a demográfiai forradalom, amely századunk hátralevő évtizedeiben megduplázza a jelenlegi emberiség lélekszámát és elkerülhetetlenné teszi a természeti kincsekkel és az emberi képességekkel való ésszerűbb gazdálkodást,

e) a meglévő, illetve a fejlődéshez szükséges energiák és a népesség eloszlása közötti növekvő ellentmondás,

f) a nemzeti gazdaságok számának rohamos növekedése. (Egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a nemzeti gazdaságok racionális döntései világviszonylatban, vagy valamely kontinensen irracionalizmust testesíthetnek meg.)

g) a gazdasági élet integrációs tendenciái és a kialakuló nemzetek lélekszáma közötti növekvő ellentmondás. Jelenleg 100 olyan ország van a világon, amelynek lakossága kevesebb, mint 15 millió.

Egyes gazdasági funkciók nemzetközi alapon történő megoldását azonban olyan módon kell biztosítani, hogy

a) a nemzetközi gazdaságok még nagyon hosszú ideig alapját alkotják az emberiség gazdálkodási tevékenységének,

b) ennek következtében a nemzetközi szinten hozott döntések csak az érdekeltek beleegyezésével valósíthatók meg.

A történelem ugyanis meggyőző módon igazolta az elmúlt évszázadtól napjainkig, hogy a gazdasági növekedés fájdalmas és nehéz processzusát minden népnek magának kell „kikínólnia”. A fejlettebb gazdasági rendszert sem fogadja el valamely nép, ha azt nemzeti érzéseinek és önállóságának megsértésével akarják ráerőszakolni.

A gazdasági integráció követelménye és a nemzeti gazdasághoz való szívós ragaszkodás természetesen ellentmondást jelent, de téves lenne ezen ellentmondást úgy kezelni, mintha csak az emberek által létesített dolgok és viszonyok lennének szükségszerűek, a nemzetek (nagy tömegek) akarata és érzelmei azonban elhanyagolhatók.

Nyilvánvaló, hogy az emberek millióinak azonos érzelmeiben és elhatározásaiban óriási objektív erő rejlik és ezt mindenkinek figyelembe kell vennie.

Az előadás mondanivalójából is nyilvánvaló, hogy mi a nemzeti gazdaság meglétét nem olyan faktornak tartjuk, amelynek az összes többi tényezőt alá kell rendelni, hiszen abból nemzeti önzés és világgazdasági anarchia következnek, hanem olyan lényeges faktornak, amelyet súlyának megfelelően mindig figyelembe kell venni.

A megoldást olyan körülmények között kell megvalósítani, midőn:

a) A kapitalista világgazdaság egysége felbomlott, de a vezető tőkés országok és gazdasági organizációk még hatalmas és növekvő erőforrásokkal rendelkeznek. A vezető tőkés országok már nem elég erősek ahhoz, hogy akarataikat *közvetlenül* rá tudják kényszeríteni a világ többi részére, de még hatalmas gazdasági erőforrásokkal rendelkeznek és annak további növelésére is képesek. Ennek következtében *közvetett módszerekkel* (a világkereskedelem jelenlegi mechanizmusa révén) még igen lényegesen befolyásolják a világgazdasági folyamatok alakulását és részben ezen keresztül, részben — a gyengébb országok esetében — bilaterális gazdasági kapcsolatok (kereskedelem, hitel, szolgáltatások, tudományos asszisztencia stb.) útján is hatással vannak a fejlődő országok gazdasági növekedésére.

b) A szocialista gazdaság még csak a világ egy részében áll fenn, fejlődési lehetőségei igen jók, de jelenlegi erőforrásai csak a világgazdasági folyamatok *korlátozott mértékű* befolyásolására elegendők. (Kizárólag a gazdasági erőforrásokról beszélünk, hiszen a szocializmus politikai befolyása és katonai ereje is nagyobb, mint gazdasági erőforrásai.)

c) Kialakult a fejlődő országok világgazdaság koncepciója is, amely a genfi Világkereskedelmi Konferencián öltött testet. E koncepció lényege abban a megállapításban sűrítendő össze, hogy a világgazdasági folyamatokat oly módon kell irányítani, hogy azok a fejlődő országok gazdasági növekedését elősegítsék és a szellemi és anyagi energiák eloszlásában rejlő extremitást felszámolják.

Nyilvánvaló tehát, hogy az említett gazdasági funkciók nemzetközi alapon történő megoldását az adott és itt felvázolt viszonyok között — a jelenlegi emberi gazdálkodás alapját képező, növekvő számban és csökkenő méretekben (lakosság és terület) létrejövő nemzeti gazdaságok, valamint 3 különböző világgazdasági koncepció egyidejű létezése mellett — csak az egyetemesség elvére épülő, a népek egyenjogúságát biztosító és bizalmát élvező, hatékony nemzetközi szervezetek valósíthatják meg.

A nemzetközi szervezetek szerepét és fontosságát e problémák megoldásában nem azért hangsúlyozzuk, mintha elégedettek lennénk, a jelenleg működő organizációkkal. Ellenkezőleg: mindenki tudja, hogy e szervezetek nem töltik be feladatukat, sőt gyakran távoltartják maguktól a legfontosabb kérdéseket. E mulasztások egyoldalú politikai befolyások és bizonyos „szervezeti öncélúság” következményei.

A mai nemzetközi szervezetek gyengesége azonban nem változtat azon a tényen, hogy az említett kérdések csak nemzetközi szervezetek útján oldhatók meg.

A világ haladó erőinek nagy és koordinált (egyeztetett) erőfeszítésére van szükség annak érdekében, hogy a világszervezetten belül az egyetemesség és az egyenjogúság elvének érvényesülését biztosítsák!

A jelenlegi világ követelményeinek megfelelően átszervezett világszervezet — az érdekeltek egyetértésével — biztosíthatná a fejlett világban produkált szellemi és anyagi energiák átplántálását a fejlődő világba. A segélyek nemzetközi alapon történő biztosítását egyesíteni kellene azok kontinentális alapon történő elosztásával, ami a felesleges párhuzamos kapacitások keletkezését is meggátolná és az egy földrajzi — gazdasági térségben élő nemzetek együttműködését is elősegítené.

Milyen források állhatnak a világszervezet rendelkezésére a feladat megoldására?

1. A fegyverkezési kiadások csökkentése és az így felszabaduló anyagi és szellemi erők egy részének a fejlődő világ számára történő átadása.

Legújabb számítások szerint a világ ma már 180 000 millió \$-t fordít fegyverkezésre, ami magasabb, mint a fejlődő országok egyévi nemzeti jövedelme. A fegyverkezési kiadások csökkentése hatalmas szellemi energiákat is szabadítana fel, hiszen a legkiválóbb kutatók jelentékeny hányada a fegyverkezéssel kapcsolatos tudományos problémák megoldásán fáradozik. A fejlődő országok gazdasági növekedésének meggyorsítása azonban rendkívül *kutatásigényes*. Egyrészt a társadalom elé tűzött célokat központilag kell meghatározni, másrészt ki kell alakítani azon irányítási és koordinációs módszereket, amelyek a társadalom meghatározott célok érdekében történő mozgósítására alkalmasak. A gyorsított fejlődés során nagyon eltérő jellegű társadalmi formációk és intézmények élnek és működnek egyidejűleg, egymás mellett, amelyeknek az új társadalomban betöltött funkcióját gondosan kell elemezni. Figyelembe kell venni azt is, hogy az eddigi tudományos centrumok-

ban kialakított ismeretek, nézetek és módszerek nem adaptálhatók minden további nélkül a fejlődő világban. Például a mérsékelt égöv alatt kialakult mezőgazdasági technika és művelési formák aligha alkalmazhatók a nagyon csapadékszegény területeken (északi szélesség 30° -tól a déli szélesség 30° -ig, ahol a csapadék évi 60—100 mm), a trópusi és szubtrópusi területeken a talajklíma eltér a mienkétől, a talajok gyorsan kimerülnek stb. Ezért a fegyverkezés csökkentése esetén felszabaduló szellemi kapacitásokra legalább akkora szükség van, — sőt még nagyobb — mint az anyagiakra.

A hadikiadások 10%-ának a fejlődő országok számára való juttatása annyit jelentene, hogy beruházásaikat 60%-kal tudnák emelni.

2. A genfi Világkereskedelmi Konferencián azt ajánlották a fejlett országoknak, hogy évi nemzeti jövedelmük 1%-át bocsássák a fejlődő országok rendelkezésére.

Figyelembe véve, hogy jelenleg a fejlődő országok rendelkezésére bocsátott alapok (kölcsonök, magántőkeberuházások és segélyek) évi 7—8 milliárd \$ körül mozognak, a határozat végrehajtása jelenleg évi 3—4 milliárd \$-ral emelné a beruházási alapokat.

3. Végül számos egyéb pozitív elgondolás is született (import-kvóták rögzítése, ipari preferenciák biztosítása, kiegyenlítő finanszírozás bevezetése, külföldi adósságok feltételeinek és határidejének módosítása stb.), amelyek megvalósítása elősegítené a fejlődő országok gazdasági növekedését és végrehajtásuk tekintélyes és hatékony nemzetközi szervezetek iniciatíváját, folyamatos tevékenységét és a helyzet állandó ellenőrzését követelné meg.

Joggal állapíthatjuk meg — és e megállapítást a genfi Világkereskedelmi Konferencia is igazolja, — hogy a fejlődő országok súlyos gazdasági helyzetét a világ anyagi és szellemi energiáinak extrém megosztását és az ezzel együtt járó veszélyeket a világ közvéleményének jelentős része kezdi felismerni.

Hol vannak azonban azon hatalmi koncentrációk (politikai és gazdasági értelemben), amelyek az új világ gazdasági koncepcióért szállnak síkra?

Ezek is kezdenek egyre határozottabb körvonalat ölteni. Közéjük számíthatjuk:

a) magukat a fejlődő országokat, amelyeknek politikai energiái és nemzetközi súlya egyre növekszik,

b) a világ szocialista erőit, amelyek a javak igazságos elosztásáért, a nemzetek egyenlőségéért, az elnyomottak jogaiért és a vagyoni monopóliumok ellen szállnak síkra a világ minden táján (a szocialista országok és a Nyugat haladó erői),

c) azon egyéneket, szervezeteket és institúciókat, amelyek *belátják* az energiaátvitel szükségességét, bár annak megvalósítása rövidtávú érdekeiket keresztezi. (Miótán a fejlődő országok és a jelenlegi világ gazdaság súlyos helyzetének felismerése az emberiség tudatának részévé vált és válik, a belátás többé nem mellőzhető és önmagában is az erőviszonyok módosulásával jár.)

E progresszív erőknek olyan egybehangolt politikai és gazdasági akciókat kell vezetniük, amelyek racionális és morális túlerejük érvényesítését lehetővé teszik.

Ezen általános politikát és konkrét akciókat azonban oly módon kell megvalósítaniuk, hogy

1. a politikai harc háborúra ne vezessen,
2. a fejlődés megvalósításához szükséges szellemi és anyagi energiák összessége felhasználásra kerüljön és átmenetileg se csökkenjen,
3. a fejlődő országok gazdasági növekedése valóban meggyorsuljon.

Az első követelmény megvalósítása (a háború elkerülése) rendkívül nagy körütekintést és bölcsességet követel, hiszen nemcsak olyanok vannak, akik privilégiumaik megvédéséért az egész emberiség jövődjét hajlandók kockáztatni, hanem olyanok is, akik számára az éhhalál reálisabb veszélyt jelent, mint az atomhalál.

A második követelmény megvalósítása annyit jelent, hogy az energiaátvitel során olyan módszereket kell alkalmazni, amelyek a fejlődő országok nemzeti függetlenségét megszilárdítják és egyben megakadályozzák, hogy a nagy gazdasági centrumok közömbössé váljanak a harmadik világ meggyorsított gazdasági növekedésében. E követelmény is csak életképes, hatékony és aktív nemzetközi szervezetek révén biztosítható.

A progresszív erők sikeres harcát komplikálja az a körülmény, hogy a gazdasági konfliktusok (extremitások) többnyire nem „tisztá” formában jelennek meg az emberek tudatában. Az elmúlt évtizedben is nagyon sok olyan esetet figyelhettünk meg, midőn az éhhalál, betegség és szegénység rémeivel küzdő és végsőig elcsigázott tömegek vallási, nyelvi vagy határkérdésekben kezdtek harcot. Fennáll az a veszély is, hogy a gazdasági konfliktus (extremitás) egyének, csoportok, vagy nagy közösségek tudatában faji ellentétek formájában ölt testet. Fokozza a veszélyt az a körülmény, hogy a legtöbb fejlődő ország népe a múltban éppen faji — nemzeti érzelmeiben volt mélyen megalázva. Ennek tudatában is hangsúlyozni kell azonban, hogy egyes csoportok, vagy nagyobb közösségek törekvéseinek ilyen jellegű torzulása nem elősegíti, hanem visszaveti a fejlődő országok gazdasági növekedését és a világgazdaság egészségesebb alapokra való helyezését.

Az előadottak — úgy gondolom — igazolták, hogy a fejlődő országok gazdasági növekedésének meggyorsítása a tartós béke és szilárd biztonság megteremtésének előfeltétele és ezáltal a 20. század második felének legnagyobb problémája.

E probléma sikeres megoldása sok nehézséggel, feszültséggel és veszéllyel párosul.

A legnagyobb veszély azonban abban rejlik, ha e probléma jelentőségét nem ismerjük fel, a szükséges következtetések levonását elmulasztjuk, vagy a céltudatos cselekvést halogatjuk.

A világ progresszív erőinek a helyzet mély analízisét és a világgazdaságot formáló új tényezők megértését olyan politikai-gazdasági cselekvéssel kell egyesíteniök, amelyben a merészség a bölcsességgel és a következetesség türelemmel párosul.

A tudomány és cselekvés egysége alakítja, formálja és teszi pozitív hatóerővé az új világgazdasági mechanizmust, amelynek szellemében századunk hatalmas gazdasági problémái közelebb jutnak a megoldáshoz.

AZ ÁLLAMMONOPOLISTA KAPITALIZMUS MÉRLEGE*

HÁY LÁSZLÓ

A jelenkor történelmének legfontosabb vonása a tőkés rendszer lemorzsolódása és a szocializmus előrenyomulása. Szemünk előtt játszódik le egy önmagát túlélte társadalmi alakulat feloszlása és az új, magasabb rendű társadalmi formáció kibontakozása. Minél nyilvánvalóbb ez a folyamat, annál hangosabbak a burzsoázia szóvivői, akik azt akarják elhitetni, hogy lehetséges a kapitalizmus megújrodása, s ezt a reneszanszt a monopolizált állam tevékenysége és a műszaki forradalom együttesen biztosítja. Elméleti megfontolások alapján előre meg lehetett cáfolni ezt az állítást. Most azonban már nem vagyunk pusztán elméleti megfontolásokra utalva, mert az utóbbi két évtized és különösen a legutóbbi évek tapasztalatai bebizonyítják, hogy az állammonopolista kapitalizmus nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, és a műszaki fejlődés sem háríthatja el, hanem meggyorsítja a kapitalizmus pusztulását.

Csaknem száz esztendő telt el a tőkés monopoliumok kibontakozásának kezdete óta. A monopoliumok fokozatosan terjedtek és terebélyesedtek, s növekedésükkel egyidőben egyre szorosabb kapcsolatba kerültek az államhatalommal. Ezt a fejlődést nagymértékben meggyorsította az első világháború, amely a hadviselés érdekében szükségessé tette a monopoliumok szervezeti kereteinek felhasználását és a hadigazdaság állami szerveinek létrehozását. Ez nem valami előre átgondolt terv szerint ment végbe, hanem a felmerülő nehézségeknek megfelelően lépésről-lépésre. A centralizált hadigazdaság annál inkább szükségessé vált, minél nagyobb lett a háború anyagi szükséglete, minél inkább fogyott a munkaerő, a nyersanyag, az élelem. *Lenin* már jóval a háború befejezése előtt megállapította, hogy a monopolkapitalizmus átnőtt állammonopolista kapitalizmusba. *Lenin* szerint az állammonopolista kapitalizmus „a kapitalizmus gigantikus erőinek egyesítése az állam gigantikus erőivel egy mechanizmusba” *Lenin* tehát két erő egyesítéséről beszélt, nem pedig arról, amit *Sztálin* mondott, hogy az állam a monopolizált alarendeltjévé válik.

* A szerző 1965. október 14-én tartott akadémiai székfoglaló előadásának szövege. *Háy Lászlót* a Magyar Tudományos Akadémia 1965. évi közgyűlése választotta az Akadémia levelező tagjává. — Szerk.

Az állammonopolista kapitalizmus az első világháború óta eltelt fél évszázad alatt nagy fejlődésen ment át. Az 1929—33-as válság nyilvánvalóvá tette, hogy a monopóliumok korszakában a kapitalizmus régi mechanizmusa felmondja a szolgálatot. A monopóliumok a maguk területén megszüntetik a szabadpiacot, a szabad áralakulást, a maguk területén korlátozzák a konkurrenciát, de erősítik azt versenytársaikkal szemben. Tevékenységükkel megzavarják a kapitalizmus addigi mechanizmusának működését, fokozzák az anarchiát, annál is inkább, mert a tőkés gazdaságnak van egy jelentős nagyságú nem monopolisztikus része is. A nagy válság megmutatta, hogy a monopolkapitalista államnak kell vállalnia olyan feladatok megoldását, amelyeket azelőtt a piaci mechanizmus, a konkurrencia, a gazdasági válság (anarchikusan ugyan és mindig csak átmeneti időre) spontán módon elvégzett. Az állami beavatkozás elkerülhetetlenné lett minden fejlett tőkés országban. Kezdték kialakulni a monopolkapitalista állam gazdasági tevékenységének szervei és eszközei. Ez a folyamat összefonódott a hadigazdálkodás szervezett előkészítésével, minthogy egyre inkább feltornyosultak egy újabb háborús konfliktus lehetőségei. A második világháború még jobban megnövelte az állam irányító funkcióját.

Abban a zavaros gazdasági helyzetben, amely a második világháború következtében állott elő, a háborús gazdaságról a békés gazdaságra való áttérés nélkülözhetetlenné tette az állami beavatkozások fenntartását. Hozzájárult ehhez még az, hogy a 40-es évek végén a történelem színpadára lépett a szocialista vilárendszer és az imperialista országok vezető körei felismerték, hogy ez a versenytárs növekvő veszélyeket jelent a kapitalizmusra. A szocialista országok gazdasági fellendülése folytán egyre inkább előtérbe került a gazdasági ütem meggyorsításának problémája, mint az állammonopolista kapitalizmus feladata. Ehhez társult még a gyarmati rendszer szétesése, az óriási fegyverkezés, az osztályharc éleződése: mindez a monopolkapitalista állam tevékenységének erősítését követelte meg.

Az első világháború idején az állami intézkedések még rendkívüli rendszabályoknak látszottak, a történelmi fejlődés azonban megmutatta, hogy nem így áll a dolog. „Ma már az imperialista burzsoázia viszonylag normális időszakban sem uralkodhat az állammonopolista kapitalizmus nélkül. Ez a kapitalista rendszer általános válságának elmélyülésével, a kapitalizmus fokozódó rothadásával, belső gazdasági, politikai és ideológiai erőinek gyengülésével függ össze”¹ — írta O. Kuusinen.

Az elmondottakból következik az *állammonopolista kapitalizmus néhány előtérben álló feladata*: 1. A kapitalizmus mechanizmusában mutatkozó zavarok kiküszöbölése, a ciklikus válságok tompítása. 2. A gazdasági fejlődés ütemének gyorsítása, ami hozzátartozik a szocialista vilárendszer ellen foly-

¹ Béke és Szocializmus, 1960. 4. szám

tatott harc szervezéséhez. 3. A neokolonializmus kiépítése békés és nem békés eszközökkel. 4. Háborús előkészületek és háborúk szervezése. 5. A munkabérek szabályozása, a tőke és a munka viszonyának állami „rendezése”, egybe kötve a dolgozók politikai és gazdasági mozgási szabadságának korlátozásával. És végül, de nem utolsó sorban: mindennek a feladatnak olyan módon való megvalósítása, hogy közben a monopóliumok profitjai növekedjenek.

A mai állammonopolista kapitalizmus főként abban különbözik a fejlődés korábbi fokán állótól, hogy gazdasági tevékenysége nagy mértékben kibővült; nemcsak egy részterületre terjed ki, hanem az egész nemzetgazdaságot átfogja és a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat is egyre inkább hatókörébe vonja.

A megoldandó feladatok minden imperialista országban lényegében azonosak, de a követett utak és az igénybe vett eszközök, továbbá az igénybevétel módja és mértéke nagyon különböznek. Ezek a különbségek a gazdasági helyzetből, a politikai feltételekből és a történeti előzményekből következnek. Azt mondhatjuk, hogy az állammonopolista kapitalizmusnak minden imperialista országban megvannak a „nemzeti vonásai”, s a monopóliumokkal szembenálló erőknek számolniuk kell ezzel a monopóliumok ellen vívott harcukban. Felvetődik az a kérdés, hogy milyen eredményeket hozott a tőkésnek, illetve elsősorban a monopóliumoknak az állam és a monopóliumok hatalmának ez az egyesített felhasználása. Ebben a vonatkozásban — egész vázlatosan — a következőket állapíthatjuk meg:

1. Az állammonopolista kapitalizmus növelte a monopóliumok hatalmát és profitjait (a nagy állami megrendelések zömét a monopóliumok kapják, az adórendszer nekik kedvez, az állami támogatások különböző formái elsősorban nekik előnyösek, a gazdaságpolitika előmozdítja a koncentrációt).

2. Befolyásolta az újratermelés folyamatát a beruházások bizonyos irányításával, a műszaki fejlődés előmozdításával, mindenekelőtt katonai célokat tartva szem előtt.

3. Hátráltatta a válságok kitörését és tompította élességüket.

4. Koncentrálta a pénztőke erejét és szervezetet teremtett a hitelirányítás erősítésére.

5. Korlátozta a munkásosztály gazdasági és politikai harcát.

6. Lehetővé tette a nemzetközi állammonopolista intézmények kialakulását, amiből a nagytőke hasznot húzhat.

7. Erősítette az imperialista országok együttműködését a szocialista világrendszerrel és a volt gyarmati népek függetlenségi harcával szemben.

A fejlett tőkés országok termelőerői jelentősen növekedtek az utóbbi két évtizedben: a termelékenység gyorsabban növekedett, mint a megelőző időszakokban. Ezek a jelenségek azonban elsősorban nem az állammonopolista kapitalizmus eredményei, bár ez közreműködésével hozzájárult ehhez a fejlődéshez. Más kérdés azonban az, hogy megoldotta-e ezzel központi feladatát az állammonopolista kapitalizmus és megerősítette-e a tőkés rendszer pozícióit.

Ennek eldöntése céljából vizsgáljuk meg, hogy milyen következményekkel jártak a monopolkapitalista állam gazdasági intézkedései.

A monopóliumok urai egyre inkább tisztában vannak a fejlődés ütemének döntő jelentőségével. Ettől függ, hogy foglalkoztatni tudják-e a munkaképes népeiséget, de ettől függ az is, hogy mennyire tudnak ellentállni a szocializmus térhódításának.

A fejlett tőkés országok ipari termelésének növekedése 1900—1913 között évenként 5 százalékos volt. Ha hosszabb időszakra tekintünk vissza, azt láthatjuk, hogy az első világháború kitörését követő négy évtizedben igen lassan emelkedett a termelés, legfeljebb évi 3 százalékot ért el. Az 50-es években meggyorsult a növekedés, 1953—65 között megközelítette az első világháború előtti ütemet, de nem haladta meg. Nem szabad szem elől téveszteni, hogy a fejlődés ütemét csak hosszabb időszak megfigyelése alapján lehet megítélni, és sem néhány esztendőből, sem néhány ország kiugró eredményeiből nem lehet következtetéseket levonni. A tőkésországoknak hosszabb periódusra szóló programja szerint a növekedés üteme a legjobb esetben 4—4,5 százalékos lehet.

A tőkés világ ipari termelésének az utóbbi években elért üteme alatta marad a szocialista országok fejlődési ütemének. Az utóbbiakban az ipari termelés növekedése 1961—64-ben minden esztendőben a megelőző évhez képest több volt, mint a Közös Piac országaiban, vagy az Egyesült Államokban. Több volt 1963-ban és 1964-ben is, vagyis azokban az években, amelyekben néhány szocialista országban meglassult a termelés növekedése. 1964-ben például 1963-hoz viszonyítva az ipari termelés az Egyesült Államokban 6, a Közös Piac országaiban 6,5 az európai szocialista országokban pedig 7,4 százalékkal nőtt.

A fejlődés üteme központi problémája a gazdasági programozásnak: az állammonopolista kapitalizmus valami tervszerű irányítást próbál ezzel megvalósítani, a piac útján való spontán szabályozás egyre növekvő fogyatékosságainak kiigazítása végett. Nincsen olyan fejlett tőkés ország, amely ne folytatna — különböző formákban — ilyen „tervezést”. A termelőerők fejlődése, a termelés társadalmisításának fokozódása veti fel a szabályozás kérdését, de a termelőeszközök magántulajdona lehetetlenné teszi. Minden tőkés, minden monopólium azért termel, hogy minél több profitra tegyen szert; ezért folytat elkeseredett konkurenciaharcot, és ellenez minden olyan rendszabályt, amely korlátozza ebben a törekvésben. Ezért a monopolkapitalista állam meg sem kísérli, hogy a magánvállalatok számára kötelező programot írjon elő.

A fejlődés üteme és az újratermelési folyamat ciklikus menete, a visszaesések és válságok kialakulása közt szoros az összefüggés. A ciklus mozgását az állammonopolista kapitalizmus befolyásolja: ugyanez vonatkozik a fejlődés ütemére is. De ugyanazok a tényezők, amelyek korlátozzák a ciklikus menet meghatározását, egyben akadályozzák a fejlődés ütemének gyorsítását,

sőt egy kialakult gyors ütem fenntartását is. A két törekvés — *a fejlődés ütemének fokozása és a túltermelés elhárítása* — összeütközésbe kerül egymással. A termelés visszaeséseit és a válságokat ugyanis csak akkor lehet késleltetni, illetve tompítani, ha kellő időben lefékezik a beruházásokat: ezzel azonban az ütemet is lefékezik.

Nézzük meg közelebbről, mennyire tudja befolyásolni a monopolkapitalista állam az újratermelés folyamatát. Egyrészt az állami (közületi) vásárlások és egyéb állami kiadások növelésével, másrészt különböző hitel- és pénzügyi műveletek segítségével átmenetileg bővíti a piacot, és ezzel emeli a termelés színvonalát. Ilyen módon késlelteti a válság kezdetének időpontját, mérsékli elmélyülését, változást idéz elő a ciklus menetében.

A ciklus fázisai az utóbbi évtizedekben nem azzal a szabályszerűséggel következnek egymás után, mint a XIX. században és a XX. század első négy évtizedében. Ebben kétségkívül lényeges szerepe volt az állami beavatkozásnak. *Ebből azonban sem az nem következik, hogy megszűnt az újratermelés ciklikus menete, sem pedig az, hogy megszűntek a válságok.* Mit mutat az eddigi tapasztalat? Az Egyesült Államokban a második világháború befejezése óta négy-szer volt visszaesés, ezek közül kettő (1948 és 1958) általános túltermelési válságnak tekinthető. Európában megszűntek a „gazdasági csodák”, s ez kétségtelenül megmutatja: *ahogyan permanens válság nincs, ugyanúgy permanens felvirágzás sem lehetséges.*

A monopolkapitalista állam minden fejlett tőkés országban befolyásolta az újratermelés menetét. Az eredmény azonban nagyon különböző. 1948 és 1958 között számos országban nem volt komoly fellendülés (így pl. Angliában, Belgiumban, Svédországban sem). Ez nemcsak abból következik, hogy az állami beavatkozás volt különböző, hanem abból is, hogy egyéb tényezők is döntő módon befolyásolják az újratermelést. Azokban az országokban, amelyekben erőteljes volt a fejlődés, ezt elsősorban nem az állami beavatkozás hanem más tényezők idézték elő, olyan tényezők, amelyeknek hatékonysága — mint a tapasztalat mutatja — egy idő múltán kimerül. Ilyen tényezők: a háború idején ki nem elégített és felgyülemlett kereslet fogyasztási cikkek és beruházási javak iránt; a nagyarányú beruházások a műszaki fejlődés előmozdítása és a versenyképesség fokozása céljából: jelentős amerikai tőkebevandorlás Európába és Japánba, minthogy itt magasabb a profitráta, mint az Egyesült Államokban. Ezen tényezők hatása vagy megszűnt, vagy legyengült.

A válság időpontjának késleltetése és tompításának kísérlete arra vezet, hogy sűrűbbé válnak az újratermelés menetének ingadozásai, növekszik a gazdasági helyzet bizonytalansága és fokozott mértékben gyülemlenek fel az ellentmondások. Ez nemcsak az Egyesült Államokban, hanem a nyugat-európai országokban is megfigyelhető, bár az Egyesült Államokban a legnagyobb a termelőerők és a termelési viszonyok ellentmondása.

A magánkapitalista kisajátítás és a termelés növekvő társadalmi jellege a kapitalista termelési mód legmélyebb ellentmondása, s ezt az állammonopolista kapitalizmus sem tudja legyőzni. Objektív oka van tehát annak, hogy *az állammonopolista kapitalizmus ciklikusidomító kísérlete áthághatatlan korlátokba ütközik*. A legfőbb akadály a piac felvevő képességének korlátolt volta. „A piac volumene abszolút mértékben növekedhet — írja utolsó művében Varga Jenő² — úgy, hogy egyúttal viszonylagosan csökken a termelési kapacitások növekedéséhez képest, vagyis a realizálási nehézségek fokozódhatnak a piac volumene növekedése ellenére. Ez nemcsak lehetséges, hanem ténylegesen az uralkodó tendencia a kapitalizmus történetében. A tőkésék a profitot hajszolva, állandóan bővítik a termelési kapacitásokat. Ezzel átmenetileg bővítik a piac volumenét. A piac volumenének bővülése azonban nem felel meg . . . a termelési kapacitások növekedésének.”

Az itt említett tendencia különösen olyan időszakokban jelentkezik határozottan, amikor jelentős a termelékenység növekedése. A termelékenység növekedése ugyanis mindig gyorsabb, mint a munkásság reális jövedelmének emelkedése, és ez a piacprobléma éleződését okozza. Korunkban hatalmas műszaki fejlődésnek vagyunk a tanúi, amely a termelékenységet nagymértékben fokozza. A műszaki forradalom igen nagy beruházásokkal jár, és így átmenetileg növeli a piacot; ez azonban átcsap a kapacitások és a piac ellentmondásába, a visszájára fordul tehát a haladást szolgáló erő, a műszaki fejlődés hatása. *A műszaki forradalom a kapitalizmus viszonyai között élezi a piacproblémát.*

Ez már most is megmutatkozik amikor még csak a kezdeténél tart a modern tudományos és műszaki vívmányok alkalmazása. Az Egyesült Államokban máris erősen fokozta a munkanélküliséget és a termelő kapacitások kihasználatlanságát. Az Egyesült Államokban 1959 és 1962 között (a folyamatos termelés eseteitől eltekintve egy műszakot számítva) az ipari kapacitásnak kerekén egynegyede nem volt kihasználva tartósan, de vannak olyan termelési ágak is, amelyekben ennél is sokkal nagyobb a felesleges kapacitás. Az NSZK-ra nézve is ugyanezt mutatják a hivatalos statisztikai adatok. *A fejlett tőkés országok termelőkapacitásának egyötöde — egyharmada krónikusan kihasználatlan, és ez a kihasználatlanság növekszik.* Az állammonopolista kapitalizmus nem tudta megszüntetni ezt a tendenciát.

A monopolkapitalista állam felhasználja a piac bővítésére az óriási arányú katonai megrendeléseket; ez gazdálkodásának egyik fontos elemévé vált. Az Egyesült Államokban már 15 éve folyik a fegyverkezési hajsza, de másfél évtized tapasztalata bebizonyította, hogy a nagyarányú fegyverkezés nem alkalmas az újratermelési folyamat ingadozásainak kiküszöbölésére, a

² Varga Jenő: Tanulmányok a kapitalizmus politikai gazdaságtanának problémáiról. Kossuth Könyvkiadó, 1965. 141—142 o.

válság elhárítására. Ellenben a nemzeti jövedelemnek ez a pazarlása végeredményben korlátozza a fejlődés ütemét és számottevő gazdasági nehézségekre vezet. Kitűnt, hogy azok az országok, amelyeknek nem voltak, vagy helyesebben: amíg nem voltak nagy katonai kiadásai (mint pl. az NSZK-nak vagy Japánnak az 50-es években), sokkal erősebben fejlődtek, mint a fegyverkezési hajszá élen járó Egyesült Államok.

Csak a hadikiadások újabb emelésével lehet egy ideig magas termelési színvonalat fenntartani. Ez történt pl. az Egyesült Államokban 1965-ben, amikor az évi költségvetés keretében előirányzott milliárdokat gyorsított ütemben felhasználták a vietnami háború céljaira, illetve ezen túlmenően még nagyobb arányú háború előkészítésére és ezen felül további 3,5 milliárd dollárt szavaztattak meg hadikiadásokra, előre jelezve, hogy 1966-ban még jóval emelni fogják ezt az összeget. Így csúszik át az Egyesült Államok a hadigazdálkodás kezdeti szakaszába, olyan időpontban, amelyben már nyilvánvalóan érelődnek az újabb visszaesés tünetei. Újabb bizonyítéka ez annak, hogy az állammonopolista kapitalizmus konjunktúra-politikájának egyik leglényegesebb tényezője a háborúkat előkészítő és a háborúkat szolgáló nagyarányú fegyverkezés.

A fejlődés ütemének meggyorsítására, a válságok kiküszöbölésére, illetve tompítására irányuló állammonopolista gazdaságpolitika a költségvetés felduzzasztásával, valamint bőséges hitel biztosításával, és így az állami és magánadósságok növelésével jár.³

Ez elkerülhetetlenül inflációra vezet. A fokozódó infláció spekulációt hív létre (részvényárfolyamok felhajtását, telkek adás-vételét, árufelhalmozást stb.), s lehetővé teszi a később nem realizálható beruházások elburjánzását. Fékezni kellene az inflációs jelenségeket; a monopolkapitalista kormányzat azonban nehezen szánja rá magát erre, mert a termelés visszaesésétől tart. *Az erősödő inflációs jelenségek minden esetre korlátokat szabnak a monopolkapitalista állam gazdasági beavatkozásának.*

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt az akadályt sem, amely a fizetési mérleg oldaláról merül fel. Az egyik legdöntőbb tényező, amely a fizetési mérleg egyensúlyának megbomlásához vezet, a kereskedelmi mérleg aktívumának nem kielégítő alakulása, illetve növekvő passzivitása. Ez következett be pl. Angliában és Olaszországban, veszélyeztetve a valuták stabilitását; ezért az import csökkentése céljából fékezni kellett a termelés növekedését. Nyilvánvaló, hogy a fizetési mérleg kedvezőtlen alakulása akadályozza a termelés színvonalának emelésére irányuló törekvéseket, vagy a termelés színvonalának leszorításához vezet.

³ Az Egyesült Államokban 1965 közepén az állami és magántartozások együttes összege 1300 milliárd dollára rugott; ez kb. az ország két évi nemzeti jövedelmének felel meg.

A monopolkapitalista állam elsősorban a monopóliumok érdekeit képviseli, és ez gyakran sérti más tőkés rétegek érdekeit. Mégis helytelen az a feltevés, hogy az állammonopolista kapitalizmus csak a monopóliumok érdekvépviselete, hiszen központi feladata a tőkés rendszer megmentése, és ezért, amikor ez szükséges, más tőkés rétegek vagy az egész burzsoázia érdekében is fellép. Az egyik legfontosabb tényező, amely korlátokat szab a monopolkapitalista állam ciklusszabályozó igyekezetének, a *burzsoázia különböző rétegeinek szerteágazó, egymással ütköző érdekei* és a tőkések állásfoglalásának kettőssége. A tőkések igénylik az állam beavatkozását, ha szükségük van rá, de visszautasítják az ezzel járó korlátozásokat. A költségvetési kiadások növekedése, az „állami piac” szélesítése a profit olyan átcsoportosításával jár, amelyet a burzsoáziának egy jó része ellenez.

Vita folyik arról is, hogy a nemzeti jövedelemnek hány százalékát vehetik igénybe a közületek a tőkés rendszer veszélyeztetése nélkül. Vannak olyan polgári közgazdászok, akik szerint 30 százalék a maximum, mások szerint 40 százalék; több országban már történt is ekkora igénybevétel. Ez a vita azt mutatja, hogy az „állami piac” szélesedése nyugtalanítja a tőkések egy részét.

Hasonló a helyzet az állami vállalatokkal szemben elfoglalt magatartásuk tekintetében is. Van olyan vélemény, hogy az *állami vállalatok* feltétlenül szükségesek az állammonopolista kapitalizmus működéséhez és annak legjellegzetesebb vonásai közé tartoznak. Érdeemes megvizsgálni, mennyiben helytálló ez az állítás.

Az állami vállalatok terjedelme (vagyis azoké a termelő vagy kereskedelmi vállalatoké, amelyek 50 vagy ennél nagyobb százalékban a központi, illetve helyi hatalmi szervek tulajdonában vannak) az iparilag fejlett országok közül Angliában és Ausztriában a legnagyobb; itt erre a szektorra jut az összes tőkebefektetéseknek mintegy 30 százaléka. Olasz- és Franciaországban a hányad kb. 25, Norvégiában, Svédországban és Japánban kb. 20 százalék.⁴ Az NSZK-ban 1962-ben 74 olyan ipari vállalat volt, amelyek közül mindegyiknek a részvénytőkéje meghaladta a 100 millió márkát: összes részvénytőkéjük 20,2 milliárd márkára rúgott. Közülük 22 vállalat (5,8 milliárd DM tőkével) állami vállalat volt: ez a monopolisztikus ipari vállalatok 26 százaléka.⁵

Ha nem az összes tőkebefektetésben, hanem az ipari kapacitásban való részesedést vizsgáljuk, ahhoz az eredményhez jutunk, hogy az osztrák ipari kapacitásnak 33, a franciának 20, az angolnak 20 százaléka jut az állami vállalatokra.

Az állami vállalatok elsősorban az alapanyagtermelésben, az energiaellátásban, a közlekedésben vesznek részt. Többnyire olyan területeken működnek,

⁴ A mai kapitalizmus problémái és a munkásosztály. — Kossuth Könyvkiadó, 1964. 715. o.

⁵ Varga Jenő: Tanulmányok a kapitalizmus politikai gazdaságtanának problémáiról. Kossuth Könyvkiadó, 1965. 50. o.

amelyeken nem versenytársai magánvállalkozásoknak, vagy olyan gazdasági ágazatokban tevékenykednek, amelyek deficitesek, műszaki szempontból elmaradottak, és helyreállításukhoz nagy befektetésekre van szükség, illetve olyan esetekben, amikor a beruházások igen nagyok, megtérülési idejük nagyon hosszú és magáncégek nem akarják vállalni a kockázatot. Az utóbbi okokból vállalja az állam a tetemes beruházásokat igénylő tudományos és műszaki kutatások költségeinek zömét. A feldolgozó iparban csak az osztrák és francia állami vállalatoknak van jelentősebb szerepük.

Az állami vállalatok tehát általában tehermentesítik a tőkések és alacsony árakat szabva, sokszor ráfizetést vállalva, hozzájárulnak a magánvállalatok profitjainak növeléséhez. Ennek ellenére a tőkések nem nézik jó szemmel az államosítást. Az Egyesült Államokban a második világháború alatt létesített állami üzemeket potom áron odaadták a magánvállalatoknak. Angliában visszaadták a kapitalistáknak az acélipart, az NSZK-ban is már több nagyvállalatot reprivatizáltak. Sokszor reprivatizálás nélkül semmissé teszik az államosítás eredeti céljait azzal, hogy az állami vállalatok irányításában egyre nagyobb mértékben bízzák a monopóliumok képviselőire, illetve a nekik behódoló bürokráciára a döntést. Franciaországban pl. „az eredetileg elképzelt demokratikus üzemvezetés, amelyben az államnak, a felhasználóknak és az üzem dolgozóinak kellett volna résztvenniük, nem valósult meg. Az öröklődő vállalati tulajdon, illetve tulajdonos helyébe az öröklődő bürokrácia lépett” — írja az osztrák szociáldemokrata párt folyóirata.⁶ Olaszországban a monopóliumok éles harcot vívtak a villamosenergiaipar államosítása ellen; Angliában igen erősen hadakoznak az acélipar újabb államosításának megakadályozásáért; Ausztriában állandóan ostromolják az állami üzemeket. Ez a támadás annak ellenére folyik, hogy a monopolkapitalista államban az állami vállalatok nem változtatják meg a tulajdon tőkés jellegét.

A monopóliumoknak az állami vállalatok elleni offenzívája azért lángolt fel, mert minden ország közvéleményben tért hódít a monopólium-ellenes hangulat és egyre több emberben érlelődik az a gondolat, hogy demokratikus ellenőrzés alá kell helyezni vagy államosítani kell a monopóliumokat. Az államosított üzemek támpontokká válhatnak a monopóliumok ellen folytatott harcban. A tőkések pedig attól tartanak: az állami vállalatok befolyásának szélesedésével beigazolódnak, hogy ők felesleges tényezők a gazdasági szervezetben. A monopóliumok urai tehát gyengíteni akarják, illetve monopolista bázissá akarják formálni az állami vállalatokat, vagy pedig ki akarják irtani e számukra veszélyessé válható gazdasági góccokat. Ezért támadják növekvő erővel az államosítási törekvéseket és a meglevő állami vállalatokat.

A fejlett tőkés országokban igen különböző az állami vállalatok jelentősége. Nagy a súlyuk pl. Ausztriában, ahol a szociáldemokrácia azt az illúziót

⁶ Die Zukunft, 1964, 12 Heft, 22. o.

táplálja, hogy az állami üzemek körének szélesítésével kapitalista keretek között is biztosítani lehet a szocializmusba való „átnövést”. Svédországban viszont igen kicsiny az állami vállalatok köre, jóllehet itt évtizedek óta szociáldemokraták vannak kormányon. A legtöbb szociáldemokrata párt (többek közt a nyugatnémet is) törölte programjából az államosítás követelését. A különbségek ellenére Ausztriában is állammonopolista kapitalizmus uralkodik, Svédországban is, az NSZK-ban is. Az NSZK-ban nagy állami üzemeket adtak újra tőkés tulajdonba, de azért nem lehet azt mondani, hogy ott gyengült vagy visszafejlődött az állammonopolista kapitalizmus. Franciaországban egész más az állami vállalatok helyzete, mint az Egyesült Államokban, de azért az államhatalom jellege ugyanaz. Nem lehet tehát azt mondani, hogy az állami vállalatok adják meg az állammonopolista kapitalizmus lényegét, s *nem lehet azt tekinteni az állammonopolista kapitalizmus fejlettségének mértékéül, hogy mekkora valamely imperialista országban az állami vállalatok terjedelme.*

Helytelen volna azonban lekicsinyelni azt a szerepet, amelyet az állami vállalatok az állammonopolista kapitalizmus rendszerében játszanak. Helytelen volna ez gazdasági szempontból is, de még inkább azért, mert ezek a vállalatok olyan támpontok, amelyek alkalmasak lehetnek arra, hogy a munkás-ság pozícióit erősítsék a monopóliumok korlátozásáért folytatott osztályharcban. Ez is fontos oka annak, hogy a tőkések az állami üzemek kompromittálására törekcszenek.

Felsoroltunk egy sor olyan tényezőt, amely útjában áll annak, hogy az állammonopolista kapitalizmus szabályozhassa a ciklust. Közülük a legfontosabbak: a piac problémájának megoldhatatlansága a kapitalizmus keretei között, és — ezzel összefüggően — a termelő kapacitások krónikus és növekvő kihasználhatatlansága, amelyet a műszaki forradalom még súlyosbít; az előrehaladó infláció, amely elkerülhetetlen tartozéka az állam gazdasági beavatkozásának; továbbá, de nem utolsó sorban: a tőkések érdekellentétei és ellenállásuk az állami intézkedésekkel szemben. Ezek a korlátok érthetővé teszik azt, hogy *az állammonopolista kapitalizmus nem tudja megszüntetni a termelés ciklikus mozgását, visszaeséseit, illetve a túltermelési válságokat.*

De *nem tudja megszüntetni* a munkásosztályt legközvetlenebbül sújtó és nyugtalanító állapotot, *a munkanélküliséget sem.* Ezzel szemben azzal szoktak érvelni, hogy a munkanélküliség kisebb, mint a két világháború közti időben volt, s vannak olyan országok, amelyekben teljes a foglalkoztatottság, sőt még sok külföldi munkaerőt is foglalkoztatnak. Ehhez a következőket kell megjegyezni: *a)* Az álló hadsereg létszáma rendkívül magas; az Egyesült Államok legalább 3 millió embert tart állandóan fegyverben (még a vietnami háború előtt); az európai NATO-országok hadseregeinek létszáma is eléri a 3 millió főt. *b)* A nyugat-európai országokban ahol alacsony a munkanélküliség, ennek különleges és időleges okai vannak (a születések alacsony száma a második világháború előtti években, a háborús emberveszteségek, a háború

idején elmaradt születések, a már említett okokból hosszabb idő óta tartó kedvező konjunktúra). c) Van egy egész sor olyan imperialista ország is, amelyben igen jelentős a munkanélküliség (pl. Olaszország, Spanyolország, Görögország, Japán és mindenekelőtt az Egyesült Államok). Ha az Egyesült Államokban időnként csökken is valamit a munkanélküliség, utána magasabb színvonalon visszatér, növelve a bérből és fizetésből élők megélhetésének bizonytalanságát.

Az Egyesült Államok-beli fejlődés azt mutatja, hogy a termelékenység növekedése — mint *Marx* mondja — „kivonja a forgalomból” az emberek egy részét. Az állammonopolista kapitalizmusnak lett volna a feladata az, hogy visszahelyezze őket a gazdasági élet forgalmába. A tények azonban azt bizonyítják, hogy nem képes erre.

A tőkés rendszer megújulásának dalmokai azt hirdetik, hogy az állammonopolista kapitalizmus a programozás és a műszaki forradalom segítségével magas színvonalra emeli a gazdasági fejlődés ütemét, kiküszöböli a válságokat, és biztosítja a teljes foglalkoztatottságot. Az ismertetett tények azonban arról győznek meg, hogy az ígért reneszansz elmaradt, sőt *a monopolkapitalista állam tevékenysége fokozta a tőkés termelési módból származó ellentéteket.*

Az állammonopolista kapitalizmus előmozdította a tőke koncentrációját, meggyorsította a munka társadalmasodását, s így növelte a termelőerők fejlettségét, a termelőeszközök magántulajdonán alapuló termelési viszonyok ellentmondásait; ebből pedig a piacprobléma további súlyosbodása, a termelő kapacitások krónikus kihasználatlanságának fokozódása, az emberi munkának a fegyverkezési hajszá útján való elfecsérlése, az állami a kereskedelmi és pénzügyi szervezet óriási arányú felduzzasztása, a tőkés rendszer parazitizmusának növekedése következett.

Az állammonopolista kapitalizmus meggyorsította a gazdasági és politikai hatalomnak egy egyre kisebb monopolista csoport kezében való összpontosulását, a kispolgári rétegek proletarizálódását, növelte a monopóliumok és a nem monopolista középburzoá rétegek egymással való szembenállását. A legutóbbi évek tapasztalatai megerősítették a kommunista- és munkáspártok Nyilatkozatának megállapítását: „Elmélyült az ellentét az imperialisták maroknyi csoportja és az összes néprétegek között.”

A fejlett tőkés országokban az utóbbi években a munkásság kiharcolta a bérek emelését. Ez azonban nem jelenti a dolgozók kizsákmányolásának csökkenését, mert ugyanakkor jelentősen emelkedett a termelékenység, nőtt a munka intenzitása, csökkent a termékek önköltsége, s jócskán gyarapodott a profit; vagyis a reális bérek emelkedése mellett is *növekedett a dolgozók kizsákmányolása.* A munkásság harci céljai között a bérek emelésén kívül egyre nagyobb szerepet játszik a munka egyéb feltételeinek javítása, a munkanélküliség elleni védekezés, a kollektív szerződések betartása és ellenőrzésének joga. E kérdések körül szélesedik a harc, annál is inkább, mert növekszik az

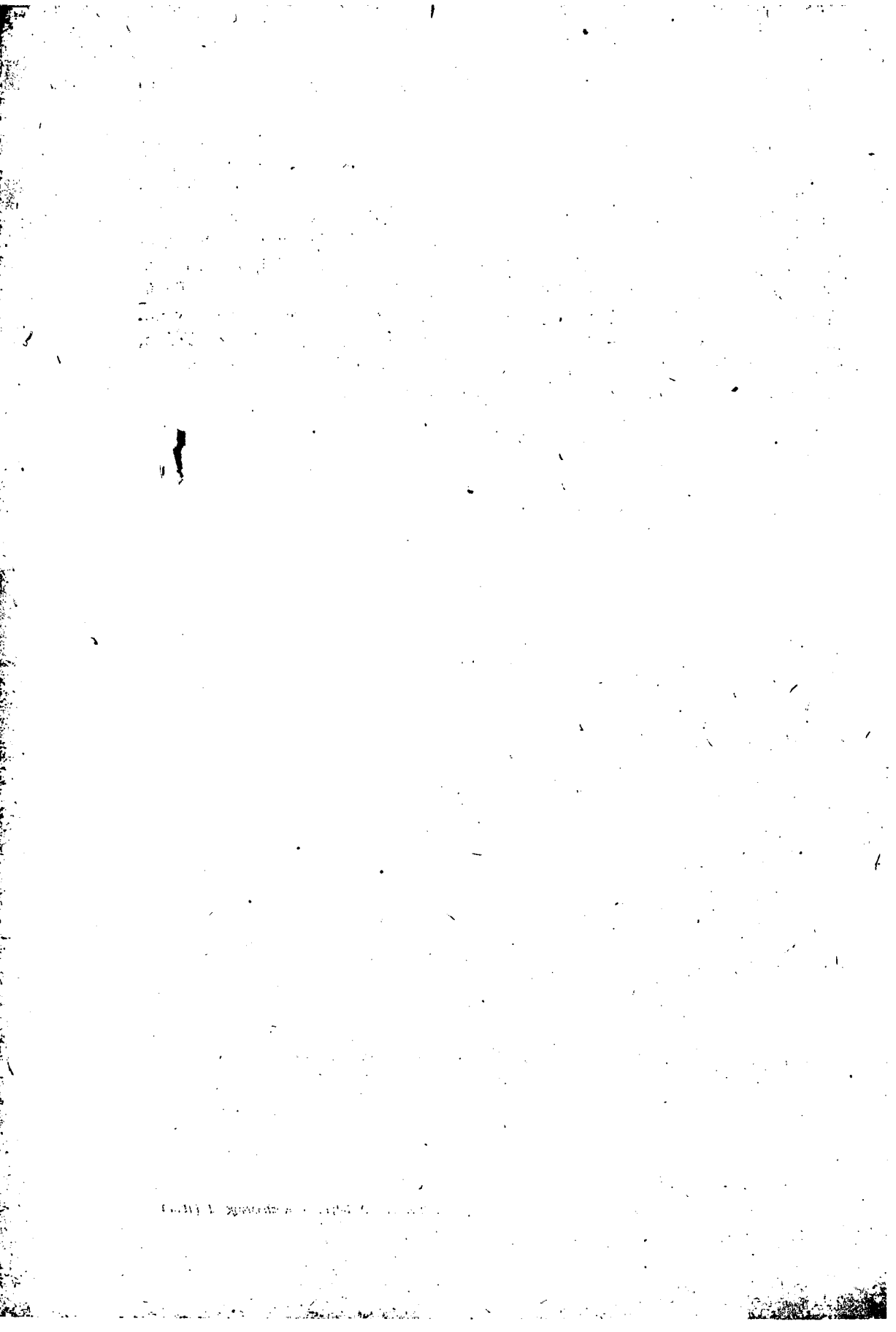
érdekeltek száma, hiszen a társadalmi fejlődés abban az irányban halad, hogy a munkások, értelmiségiek és alkalmazottak munkafeltételei egyre jobban közelednek egymáshoz. *Szűkül a tőkés rendszer társadalmi bázisa*, növekszik a proletariátus és bővül szövetségeseinek tábora. Az állammonopolista kapitalizmusnak nem sikerült tompítania az osztályellentéteket, ellenkezőleg, tevékenysége kiélezte őket.

De kiélezte a nemzetközi ellentéteket is. A monopóliumok nemcsak nemzeti keretben terebélyesednek, hanem átlépik a nemzeti határokat, az állammonopolista kapitalizmus pedig erősíti a monopóliumok nemzetközi összefonódásának tendenciáját. Segtiségével nemzetközi állammonopolista intézmények jönnek létre, mint pl. a Nemzetközi Valutáris Alap, a Világbank, a nemzetközi áruegyezmények, a Montánunió, az Euratom, a Közös Piac, az EFTA. Mindezekben a szervezetekben erőteljes az imperialisták rivalizálása; nemcsak együttműködés van tehát keretükben, hanem érdekösszetűzés is, a csoportokon kívülállókkal és a csoportokon belül is. A nemzetközi állammonopolista szervezetek éles konfliktusok tűzfészkei. A nemzetközi állammonopolista intézmények működésének van egy másik oldala is: igyekeznek egyesíteni az erőket a szocialista országok ellen. E tevékenységüknek is az a hatása, hogy növeli a nemzetközi feszültséget és fokozza a háborús veszélyt.

A burzsoázia az állammonopolista kapitalizmust a tőkés rendszer mentőtőjének tekinti; széles körökben terjeszti el ezt az illúziót, s jelentős tömegekben még nem foszlott szét ez a vágyálom. A tőkés rendszer létének vagy nemlétének eldöntésébe és élettartamának meghatározásába azonban az erősödő szocialista világrendszer, a fejlődő országokban növekvő antiimperializmus ereje és az imperialista országokban tért hódító, a monopóliumok ellen irányuló harc is beleszól. Arra a kérdésre, hogy erősíti-e, vagy gyengíti a tőkés rendszer pozícióit az állammonopolista kapitalizmus, hogy meg tudja-e menteni a kapitalizmust — azt válaszolhatjuk: Hare folyik a régi és az új társadalmi rendszer között. Vannak olyan helyzetek, amelyekben az állammonopolista kapitalizmus tartani tudja egy időre a monopóliumok állásait, ez azonban nem azt jelenti, hogy meg tudja menteni az imperializmust. Tény az, hogy *az állammonopolista kapitalizmus — a kapitalista rendszer erősítése helyett, amelyre a burzsoázia számít — még jobban kiélezi a kapitalizmus ellentmondásait.*

Nem kell azonban azt gondolni, hogy már lezárult az állammonopolista kapitalizmus fejlődése. A tőke koncentrációja még fokozódik, a kapitalizmus belső ellentmondásai egyre erősödnek, a szocialista és antiimperialista erők növekednek. A burzsoázia tehát fokozódó mértékben rá van utalva az állam beavatkozására és segítségére. Az állammonopolista kapitalizmus gazdasági irányító szerepe is növekedni fog még. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy az állammonopolista kapitalizmus kialakulása és működési körének további szélesedése a tőkés rendszer általános válságának megnyilvánulása.

Az állammonopolista kapitalizmus egy letűnőben levő társadalmi rendszer utolsó szakasza. Ezért nem is volt képes annyi erőt előteremteni, hogy az imperialista világ meg tudta volna akadályozni a szocialista világrendszer kibontakozását, a szocializmus térhódítását és a gyarmati rendszer felbomlását. Az állammonopolista kapitalizmus erőfeszítései ellenére, kemény harcban és kemény munkával, előretört az új és talaját vesztette a régi, az eltűnésre ítélt társadalmi rendszer. Talaját vesztette a világkapitalizmus belső ellentmondásai és a külső antiimperialista erők hatalmas megnövekedése folytán. Balsikerei annak a tünetei, hogy elmélyült a tőkés rendszer általános válsága, s annak a bizonyítéka, hogy az emberiség már nagy részét megtette a szocializmus világméretű győzelméhez vezető útnak.

A TÖRVÉNYKONCEPCIÓ ALAKULÁSA*

KOVÁCS ISTVÁN

I.

Vajon egyszerűen a XIX. század idejétmúlt elképzelései irányítják azt, aki a szocialista államban is élesen szembeállítja a törvényekre és a rendeletekre épülő kormányzás módszerét és az eredményesen működő törvényhozást a demokratikus közélet elengedhetetlen feltételének tekinti? Valljuk meg, ez a vád — kimondva vagy ki nem mondva — nálunk is gyakran eléri azt, aki egy-egy időszakban különösen aggályosnak tartja az Országgyűlés törvényhozó munkájának — enyhén szólva — ellanyhulását és törvényerejű rendeletek, kormány-rendeletek vagy néha miniszteri rendeletek, esetleg utasítások jelentkezését ott, ahol a közvélemény — legalábbis ma már — törvényi szabályozást vár. Ez annál kevésbé érthető, mivel a szocialista államokban időről-időre *a szocialista demokratizmus fejlesztésének legjelentősebb program-pontjai között szerepel a szuverén képviselői szervek tevékenységének felelevenítése*, ezen belül a törvényhozó munka fokozása. Ebben nincs eltérés a szocialista fejlődés különböző szakaszait járó népi demokratikus országok és a Szovjetunió között s azt is meg lehet állapítani, hogy ez a politikai program nemcsak a személyi kultusz felszámolásának célkitűzései között kapott hangot. A Szovjetunióban pl. már a hadikommunizmust követően, a húszas években a szocialista államépítés lenini elvei között szerepel a központi végrehajtó bizottság szerepének erősítése és valóságos *szocialista törvényhozó szervvé* való fejlesztése. A harmincas évek derekán, majd közvetlenül a második világháborút megelőző években megint több ilyen kezdeményezésről tudunk. 1935-ben pl. az új alkotmány elfogadásának szükségességét elsősorban a törvényhozás demokratikus fejlesztésének igényével indokolták. Az is kétségtelen viszont, hogy mind a Szovjetunióban, mind a népi demokráciákban csak 1953 után és főleg a XX. Kongresszust követően történtek jelentős lépések ennek a célkitűzésnek gyakorlati megvalósítására.

Az utóbbi tíz esztendő tapasztalatai azt mutatják, hogy ezt a programot mindenütt nagy rokonszenvvel fogadták, ami arra utal, hogy a tömegek tuda-

* A szerző 1966. március 25-én tartott akadémiai székfoglaló előadásának szövege. Kovács Istvánt a Magyar Tudományos Akadémia 1965. évi Közgyűlése választotta az Akadémia levelező tagjává. — Szerk.

tában a törvény és a választott demokratikus törvényhozás működése valamilyen módon összekapcsolódott. A demokratikusan választott testülete által elfogadott törvényben a tömegek valami olyan többletet éreznek, amely túlmutat a jog általános szervező, rendező szerepén. Erre akkor is fel kell figyelni, ha tudjuk, hogy e politikai program realizálásában az egyes szocialista országok igen nagy eltérést mutatnak. A különbségek nem indokolhatók azzal, hogy az egyes szocialista országokban más-más időben vált sürgetővé ez az igény. De nem magyarázható az eltérő történelmi tradíciókkal sem. Van olyan ország például, ahol úgyszólván egészében hiányoztak a parlamentáris tradíciók, viszonylag későn indult meg ez a folyamat és mégis jelentős eredményeket mutat fel — szemben más államokkal — ahol a történelmi tradíciók és a folyamat korai kezdete is indokolná az erőteljesebb fejlődését.

E folyamat ellentétes jelenségei egyenesen igénylik, hogy a marxista—leninista állam- és jogtudományok mérlegén mérjük le a törvény intézményének *társadalmi értékét*.

A törvény nem szocialista vívmány, bár a szocialista államokban ma már szocialista tartalmat kapott. Van számos olyan általános vonása, ami nélkülözhetetlen funkciójának megvalósításához. Ez egyben összekeveredik több olyan eseti elemmel, ami a feudalizmus és a kapitalizmus korszakában tapadt hozzá, de ma is hasznosítható. Ez érthető, hiszen adott esetben nem a jog tartalmáról, hanem a *formájáról* van szó. E forma több társadalmi rendszert is szolgálhat — szemben a törvénytartalommal. Valószínű tehát, hogy *öriz* magában ma is számos olyan elemet, amely kifejezetten a feudalizmus vagy a kapitalizmus igényeit tükrözi. Bonyolítja a kérdést, hogy az egyes szocialista országokban eltérők a hagyományok a törvényhozás és a törvény társadalmi szerepének megítélésében.

Ma már semmi kétségünk például aziránt, hogy a Nagy Októberi Szocialista Forradalmat követő esztendőkből az egész szovjet jogforrási rendszert, ezen belül a *törvény szerepének alakulását* is erőteljesen befolyásolta az, hogy a volt cári Oroszországban nem szilárdult meg a képviseleti törvényhozás eszméje. A rendi képviselet törvényhozó tevékenysége már évszázadokkal előbb megszűnt. Az 1905-ös forradalom veresége nyomán kialakuló pseudo-alkotmányos rendszer pedig lényegében végig fenntartotta a cár törvényalkotási jogát — dekretumok formájában. Nem járunk messze az igazságtól, ha azt állítjuk, hogy amikor az 1936. évi alkotmány újra bevezette a „*zakon*”, a törvény fogalmát és kizárólag a legfelsőbb szovjet, az egész lakosság képviseletét kifejező testület által elfogadott jogszabályt minősítette törvénynek, Oroszország haldó történelmi hagyományai sorában egy évszázados polgári demokratikus követelés eszmevilágának is igazságot kívánt szolgáltatni. Abban viszont a népi demokratikus országok fejlettebb parlamentáris tradícióin kívül az 1936. évi alkotmány törvénykategóriájának is szerepe volt, hogy a szocialista fejlődés népi demokratikus útján minden államban megszakítás nélkül funkcionált a törvényhozó

legfelsőbb képviselői szerv és a törvény végig megőrizte első helyét a jogforrási rendszerben.

Egyébként e területen a *tradíciók* különös jelentőségét mindjárt az orosz forradalom másnapján az 1918. évi alkotmány előkészítése során Szverdlov is kiemelte. Szerinte a parlamentáris tradíciók hiánya mind pozitív, mind negatív irányban éreztette hatását a szovjet hatalom központi mechanizmusának alakításában. Így például erőteljesen hozzájárult ahhoz, hogy a tömegek 1918 januárjában szinte napok alatt tudomásul vették az általános választásokkal létrehozott alkotmányozó gyűlés feloszlását és gyorsan elfogadták a szovjetek kongresszusát, központi végrehajtó bizottságát, a népbiztosok tanácsát a hatalom *szuverén* szerveiként. De a tradíciók hiánya elősegítette a törvényhozó és végrehajtó hatalom egyesítését is. Ami jelentősen megkönnyítette, hogy a szovjetek választott küldöttei, tehát a szovjetek tagjai igen gyorsan *behatolhassanak* az államigazgatási gépezetbe és kézbe vegyék annak legjelentősebb vezető funkcióit. (Nem járunk messze az igazságtól, ha az adott időszakban ebben látjuk a törvényhozó és végrehajtó hatalom egyesítésének legnagyobb politikai jelentőségét.)

Más oldalról ugyanezek a tények negatív irányban hatottak. Nem voltak olyan hagyományok — állapította meg ugyancsak Szverdlov — ami segítette volna a kormány és a központi végrehajtóbizottság — az akkori törvényhozó szerv — tevékenységének *elhatárolását*.

Amikor a törvénykonceptió marxista elemzésének szükségességére hívjuk fel a figyelmet, ez nem a tradíciók ellen irányul, bár számol azzal, hogy a törvényhozás fejlesztésének demokratikus programja és e program gyakorlati realizálása közötti eltérés bizonyos fokig összefügg azokkal a belső ellentmondásokkal, amelyek benne vannak magában a szocialista törvényfelfogásban, egyben összefonódnak a törvény lényegével, egyes fogalmi elemeivel kapcsolatosan általánosan elfogadottnak vélt, de gyakran ellentétes nézetekkel. Nagyon nehéz lenne például egyértelmű választ adni arra, hogy milyen régi a törvény intézménye. A társadalmi tudatban élő törvény fogalmi elemeinek gyökerei ugyanis hosszú évezredekig nyúlnak vissza. Belevesznek abba a homályba, ahol még minden ismétlődés törvényt jelentett, vagy ahol a törvény csak abban a homályosan megfogalmazott igényben fejeződött ki, hogy ami *így szokott* történni, annak *így is kell* történnie.

De legalább ilyen megalapozottsággal lehet állítani azt is, hogy csak a XIX. században alakult ki, szilárdult meg az önálló, a jog fogalmától elkülönülő törvényintézmény. Ez a törvény már a burzsoá forradalmak során jött létre. Az azóta eltelt viszonylag rövid időszakon belül pedig immár félvezszázada osztálytartalmában két élesen eltérő törvényfelfogás áll egymással szemben. A szembenállás azonban szükségképpen történeti egyidejűség és bizonyos értelemben egymásmellettség is. A mai burzsoá és szocialista törvényfelfogás köcsönösen hat egymásra. Ez nemcsak az olyan kifejezetten technikai

elemekben jelentkezik, mint a törvény szövegének formája vagy a kihirdetés eszközei, hanem a törvénytartalom meghatározásának módszereiben, a törvény jogrendszerbeli szerepének alakulásában is.

Közel három évezred áll a törvény első jelentkezése, azaz: a jogi törvény, valamint a természeti törvény közötti különbségek felismerése és a modern törvénykonceptió között. A két pólus számos változatot fog át. Ezek nagy részletességgel leltározhatók, de néhány főtípus bemutatásával talán jobban érzékelhetőek. A jogi törvény első elkülönült jelentkezése Heziodosz törvénye még nem annyira *szabály*, mint inkább a *harmónia* igénye, az önkény és erőszak ellentétéként megjelenő általános rendező elv. Hosszú történelmi korszakok során vált ki fokozatosan a társadalomban általában ismeretes szabályok köréből az *államilag szankcionált szabályok* (mint jogszabályok) törvényként elismert rendszere. Megint csak több évszázados fejlődés eredménye, míg az *egyedi állami intézkedésekben* kifejeződő lényegében szokásjoggal szemben csak a *szuverén állami szervek által megfogalmazott írott jogszabály* kapott törvényi minősítést. Itt válik ketté először a törvény és a jog fogalma. Ezzel párhuzamosan, de részben erre épülve lesz mind általánosabb az a nézet, mely elsősorban a törvény *parancs jellegét* hangsúlyozza. Eszerint törvény a *szuverén minden parancsa*, függetlenül attól, hogy van-e *normatív* tartalma, vagy sem. A fejlődés következő állomása már a bontakozó jogtudomány nézeteit is tükrözi és azt az igényt támasztja a törvényhozóval szemben, hogy csak az *általános magatartási szabályokat* fejezze ki törvény formájában. Ez lényegében már egybe kapcsolódik a demokratikus törvényhozás legújabbkori eszmevilágával.

A fejlődés egyes állomásai természetesen közel sem *válnak* el ilyen élesen. Tulajdonképpen egyetlen történelmi korszaknak sem volt általános elismert törvénykonceptiója. Mint ahogy ma sincs ilyen. Azt is mondhatnók, hogy részben a társadalmi tudat küszöbe alatt valójában együtt élnek ma is az utolsó három évszázadban kialakult különböző elképzelések. Időről időre, egyikük-másikuk pontosan körvonalazható osztályérdekek szolgálatában előtérbe kerül és a kizárólagosság igényével lép fel.

Természetesen a különböző törvényfelfogások nem helyezhetők *minden értékelés nélkül* egymás mellé. *A fejlődés ugyanis határozottan a törvényhozás demokratizmusának szélesedése irányába mutat.*

Ezt annál is inkább hangsúlyozni kell, mivel ma is gyakori az a nézet, hogy a XIX. századdal lezárult a demokratikus törvényhozó eszméjének kiteljesedése. Elterjedt az a hiedelem is, hogy az imperializmus időszakában — értve ezen a XX. századot — általában visszafejlődött a demokratikus törvényhozás. Persze célzatosan lehet példákat összegyűjteni ennek igazolására is. Ez azonban az általános tendenciák tagadását, egyben a munkásosztály és a dolgozó tömegek harcának lebecsülését is jelentené. A politikai demokrácia gondolata — minden ellentétes erő ellenére — a XX. században éppen ennek

a küzdelemnek az eredményeként teljesedett ki. A fejlődés kétségtelenül hullámvonalú, azonban egészében ma is felfelé ível. A nemrég függetlenné lett volt gyarmati országokban is egyre élesebben rajzolódik ki a demokratikus törvényhozó iránti igény. Azt lehetne mondani, hogy az egész lakosság képviselőjét kifejező demokratikus törvényhozó eszméje ma már olyan erkölcsi-politikai alapnormává vált, amit Európa alakított ki és fog átörökíteni azokra az embermilliárdokra, akik csak napjainkban léptek az önálló állami fejlődés útjára és most formálgatják az egyén és a közösség viszonyának demokratikus alapokon való elrendezését.

Természetesen *nincs olyan nemzetközi megállapodás*, mely arra köteleznék korunk államait, hogy ebben az irányban fejlesszék törvényhozásukat. De talán meg lehet említeni, hogy az emberi jogokról elfogadott egyetemes deklaráció első tervezete már megvalósítható követelményként mondta ki: „*Minden egyénnek joga van arra, hogy saját államában közvetlenül vagy az általa választott képviselőik útján*” részt vegyen a törvények alkotásában. Ezt az előírást nem a szovjet delegáció, hanem több polgári állam küldöttségének indítványára helyettesítették olyan nyilatkozattal, mely közel sem ilyen egyértelműen fogalmazza meg az egész lakosságot átfogó demokratikus törvényhozó eszményét. Ehelyütt felmentve érezhetném magam a deklaráció jogi és nem jogi jellege körül folyó viták és álláspontok bemutatásától. Azonban maga az a tény, hogy a nemzetközi jogalkotás legmagasabb szintjén is felmerült egy általános, lényegében a lakosság egészét átfogó demokratikus törvényhozó és ennek megfelelő törvénykoncepció megfogalmazásának gondolata, önmagában is fontos adalék lehet a fejlődés demokratikus tendenciájának igazolásához.

II.

A történeti fejlődés során erőteljes változáson ment át a törvényfelfogás minden eleme. Ezek közül legjelentősebbek azok, amelyek a törvénytartalom alakulásához kapcsolódnak.

A *törvénytartalom* vizsgálatához előkérdésként szinte kötelezően hozzátartozik a törvény *szabálytartalmának* megvilágítása. Mit értünk a törvény *szabálytartalmán*? Miben különbözik ez a *természeti törvény* és a *társadalmi törvény* szabálytartalmától? Csak azután térhetünk át a törvénytartalom determináltságával vagy inkább determináltságáról vallott felfogások alakulásával összefüggő kérdésekre.

A természeti, a társadalmi és jogi törvényben közös az, hogy szabálytartalmukon keresztül az előrelátás — vagy ha úgy tetszik, a jövőbelátás eszközei. Ismeretük hozzásegít ahhoz, hogy *meghatározott feltételek* fennállása esetén a jövőben kialakuló helyzetek, feltételek fennállására következtethessünk. Ezt az egyezést a filozófiai törvényfogalom körül folyó vitákat elkerülve és

csak a legáltalánosabban elfogadottnak ítélt tételekre támaszkodva is ki lehet mutatni. A törvény e három típusa közötti alapvető *különbséget* viszont abban összegezhethetjük, hogy míg az új állapot a természeti törvénynél *szükségszerűen*, a társadalmi törvénynél *spontán* módon következik be, addig a jogi törvénynél *csak tudatosan vállalt parancsra*. A jogi törvény szabálytartama tehát mindig *kellést* fejez ki (vagy pozitív vagy negatív értelemben), tehát *nem valóságos törvény a szó filozófiai értelmében*. E különbség egyben fel is jogosít bennünket arra, hogy elnevezésben is különbséget tegyünk a két szabálytartalom között. A jogi törvényt illetően a továbbiakban sem szabálytartalomról, hanem normativitásról beszélünk. Nemcsak azért, mert a filozófiai irodalom a szabály terminus-technikust egészen speciális értelemben használja, hanem főleg a normativitás fogalmának szélesebb tartalma miatt. A normativitás ugyanis kifejez egyrészt bizonyos szabálytartalmat abban az értelemben, ahogyan ez a természeti és társadalmi törvényben megjelenik, mintegy a törvényszerű, szükségszerű ismétlődés értelmében. Emellett azonban utal arra a *parancsra* is, amit az előbbieken a „kellés” fogalommal jeleztünk. Végül jelölheti a normát abban az ősi értelmében, amikor ez még csupán mérték volt, mintegy a társadalmi magatartások mércéjét, mintáját jelentette, így nem közvetlen magatartási szabályként, hanem *közvetett* módon befolyásolta az emberi viszonyok alakulását.

Másik *egyezés*, illetve *eltérés*: mind a természeti törvény, mind a társadalmi törvény önmagukban *szükségszerű* természeti, illetve társadalmi folyamatok. *spontán*, véletlenül előálló találkozási pontjain jelennek meg. A jogi törvény a társadalmi törvények által uralt *társadalmi folyamatokon belül* érvényesül. Nem maga hozza létre ezeket a társadalmi folyamatokat, de önmaga határozza meg a társadalmi folyamatoknak azokat a véletlenszerűen előálló találkozási pontjait, ahol a közhatalom kényszerének szankcióját érvényesíteni kívánja és amelyek eredményeként a törvény által megkívánt állapot bekövetkezésével számol. A jogi törvény először tehát nem a valóságban, hanem a tudatban jelenik meg. Ez bizonyos határok között módot nyit arra, hogy a mindenkori uralkodó osztály a közhatalmi kényszer eszközével a társadalmi viszonyok olyan zárt rendszerét határolja körül, ahol előre meghatározott helyzetekben, elvileg feltétlen érvénnyel tudja biztosítani az *érdekeinek* megfelelő állapot kialakulását.

Ez egyben át is vezet bennünket annak vizsgálatához, hogy a törvénytartalom mennyiben tekinthető determináltnak, illetve mennyiben jut benne szerephez a szubjektív akarat. Félreértés ne essék. A marxista állam- és jogtudományok számára a törvénytartalom determináltsága általánosan elfogadott kiindulási tétel. A társadalmi fejlődés minden szakaszán az uralkodó osztály objektív érdekei, végső soron a társadalom gazdasági alapja határozzák meg a törvénytartalmat. Egészen más kérdés, hogy ez a determináltság milyen módon érvényesül, egyes történeti időszakokban milyen uralkodó felfogások

segítették e meghatározottság spontán módon való érvényrejutását. Ehelyütt ezt az utóbbi kérdést vizsgáljuk.

Ismeretes, hogy hosszú évezredekken keresztül élt az a felfogás, mely a törvényt *nem alkotott*, hanem *adott* tartalmában eleve meghatározott jogként fogta fel és egészében homályban hagyta a törvényhozó akarat jelentőségét. Eszerint a törvény nem hozott és nem is hozhatott létre új jogot, csupán feldolgozta és mintegy kifejtette azokat a társadalomban már létező jogelveket, amelyek írott formában való tételezésükig szokás, isteni akarat vagy természet-jog formájában léteztek. Arisztotelésznél az ész, az értelem határozza meg a törvényt. Ez a gondolat századokon keresztül variálódik, de szinte változatlanul újra megjelenik *Montesquieu* nagy művében, mely kifejezetten elvonatkoztat a formától és tudatosan csak a *törvénytartalom* kérdéseinek vizsgálatára szorítkozik. Montesquieu a törvényt mintegy azonosítja az emberi ésszel — „amennyiben az a földkerekség valamennyi népét kormányozza és mind-egyik nemzet politikai és polgári törvényei csupán különleges eseteknek tekintendők, amelyre ezt az emberi ésszt alkalmazzák.” (122. oldal.) — Továbbá: „Az ember arra teremtett, hogy társadalomban éljen, mégis elfelejtkezett a többi emberről. A törvényhozók a politikai és polgári törvények által ébresztették ismét kötelességei tudatára.” (120. oldal). Itt tehát világosan bizonyítja, hogy szerinte a törvény nem a törvényhozó akarat. A törvény a törvényhozótól függetlenül létezik. A törvényhozói akarat csupán a *jóra irányító kalauzként* jelenik meg. Később, „azokat a vezérelveket” meghatározva, amelyekkel a törvényeknek összhangban kell lenniök, tesz bizonyos engedményt. Ezek között már megemlíti a törvényhozó szándékát. Ugyanez a gondolat szinte változatlanul megjelenik a francia forradalom deklarációjában. (1789) „A kormányok megromlásának és a köznyomornak egyedüli oka az emberi jogok *nem ismerése, elfelejtése* és megvetése.” — mondják a deklaráció bevezető sorai. Az *isteni parancs, természeli törvény* vagy az értelem követelményei által determinált törvény-tartalommal szemben a középkor vége felé fokozatosan alakul ki az a felfogás, mely az *alkotott törvényt* és a *törvényhozó akaratát* állítja előterbe. A gondolat csírája már *Aquinói Tamásnál* jelen van, aki ugyan még a determinált törvénytartalom oldalán áll, de már az államhatalom (polgári hatalom) leglényegesebb elemének, a császári jogositványnak tekintett törvényhozást tartja. Ez a jog a császárt már nem isteni parancsra, hanem az összesség képviselőjeként illeti meg. Az indokoláson nem nehéz felismerni a római kori hatást. A császári mindenhatóságnak azonban van más, ugyancsak az isteni parancstól elfüggetlenedett, bizonyos értelemben skolasztikus indokolása is. *Dante* pl. a császári mindenhatóságot logikai szükségszerűséggel magyarázza. Szerinte az embereknek feltétlenül szükségük van egy objektív hatalomra. Csak az lehet objektív, akinek hatalma végtelen és ezért nincs mit megkívánnia. A császárt azért kell végtelen hatalmúvá tenni, hogy így objektív hatalomhoz jussunk.

Lényegében az erős monarchikus hatalom keretei között alakult ki fokozatosan az az elképzelés, mely a törvényt mindinkább az uralkodó parancsa-ként, az uralkodói akarat kifejezési formájaként fogta fel. Ebben a felfogásban fokozatosan elhomályosult a törvénytartalom meghatározottsága és a törvényhozó *akarata, hatalma, a törvény-parancs-autoratív jellege* került előtérbe. Hobbsnál már kifejezetten szembekerül egymással az addig törvénytartalomként hirdetett *igazságosság* és az uralkodói hatalom. „*A hatalom és nem az igazság a törvény lényege*” — mondja Hobbsz. A törvény tehát most már nemcsak formájában, hanem tartalmában is az uralkodó parancsa és akarata. A változás jelentőségét méginkább kiemeli az uralkodó és a közösség viszonyának megítélésében bekövetkezett átalakulás. Az abszolút uralkodó már nem az összesség képviselője, hanem öncélú hatalom. Ez a törvény kihirdetésének külsőségeiben is kifejezésre jut. Az abszolutizmus francia királyai például saját tetszésük, biztos tudásuk, teljhatalmuk és királyi tekintélyük alapján bocsátják ki „örökérvényű és visszavonhatatlan” törvényeiket.

A modern törvénykonceptió lényegében erre az akaratnak nevezhető törvényfelfogásra épül. Az abszolút uralkodó helyét — a burzsoá forradalmak eredményeként elméletileg a törvényhozásban résztvevő polgárok összessége, majd gyakorlatilag ezek képvisellete foglalja el. Ismeretes, hogy e törvényfelfogás legkövetkezetesebb megfogalmazója *Rousseau, az egész nép absztrakt értelemben felfogott általános akaratát állította a törvényhozó helyére*. Ennyiben tehát egészében megtartotta az abszolút monarchia törvényfelfogásában uralkodó akarat elemet. Természetjogi kiindulópontjával azonban, egyben a determinált törvénytartalom irányába is mutat, bár ez a kiindulópont nála főleg egyetlen célt szolgál, a népakarat minél élesebb szembeállítását az abszolút uralkodó önkényen nyugvó törvényfelfogásával. Teljes következetességgel és most már az állam és jogrendszer forradalmi átalakítása elleni éllel tér vissza a determinált törvénytartalom koncepciójához a *jogtörténeti* iskola, mely a törvényt egy változó, fejlődő társadalmi tartalom olyan kifejeződéseként fogja fel, amit a törvényhozó legfeljebb felismerhet és követhet. Más kérdés és éppen ebben áll ennek a törvényfelfogásnak a maga korában is retrográd hatása, hogy a fejlődés változó tartalmán idealista módon azt a népszellemet értette, amit a korabeli német jogintézmények és a szokások összessége testesített meg.

Ezzel szinte egyidejűleg jön létre — azokban az országokban, ahol a burzsoá forradalom győzött és a burzsoázia már az érdekeit kifejező törvények alapján gyakorolta a hatalmat — a pozitív filozófia talaján az a törvényfelfogás, mely szintén szembekerül a természetjogi törvénykonceptióval és az ezen az alapon determinált törvénytartalom eszméjével. Erről a bázisról végül is két irányzat fejlődik ki, melyek a törvénytartalom determináltságának megítélésében — közös gyökerük ellenére — homlokegyenest eltérő konklúzióra

jutnak. Az egyik: *a jogi pozitivizmus törvényfelfogása*, mely tovább viszi az akarati koncepciót és a törvényt elszakítja összes jogon kívüli elemeitől. Megteremti a jog fogalmi rendszerének zárt világát és a törvényhozói akaratban jelöli meg a jog belső forrását. A jogtudományt csak ennek vizsgálata szorítja. A másik: *a szociológiai*, a társadalomtudományi irányzat, mely megismerhetőnek tekinti a társadalom fejlődésének törvényszerűségeit és ennek rendeli alá a törvénytartalmat. Innen már csak egy lépés a társadalom tudományos fejlődéstörvényeit felfedő *marxizmusig*, mely *a fő mozgatóerőkre* is ráirányította a figyelmet és azt tanítja, hogy ezek ismeretében befolyásolni és irányítani lehet a társadalom fejlődését.

A marxista filozófia talaján a szocialista állam törvénye a társadalmi haladás olyan eszköze lesz, melynek tartalma egészében determinált, de most már nem spontán lezajló társadalmi folyamatok tükröződése, hanem tudatosan kap sokoldalú meghatározást. A törvénytartalom ilyen felfogása mellett egészében elhalványodik annak a vitának a jelentősége, hogy a Kommunista Kialtvány akaratra utaló kitétele „jogotok, osztályotok törvényerőre emelt akarata” vajon valóságos akaratot jelöl-e vagy csupán a törvénytartalmat determináló osztályérdekek szimbóluma.

Azt viszont valószínűleg nem kell külön bizonyítani, hogy a társadalmi fejlődés objektív törvényeire épülő törvénykoncepció mellett gyökeresen átalakul a törvényhozó és a jogtudomány szerepe. Nem nehéz például belátni, hogy egészében más a törvényhozó szerepe *ott*, ahol a törvényhozás szerve elvileg a spontán akaratképzés színtere és megint más *ott*, ahol a marxista—leninista párt az állami és társadalmi tevékenység elismert vezetőjeként, az egész nép előtt vállalja a politikai felelősséget a törvénytartalom kialakításáért. Ez persze még nem jelenti azt, hogy a törvénytartalom teljes meghatározása szükségképpen teljességgel a pártvezetés és a törvényelőkészítő államigazgatási apparátus ügye és a törvényhozó funkciója csupán ennek a tartalomnak jogi formába való öntése, illetve e forma egyszerű hitelesítése. A törvényhozó szerepe nem merülhet ki abban sem, hogy — manapság divatos szót használva — csupán a párt és a tömegek közötti kapcsolatban funkcionáló visszacsatolás szignalizáló szerepét játssza.

Ma már több tapasztalati tény igazolja, hogy a pártvezetés lenini normáinak megtartása mellett a párt konkrét vezetési módszerei tág lehetőséget nyithatnak ahhoz, hogy a legfelsőbb képviselői szervek a rájuk háruló funkciókat önálló felelősséggel töltsék be. A *kezdeményezésen* túl hozzájárulhatnak a törvénytartalom alakításához, gazdagításához is. A szocialista államok legfelsőbb képviselői szerveinek számos olyan funkciót kellene ellátniuk, amelyek hiányát semmi más nem pótolhatja — különösen a törvények előkészítésében, a már elfogadott törvények végrehajtásának ellenőrzésében, az ellenőrzés tapasztalatai alapján a már elfogadott törvények folyamatos kiegészítésében, módosításában, azoknak a változó társadalmi tartalomhoz való igazításában.

A parlamenti bizottságok aktivizálása, szakértőkkel való kiegészítése fontos gazdasági, szociális, kulturális témákban a társadalmi szervezetekkel és szakértőkkel összekapcsolt speciális törvényelőkészítő bizottságok rendszerének kialakítása a parlamenti ellenőrző funkciók és az ezzel kapcsolatos vizsgálatok felelevenítése csak egyes elemei azoknak a tág lehetőségeknek, amelyeket még csak érinteni sem lehet egy a törvényfelfogás alakulását általában bemutató előadás keretében.

A felismert társadalmi törvények által determinált törvénytartalom szükségképpen felveti az *állam- és jogtudományok szerepének* pontos meghatározását — legalábbis a törvényelőkészítő folyamat során. Ismeretes, hogy minden korszak törvénykoncepciója alapján létrejött valamiféle elképzelés arról, hogy az állam- és jogtudományok milyen módon járulhatnak hozzá saját tárgyük fejlesztéséhez. A római kor utolsó századainak államhatalma pl. az autorizált jogtudós intézményével vonta le a logikus konzekvenciáját az értelem által determinált törvénytartalomnak, azaz: viszonylag nem nagyszámú kijelölt jogtudós véleménye törvénytörvénybe ment. Igen érdekes, hogy az akarati törvénykoncepció talaján a jogi pozitivizmus gondolatkörében a századfordulót követően bizonyos értelemben hasonló elképzelés alakult ki. A társadalmi tartalmától elszakított törvénykoncepció betetőzését jelentette az a felfogás, mely a törvénytartalom kidolgozása területén is kizárólag a jogtudomány kezébe kívánta letenni a törvényhozás gyakorlati előkészítését — azzal az indokkal, hogy csak a jogtudós ismerheti a jog sajátos, önállósult mozgástörvényeit. (Talán nem kell külön bizonyítani, hogy az az elképzelés nem a kormányok oldalán, hanem a jogtudományon belül született meg.)

Ma már mindkét szélső álláspont csak történelmi érdekességként színezhetsé a különböző felfogások bemutatását. A szocialista államban elvileg minden társadalomtudománynak közre kell működnie a fejlődés objektív követelményeit szolgáló törvénytartalom kidolgozásában, az optimális döntéshez elengedhetetlenül szükséges variánsok feltárásában. Ezzel azonban egyáltalán nem lehet megkerülni a jogtudományok helyének meghatározását. Lehetséges, hogy az állam és jogtudományokra *kettős funkció* hárul. A jogi formához kapcsolódó sajátosan jogászinak tekintett feladatok mellett el kell látniuk bizonyos *szintetizáló* tevékenységet is. A jogi szabályozás számára kifejezetten a jogi szabályozás speciális szempontjából kiindulva össze kell tudni foglalniuk, át kell tekinteniük — legalábbis a törvénytartalom társadalomtudományok számára hozzáférhető, legjelentősebb területeit. Ezt a kettős igényt akkor is hangsúlyozni kell, ha az állam- és jogtudományok talán ma még nem mindenben állanak készen ennek a feladatnak a teljesítésére. Bonyolítja a kérdés egyértelmű megválaszolását, hogy bizonyos és a társadalmi viszonyok nem túlságosan nagy területét átfogó közhatalmi politikai viszonyoktól eltekintve a jognak nincs olyan elkülöníthető szabályozási tárgya, melyet ne vizsgálna valamelyik

társadalomtudomány. Ugyanakkor állandóan növekszik és differenciálódik a társadalmi viszonyoknak az a köre, mely jogi szabályozásra tart igényt, bár lényegében erőteljesen távol esik az előbbieken közhatalmi — politikai-ként jellemzett társadalmi viszonyoktól.

Elvileg természetesen elképzelhető a fejlődés másik útja is. Ez azonban kizárólag a jogi forma tanulmányozására szorítaná az állam- és jogtudományokat. Eszerint nem maga a jog, hanem az ún. *jogiség* lenne az állam- és jogtudományok tárgya. Ennek megfelelően a jogtudománynak engedelmes szolgálóleányként kellene követnie nemcsak az egyes igazgatási ágazatok lényegében politikai parancsait, hanem a törvénytartalommal foglalkozó összes társtudományok megállapításait. Megjegyezzük, hogy a felfogások hasonló szélsőségeinek analógiája más tudományok körében is kimutatható. Ismeretes, hogy pl. az ún. irodalomtörténeti formalizmus felfogása szerint az irodalomtudományok tárgya nem az irodalom, hanem az ún. irodalmiság, a művészi, az irodalmi forma. Az irodalmi mű tartalmával szükségképpen egyéb tudományok foglalkoznak, ideértve szinte az összes társadalomtudományon túl a természettudományok jelentős részét is. A formalizmussal szembenálló másik véglet pedig csak a költői mű tartalmát hangsúlyozta. A vers értékét pl. egyedül azon mérte, hogy mit mond prózába áttéve. Bonyolult lenne végig követni az irodalomtudományokban kialakuló — valószínűleg nem is végleges — megoldási módokat. De talán ez mellőzhető is, hiszen az analógia ez esetben sokkal inkább segítheti a diagnózist, mint a gyógy mód meghatározását. Azt a véleményt talán mégis meg lehet kockáztatni, hogy az állam- és jogtudomány nem válhat csak a jogi forma tudományává. Nem mondhat le a törvénytartalom jogi és törvényi szabályozás számára releváns oldalainak tanulmányozásáról. Ehhez azonban erőteljesen át kell alakítania kutatási módszereit. Meg is indult az a fejlődés, ami jelenleg az ún. szociológiai módszerek alkalmazásával és az ún. ténykutatások kiterjedésével jellemezhető. A tapasztalatok azt mutatják, hogy ez önmagában nem elegendő. Valószínűnek látszik, hogy ennek a fejlődésnek együtt kell járnia több olyan új tudományág elismerésével, kialakításával vagy megerősödésével, amelyek mintegy alkalmazott tudományként közvetítenek a jogi forma és a tartalom között. Ezek egy része az államtudományok, illetve politikai tudományok oldalán jelentkezik. Így pl. a politikai tudományok különösen a hatalom gyakorlásával összefüggő jogviszonyok tartalmának meghatározásában nyújthatnak segítséget. De ma már úgyszólván minden jogtudományi ágazat körül bontakoznak azok a társ vagy segédtudományok, melyek e célkitűzés eredményesebb megvalósítását szolgálják. Más kérdés, hogy a tartalom vizsgálatában milyen mélységig kell elmenni. Ez függ a szabályozás tárgyától, de függhet attól is, hogy adott esetben milyen szintű jogszabály tartalmi elemeiről van szó. — És ezzel tulajdonképpen el is érkeztünk a megvizsgálandó harmadik tárgykörhöz: a törvény és a jog viszonyának vagy inkább a törvény jogrendszerbeli helyének vizsgálatához.

III.

A törvény jogrendszerbeli helyének, szerepének meghatározása, a jog egészéhez való viszony több oldalról is felmerül. Ma, amikor a felületes szemlélő számára is feltűnik, hogy a jogszabályok, rendeletek, utasítások hatalmas tömegéhez viszonyítva egészen elenyésző a törvények száma, a törvény és a jog közötti viszony központi kérdésévé az vált, hogy hol húzható meg az a határvonal, ameddig a törvényhozónak kell szabályoznia egy-egy társadalmi viszonyt és mi az, amit a törvény alatt elhelyezkedő jogszabályra lehet bízni; ezt is milyen feltételekkel, a törvénnyel való összhang milyen biztosítékaival mellett — és így tovább.

Meg kell azt is mondani, hogy ez kifejezetten modern probléma. Hosszú évezredekben keresztül fel sem merült a törvény és a jog ilyen értelmű szembeállítás. A törvénykoncepció alakulásának útján a törvény és a jog mai értelmű megkülönböztetése csak a *centralizált államapparátus* kialakulásával került előtérbe. Ez a folyamat olyan ütemben ment végbe, ahogy az államigazgatás egyes ágait vezető központi igazgatási szervek kettős irányú, a parlament és az államfők irányában fennálló felelőssége és ebből következő viszonylagos önállóságuk kialakult. A jogszabályok differenciálódásának folyamatát erőteljesen meggyorsította és kiszélesítette az alkotmányos monarchiáknak ún. parlamenti kormányformákká való alakulása és ezzel összefüggésben az ún. *párt-parlamentek* létrejötte. Attól a pillanattól kezdve, ahogyan a parlament, illetve annak többségi pártja abba a helyzetbe került, elvileg irányíthatta és ellenőrizhette a kormány egész tevékenységét, tehát a kormány nemcsak a törvények megtartásáért, hanem egész politikájáért felelőssé vált, ennek mintegy ellentétként mindjárt igényt tartott a törvényhozási felhatalmazások kiszélesítésére is. Legalábbis az ellenőrzés lehetőségének hangoztatása bizonyos alkotmányos látszatot kölcsönzött a végrehajtó hatalom, jogalkotó hatalmának mértéktelen kiterjesztéséhez.

A törvény és a jog kapcsolata a történeti fejlődés során számos más oldalról is felvetődött. Sokáig a törvénynek egy a társadalom felett álló magasabb normarendszerhez való viszonyítását értették alatta. Valójában a klasszikus értelemben vett *igazságosság* „*jogosság*” mérlegén kívánták lemérni a törvény értékét, amikor a törvény és a jog viszonyát vizsgálták. Erre a legújabb időkben is van példa. A magyar jogirodalomban például a törvény és a jog viszonyát elemző egyetlen monografikus igényű tanulmány Irk Albert: A törvény és a jog — a két háború között, egyébként igen tiszteletreméltó politikai szándékkal, lényegében erről az oldalról — kereste a fasiszálódó törvényhozó hatalom természetjogi korlátait. A nyugati irodalomban különben gyakran hozzák kapcsolatba ezekkel a természetjogi korlátokkal a *fiatal Marx*-nak néhány a törvény-nyel kapcsolatos megállapítását. *Marx* a múlt század negyvenes éveiben a sajtótörvény és cenzúratörvény jellegét vizsgálva többször utalt ugyanis arra,

hogy a sajtótörvény valóságos törvény — a szabadság törvénye, mert csak akkor funkcionál, ha megsértik. Szemben a cenzúratörvénnyel, mely csak a törvény formáját viseli, valójában azonban nem törvény, mivel az államot folyamatos cselekvésre, a sajtó állandó ellenőrzésére készíti. A törvény pedig nem lehet cselekvő törvény. Nyilvánvalóan Marx is ismerte a francia forradalom törvény-felfogását. Ebben az esetben azonban mégis hiba vagy legalábbis egyoldalú lenne a marxi megállapítás ilyen értékelése. Marx a törvényt az uralkodó irányítása alatt álló államigazgatási gépezettel szemben *pozitív jogi értelemben* tekintette a szabadság biztosítékának. Egyébként Marx a törvényt más alkalommal is gyakran fogta fel mintegy *statikus szabálynak*, szemben az államigazgatással, amit az állam szervező tevékenységéként határozott meg.

Egészében a pozitív jogon belül maradnak azok is, akik *az alkotmány és a törvény* oldaláról vizsgálják a törvény és a jog viszonyát. Itt is számos változatról tudunk. Az alkotmány egészen korai szerződéses koncepciója pl. az alkotmányt mint kétoldalú akarat kijelentést helyezi a törvény mint egyoldalú akarat-kijelentés elé. Ez a törvéynél erősebb jogszabály, az alaptörvény (lex fundamentalis) nevet viseli és elvileg az államot alkotó közösségek szerződésekként jelenik meg. Így fogja fel ezt pl. *Althusius* és általában az egész XVI. századvégi protestáns politikai irodalom. Az ebből sarjadó angol „népszereződés” (a XVII. század derekán) egész világosan nem a képviselőkből álló törvényhozó szerv, hanem közvetlenül az egész nép elé utalja a törvényhozó hatalom felépítésének meghatározását és több más, korábban a törvényre tartozó kérdés legmagasabb szintű szabályozását. Már a legújabb időkbe vezet az a felfogás, mely a joglépcső egymás alatt elhelyezkedő legfelsőbb szintjein helyezi el az alkotmányt és a törvényt. Ismeretes, hogy a *normativista jogfelfogás*nak van olyan ága, mely formailag és anyagilag egyaránt az alkotmányból vezet le az egész törvényhozást. Ez azt jelentené, hogy virtuálisan az egész jogrendszernek benne kell lennie az alkotmányban. Ennek viszont logikus velejárója, hogy az alkotmány csak a legabsztraktabb és legáltalánosabb, minden esetben csak egyéb törvényeken keresztül hatályosuló jogelvek gyűjteménye lehet.

A normativista felfogás *másik ága* csak formai oldalról az alkotmánynak a jogalkotási eljárást és a jogforrási fajtákat meghatározó tételeit ismeri el az egész jogrendszer alapjaként. A szocialista irodalom e kérdésben nem egységes. Mégis általánosabb az a felfogás, mely az alkotmányt, a legjelentősebb normák összességének tekinti, de nem lép fel azzal az igénnyel, hogy minden jogszabályt, ezen belül minden törvényt vissza kell vezetni az alkotmány tételeire. Eszerint tehát törvény, ha nem tartalmaz az alkotmánnyal ellentétes szabályt, bármely társadalmi viszonyt rendezhet, függetlenül attól, hogy azt az alkotmányi szabályozás átfogja-e vagy sem. A gyakorlat egyébként egészében ezt az álláspontot tükrözi.

A törvény és a jog egymáshoz való viszonyának területén a teljesség kedvéért szólni kell a törvénynek *a törvényhozó egyéb aktusaitól* való megkülönböz-

tetéséről is. Már jeleztük, hogy a törvénykoncepció alakulásában a fejlődés meghatározott állomását jelenti az, amikor csak a szuverén normatív intézkedéseit ismerik el törvényként. Attól kezdve azonban, ahogyan az alkotmányos monarchiából parlamentáris kormányforma lett, megnövekedett a parlamentek olyan aktusainak jelentősége, melyek nem jogot alkotnak, hanem csupán a kormányt kötelezik valamelyik jelentős politikai kérdésben. Az ilyen állásfoglalás adott esetekben törvényként is megjelenhet. Ezért tartja fenn a jogtudomány a legutóbbi időkig is a törvény legformálisabb meghatározását, ami szerint *törvénynek minősül minden a legfelsőbb képviselői szervek által törvény formájában kiadott intézkedés*. A szocialista államokban hosszú időn át vegyes volt a gyakorlat, majd szinte kizárólagosan csak normatív törvényt adtak ki és minden nagy kérdést határozatban rendeztek. Újabban megint felmerült az a gondolat, hogy a szocialista törvényhozás fejlődésének útján jelentős szerephez juthatnak a törvény formájában megfogalmazott egyes népgazdasági ágazatok fejlesztési politikáját meghatározó programok. Ide sorolhatók pl. az ún. feladat-törvények. Ezzel el is érkeztünk a gyakorlat számára legjelentősebb kérdéshez, a törvényhozó által hozott törvény és a rendeleti jog közötti határvonal problémájához. (Szándékosan rekesztjük ki ebből a törvényerejű rendeletet, mert jellegét tekintve ide tartozik, de számos ponton más megítélés alá esik.)

A kormány és az államigazgatási szervezet rendeletalkotási jogát, *a törvény és a rendelet* viszonyát szintén több oldalról vizsgálták. A megállapítások zömét deduktív úton, általános jogelvekben megfogalmazott igényekből következtetik ki. A valóságban azonban ez a határvonal minden államban konkrétan történetileg alakult ki és csak részben van tekintettel a deduktio útján kialakított jogforrástani elvekre. Másrészt az eltérő történeti folyamatok ellenére is sok az egyes és az azonos típusú államok intézményei között e területen is, ami jelzi, hogy egy-egy történelmi időszak általánosabbnak mondható törvényfelfogása különböző történelmi feltételek között is létrehozhat hasonló megoldásokat.

A szocialista államokban ma uralkodó felfogást a következőkben foglalhatjuk össze: *először*: szinte általánossá vált az a fikció, hogy a szocialista állam olyan értelemben áll a törvényi jog talaján, hogy minden jogszabálynak vissza kell tudni mutatni törvényre. Éspedig nem csupán egy formális felhatalmazási láncolaton át, hanem tartalmilag is. Elvileg tehát minden a törvény alatt alkotott jog már a törvényalkotás során benne van a törvényben. *Másodszor*: elvi igény az, hogy az állampolgárok jogait és kötelességeit érintő viszonyokat törvényben kell szabályozni. Nem tartoznak tehát ebbe a körbe azok a szabályok, melyek csak az állami szerveket kötelezik. (Közbevetőleg jegyzem meg, hogy az állami szerv itt még a vállalatot is jelenti. Valószínű, hogy a vállalati önállóság és önálló jogi személyiség erősödésének útján ezt a felfogást erről az oldalról felül kell vizsgálni.)

Meg kell mondani, hogy ezek a nézetek nem a szocialista államban alakultak ki hanem a XVIII., XIX. század konkrét történelmi feltételeiben gyökereznek. Az az igény pl. hogy csak törvény fogalmazhat meg általános magatartási szabályt a demokratikus törvényhozó képzetével párosulva — a burzsoázia forradalmi követelése volt. Rousseau törvényhozója elvileg korlátlan. Törvény-felfogásában nincs semmiféle megkülönböztetés az állampolgárokra és csak az állami szervezetre kötelező jog között. A törvényhozásra tartozik minden, ami a közösség jogi rendjét érinti. Dönthet egyedi ügyekben is, ezeket azonban Rousseau a *magistratus*, az igazgatás rendelkezéseinek tekinti akkor is, ha azt a törvényhozó adja ki.

A francia törvényfelfogás pl. erről a bázisról indult el. Ezt követően azonban a 175 év alatt elfogadott nagyszámú írott alkotmányon át igen hosszú utat tett meg. A különböző alkotmányok általában nem zárták el a lehetőséget attól, hogy a törvényhozó a kormányra vagy általában az igazgatási szervezetre delegálja jogalkotó hatáskörét. Eseti, illetve állandó felhatalmazások vagy a jogalkotó hatáskör törvényben rögzített megosztása mellett. Ez a fejlődés végülis a De Gaulle-i alkotmányban saját ellentétébe csapott át. Az alkotmány maga rendezi a jogalkotó hatáskörök megosztását — látszólag nagy részletességgel. Ez a részletezés azt a megoldási módot hivatott eltakarni, ami mellett a törvényhozót csak meghatározott *garancális* tárgykörökben illeti meg a törvényhozás joga és minden más területen a kormányé lesz az *eredeti jogalkotó hatalom*.

A törvényi és rendeleti jogalkotás elhatárolásának *másik útja* a kompromisszumos alkotmány-fejlődéshez kapcsolódik. Az abszolút uralkodó vagy esetleg a rendi uralkodó jogait fokozatosan korlátozták. Ezen az úton első lépés, hogy az uralkodó önálló, a képviseleti szervtől független törvényhozó jogát elvonják. Ezzel együtt többnyire meghatározzák a törvényhozási tárgyköröket is. Minden más területen, tehát a törvény által nem érintett tárgyakban megmarad az uralkodó, illetve az általa reprezentált végrehajtó hatalom (ami lényegében azonos az államigazgatással) jogalkotó hatásköre. Ennek keretein belül rendelettel intézkedik. Ezt az eredeti rendelet-alkotási hatáskört elvileg szélesítheti a felhatalmazások és a törvényerejű szükség-rendeletek alkotásának joga. Más oldalról viszont általános elismerést kap az is, hogy az uralkodó a végrehajtó hatalom feje és ebben a minőségében maga rendezheti az *államigazgatási szervezet belső viszonyait*, valamint rendeleti úton intézkedhet a törvények végrehajtásáról. (Itt bukkan fel először a csak az állami szervekre kötelező speciális jogszabályok csoportja.) Mintegy automatikusan tovább bővül ez a terület annak következményeként, hogy a XIX. század végétől kezdve az állam jogalkotásra kényszerül a gazdasági, szociális, kulturális viszonyok számos olyan területén, amely korábban nem esett törvényi szabályozás alá. — Az állami feladatoknak és az ezek végrehajtására rendelt szervezetnek ez a szükségszerű növekedése addig nem ismert méretekben szélesítette ki a kor-

mány és igazgatási szervezet által alkotott rendeleti jog területét. A törvényi és rendeleti jog viszonyának alakulását ez a lényegében kompromisszumos út jellemezte Kelet és Délkelet-Európa országaiban is, ahol részint a XIX. században, de egyes területeken csak e század első éveiben indult meg az alkotmányos fejlődés. Az alkotmányos rendszer megszilárdulásától függően az egyes országokban különböző terjedelemben maradt meg a *rendeleti jog*. A két háború közötti időszak különösen nem kedvezett a törvényi szabályozás kiterjedésének. Délkelet-Európa szinte minden államában az élesedő osztályellentétek nyomására, majd demokratikus törvényhozó eszméjével egészében szembe forduló fasiszta példák hatása alatt a kormányok szinte állandó felhatalmazást kaptak az egyébként törvényhozásra tartozó jogalkotás területén — többnyire csak látszólagosan funkcionáló parlamenti ellenőrzési rendszer beiktatásával. Ezek a jelenségek a gazdasági válság hatására még azokban a tőkés országokban is felismerhetők, amelyek egyébként távol tartották magukat a fasiszta politikai eszmék befolyásától. Ilyen történelmi helyzetben világtörténelmi jelentősége volt annak, hogy a Szovjetunió 1936. évi alkotmánya hitet tett az egész lakosság képviselőiből álló demokratikus törvényhozó eszméje mellett. Az 1936. évi alkotmány törvénykoncepciójának azzal a megállapítással akkor is tartozunk, ha egyébként figyelembe vesszük az alkotmány és a benne kifejezett demokratikus program gyakorlati realizálásának korlátait.

Ismeretes, hogy a Szovjetunióban 1917 és 1936 között szinte egészében a Központi Végrehajtóbizottság és a Népbiztosok Tanácsa által kiadott dekrétumokra épült a legfelső szintű jogalkotás. A Népbiztosok Tanácsa és a Központi Végrehajtóbizottság jogalkotó hatásköre összeolvadt, ami abban is kifejezésre jutott, hogy a legjelentősebb jogszabályokat a két szerv együttesen adta ki. Ezért érthető, hogy 1936 előtt a törvényi és rendeleti jog közötti határvonal kérdése fel sem kerülhetett. Ezt a helyzetet különben a szovjet jogtudomány egyidőben elméletileg is igyekezett megalapozni. Hosszabb időn át uralkodott például az az álláspont, hogy a modern államban elavult a törvényi és rendeleti jog, vagy — ami ezzel egyet jelent — a jogszabályoknak a jogalkotó szervek szerinti formális megkülönböztetése. Ehelyett azokat az eltéréseket kell előtérbe állítani, amelyek a jogszabályok tartalmából következnek. Így például elsősorban olyan kérdésekre kell fordítani a figyelmet, mint pl. a technikai normák és a politikai normák megkülönböztetése vagy általában a gazdasági, szociális, kulturális viszonyokat rendező normák sajátos vonásainak kidolgozása és így tovább. Nagyon nehéz lenne azt állítani, hogy ezekben a megállapításokban nincs bizonyos racionális mag. Úgy vélem azonban, hogy ennek a racionális elemnek a kifejtése és gyakorlati hasznosítása nem szükségszerűen áll szemben a jogszabályoknak a jogalkotó szervezetre épülő megkülönböztetésével, de különösen a törvényi és rendeleti jog közötti határvonal megvonásával. Adott területeken talán még segítheti is ennek az egész gazdasági,

szociális és kulturális tevékenységet irányító szocialista állam igényeihez való igazítását.

A Szovjetunióban a törvényi és rendeleti jog határvonalait illető elméleti álláspontokat már említettem. Ez lényegében azonos az összes európai szocialista országokban. Ez azt jelenti, hogy az eredeti jog alkotása törvényre tartozik. Minden más jogszabály *a törvényre mutat vissza*. A törvényhozó korlátlan, bármely kérdést szabályozhat. Azonban a társadalmi viszonyok elsődleges jogi szabályozása feltétlenül törvényre tartozik. Ez olyan elméleti igény, mely a konkrét jogalkotó gyakorlatban történetileg realizálódik. Ez azt jelenti, hogy amennyiben valamilyen magasabbfokú jogszabály, tehát *maga a törvény vagy alkotmány* nem határozza meg pontosan a törvényhozási tárgyakat, úgy a rendeletekkel szabályozott jogterület csak fokozatosan, a törvényhozás gyakorlati funkcionálásának ütemében szorul vissza. Abban az értelemben, hogy az egyszer törvénnyel szabályozott jogterület mindaddig a törvényi szabályozás szintjén marad, míg maga a törvény nem delegálja az államigazgatásra az adott területen a jogalkotó hatásköröket. Ismeretes, hogy a szovjet alkotmány igen szűkszavú a törvényhozási tárgyak meghatározásában, így szinte kizárólag a szovjet törvényhozás gyakorlati funkcionálásának terjedelmétől függ a törvényi és rendeleti jog közötti határvonal alakulása. Ma még szinte minden újabb törvény szélesíti a törvényi jog területét.

A népi demokratikus országok a szocializmusba való átmenet során — a szovjet fejlődéshez hasonlóan — teljesen elszakadtak az előző törvényhozástól. A szocialista átmenet időszakában azonban számos sajátos vonást mutatnak fel. Egyrészt a fasizmus maradványainak felszámolása szükségképpen együtt járt a demokratikus képviselői szervek törvényhozó tevékenységének felelevenítésével, másrészt a társadalmi változások megkövetelték azoknak a felhatalmazási lehetőségeknek a legszélesebb körű felhasználását, amit a korábbi alkotmányos szabályok megengedtek. Általában a szocialista alkotmányok létrehozása határkövet jelentett a törvényi és rendeleti jog viszonyának alakításában is. Azok az eltérések természetesen, amelyek az egyes alkotmányok között a törvényhozási tárgyak meghatározásában jelentkeztek, kifejeződtek az egyes országok gyakorlata közötti különbségekben is. Ha a jelenlegi helyzetet vizsgáljuk, meg lehet állapítani, hogy számos kérdésben teljes a bizonytalanság. Mennyire foglalja magában például a törvény végrehajtásának jogosultsága a részletszabályok kiadását? Kell-e ezekre felhatalmazás és milyen részletességgel — és így tovább. Ezenkívül azt is látni kell, hogy az utóbbi években több országban igen nagy erőfeszítéseket tesznek annak az elméleti igénynek a kielégítésére, hogy a törvény végrehajtására kiadott jogszabályok megfeleljenek a törvénynek. Vannak egészen szélsőséges esetek is. Így pl. erre irányuló külön felhatalmazás nélkül egyenesen megtiltják a törvénynek a végrehajtási jogszabályban való részletezését. Másutt a törvénytervezet előterjesztésével egyidejűleg megkövetelik a végrehajtási szabályok egész rendszerének bemutatását is. Lehetne még

folytatni azoknak a biztosítékoknak a felsorolását, amelyek ma már igen messze esnek attól, hogy a hatékony igazgatást szolgálják a demokratikus törvényhozás által elfogadott törvények minél gyorsabb és eredményesebb megvalósításában. Ezek a többnyire logikai úton megkonstruált túlbiztosítások könnyen vezetnek oda, hogy a szocialista államigazgatás is felesleges tehernek érezze a törvényhozást és végülis mindent megtegyen annak érdekében, hogy minél kevesebb törvényt készítsen elő, azokat is csak a legáltalánosabb, az igazgatást úgyszólván semmire sem kötelező normákra szorítsa.

A kínálkozó megoldási lehetőségek közül itt meg lehet említeni: valószínűleg le kell mondani arról az elméleti álláspontról, hogy az egész jogrendszer anyagi értelemben benne van a törvényekben és minden más jogszabály csak a törvényből dedukálja normáit. Illetve ezt az igényt csak meghatározott garanciális területeken lehet fenntartani. Más területeken pedig tudomásul kell venni, hogy a jogalkotás felelőségével felruházott szerv a törvény keretei között (tehát a törvényben rögzített szabályokat nem sértve) a társadalmi viszonyok közvetlen vizsgálata alapján, azokból kiindulva önállóan szabályozza a hatáskörébe utalt területen a társadalmi viszonyokat.

A törvényi szabályozás elsődlegességének biztosítását jogalkotó hatáskörök pontos rögzítése és a törvényhozás gyakorlati funkcionálása jelentheti. Ez egyik oldalról együtt jár a törvényhozási tárgyak intézményekre lebontott alkotmányi rögzítésével, valamint olyan ellenőrzési mechanizmus kialakításával, mely állandóan funkcionálva ellenőrzi a jogalkotás alkotmányosságának és törvényességének megtartását. Ennek az ellenőrzési mechanizmusnak valószínűleg a törvényhozó szervezet keretében kell elhelyezkednie, de nyilvánvalóan szerepet kaphat benne — meghatározott feltételek mellett — a bírói és ügyészi szervezet is.

Engedjék meg, hogy újra visszatérjek a demokratikus törvényhozó kérdésköréhez. Ennek a szinte az egész történelmen végigvonuló eszmének az emberi gondolkodásban két olyan logikainak mondható indokolása alakult ki, amelyekre a legkülönbözőbb korokban igyekeztek visszavezetni ezt az igényt. Az egyiket a római jog szülte. Ez az eszme: *volenti non fit iniuria*. Ebből, mint általános jogelvből a skolasztika vezeti le azt, hogy a törvényhozásnak a népre kell tartoznia. A törvény ti. nem tehet rosszat. Ez a kiindulási tétel. Ez azonban csak akkor valósulhat meg, ha a törvény mindenki akarata. Egyszerűen azért, mert senki nem akarhat magának rosszat.

A másik alapeszme a XVIII. századból való. Vattel azt a legfőbb motívumot kutatva, ami a törvény iránti engedelmségre készítt, végülis arra a konzekvenciára jut, hogy *a motívumok motívuma: önmagunk szeretete*. A törvénynek ki kell elégítenie ezt a legfőbb motívumot. Ezt csak olyan törvény teheti, amit magunk alkottunk. Ezért kell a törvénynek mindenkitől, a néptől származnia. Tudjuk jól, hogy mindkét esetben nem az egész nép, hanem az uralkodó osztály áll az általánosnak tűnő *nép fogalom* mögött. A két megállapítás

és a köztük levő különbség mégis figyelemre méltó. Az ókori eredetű jogelv a kiszolgáltatott egyénnek a jogtalanságtól való félelmét állítja elének. A XVIII. század svájci polgára ezzel szemben a magabiztos burzsoát példázza, aki önmaga szeretetét állítja központba.

E történetiség önként felteszi a kérdést, hogy vajon ma, a szocializmus viszonyai között miben fogalmaznánk azt az alapeszmét, ami a demokratikus törvényhozó irányába mutat, olyan viszonyok között, amikor valóban adva vannak a feltételei, hogy minden állampolgár törvényhozó legyen. Valószínű, hogy ma a szabadságeszményt lehetne a törvényhozás alapelveként kijelölni. Azonban nem a XVIII. század vagy a XIX. század vademberének szabadságeszményét, hanem a XX. század fejlett szocialista társadalmának szabadságeszményét, mely elvileg nyitva tartja a lehetőséget a társadalom minden tagja számára, hogy kifejlessze egyéniségét és ebben számol az egész állam, az egész társadalom segítségével. A szocializmus szabadságeszménye és személyiség-eszménye lehet az a vezéreszme, mely a lakosság egészét aktivizáló és átfogó törvényhozáson keresztül újtípusú törvényekre vezethet, olyan újtípusú törvényekhez, melyek össze tudják egyeztetni a közösségnek szükségképpen az egyenlősítésre irányuló igényeit, valamint az egyéniesített törvényhozást és olyan egyéniesített jogalkalmazást, mely ma elengedhetetlen a kor szabadság és személyiség eszményének kiteljesedéséhez.

ANKÉT A SZERVEZÉSTUDOMÁNY ELMÉLETI PROBLÉMÁIRÓL

TÖRÖK LAJOS

Az 1966. március 22-én tartott ankétot az Akadémia Szervezéstudományi Bizottsága szervezte. A meghívottak előkészítő anyagként — mintegy 60 fő, a szervezéstudomány kérdései iránt leginkább érdeklődő elméleti és gyakorlati szakemberek — előzetesen megkapták *Erdei Ferenc* „A szervezéstudomány elméleti problémái a szocializmusban” című tanulmányát.

Erdei Ferenc tanulmánya a szervezés-vezetés és tervezés tudományát vizsgálva a szocialista országokban, megállapította, hogy mindenütt kibontakozott a „vezetéstudomány” különféle irányzatainak a művelése, és különösen elemi erejű az igény az iránt, hogy ilyesféle tudományos vizsgálatok nyomán a társadalmi gyakorlat tudományos megalapozást kapjon időszerű problémái megoldásához. Hazánkban ennek az irányzatnak az a jellemzője, hogy egyértelműen a *vezetés vált központi problémájává* úgyis, mint elméleti probléma, úgyis mint gyakorlati feladat, elsősorban a vezetőképzés szempontjából. Ennek megfelelően kisebb-nagyobb módszertani tanulmányok egész sora jelent meg ebben a témakörben, továbbá nagyszámú előadást, ankétot és vezetőképző tanfolyamot szerveznek. Ezen kívül kiterjedt dokumentáció és fordítási anyag került közlésre, részben a fejlett tőkés országok, részben más szocialista országok szakirodalmából. E vezetéstudományi irányzat leginkább az ipar területén bontakozott ki, de a vezetés általános kérdései iránti érdeklődés és a vezetőképzés előtérbe kerülése szinte minden szakterületen megfigyelhető.

A jelenlegi helyzetet e téren egyrészt az jellemzi, hogy a gyakorlat részéről a vezetésre vonatkozó ismeretek iránti elemi erővel jelentkező igényt lényegében „a klasszikus szocialista tudományok” körén kívül főleg a fejlett tőkés országok „vezetéstudományi” — „szervezéseméleti” szakirodalma és egyéb ismeretanyag forrásai alapján igyekeznek kielégíteni. Másrészt, hogy a *vezetőképzés* olyan körülmények között vált sürgős követelménnyé, amikor a képzés ismeretanyaga korántsem tisztult ki, sőt még csak nem is rendeződött. Lényegében hasonló a helyzet a többi szocialista országban is.

A fejlett tőkés országokban vizsgálva a társadalmi szervezés-vezetés problematikáját, hangsúlyozta, hogy bár ott rendkívül kiterjedt és szétágazó gyakorlat és tudományos ismeretanyag halmozódott fel és az ma is új meg új

irányokban szinte áttekinthetetlenül növekszik, egységes szervezéstudomány mindezekig nem alakult ki.

A vitaanyag a szocialista országok történeti fejlődésének nyomon követésével és a jelenlegi problémák elemzésével bizonyította, hogy a szocialista társadalomban sem a „vezetés”, illetve a „vezetéstudomány” és a vezetőképzés azok a kulcskérdések, amelyek megoldásával a szocialista építés mai feladatainak a tudományos megalapozásához segítséget nyújthatunk. Az, hogy a rendkívül szétágazó nyugati szervezéstudományi szakirodalomból éppen a vezetésre vonatkozó kutatási és tapasztalati eredmények iránt nyilvánul meg a legélelkebb érdeklődés, azzal magyarázható, hogy a szocialista intézmények működése során éppen az *intézmények vezetésében jelentkeznek legélelkebben azok a problémák*, amelyekkel a gyakorlatban meg kell küzdeni, és amelyekre a hagyományos szocialista társadalomtudományok a legkevésbé adnak feleletet.

Ám a vezetéstudomány vulgáris értelmezése végül is nem elégíti ki azt a szükségletet, ami kialakulását előidézte. Szocialista társadalmunk jelenlegi fejlődési szakaszában ugyanis minden vezető poszton a környezeti feltételekben, a szervezetek, intézmények viszonyaiban van a legnagyobb probléma. Bár a vezetési funkciók ellátása maga is lényegbe vágóan befolyásolja a szervezetek működését, sőt szervezeti fejlesztésüknek is egyik fontos tényezője ez, a társadalmi vezetés, szervezés és tervezés központi eleme, a döntő láncszem mégsem ez, hanem maguk a *szervezeti viszonyok, ezek intézményi rendszere, funkcionálásuk társadalmi feltételei*. A referátum ezért amellettszállt síkra, hogy a szocialista társadalom jelenlegi fejlődési szakaszán nem a vezetés kell a középpontba állítani, nem a vezetéselmélet, vezetéstudomány körében kell keresni társadalmi szervezeteink működésének legfőbb problémáit, hanem az „új szervezeti viszonyok” egész komplexumára ki kell terjeszteni figyelmünket, s ilyen értelemben vett szervezéstudományt kell művelnünk.

Az előadó részletesen elemezve a szervezés-vezetés-tervezés néhány főbb szakterületét, kiemelte, hogy az általános szervezéstudományi problémák mellett külön ágazati szakterületi problémák jelentkeznek a politikai irányítás és a társadalmi szervezetek, az államigazgatás, a gazdaságirányítás, valamint a közművelődési intézmények és a művelődéspolitikai irányítás területén. A társadalmi tevékenység e területeinek ugyanis eltérő szakmai jellemvonásai vannak, s szervezésük, vezetésük és tervezésük is — a közös és általánosítható módszerek mellett — eltérő módszereket kíván. Ez azt jelenti, hogy e szakterületek szaktudománya mellett vagy azok keretében speciális szervezéstudományi vizsgálatokra van szükség, hogy a gyakorlatban jelentkező ilyen természetű problémákban megalapozott megoldásokhoz lehessen jutni. A különféle szakterületek saját szervezési problémáinak az illető szaktudomány körén belülvizsgálata azonban nem pótolja, hanem feltételezi az általános szervezéstudomány művelését, a szervezés összes ágazataira kiterjedő, általános érvényű

összefüggések ismeretét. Ez nélkülözhetetlen támpontot nyújt a szakterületi szervezés előrehaladásának is.

Az előadásban központi helyet foglalt el *a szocialista szervezéstudomány általános elméleti kereteinek kijelölése és a társadalomtudományok egyéb szakágazataiban a szervezési fejezetek elvi körvonalazása.*

Arra a legáltalánosabb kérdésre, hogy a szocialista társadalomban van-e szükség olyan új társadalmi szaktudományra, amely tárgyaként vizsgálja a szervezés–vezetés–tervezés és igazgatás problémáit, a referátum határozottan igennel felel és ezt a szocialista társadalom viszonyai között is *szervezéstudománynak* nevezi. Az általános szervezéstudomány létjogosultságának elismerése egyúttal azt is jelenti, hogy meg kell határozni e szaktudomány tárgyát, s azt, hogy milyen módszerek és szemléleti módok alkalmasak a társadalmi gyakorlat által felvetett problémák megoldásának tudományos megalapozására. E tekintetben a szocialista társadalom sajátos igényével kell számolni. A szervezéstudomány általános elméleti problémái ugyanis sokkal általánosabban merülnek fel, mint egy többé-kévesbé állandósult, bár szakadatlanul fejlődő társadalmi rendszer. Amikor ugyanis új szervezeti viszonyok jönnek létre, s az egész társadalom szervezeti mechanizmusa és ezen belül az egyes szervezetek organizációja kialakulóban van, akkor az egyes szervezetek működési elvei és módszerei mellett, sőt azokat megelőzve, a szervezetek felépítése és az egész szervezeti mechanizmus elvei és törvényszerűségei kerülnek napirendre. És ez a fő jellemzője a szocialista társadalomnak, függetlenül attól, hogy a szocialista építés kezdetibb vagy haladottabb fázisában tartó országról van-e szó. E fejlődési állapot alapulvételével, az előadó felfogásában, *a szervezéstudomány elméleti problémái a szocializmusban háromféleképpen jelentkeznek:*

1. *Az új szervezeti mechanizmusunk egész társadalmi mechanizmusának vizsgálata képezi a szocialista szervezéstudomány legáltalánosabb fejezetét.* Ennek keretében természetesen hasznosul a klasszikus marxista társadalomtudományok elméleti és fejlődéstörténeti anyaga és egész módszertana, de nélkülözhetetlen a közgazdaságtan, a jogtudományok, a szociológia és pszichológia hozzájárulása is. E szaktudományok határain túlmenően azonban sajátosan szervezéstudományi problémákként jelentkeznek ilyen kérdések: a párt, a társadalmi szervezetek és az állami szervek munkamegosztása és kooperációja; az államigazgatás és a társadalmi öngazgatás kapcsolatai; a társadalmi szervezetek egymásra hatása, a tervszerű szervezettség és a spontán szerveződés összefüggései; s nem utolsósorban a szervezeti viszonyok történeti fejlődésének törvényszerűségei. Ezek az összefüggések a társadalmi szervezetek intézményi létrehozásához és alakulásához is kapcsolódnak, tehát az általános társadalmi irányítás, a politika számára is fontosak. A szervezéstudomány legáltalánosabb fejezete támpontokat nyújt ahhoz, hogy a szocialista országokban a szocialista intézmények organizációs és működési elveinek a tapasztalatok alapján való

fejlesztési folyamatába tudatosan és a tervezett hatás elérésének valószínűségével beavatkozhatunk.

2. Az általános szervezéstudomány másik fejezetét a *társadalmi szervezetekről szóló ismeretek alkotják*. Ennek a szocialista építés gyakorlata szempontjából ugyancsak különös fontossága van. A társadalmi szervezetek mélyreható tanulmányozása adhat alapot ahhoz, hogy e szervezetek felépítésének általános törvényszerűségeire fényt deríthessünk, s többek között olyan alapvető kérdésben is megalapozott ismeretek birtokába jussunk, mint a társadalmi szervezetek és az élő szervezetek analógiája. De különösen nélkülözhetetlen a társadalmi szervezetek tanulmányozása ahhoz, hogy a vezetésről és a vezetési funkciókról szóló ismereteket a vezetés szervezeti feltételeinek a feltárásával teljesebbé és gyakorlatilag használhatóbbá tegyük.

3. *A vezetés és az igazgatás* központi helyet foglal el minden szervezettségben, tehát a szervezéstudományban is különös fontossága van azoknak a fejezeteknek, amelyek a vezetést, a döntést és az igazgatást tárgyalják. A szocialista társadalom szervezéstudományában a *vezetést olyan rendszeren belüli funkcióként* kell felfogni, ami vissza is hat a rendszerre, a szervezetre, amelynek a feltételei között funkcionál. A vezetés működése ugyanis objektíven meghatározott s történetileg fejlődő szervezeti viszonyok között tölti be a maga szerepét. A szervezéstudomány vezetésről szóló fejezetében mindenekelőtt a vezetési funkció objektív elemzésére van szükség. A vezetési funkció objektív szemlélettel való megközelítésével mind tartalmi elemei, mind szervezési formái mélyrehatóan feltárhatók, s különösen világosabbá válik a vezetési funkciók és a szervezeti feltételek összefüggése. A vezető személyek és a vezető testületek problémái is csak olyan feltételek között vizsgálhatók eredményesen, ha ismert, hogy milyen szervezet milyen vezetési funkciójában működő vezető személyről vagy vezető testületről van szó. Ebben az összefüggésben van a helye olyan témák tárgyalásának, mint az egyszemélyi és a kollektív vezetés, a vezetők kiválasztása, illetőleg szakmai képzettsége és általános emberi képességei, továbbá a vezetők és beosztottak közötti emberi-társadalmi viszonylatok, valamint magának a vezetői tevékenységnek megszervezése. És idetartozik az egész vezetési komplexum, a képzés szintjének és formáinak, a képzésre való kiválasztásnak és az oktatási anyagnak összes problémáival.

A *döntések* előfeltételei és alternatívái, előkészítése és következményei annyira magvát képezik a vezetés és igazgatás komplexumának, hogy ez az ismeretanyag szinte önállósult tudományként emelkedik ki a szervezéstudomány mezőnyéből. E döntés-elméleti problémák minden szakterületen és a vezetési funkciók bármilyen szervezettsége mellett általános modellekben fogalmazhatók és oldhatók meg.

Az igazgatás szervezési módszerei és technikai eszközei körébe pedig azok a problémák tartoznak, amelyek a döntés feltételeire és módszereire, az információ módszereire és eszközeire, a számvitelre és statisztikára, a hagyományos és

modern igazgatásszervezési eljárásokra, az irodaszervezés gépi és nem gépi módszereire, továbbá a számológépek és egyéb gépi eszközök alkalmazására vonatkoznak.

A társadalomtudományok egyéb szakágai (jogtudományok, az államigazgatás tudománya, a szociológia és a közgazdaságtan, az üzemgazdaságtan) szervezési fejezeteinek elvi körvonalait felrajzolva az előadó kiemelte, hogy ezeket *a szervezéstudomány olyan különös részeként* lehet felfogni, amely a társadalmi tevékenység ágazatai szerint vizsgálja a szervezés problémáit. Ezek a szakterületi szervezési fejezetek eltérő természetűek. Az általános szervezéstudomány és a szakterületi szervezési ismeretek között azonban nem az a viszony, hogy az egyes ágazatok szaktudománya az általános szervezéstudomány általános érvényű tételeit alkalmazná a maga területén. Történetileg éppen fordított a helyzet. A korábban kifejtett társadalmi szaktudományok régtől fogva tárgyalják a szervezési problémákat is, és éppen ezek az ismeretek adják az alapot ahhoz, hogy általános szervezéstudomány kibontakozásáról lehessen beszélni. Különösen az ipari üzemszervezés és az államigazgatás szaktudományai járultak hozzá ahhoz, hogy általánosítható szervezési ismeretek rendszerezésére kerülhessen sor. A különféle szervezési tapasztalatok általánosítása és általános összefüggések feltárása révén azonban még az oly kifejeletlen általános szervezéstudomány is visszahat a szakágazatokra és hozzájárul módszerei fejlesztéséhez, ismeretanyaguk gazdagításához.

Végül, a referátum a közvetlen gyakorlati szükséglet kielégítése érdekében vázolta a ma és a közeljövő feladatait a szervezéstudomány területén. Így *a gazdasági vezetők továbbképzési* ismereteinek tudományos elvi megalapozása, a továbbképzési tanfolyamok anyagának kellő kritikával történő megválasztása. Ezen túlmenően a szervezéstudományi kutatások előmozdítása érdekében feladatként jelentkezik az idevágó külföldi szakirodalom dokumentálása, helyes fordítások és tájékoztatók összeállítása, a kutatások ösztönzése és koordinálása s legfőképpen reális kutatási program kidolgozása.

A vitában 15 felszólalás hangzott el. A felszólalások általában hangsúlyozták annak a jelentőségét, hogy az akadémiai rendezvények szintjén sor kerülhetett a szervezéstudományok legvitatottabb kérdéseinek megbeszélésére. A vita során számos, a szervezéstudományok hazai fejlődése szempontjából igen jelentős kérdés merült fel. A továbbiakban ezek közül is csak a legfontosabbakat kiemelve foglaljuk össze a vita eredményeit.

A vita *egyik központi kérdése volt a szervezéstudomány, illetőleg a vezetés-tudomány létjogosultsága*. Az, hogy szocialista viszonyaink közepette szervezéstudományról vagy vezetés-tudományról kell-e beszélnünk, illetve, hogy jelenlegi feltételeink között a szervezés vagy inkább a vezetés komplexumának előtérbe állítása-e az indokoltabb. Bár a vélemények megoszlottak, a felszólalók többsége a referátumban kifejtett nézetekkel egyetértve, *a szervezéstudomány létjogosultsága mellett* szállt síkra.

Kiss István ezt azzal indokolta, hogy — némi túlzással ugyan — de a társadalom fejlődése elsősorban szervezeti viszonyok fejlődése. A szocialista szervezeti viszonyokra az is jellemző, hogy a népgazdaság egy-egy ágazata nem elvont államgazdasági kategória, hanem konkrétan érzékelhető vállalatok, intézmények együttese. Ezek az együttesek áttekinthetők és rendszerezhetők, mind területi beosztásban, mind egymáshoz való kapcsolataikban. Szerinte ahhoz, hogy a vezetéstudomány előtérbe került, az is hozzájárult, hogy nálunk újabban általánosan használják az angol „management” szónak „vezetés” fordítását, holott ez valójában inkább szervezés, jelen esetben méginkább munkaszervezést jelent.

Fekete István is azt hangsúlyozta, hogy nem a vezetés, hanem a *szervezeti rendszer megismerése és tudományos művelése a feladat*. Ezzel összefüggésben hiányolta, hogy a gazdasági mechanizmus kiépítésével kapcsolatban jelenleg folyó viták során e problémakör vizsgálata szinte teljes egészében háttérbe szorult, holott a népgazdaság is olyan organikus egységnek, bizonyos értelemben véve „nagyvállalat”-nak fogható fel, amelyben a rész szerveknek viszonylag maximális önállóságuk van.

Szalai Sándor, az MTA lev. tagja abból kiindulva, hogy eddig a szervezés terén csak gyakorlatunk volt és van, szintén a *szervezéstudomány megteremtését szorgalmazta*. Ezzel kapcsolatosan rámutatott arra, hogy az eddigiek során elmulasztottuk egyrészt a szervezetet meghatározó ismérvek kimunkálását, másrészt a szervezetek típusainak, fajainak meghatározását, a szervezetek osztályozását. E feladatok elvégzése pedig a szervezéstudomány megteremtése érdekében elsőrendű feladatként jelentkezik. A továbbiakban javaslatot tett a szervezet jellemző ismérveinek és típusainak meghatározására. Bármely szervezetet jellemzi, hogy: *a)* egyértelmű tagsággal rendelkezik és a tagsági viszonytal kapcsolatos kérdéseket alapszabályban vagy más okmányban szabályozzák; *b)* naptárisága van, azaz időnkint megbeszéléseket tart és ezúton tagságát összetartja; *c)* tagfelvételi, tagpótlású procedúrája van; *d)* munkatevékenységi programmal rendelkezik. A szervezeteket a taglétszám és a tagoknak a szervezet vezetőjéhez való viszonya alapján négy kategóriába osztotta: a kis szervezetek csoportjába a 10—20 főből álló szervezetek tartoznak, itt a vezető és a tagok között állandó érintkezés van. A középszervezeteknél a létszám nagyobb, de van egy közös vezető, aki mindenki által elérhető. A nagy szervezetek esetében a tagok már csak azt tudják, hogy ki a legfőbb vezető, de vele közvetlen érintkezésük nincs. Óriási szervezetekhez azokat a szervezeteket sorolja, amelyek több, viszonylag önálló egységre oszlanak, amelyeknek önálló vezetőjük van, s a tagság csupán a közvetlen beosztott vezetővel van kapcsolatban, s legfeljebb az önálló egységvezetőt ismeri.

Szabó László egyetértve a referátummal az általános szervezéstudomány rendszerét illetően azt emelte ki, hogy nálunk a szervezéstudományban kevésbé kapcsolódik egybe az elmélet és a gyakorlat. A szervezés-elmélet művelése

terén elismeri, hogy a nyugati és szocialista szervezéstudomány konkrét eredményeket hozott és hasznos azok megismerése, azonban a helyes út az, ha a gyakorlati tapasztalataink összegezésével és felhasználásával ezt az utat mi magunk járjuk végig. Ugyanakkor hiányolja, hogy a referátum a szervezéssel, mint módszerrel nem foglalkozott. A szervezéstudomány pedig csak komplex módszer alkalmazásával művelhető.

Máriásy Antal is azt emelte ki, hogy a vezetés egy-egy szervezeti rendszeren belüli tevékenység, s ezért a szervezeti rendszer kutatásának előkészítése és a vezetési módszerek ehhez való alakítása a döntő feladat. Véleménye szerint azonban a rendszer elemévé nemcsak szervezetek tehetők, hanem bizonyos tevékenységek is, így pl. a vállalatok közötti kapcsolatok. Ebből a nézőpontból közelítve meg a kérdést, a vállalatokról mint szervezeti egységekről igen fontos következtetések vonhatók le. A szervezéstudomány kutatása terén további alapvető feladatnak tartja a szervezeti rendszer elméleti tematikájának kidolgozását, ezen belül a szervezeti rendszer fogalmának, működési jellemzőinek, valamint a működtetésével kapcsolatos problémáknak meghatározását.

Zentai Béla hangsúlyozta, hogy a szervezéstudományban a szervezet a fontos és ezért a szervezet és célja kölcsönhatásával is foglalkozni kell.

Cságoty Ferenc annak a véleményének adott kifejezést, hogy a szervezés tudomány művelése a helyes és — különösen a magyar valóság figyelembevételével — a vezetéstudományi irányzatot nem szabad előtérbe állítani. A szervezéstudományi kutatásokon belül fontos feladatnak tartja a szemantológiai problémák (vezetés-szervezés, szervezéstudomány fogalma) tisztázását is.

A vezetéstudomány létjogosultságát, a vezetésnek a szervezéssel szembeni előtérbe állítását a hozzászólók több oldalról igyekeztek alátámasztani.

Szentpéteri István hangsúlyozta, hogy a szervezés -vezetés -tervezés tudományát illetően szervezet-központos és ember-központos szemlélet van. Bár mindkét oldalról el lehet indulni, szerinte a lényegesebb a problémáknak a vezetés oldaláról való megközelítése. Szükség van erre többek között azért is, mert megfelelő vezetéstudomány nélkül, a vezetők elméleti felkészítése nélkül a szervezeti problémák sem oldhatók meg. Másodszor a magasfokú társadalmi szervezettség erősen korlátozza a vezetői lehetőségeket és erősíti a bürokratizmusra való hajlamot, a szervezet és a vezetés viszonylatában deformálódást okoz. A vezetéstannak éppen az a feladata, hogy kitanítsa a vezetőket a szervezeti deformálódás leküzdésére. A vezetéstudománynak a pozitív funkcióját ezért már most is látni kell, mert ez éppen olyan fontos, mint a szervezéselmélet megteremtése.

Takács József is a vezetés oldaláról közelítette meg a kérdést; azt emelte ki, hogy a szervezési kutatásoknál nagyon lényeges és el nem hanyagolható a vezetők és a beosztottak közötti emberi viszonyok, emberi kapcsolatok kutatása. A vezetőknek a beosztottakhoz való viszonya sokrétű, olyan, mint a kar-mester és zenekara közötti viszony. A vezetők pozitív és negatív tulajdonságai

serkentően, illetőleg gátlóan tudnak hatni a beosztottakra s ezáltal a szervezet működésére. Ezért a vezetők és beosztottak közötti megfelelő viszony kialakítása a szervezet eredményes működésének döntő feltétele.

Poros Tamás a problémát technikai oldaláról közelítette meg. E szempontból a vezetés primátusát hangsúlyozta a szervezéssel szemben. Hasonlóan ahhoz, ahogy a technikában a vezérlés az elsődleges, az emberi társadalomban is a vezetés a lényegesebb, s ebből adódóan a vezetés elméleti alapjait kell megteremteni.

A szervezéstudománnyal szemben a vezetéstudomány elsőbbségét a leghatározottabban *Bene László* fejtette ki. Szerinte vezetéstudományról és nem szervezéstudományról kell beszélnünk. Olyan általános vezetéstudományt kell megteremteni, amely a szervezéstudományt is magába foglalja. Az általános vezetéstudomány a vezetőképést, a vezetők továbbképzését különösen indokoltá teszi.

E problémakörön belül *Harsányi István* annak a véleményének adott kifejezést, hogy mind a szervezéstudomány, mind a vezetéstudomány külön-külön való művelése, illetve kezelése helytelen. *Szervezés- és vezetéstudomány együtt van*, és az egész tudományos-gyakorlati problematikát szervezés-vezetés tudománynak kell nevezni. A szervezés, vezetés, tervezés tudományos művelése és gyakorlati alkalmazása során *külön problémaként jelentkezett a vezetőképzés, illetőleg a vezetők továbbképzése.*

Fekete István abból kiindulva, hogy a vezetők szervezési ismerete hiányos, javasolta, hogy a Szervezéstudományi Bizottság erre fokozottabb gondot fordítson. *Szalai Sándor* helytelennek tartja a vezetés, szervezés tudományával kapcsolatosan a „vezetők kiválasztásának problémáját”. A vezetők kiválasztása ugyanis abnormális funkció. Amióta a világ világ, a vezetők előremenetelből születtek. Kivételt ezalól csupán a forradalmi állapotok képeztek. De a főfeltételek mégiscsak az előléptetés, előremenetel, rátermettség, szakmai tudás alapján. *Kéri József* szerint nem lenne helyes teljes egészében elutasítani a vezetőképzést és helyette csak a vezetők továbbképzéséről beszélni. Vezetőképzésnek nálunk is van létjogosultsága. *Forgács Zoltán* a vezetőképzéssel összefüggésben hangsúlyozta, hogy Magyarországon ennek már hagyományai vannak. 1949-ben szervezték meg az első vezetőképző szervezetet, akkor komplex képzésre törekedtek. Az ilymódon képzett vezetők még ma is megállják a helyüket. Ezért nagyon hasznos lenne az eddigi tapasztalatok tanulmányozása. Mivel nálunk a vezetők ipari vonalon mérnökök, technikusok köréből kerülnek ki s az utóbbi időben ezek vezetési ismeretekre való oktatása elhanyagolódott, fontos feladat ezek továbbképzésének megszervezése. Ugyanakkor meg kell vizsgálni a vezetői utánpótlás képzésének a problémáját is, s ennek a feltételeit is meg kell teremteni.

Számos felszólaló foglalkozott a szervezéstudomány további művelésével összefüggésben *módszertani problémákkal*. Mindenekelőtt a *fejlett tőkés ország-*

gok és a szocialista országok ezirányú tapasztalatainak megismerésével és megismertetésével. Ezzel összefüggésben többen javasolták nyugati, illetve szocialista szakirodalom magyar nyelven történő közreadását. (Harsányi István, Szalai Sándor, Kéri József). *Siklaky István* javasolta, hogy a Szervezéstudományi Bizottság vegye fel munkaprogramjába *szervezéstudományi monográfia-sorozat elkészítését*. Ehhez egy ipari, egy mezőgazdasági és egy kereskedelmi illetve közlekedési szervezet szolgálhatna példaként. A monográfia kidolgozását az alábbi szempontok szerint képzele el: 1. az adott szervezet jellemzői a szervezéstudomány szempontjából; 2. a szervezet irányítási rendszerének legfontosabb döntési pontjai, melyek ott a döntési szabályok, milyen célokat követnek, melyek a döntés jóságának ismérvei és az azt meghatározó tényezők; 3. az adott szervezet szervezetségének és működésének színvonala. Helyes lenne a monográfia kiadását kétéves periódusokban megismételni s ezzel mintegy sorozatban ismertetni a szervezéstudomány elméletét. *Kéri József* véleménye szerint a szervezéstudomány problematikájának kidolgozását nagyban elősegítené egy kutató bázis, egy Szervezéstudományi Intézet létrehozása olyan szakemberek bevonásával, akik a gazdasági élet különböző területén dolgoznak. Több felszólaló a szervezéstudományi dokumentációt hiányolta. Megfelelő dokumentáció pedig nagyban elősegítené az elmélet és a gyakorlat kialakítását. Ezért a Szervezéstudományi Bizottság egyik feladata legyen megfelelő dokumentáció elkészítése és közreadása.

Szabó Imre írásban beküldött hozzászólásában a Szervezéstudományi Bizottság eddigi tevékenységével és további feladataival foglalkozott. Ezzel összefüggésben kiemelte, hogy a Szervezéstudományi Bizottságnak — fenntartva azt a feladatát, hogy időnként általános kérdésekkel foglalkozzék — most arra kellene fordítania főerejét, hogy mozgassa az ágazatai szervezéstudományi kutatásokat és koordinálja ezt a tevékenységet, adjon bizonyos elvi útmutatás konkrét vizsgálati tervekhez, érdeklődjék a részeredmények iránt, hogy majd egy későbbi időszakban újabb szintézisre törekedjék.

Erdei Ferenc általában egyetértve a felszólalásokban javasolt problémák megoldásával, a Szervezéstudományi Bizottság sürgős feladataként megfelelő dokumentáció elkészítését és közreadását, a különböző szintű szervezéstudományi kutatások elvi összhangjának megteremtését, továbbá szervezéstudományi monográfiák ágazatonkénti elkészítését jelölte meg. A szervezéstudomány-vezetéstudomány problémájával összefüggésben ismét a szervezéstudomány létjogosultságát és kidolgozását hangsúlyozta és megállapította, hogy ha a két, szembenálló szemlélet között nem is történt közeledés, a vitában sok tekintetben tisztultak a vitapontok.

Erdey-Grúz Tibor főtitkár — az ankét elnöke — zárszavában azt hangsúlyozta, hogy a felmerült problémák megoldását nagymértékben elősegítené egy-két szervezési modell konkrét kidolgozása. Ezért javasolta, hogy a Szervezéstudományi Bizottság vegyen fel ilyeneket is a munkaprogramjába.

A SZERVEZÉSTUDOMÁNYI KUTATÁSOK TERVEZÉSE ÉS A SZERVEZÉSTUDOMÁNNYAL FOGLALKOZÓ SZERVEZETEK

KISS ISTVÁN — SZABÓ LÁSZLÓ — TAKÁCS JÓZSEF

A szervezéstudománnyal foglalkozó apparátus bemutatását három aspektusból közelíthetjük meg: *a)* a kutatás-szervezés, *b)* a kutatás-tervezés és *c)* az egyes kutatóhelyek adatainak oldaláról.

Előre kell bocsátanunk, hogy *a jelenlegi szervezéstudományi kutatóapparátus* bizonyos fokig *spontán módon alakult* ki, nagyrészt rész-szükségletek kielégítésére. A legnagyobb jóindulattal is nehéz lenne azt állítani, hogy e szervezéstudományi kutatási hálózat népgazdasági méretekre kiterjedő szükségletfelmérés alapján tervezi kutatási tevékenységét. Néhány kezdeti lépéstől eltekintve — *alig beszélhetünk a szervezéselméleti kutatásokról*, a szervezéstudományi oktatás, valamint a gyakorlati szervezőmunka összehangoltságáról. Ezért érthető, hogy a magyar kutatóapparátus tevékenységének tervszerűbbé és szervezettebbé tétele érdekében alkotott Országos Távlati Tudományos Kutatási Terv a benne foglalt szervezéstudományi feladatok, témacsoportok tekintetében nélkülözi a kielégítő rendszerezést, részben az országban folyó szervezéselméleti kutatásoknak csak egy részét tartalmazza. Áttekintésünkben képet igyekszünk adni:

- a)* az OTTKT-ban szereplő szervezéstudományi kutatásokról,
- b)* a társkutatási tervekben szereplő szervezéstudományi témákról, végül
- c)* az egyéb, terveken kívül jelentkező kutatásokról.

Képet adunk a szervezéstudományi kutatásokkal valamilyen formában foglalkozó különféle szervekről, intézményekről, ágazati elhelyezkedésük, szervezettípusok és tevékenységük jellegének feltüntetésével. Mivel pedig a szervezéstudományi kutatásoknak — igaz, elsősorban a tudományos üzemszervezésre korlátozott feladatkörrel — létszámban is jelentős bázisai alakultak a tárcák ipargazdasági és üzemszervezési intézeteiben, ezek kutatási tevékenységéről is beszélnünk kell.

Tanulmányunk címében is hangsúlyozza áttekintő jellegét és összefoglaló következtetéseiben is a végső megállapításokat egy alaposabb felmérés módszerének javaslatával együtt teszi meg.

I.

Szervezéstudományi kutatások az OTTKT keretében

Az Országos Távlati Tudományos Terv elvileg két irányban is segítséget adhat a szervezéstudományi kutatások áttekintéséhez. *a)* Elvben jelzi, hogy szervezéstudományi tárgyú kutatások (kifejezetten vagy másodlagosan) milyen címen szerepelnek a kutatási tervekben, *b)* más oldalról viszont utal arra is, hogy hol folynak a terv végrehajtásaként ilyen kutatások. Gyakorlatilag azonban szinte áttekinthetetlen módon szóródnak szét a szervezéstudományi kutatások felmérésénél számbajöhető témák a távlati tervben, ezért összefoglalásuk és bemutatásuk lehetetlen. Ez azzal magyarázható, hogy a távlati terv elkészültekor hazánkban a szervezéstudományi problematikája még nem alakult ki. A távlati tervet előkészítő felmérés sem hívhatta fel a figyelmet a szervezéstudományi kutatásokra, mert intézeti keretben ilyen munka csak egy-két helyen folyt. A Magyar Tudományos Akadémia keretében sem folytak ilyen kutatások, és az Országos Tervhivatal sem ismerte még akkor fel, hogy minden népgazdasági terv, távlati terv csak a végrehajtó apparátus, a népgazdasági szervezetrendszer fejlesztési tervével válik teljessé. „Vevők” hiányában a nemzetközi munkamegosztás keretében sem hatottak azok az információk, amelyek a szovjet, lengyel, csehszlovák és a fejlett kapitalista országok ilyen kutatásairól adtak hírt. Nem alakult olyan előkészítő bizottság, mely a távlati terv szervezéstudományi kutatásokra vonatkozó egységes rendszerét kidolgozta volna. Nem állítható, hogy a különböző főfeladatok keretében nem szerepelnének *szervezéstudományi kutatások*, ezek azonban sokszor *esetlegesek*, egymáshoz viszonyítva *aránytalanok* és *hiányzik egymás közötti és a szervezéstudománnyal szorosan összefüggő kutatásokkal való összehangoltságuk*.

Következő észrevételeink a szervezési kutatási feladatoknak az OTTKT-ben való rendszerezésével, illetve a szervezési vonatkozású kutatási feladatokkal foglalkoznak:

Az OTTKT keretében szervezéstudományi kutatások jelenleg *tudományos kutatóintézetekben, egyetemi tanszékeken, minisztériumokban* (miniszteri titkárságokon, szervezési osztályokon stb.), *minisztériumi főfelügyelet alatt álló hivatalokban, más országos szerveknél* (pl. Országos Tervhivatal), *országos szervekhez tartozó hivatalokban, intézetekben és vállalatoknál folynak*. Természetesen tudjuk azt, hogy nemcsak a távlati tervben, hanem *egyéb kutatások körében és egyéni kutatások formájában is* foglalkoznak szervezéstudományi kérdésekkel, kiindulási pontunk mégis maga a távlati terv. Az ágazati ipargazdasági és szervezési intézetek kutatómunkájáról a II. fejezetben lesz szó.

Az Országos Távlati Tudományos Kutatási Terv feladatszintig történő lebontásával és az ötéves tematikai program témacsoportjaiba való betekintéssel, mint a feladatok közelebbi meghatározásra való visszautalási lehetőséggel

élve megállapítható, hogy 18 különböző főfeladatban szétszórva, 22 olyan feladatot találunk, amelyek elsődlegesen szervezéstudományi jellegű kutatásra irányulnak és 43 azoknak a feladatoknak a száma, amelyek címe és célkitűzése alapján sejteni lehet, hogy azon belül másodlagos jelleggel szervezéstudományi kutatások is folynak. Az utóbbi kategórián belül 19 feladatot lehetne önállóítani és egyes országos szervek felelőssége és irányítása alatt kutatni, olyan feladat pedig 24 van, amelyet csak figyelemmel kellene kísérni és bizonyos fokig szervezéstudományi vonatkozásban is koordinálni. Az eddigi felmérés alapján és az általánosan ismert kutatástervezési tapasztalatok figyelembevételével a következőkben foglalhatjuk össze a kérdés rendezésének legjobb lehetőségét.

Előjáróban le kell szögezni, hogy a szervezéstudományi kutatások szervezetségének, koordinálásának és irányításának rendszerbeli alapját még a rajta kívül folyó kutatások tekintetében is, továbbra is az OTTKT-ben kell keresnünk. Ezt az alábbi szempontok is indokolják.

a) Jelenlegi körülményeink között ez az egyetlen bázisként elfogadható összefogó felmérés.

b) A távlati kutatási terv a tudományos kutatás egészének áttekinthető térképe, s így lehetővé teszi az egyéb kutatásokhoz viszonyított igények felmérését (hol kell szervezéstudományi kutatást indítani). Tagolt rendszere folytán lehetővé teszi az egyéb kutatások mellett másodlagosan jelentkező szervezéstudományi kutatások felismerését, illetve a rendszerben történő elhelyezését.

c) Lehetővé teszi az arányképzést, vagyis az összes szervezéstudományi kutatás becslhető volumenjének megállapítását, az ugyanazon a területen folyó valamennyi kutatáshoz való viszonyítását.

d) Lehetővé teszi a szervezéstudományi kutatások egymáshoz viszonyítását is, és ezen keresztül részben a párhuzamos kutatásokban jelentkező átfedések megszüntetését, részben a hiányok megállapítását és kiegészítését.

A szervezéstudományi kutatások és az OTTKT szoros kapcsolata azonban nemcsak a felmérések vonatkozásában, hanem a további kutatások szervezettebbé tétele érdekében is feltétlenül szükséges. A szervezéstudományi kutatásoknak a távlati tervbe való beépítése tervszerűségük és koordinálhatóságuk biztosítása mellett arra is alkalmas, hogy az elsőrendűen tudományos kutatásoknak és az elméleti eredmények gyakorlati alkalmazásának különböző ágazatokra vonatkozó adaptálásának valamint a kutatási jellegű fejlesztési tevékenységnek pontos elhatárolását elősegítse.

A szervezéstudományi kutatások hatékonyabbá tétele érdekében szintén kettős feladatot kell megoldani: részben magukat a kutatásokat kell tartalmilag egységessé és teljessé tenni, részben meg kell keresnünk a kutatások irányítására, koordinálására és lebonyolítására legalkalmasabb szerveket. Csak ennek megállapítása és megfelelő megoldási koncepció kialakítása után válhatunk a „hogyan” kérdésének megoldására.

Az OTTKT-ben szereplő szervezéstudományi kutatások jelentős volumének, szervezéstudományi kutatások (elsősorban üzemszervezési jellegűek) folynak azonban a távlati terv keretén kívül is, amelyek áttekítésére közvetlenül nincs lehetőség. Ezért az látszik célravezetőnek, ha ezeket az illetékes kutatóhelyek és egyéb velük foglalkozó intézmények oldaláról közelítjük meg. A következő fejezetben ebből a megfontolásból kiindulva áttekintjük a hazai szervezési elvi apparátust.

II.

A szervezéstudományi (elvi) apparátus

1. Áttekintés a hazai szervezési apparátusról

Csak a szervezés elvi kérdéseivel funkcionálisan, vagyis erre a feladatra elkülönített szervezeteket vesszük figyelembe. Nem térünk ki tehát az ún. „operatív szervezéssel” foglalkozó egységekre. (Értve ezek alatt például azokat az országos főhatóságokat stb., amelyek a vezetésük és irányításuk alatt álló intézmények szervezésével is foglalkoznak.) Ugyancsak figyelmen kívül hagytuk az egyes vállalatok (intézmények) keretein belül elkülönült ún. szervezési osztályokat (csoportokat, vállalati szervezőket), mert ezek hivatalos tevékenysége csak saját szervezetükre terjed ki és így legfeljebb egyes dolgozóik foglalkoznak saját jószántukból a fundamentális, illetve alkalmazott szervezéstudomány kérdéseivel. Igyekezünk azonban általában számításba venni azokat a tudományos kutatóintézeteket, amelyek egyik vagy másik osztályukon, vagy csoportjukon keresztül tulajdonképpen a tudományterületükkel kapcsolatos és egy-egy népgazdasági ágat, szakmai ágat jelentő szervezetek szervezési kérdéseivel is foglalkoznak.

A). *A szervezéstudományi kutatások területei*

a) A figyelembe vett egység tevékenysége által érintett szakterületek a következők:

1. általános, 2. területi, 3. népességi, 4. településközeledési, 5. bányászati, energia, alapanyagtermelési, 6. mezőgazdasági, 7. ipari, 8. kommunális ellátási (kereskedelem), 9. szociális-egészségügyi ellátási és 10. kulturális ellátási.

b) A figyelembe vett egység szervezeti típusai: 1. vállalat, (intézmény), 2. ágazati szakintézet (pl. tervező irodák stb.), 3. ágazati kutatóintézet, 4. igazgatási szerv, 5. elméleti kutatóintézet, 6. elméleti szakintézet (könyvtár stb.), 7. egyetemi, főiskolai tanszék, 8. tudományos egyesület, bizottság, 9. folyóirat.

c) A magyar szervezési apparátus 1965. évi felállításáról néhány szemléltető adatot közlünk az alábbiakban:

Az általános szakterületen 2 vállalat, 3 ágazati szakintézet, 6 igazgatási szerv, 6 elméleti kutató intézet, 6 egyetemi (főiskolai) tanszék és 3 tudományos bizottság működik. Általános jelleggel 2 folyóirat foglalkozik szervezési kérdésekkel.

Területszervezéssel 1 ágazati szakintézet, 1 igazgatási szerv, 1 tudományos bizottság és 2 folyóirat foglalkozik.

A népességszervezési kérdésekre 1 elméleti kutatóintézet és 1 folyóirat szakosodott.

Települési és közlekedési szervezési apparátusunk: 4 ágazati szakintézet, 3 ágazati kutatóintézet, 2 igazgatási szerv, 3 egyetemi tanszék, 1 tudományos egyesület és 3 tudományos folyóirat.

A bányászat — energia és alapanyagtermelés szervezéselméletének kutatóhelyei: 1 ágazati szakintézet, 2 ágazati kutatóintézet és 1 egyetemi tanszék.

A mezőgazdasági szervezéselmélettel 1 ágazati szakintézet, 4 ágazati kutatóintézet, 5 egyetemi tanszék és 2 tudományos egyesület foglalkozik.

Az iparszervezés elmélet munkaműhelyei: 4 ágazati kutatóintézet, 1 elméleti kutatóintézet, 3 egyetemi tanszék, 1 tudományos bizottság és 1 folyóirat.

A kommunális ellátás (kereskedelem) 2 ágazati kutatóintézettel és 1 folyóirattal rendelkezik.

A szociális és egészségügyi ellátás szervezéselméleti szervezete: 2 ágazati kutatóintézet, 1 egyetemi tanszék 1 tudományos tanács és 2 folyóirat.

A kulturális igazgatás szervezéselméletének apparátusa: 1 ágazati kutatóintézet, 1 elméleti kutatóintézet, 1 elméleti szakintézet, 1 egyetemi tanszék és 2 tudományos folyóirat.

B) A szervezési apparátus fejlődése

Megállapítható, hogy a jelenlegi magyar szervezési apparátus elég széles körű és legutóbbi ezirányú felmérésünk (1962) óta jelentősen bővült, elsősorban az OTTKT-hez kapcsolódó elsődleges, illetve másodlagos szervezési vonatkozású feladatokat ellátó szervezetekkel.

Különösen kiépültek tekinthetők az egyes — főként az iparvállalatok, termelőegységek szervezési kérdéseivel foglalkozó — szervezetek. Hiányoznak azonban a szervezés általános elméletével, valamint a hálózatok, különösképpen pedig az államigazgatási apparátus szervezési kérdéseivel foglalkozó intézmények, illetőleg a meglévők sem igen haladják meg a társadalmi munkában végzett, illetve a tancélú kutatási tevékenységet.

C) *A további fejlődés igénye*

Hazai szervezési apparátusunktól csak akkor várhatunk — figyelemmel a gazdasági mechanizmus szervezési vonatkozásaira — komolyabb eredményeket, ha az nagyjából képes lesz áttekinteni és figyelemmel kísérni a társadalom önszerveződésének (lényegében a társadalmi újratermelési folyamatnak) minden ágát, az újratermelési apparátuson belül elkülönült funkcióját; illetőleg ezt valóban szervezetter, tehát a felesleges párhuzamosságok megszüntetésével és az ebben résztvevő különböző szervek szoros együttműködésével végezni.

A kérdés szervezéseméleti szempontból korrekt megoldása részletesebb és nem csupán a szerveket, hatáskörüket, feladatkörüket, hanem működésüket és kapcsolataikat is feltűntető felmérés alapján történhet.

2. *Ágazati üzem — (ügyvitel-, munka-) szervezési intézetek*

A termelésünk szervezettségében mutatkozó lemaradás behozása érdekében az utóbbi években tett intézkedések közül témánk szempontjából a legjelentősebb az, hogy az ipari minisztériumok (a KPM kivételével) létrehozták vagy átszervezték az ipargazdasági és szervezési kérdésekkel foglalkozó intézeteiket. Az intézetek munkájának bizonyos szempontú koordinálása érdekében is intézkedett a vonatkozó kormányhatározat, amikor előírta, hogy a „munkaügyi miniszter segítse, koordinálja a tárcák és intézetek munkaszervezéssel foglalkozó tevékenységét, szervezze az e körbe tartozó oktatási és dokumentációs tevékenységet”.

A jelenlegi ágazati kutatószervezetekről főfelügyeleti szervenkénti csoportosításban az alábbi összeállítás ad áttekintést:

Kohó- és Gépipari Minisztérium

1. KGM Ipargazdasági és Üzemszervezési Intézet

Építészeti Minisztérium

2. ÉM Építészgazdasági és Szervezési Intézet

3. ÉM Számítástechnikai és Ügyvitelgépesítési Vállalat

Nehézipari Minisztérium

4. NIM Ipargazdasági és Üzemszervezési Intézet

Élelmiszeripari Minisztérium

5. Élelmiszeripari Ipargazdasági és Üzemszervezési Intézet

6. Élelmiszeripari Ügyvitelgépesítési és Gépi Adatfeldolgozó Vállalat

Könnyűipari Minisztérium

7. Könnyűipari Szervezési Intézet

Földművelésügyi Minisztérium

8. Agrárgazdasági Kutató Intézet

Pénzügyminisztérium

9. PM Ügyvitelgépesítési és Szervezési Intézet

Munkaügyi Minisztérium

10. Munkaszervezési Tudományos Önálló Osztály

SZÖVOSZ

11. Üzemszervezési Intézet

A teljesség kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy a KPM a tárcaszervezési kérdések elvi megalapozását főágazatok (MÁV, posta, közúti közlekedés stb.) szerint szervezett intézetekkel, illetve részlegekkel kívánja megoldani, sőt az első olyan tárca, amely elvi és operatív apparátusának egészét az alapegységeiből kiindulva a legfelsőbb irányításig egységes koncepció alapján kívánja megszervezni. Más tárcák keretében pedig a tárca általános célú kutatóintézetében foglalkoznak mellékprofilként szervezési kérdésekkel (Belkereskedelmi Minisztérium).

A felsorolt intézetek közül a Munkaügyi Minisztérium Munkaszervezési Tudományos Önálló Osztálya ötre vonatkozólag — NIM, KGM, ÉM, Kip., és Él. Ip. Ipargazdasági és Üzemszervezési Intézetére — végzett részletes felmérést. Az itt számbavett intézetek 556 dolgozót foglalkoztattak, akik közül 121-nek van mérnöki végzettsége és 217 rendelkezik egyéb gazdasági felsőfokú végzettséggel. E számokra alapított becslések szerint a felsorolt 11 intézet teljes létszáma 1000 körül mozog. Ezek közül a legnagyobb — nemzetközi összehasonlítás szempontjából is tekintélyes — az ÉM Építésgazdasági és Szervezési Intézet.

Az intézetek profilja jelentősen eltér egymástól. Egy részük norma- és bérkérdésekkel is foglalkozik, más részük a tárca ipargazdasági bázisa is, illetve ahol ezt nem külön szervezet végzi (ÉM, Él. Ip.), ott a számítógépes feladatait is ellátják, sőt némely tárcánál (pl. Él. Ip.) a dokumentációs tevékenységet is végzik. Némely intézetben a korszerű matematikai módszerek kutatása, illetve adaptációjának előkészítése is folyik.

Kutatómunkáik tématervét, valamint a 63-ik KOB munkáját tanulmányozva csak kismértékben kapcsolódik az OTTKT-hez. Ennek megfelelően a legújabb időkig kutatásuk koordinálása csak a távlati terv keretébe tartozó témákra vonatkozólag történt meg. Újabbban a munkaügyi miniszter említett részleges hatásköre, valamint az önkéntesen szervezett negyedéves igazgatói értekezletek kapcsán rendszeressé váló dokumentációcsere, végül az ugyancsak önkéntesen létrehívott módszertani bizottság némiképpen javított a korábbi helyzeten.

Az intézetek tématerve a minisztériumi főosztályok, nagyobb vállalatok igényeiből, valamint a munkatársak érdeklődési körének figyelembevételével megállapított intézeti feladatokból áll össze. A tématerveket a felügyeleti szerv hagyja jóvá és általában szabad keretet biztosít a vállalat vagy intézet maga

által kitűzött feladataira. A tématerv összetételére jelentős befolyást gyakorol az intézetek irányításának, illetve finanszírozásának módja.

Az intézetek irányítása eltérő. A KGM, az Él. Ip., a NIM és az FM intézetek közvetlenül a miniszter első helyetteséhez, az Építésgazdasági és Szervezési Intézet az ÉM Tervgazdasági Főosztályhoz, az ÉM Számítástechnikai és Ügyvitelgépesítési Vállalat az ÉM Pénzügyi Főosztályhoz tartozik. Meg kell azt is jegyezni, hogy az irányító szervek sokszor bízzák meg az intézeteket nagyszámú „ad hoc” feladattal, ami gátolja erőiknek a súlyponti kérdésekre történő koncentrálását és egységes kutatási koncepció kialakítását.

Az intézetek finanszírozása is különböző módokon történik. Vannak intézetek, amelyek fenntartását teljes egészében költségvetésből fedezik, másokat közvetlenül vagy közvetve a műszaki fejlesztési alapból. A Könnyűipari Minisztérium Szervezési Intézete mint önelszámoló egység működik.

Az intézetek további fejlődésének megítélése szempontjából nem érdektelen, hogy a Munkaügyi Minisztérium vizsgálati jelentése elsősorban gyakorlati szervező munkájuk hiányát vagy alacsony hatékonyságát vetette a szemükre. A jelentés és ennek megfelelően a javaslat szerint is fokozni kell az intézeteknek a gyakorlati szervezési módszerek, irányelvek kidolgozására, mintaszervezések végrehajtására, a vállalati szervező részlegek konzultatív és tájékoztató megsegítésére irányuló tevékenységét és ennek érdekében finanszírozásuk jövő módját a javaslat az önelszámolásban jelöli meg. Ugyanakkor fontosnak jelöli meg a sikeres szervező tevékenységgel arányított gazdasági ösztönzés bevezetését.

3. Az ágazati intézetek kutató tevékenységének rövid jellemzése

Az előző pontban ismertetett ágazati intézetek kutató tevékenysége a következőkkel jellemezhető.

a) A csak részben szervezési profilú intézetek kutató tevékenységében döntő súllyal szerepelnek az iparpolitikai, ipargazdasági témák és viszonylag háttérbe szorulnak az üzemszervezési, szervezés-módszertani témák. Jobban állnak az ún. munkaszervezési, ügyvitelgépesítési, matematikai, módszertani kutatások. Általában megállapítható, hogy egy-két intézet kivételével az éves tématerv sem kialakításának folyamatában, sem összetételében nem üti meg a kívánatos színvonalat.

b) Valóban végiggondolt, egységes és következetesen érvényesített, szervezéseméleti szempontból megalapozott koncepció a régebbi intézetek közül csak egynél található (KGM), és csak ennek az egynek a kutatási eredményei szolgáltatnak az általános szervezésemélet szempontjából is figyelemreméltó megállapításokat.

c) Az intézetek egymás eredményeit még azonos profilú, de különböző

ágazatokba sorolt vállalatokra vonatkozóan sem vették át és előfordult, hogy amit éppen az említett iskola-alapító intézet következetes, alapos munkával évek során kidolgozott, jelentős rendszerbe foglalt, azt egy másik területen kezdetleges formában újra felfedezték.

d) Az ágazati sajátosságok túlhangsúlyozása jellemző a nemzetközi irodalomnak amúgyis szerény dokumentálására és az érdekelteknek ennek alapján való informálására.

e) A felsorolt és még további vizsgálatokkal feltárható okok bizonyosan együttesen eredményezik, hogy az intézetek munkájának eredményeit nem a kellő mértékben vezették be a gyakorlatba. Ennek tulajdonítható talán az is, hogy az intézeteket nem kapcsolták be kellő mértékben sem a nagyvállalatok kialakításának előkészítésébe, sem pedig a népgazdasági mechanizmusok vizsgálatába.

f) Megítélésünk szerint a szervezés és a szervezéselmélet nem eléggé teljes szemlélete rejti az kutatási tervek, az alkalmazott módszerek, a kutatási eredmények és gyakorlati bevezetésük hiányosságainak mélyén. Ez önmagában indokolja a szervezéstudományi alapkutatások megindítását, mert az intézetek eredményei között található sok értékes kutatási eredmény is, ilyen kutatások révén ezek eredményeibe tagolódva válna valóban értékes építőkövévé a szocialista szervezéselméletnek.

1. sz. függelék

Az országos távlati tudományos kutatási terv *elsődleges* jellegű szervezéstudományi kutatásai (A megjelölt feladat, felelős főhatóság és koordináló intézmény).

1. A mezőgazdasági termelés elhelyezése, specializálása és koncentrálása
Földművelésügyi Minisztérium
Agrárgazdasági Kutató Intézet
2. Az üzemi szervezet kérdései
Földművelésügyi Minisztérium
Agrárgazdasági Kutató Intézet, Mezőgazdasági Üzemszervezési Kutató Intézet
3. A mezőgazdaság munkaökonomiai problémái
Földművelésügyi Minisztérium
Agrárgazdasági Kutató Intézet, Mezőgazdasági Üzemszervezési Kutató Intézet, Közgazdaságtudományi Intézet
4. A termelészövetkezetek állami irányítása
Földművelésügyi Minisztérium
Állam- és Jogtudományi Intézet, Agrárgazdasági Kutató Intézet, Közgazdaságtudományi Intézet
5. A mezőgazdasági tervezési és beszámolási rendszer fejlesztése
Földművelésügyi Minisztérium
Mezőgazdasági Üzemszervezési Kutató Intézet, Agrárgazdasági Kutató Intézet
6. A nagyüzemi termelészervezés és technológia a termelészövetkezetekben és állami gazdaságokban
Földművelésügyi Minisztérium

- Mezőgazdasági Üzemszervezési Kutató Intézet, Agrártudományi Főiskola Üzemtani Tanszék Magyaróvár
7. Üzemfejlesztés és üzemi tanácsadás
Földművelésügyi Minisztérium
Mezőgazdasági Üzemszervezési Kutató Intézet, Agrártudományi Főiskola Üzemtani Tanszék Keszthely
8. A felvásárlás különböző ágazatainak távlati szervezeti fejlesztése
Élelmezésügyi Minisztérium
Felvásárlási Főosztály, Élelmezésügyi Ipargazdasági és Üzemszervezési Intézet
9. A kereskedelmi, kulturális és egészségügyi hálózat földrajzi elhelyezkedése és arányos területi elhelyezésének problémái
Magyar Tudományos Akadémia
Belkereskedelmi Kutató Intézet, Egészségügyi Tudományos Tanács
10. Az országos településhálózatának vizsgálata a fejlesztés szempontjából
Magyar Tudományos Akadémia
Városépítési Tervező Vállalat
11. Az egész népgazdaság fejlődési ütemének, a gazdasági növekedés kérdéseinek, a nemzeti jövedelem alakulásának és az erre ható tényezőknek, valamint a főbb népgazdasági arányok változásának kutatása
Magyar Tudományos Akadémia
Marx Károly Közgazdasági Egyetem Pedagógiai Tanszék, Országos Tervhivatal Tervgazdasági Tudományos Önálló Osztály
12. Az ipar, a mezőgazdaság és a közlekedés arányos fejlődésével kapcsolatos, ezen ágazatok optimális belső struktúrájának kialakítására és fejlődési ütemének fokozására irányuló kutatások
Magyar Tudományos Akadémia
Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság, Országos Tervhivatal
13. A beruházások (álló-alapfejlesztés) volumenével, arányaival és kapcsolatos kutatások, a fejlesztés hatékonyságának fokozása céljából
Magyar Tudományos Akadémia
14. A népgazdaság fejlődési üteme és fő arányai, valamint a fő népgazdasági ágak közötti alapvető összefüggések mérlegszerű tervezése módszereinek tökéletesítése
Magyar Tudományos Akadémia
O. T. Tervgazdasági Tudományos Önálló Osztály, Központi Statisztikai Hivatal, Magyar Nemzeti Bank Tervgazdasági Igazgatóság
15. A fő népgazdasági arányok tervezéséhez szükséges ágazati, ill. más speciális területekre (élelszínvonal, kereslet, munkatermelékenység, nemzeti jövedelem) vonatkozó tervszámítások módszereinek fejlesztése
Magyar Tudományos Akadémia
Ipargazdasági és Üzemszervezési Intézet, Élelmezésügyi Ipargazdasági és Üzemszervezési Intézet, Építésgazdasági és Szervezési Intézet, Közgazdaságtudományi Intézet Műszerfejlesztési Közlekedéspolitikai Főosztály
16. A népgazdaság erőforrásainak legésszerűbb felhasználásával kapcsolatos tervszámítások fejlesztése (gazdaságossági számítások)
17. A matematikai módszerek alkalmazásának kiszélesítése a tervszámításokban és a munkaiigényes tervezési munkák gépesítésének elvi-módszertani előkészítése
Magyar Tudományos Akadémia
Országos Tervhivatal Tervgazdasági Tudományos Önálló Osztály
18. A szocialista gazdaság terszerű szabályozásának elvi problémái: az anyagi érdekelttség, az erkölcsi ösztönzés, a tervmutatószámok és az irányító intézkedések rendszerének vizsgálata
Magyar Tudományos Akadémia
Marx Károly Közgazdasági Egyetem Politikai Gazdaságtani Tanszék, Közgazdaságtudományi Intézet
19. A gazdasági irányítás szervezetének elvi problémái; a szervezeti főmák fejlődési irányainak vizsgálata a népgazdaság különböző területein
Magyar Tudományos Akadémia
Marx Károly Közgazdasági Egyetem, Ipargazdasági Tanszék
20. Az állam és társadalom viszonyának alakulása a népi demokráciában
Magyar Tudományos Akadémia
József Attila Tudomány Egyetem Állam- és Jogelméleti Tanszék Szeged, Államjogi Tanszék Szeged

21. Az állami szervek szervezeti felépítésének és tevékenységének alapkérdései
 Magyar Tudományos Akadémia
 Állam- és Jogtudományi Intézet, Pécsi Tudomány Egyetem Államigazgatási Jogi
 Tanszék

2. sz. függelék

Az országos távlati tudományos kutatási terv *másodlagos* jellegű szervezéstudo-
 mányi kutatásai. (A megjelölt feladat, felelős főhatóság és koordináló intézmény)

1. Mátrixelmélet és alkalmazásai. Lineáris egyenletrendszerek elméletének tovább-
 fejlesztése és gyakorlati alkalmazásai
 Magyar Tudományos Akadémia
 Matematikai Kutató Intézet, Számítástechnikai Központ
2. A valószínűségszámítás és annak alkalmazásai
 Magyar Tudományos Akadémia
 Matematikai Kutató Intézet, Eötvös Loránd Tudomány Egyetem Matematikai Intézet
3. Differenciál- és integrál egyenletek elmélete. Függvényegyenletek elmélete. Variáció-
 számítás. Numerikus megoldási módszerek és alkalmazásuk fizikai, műszaki stb.
 problémák megoldására
 Magyar Tudományos Akadémia
 Matematikai Kutató Intézet, Eötvös Loránd Tudomány Egyetem Matematikai Inté-
 zet, Kossuth Lajos Tudomány Egyetem Matematikai Intézet Debrecen
4. Kibernetikai módszerek alkalmazása igazgatási és gazdaságtervezési feladatokra
 (operációkutatás)
 Magyar Tudományos Akadémia
 Számítástechnikai Központ, Ipargazdasági Kutató Csoport
5. Az építőipari termelés korszerű szervezése
 Építésügyi Minisztérium
 Építésgazdasági és Szervezési Intézet
6. A közlekedés és a népgazdaság kapcsolatának vizsgálata
 Közlekedés- és Postaügyi Minisztérium
 Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem Közlekedésgazdasági Tanszék, Ütügyi
 Kutató Intézet
7. Koordináció az egyes közlekedési ágazatokon belül
 Közlekedés- és Postaügyi Minisztérium
 Vasúti Tudományos Kutató Intézet, Autóközlekedési Tudományos Kutató Intézet,
 Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem Közlekedésgazdasági Tanszék
8. A vasúti forgalom lebonyolításának korszerűsítése
 Közlekedés- és Postaügyi Minisztérium
 Vasúti Tudományos Kutató Intézet
9. Közúti forgalom korszerűsítése
 Közlekedés- és Postaügyi Minisztérium
 Ütügyi Kutató Intézet, Autóközlekedési Tudományos Kutató Intézet
10. A hajózás üzemének korszerűsítése
 Közlekedés- és Postaügyi Minisztérium
 Autóközlekedési Tudományos Kutató Intézet
11. A távközlés üzemének korszerűsítése
 Közlekedés- és Postaügyi Minisztérium
 Posta Kísérleti Intézet
12. A nagyvárosi közlekedés fejlesztésének elvi kérdései
 Budapesti Fővárosi Tanácsa V.B.
 Mélyépítő Tervezési Vállalat, Közlekedési Igazgatóság, Budapest Városépítési Tervező
 Vállalat
13. A fakitermelés és a faanyagmozgatás módszereinek fejlesztése
 Országos Erdészeti Főigazgatóság
 Erdészeti Tudományos Intézet, Erdőgazdasági és Faipari Egyetem Erdészeti Szállí-
 tási Tanszék Sopron
14. Erdőgazdasági munkatudományi vizsgálatok
 Országos Erdészeti Főigazgatóság
 Erdészeti Tudományos Intézet

15. Mezőgazdasági szállítási munkák gépesítése
Földművelésügyi Minisztérium
Mezőgazdasági Gépkeresleti Intézet, Agrártudományi Egyetem Gépek Üzemelése
Tanszék Gödöllő
16. Az agrárgazdasági tudományok fejlesztése
Magyar Tudományos Akadémia
Agrártudományi Egyetem Számviteli, Statisztikai Tanszék Gödöllő
17. Mezőgazdasági munkaerőgazdálkodás
Földművelésügyi Minisztérium
Mezőgazdasági Üzemszervezési Kutató Intézet, Közgazdaságtudományi Intézet
18. A mezőgazdasági géprendszer és a gépek üzemeltetésének üzemszervezési kérdései
Földművelésügyi Minisztérium
Mezőgazdasági Üzemszervezési Kutató Intézet
19. Mezőgazdasági nyersanyagok, elsősorban a romlandó nyersanyagok ütemes átvételé-
nek termelési és szervezési kérdései
Élelmezésügyi Minisztérium
Felvásárlási Főosztály
20. Magyarország regionális természeti és gazdaságföldrajzi feldolgozása
Magyar Tudományos Akadémia
Földrajztudományi Kutató Csoport
21. Az ipari termelés területi elhelyezkedésének és telepítésének problémái
Magyar Tudományos Akadémia
Országos Tervhivatal
22. A területi munkamegosztás szempontjából legelőnyösebb közlekedési rendszer kiala-
kításának tudományos problémái
Magyar Tudományos Akadémia
Építőipari Közlekedés Műszaki Egyetem, Út- Vasútépítési és Közlekedési Tanszék,
Építőipari és Közlekedés Műszaki Egyetem Közlekedésgazdasági Tanszék
23. Magyarországnak a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódása területi
problémái
Magyar Tudományos Akadémia
Országos Tervhivatal
24. A népgazdasági tervezés és a területi munkamegosztás tervezésének kapcsolata és
problémái
Országos Tervhivatal
25. A településekkel kapcsolatos általános vizsgálatok
Építésügyi Minisztérium
Városépítési Tervező Vállalat
26. Városok korszerűsítése és területfelhasználása
Építésügyi Minisztérium
Városépítési Tervező Vállalat, Építőipari és Közlekedés Műszaki Egyetem Városépítési
Tanszék
27. Városok közlekedésének egészségügyi és közműellátásának, közintézményeinek város-
rendezési vonatkozásai
Építésügyi Minisztérium
Városépítési Tervező Vállalat
28. A falvak fejlesztésének településtudományi kutatása
Építésügyi Minisztérium
Városépítési Tervező Vállalat, Építőipari Közlekedés Műszaki Egyetem Városépítési
Tanszék
29. A munkatermelékenység növelésével és a munkaerő újratermelésével kapcsolatos
kutatások
Magyar Tudományos Akadémia
Központi Statisztikai Hivatal, Demográfiai Kutató Csoport
30. A szocialista országok közötti gazdasági együttműködés különböző formáinak vizs-
gálata, különös tekintettel a termelés és a technika fejlesztésére, Magyarország ter-
mészeti és gazdasági feltételeivel összhangban álló irányokra
Magyar Tudományos Akadémia
Országos Tervhivatal, Központi Statisztikai Hivatal
31. Külkereskedelmünk struktúrájának és relációinak problémái
Magyar Tudományos Akadémia
Külkereskedelmi Minisztérium, Magyar Kereskedelmi Kamara, Építőipari és Műszaki
Egyetem Közlekedésgazdasági Tanszék

32. A jelenkori kapitalizmus jelenségeinek vizsgálata, különösen a technika és a termelési struktúra fejlődésének, az állami monopol-kapitalizmusnak, az újratermelési ciklusoknak, a tőkés világpiaci tendenciáknak a kutatása
Magyar Tudományos Akadémia
Marx Károly Közgazdasági Egyetem Nemzetközi- Gazdasági- és Polgári-jogi Tanszék, Központi Statisztikai Hivatal, Marx Károly Közgazdasági Egyetem Külkereskedelmi Tanszék
33. A modern és a Magyarországon létezett burzsoá közgazdasági elméletek marxista bírálata
Magyar Tudományos Akadémia
Marx Károly Közgazdasági Egyetem Polgári-jogi Tanszék
34. A gazdaságilag elmaradott országok gazdasági és politikai fejlődése, valamint a szocialista táborral kialakuló gazdasági kapcsolatok vizsgálata
Magyar Tudományos Akadémia
Marx Károly Közgazdasági Egyetem Nemzetközi- Gazdasági- és Polgári-jogi Tanszék, Marx Károly Közgazdasági Egyetem Belkereskedelmi Tanszék
35. A nevelőmunka társadalmi meghatározottsága, a szocialista nevelés tartalma és módszerei
Művelődésügyi Minisztérium
József Attila Tudomány Egyetem Pedagógiai Tanszék Szeged, Országos Pedagógiai Intézet
36. Az oktatás tartalma, szervezeti formái és módszerei a szocialista iskolában
Művelődésügyi Minisztérium
Országos Pedagógiai Intézet, Eötvös Loránd Tudomány Egyetem Pedagógiai Tanszék
37. A Magyar Tanácsköztársaság társadalmi, gazdasági és államrendszerének komplex feldolgozása
Magyar Tudományos Akadémia
Párttörténeti Intézet
38. A Horthy-korszak társadalmi, gazdasági, állami és jogrendszerének komplex feldolgozása
Magyar Tudományos Akadémia
39. Magyarország felszabadítása és a magyar népi demokrácia kialakulása
Magyar Tudományos Akadémia
Marx Károly Közgazdasági Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszék, Párttörténeti Intézet
40. A dialektikus materializmus és a tudományok jelenkori fejlődése
Magyar Tudományos Akadémia
Filozófiai Intézet, Eötvös Loránd Tudomány Egyetem, Dialektikus Materializmus és Logika Tanszék
41. A történelmi materializmus törvényszerűségeinek kategóriáinak további kidolgozása és konkretizálása hazánk szocialista fejlődése alapján
Magyar Tudományos Akadémia
Filozófiai Intézet
42. A konkrét szociológiai kutatások metodológiájának kidolgozása és hazai kísérleti alkalmazása
Magyar Tudományos Akadémia
Szociológiai Kutató Csoport

A KORSZERŰ GAZDASÁGI ÜGYVITELI TECHNIKA SZAKEMBER-SZÜKSÉGLETE

SZALAI SÁNDOR

A korszerű gazdasági vezetésnek és ügyvitelnek — mint a modern típusú igazgatás minden más ágának — alapvető jellemzője, hogy

a) az igazgatási folyamat egyre több fázisában és egyre több szintjén szabatos, adatszerűsített, sőt lehetőleg kvantitatívan meghatározott információkra igyekszik alapozni döntéseit olyan esetekben is, amelyekben a döntéshozatal hagyományosan csupán általános helyzetmegítélés, gyakorlati érzék, szemlérték stb. alapján történt;

b) a megfelelő adatbázis birtokában olyan műveleti programok kialakítására és bevezetésére törekszik, amelyek egyszeri vagy ritkán megismétlődő magas szintű „politikai” (azaz működési célokat és működési paramétereket meghatározó) döntések nyomán folyamatosan *optimális operatív utasítások* kiadását teszik lehetővé azon feladatok megoldására, amiket korábban csak esetről-esetre hozott elhatározásokkal lehetett (még hozzá optimalizálás nélkül, csupán bizonyos politikai elvek, jogszabályok, magatartási útmutatások egyedi értelmezése révén, vagy hivatali szokás, tisztviselői gyakorlat és belátás alapján) többé-kevésbé eredményesen megoldani.*

Ami az a) pontot illeti, természetesen már a múltban is komoly szerepet játszottak a gazdasági vezetésben és ügyvitelben olyan kvantitatív adatszolgáltatások, amelyek a döntéshozatal biztonságát voltak hivatottak szolgálni — gondolhatunk itt például a pénzügyi számveteli, áruforgalmi, raktárkészlet és egyéb kimutatások sokféle fajtájára, belső és külső piaci jelentésekre, statisztikákra. Mindazonáltal a korszerű technika ezen a téren mennyiségileg és

* Lásd ehhez:

Szalai Sándor: Modern igazgatási technikák és alkalmazásuk. — Magyar Tudomány. 1965. 12. sz. 753—764. l.

Szalai Sándor: Adatkereslet és adatkinálat a statisztikában. — Demográfia. 1966. 1. sz. 18—35. l.

Igen korszerű külföldi összefoglaló monográfiák:

McDonough, Adrian M.: Information economics and management systems. New York, 1963. McGraw-Hill. 321 l.

Simon, Herbert A.: The new science of management decision. New York, 1960. Harper & Row. 50 l.

Mailick, Sidney — Van Ness, Edward H. (szerk.): Concepts and issues in administrative behavior. Englewood Cliffs, 1962. Prentice Hall. 201 l.

minőségileg egyaránt jelentős változásokat hozott — s hoz még ma is folyton — magával. Nevezetesen:

a) a modern adatfeldolgozó berendezések lehetővé teszik, hogy a hagyományos típusú (pénzügyi számviteli, áruforgalmi, raktárkészlet stb.) adatok hasonlíthatatlanul rövidebb idő alatt és a pillanatnyi döntéshozatali szükségleteknek megfelelő tetszőleges választékban kivonatolva és összegezve álljanak rendelkezésre, a legfrissebb piaci jelentésekhez, statisztikákhoz is mindenkor naprakészen csatlakozzanak az irányzati („trend”) jelzőszámok;

b) rendkívüli mértékben kifejlődött a döntéshozatalhoz szükséges adatok aktív beszerzésének technikája — gondoljunk a piac- és szükségletkutatói felmérésekre, az üzemszociológiai felmérésekre stb.;

c) az operációkutatás és más rokon eljárások egészen új típusú, magára az ügyvitelre, az ügymenetre és annak várható kihatásaira vonatkozó adatokat tudnak produkálni, amelyek az eddiginél sokkal előrelátóbb és biztonságosabb alapot nyújtanak egyfelől az igazgatási folyamat megszervezéséhez, másfelől magukhoz az igazgatási elhatározásokhoz;

d) az új dokumentációs és távközlési technikák minden eddiginél sokkal bővebb információs anyag egybegyűjtését, szelektálását és döntési célokra való felkészítését teszik lehetővé.

A gazdasági-ügyviteli technika korszerű fejlődési irányainak a szakember-szükségletre való távlati kihatásait vizsgálva különösen két hibát könnyű elkövetni.

Az egyik hiba az, hogy az ember a gazdasági vezetés és ügyvitel jelenlegi, azaz hazánkban még nagyjából hagyományos jellegű adatszolgáltatási, programozási, határozathozatali stb. szükségleteiből indul ki, s azt méri fel, hogy ezeket a modern technikák milyen méretű alkalmazásaival lehetne fedezni, illetve mennyi modern képzettségű szakemberre volna szükség az ezen terjedelemben alkalmazott új technikákhoz.

A másik hiba az, hogy az ember az elektronikus számológépek s más hasonló nagyteljesítményű adatátviteli és adatfeldolgozó berendezések „szuggerációja” alatt elsősorban az új gazdasági-ügyviteli technika *műszaki* — gépekkel bántani tudó és gépeket kiszolgáló — szakemberek iránti szükségletét tartja szem előtt, s közben megfeledkezik arról, mennyi és milyen speciális képzettségű szakemberre van szükség e műszaki berendezések „*bemenetében*” (hogy meglegyenek azok az adatok, amelyeket érdemes általuk feldolgoztatni) és „*kimenetében*” (hogy megfelelően értékelni lehessen a gépek által nyújtott információkat a gazdasági ügyvitel céljai szolgálatában, mert ezek az információk egyáltalán nem szükségképpen „közérthetők”, hanem kellő szakértelmű „lefordítást” igényelnek az igazgatási határozathozatal nyelvére).

Vegyünk egy egészen egyszerű példát mindezeknek illusztrálására.

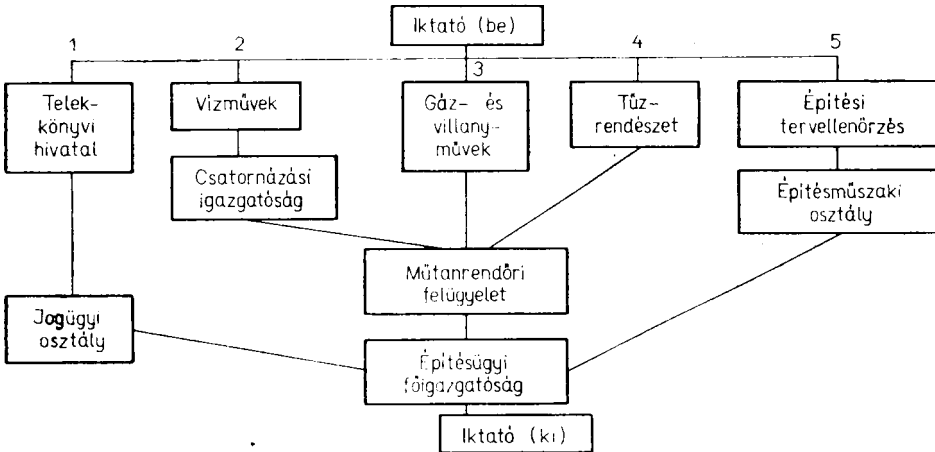
Az ügyvitel-technika egyik fontos műszaki vívmányát alkotják az ún. Xerox-típusú fozosztatikus másológépek, amelyek mindennemű optikai be-

állítás, előhívó eljárás stb. nélkül 6 másodperc alatt készítenek közönséges írópapírra teljes nagyságú, hű másolatot akármilyen gépírt vagy kézírásos szövegről. (Nem különösen drága, szakértelmet nem igénylő, bármely konnektorba bekapcsolható berendezések ezek.)

E fotosztatikus másológépek egyik, külföldön már elterjedt, ügyviteli használati módja a következő:

Egy nagyobb forgalmú hivatal iktatójába — mondjuk egy város polgármesteri hivatalához — naponta többszáz akta érkezik be. Ezen akták kis hányada, amivel most nem kell itt foglalkoznunk, különleges kezelést igényel. Döntő többségük azonban „típus-akta” (pl. iparendély- vagy családi ház építési engedély-kérvény), aminek megvan a maga hagyományos „hivatali útja”. Ez a hivatali út — megintcsak hagyományos viszonyok között — olyasformán valósul meg, hogy az iktatóhivatal elküldi ahhoz az ügyosztályhoz, amelynek elsőként kell foglalkoznia vele, ottani elintézés után tovább küldik a másod-, majd harmad-, majd negyedsorban véleményezésre illetékes osztályhoz, s amikor már mindenki állást foglalt hozzá, akinek kellett, akkor a határozathozatalra illetékes ügyosztály mindezek alapján dönt az ügyben, s utána „kiadmányozza” a félnek a döntést.

Korszerű technika mellett azonban ez a hivatalos út másképpen alakul. Az iktatóhivatalban először is megállapítják, milyen típusú aktáról van szó. Mondjuk, hogy családi ház építési engedély-kérvényről. Ez esetben felütik az „ügyintézési program-mutatókönyv”-ben a megfelelő oldalt, ahol is valami ilyesfajta sémát találnak:

Mit jelent ez a séma az iktató számára? Azt, hogy a szóbanforgó aktáról — eredetijét visszatartva irattári megőrzésre — 5 Xerox-kópiát kell készítenie, s azt a sémán előírt 5 úton kell egyszerre elindítania (mindjárt a hivatali út

sémáját is rámásolva a kópiákra, a megfelelő példányokon aláhúzással jelölve, hogy melyik megy (1) a telekkönyvi hivatalhoz, (2) a vízművekhez, (3) a gáz- és villanyművekhez, (4) a tűzrendészethez, (5) az építési tervellenőrzéshez, illetve onnan azután a sémán megjelölt úton tovább). Annyi kópia készül, ahány úton egyszerre és párhuzamosan intéződik az ügy. A vízművek véleményezése független a telekkönyvi hivatalétól, az tehát külön kópiát kap. Viszont a jogügyi osztály csak a telekkönyvi hivatal láttamozása után tudja véleményezni az ügyet, hasonlóképp a csatornázási igazgatóság is csak a vízművek láttamozásának birtokában — ezek tehát „soros kapcsolásban” vannak az előttük járó hivatallal, az általa már elintézett kópiát kapják meg. És így tovább.

E rendszer nyilvánvaló előnye az, hogy annyi vonalon intéződik egyszerre és párhuzamosan az ügy, ahány egymástól független intézési vonal csak van a hivatali út keretében. Ez időmegtakarítást jelent. További előny az, hogy ha — mondjuk — a műtanrendőri felügyelethez már beérkezett a csatornázási igazgatóságtól és a gáz- és villanyművektől az általuk elintézett két „független” akta-kópia, viszont a döntést mégsem lehet meghozni, mert a séma szerint még a tűzrendészet aktakópiája is kell a határozathozatalhoz, akkor mindjárt nyilvánvaló, hogy hol akadozik az ügyintézés és hol kell „megreklamálni” az aktát. (Egypéldányos és hagyományos módon mindvégig sorosan futó aktánál sohasem tudja a később sorra kerülő hivatal, hogy egy „részben elintézett” akta valahol elakadt útközben.)

Mindez igen egyszerű és világos.

Csak hogy ahhoz, hogy egy ilyen rendszert be lehessen vezetni, nem egyszerűen egy Xerox-típusú fotosztatikus másológépre van szükség. Nem elég hozzá egy akármilyen jól működő műszaki szerviz sem, amely rendben tartja a gépet, feltölti festékporral stb.

Szükség van mindeneelőtt igazgatásszervezési szakemberekre: *adatfelvevőkre*, akik megfelelő reprezentatív statisztikai „mintavételes” megfigyelési ill. regisztrálási eljárással megállapítják, hányféle „típus-akta” fut, s melyik milyen nagy mennyiségben, milyen átlagos intézési időekkel a hivatali apparátuson, majd adatelemzéshez értő *igazgatásszervezési szakemberekre*, akik a megtörtént adatfelvétel alapján megállapítják, hogy a típus-akták fajta-számának, fajtánkénti mennyiségének, az egyes hivatalok intézési időinek és kapacitásainak optimális kihasználásával pontosan hány és milyen „séma” bevezetésére van itt szükség, megtervezik ezeket a sémákat, majd a hivatali apparátus vezetőivel jóváhagyatják. Ezt adatfelvétel és adatelemzés nélkül „kitalálni” a hivatal legteljesebb „kebelbeli” ismeretében sem lehet, s enélkül persze nem is ér semmit maga a másológép.

S persze nyilvánvaló az is, hogy a gazdasági vezetés és ügyvitel másológépigényét vagy adatfelvevők és igazgatásszervezési szakemberek iránti igényét távlatilag meghatározni a *jelenlegi* helyzetből kiindulva, amikor száz meg száz ilyen és ennél még sokkal hasznosabb technika *nincs* nálunk bevezetve, nem is

tudnak róla, tehát nem is *igénylik* — illuzórikus. Pontosabban: az efajta távlati szükséglet-meghatározás csak a korszerű fejlődéstől való jelenlegi lemaradásunk *megörökítésére* vezethet.

Vagy vegyünk egy másik példát — megint csak nem az elektronikus számoló- és adatfeldolgozó gépek csodavilágából, mert már-már úgy tűnik, mintha nálunk a korszerű gazdasági-ügyviteli technikákat hovatovább az elektronikus számítógépi technikákkal azonosítanák, holott azok csak a fejlődés egyik szektorára jellemzőek. (Egyébként az itt előtérbe helyezett adatfelvételi és szervezési szükségletek az elektronikus számítógépek ügyviteli felhasználásaival kapcsolatban ugyanilyen komoly vagy még komolyabb szerepet játszanak. Korántsem csak „programozókra” van szükség ahhoz, hogy az elektronikus számítógépeket megfelelően ki lehessen használni.)

Induljunk ki most az ún. Frieden-féle „Flexowriter” egy külföldön igen elterjedt felhasználásmódjából. (Vannak más gyáraknak más néven egészen hasonló teljesítményű gépeik. A „Flexowriter”-t csak típuspéldaként említjük.)

Nos, ez a Flexowriter tulajdonképpen semmi más, mint egy közönséges villamos írógép, amelynek azonban egy kis segédberendezése is van, s ez írás közben lyukszalagot készít arról, amit írunk. Ha a lyukszalagot később bármikor újra befűzzük a gépbe, az egy billentyű lenyomására villámsebessen leírja még egyszer (vagy akárhánszor) az egyszer már leírt szöveget. Egyébként a gép első leírásra s későbbi ismételt automatikus leírásra is mindig teljesen normális, rendes sorbeosztású gépiratot produkál. A gép ára — csupán az itt leírt segédberendezéssel — körülbelül három jobbfejta villamos írógép árával egyenértékű.

Mármost tudnivaló, hogy nem is egy import-export-vállalatunknak, szállításokkal foglalkozó intézményünknek 30—40 vagy még több főt foglalkoztató olyan irodarészlegei vannak, amelyek majdnem kizárólag idegen nyelvű „típus-levelezéssel”, megrendelő- és szállítólevelek, nyugták, meghitelezések, vámnyilatkozatok stb. kiállításával foglalkoznak, s közben — notabene — sokszor személyzethiánnyal küzködnek, mert idegen nyelvű levelezőket elég nehéz találni.

Ennek az idegen nyelvű „típus-levelezésnek” a szövegmennyiségéből — mint minden szakember tudja — igen-igen nagy hányada állandóan ismétlődő jellegű formulákból áll, de mégsem pótolható megfelelő nyomtatványok elkészítése révén, részben mert az üzleti élet szokásai ezt korántsem minden vonatkozásban engedik meg, részben pedig mert magát a kívánt szöveget már készen kapott nyomtatványok megfelelő rovataiba (például idegen országok vámnyilatkozat-formuláiba) kell begépelni.

A Flexowriter használata mellett viszont semmi akadálya annak, hogy *egyszeri* leírással az iroda akárhány, akár sok száz vagy sok ezer különféle nyelvű típusszöveg lyukszalagának birtokába jusson, s bármelyik „típus-levele” van szükség, csak befűzzék a gépbe a kívánt szalagot, amelynek nyomán azután

a Flexowriter pillanatok alatt leírja a szükséges szöveget és — nota bene — automatikusan megáll minden olyan helyen (ez külön bejelölhető a szalagon), ahol valami esetről-esetre változó címet, árat, tételt kell a kezelő gépirónőnek „sajátkezűleg” begépelnie.

Ez is igen egyszerű és hasznos technika, csak hogy itt megint csak nem a gép beszerzése, a gép szervizelése, általában az anyagi értelemben vett technika problémái állnak előtérben.

Először is ahhoz, hogy megállapítást nyerjen, vajjon érdemes-e ezt a rendszert egy vállalatnál bevezetni, adatfelvételt kell készíteni: *a*) a szóbanforgó levelező-részleg „időmérlegéről” (milyen a különböző nyelvű levelező és gépiró személyzet munkaidő-kihasználása, milyen „csúcsok” és „szakadékok” mutatkoznak a kapacitásterhelésben, mennyi átlagidőt vesz igénybe a különböző típusú munkák ellátása); *b*) hányféle és milyen terjedelmű típus-szöveg készül, milyen gyakorisággal; *c*) egyáltalán melyik nyelven milyen darabszámú és terjedelmű a levelezés, stb. Nyilvánvaló, hogy csakis ilyen adatok alapján lehet felelősen megállapítani, kifizetődik-e az adott helyen a Flexowriter-rendszer bevezetése, s hány ilyen mégiscsak devizaköltséges gép beszerzésére van szükség. Utána, ha már eldőlt a bevezetés kérdése, gondos tanulmányozással meg kell állapítani, miféle típus-szövegek szükségesek (és legalkalmasabbak) lyukszalagra vétel szempontjából. Meg kell határozni a lyukszalaghasználat célszerű szervezetét — pl. tárolási rendszerét, bizonyos számú használat után a lyukszalagok automatikus átmásolását stb. —, s mindezek közben még fel kell figyelni számos irodaszervezési problémára ill. racionalizálási lehetőségekre, ami az előzetes adatfelvételből kitűnik. A rendszer bevezetése tehát megint adatfelvételt és igazgatásszervezési szakemberek által végzett (sőt a rendszer bevezetése után periódikusan meg-megismételt) vizsgálatot igényel.

Külön is érdemes talán felhívni a figyelmet az irattári technika nagyarányú fejlődésére, amely éppen most kezd forradalmi változásokat létrehozni a gazdasági ügyvitel területén.

Megint csak nem beszélünk olyan „csodákról”, mint a Rekordak-rendszer meg más hasonlók, amelyek lehetővé teszik több millió oldalnyi iratnak egyetlen filmtekercsen való megörökítését, s azt, hogy ebből a sokmillió dokumentum-tömegeből a filmszalag peremén foto-optikailag bejelölt pont-indexrendszer nyomán bármilyen ismérv-kombináció szerinti iratokat másodpercek alatt automatikusan vissza lehessen keresni és ki lehessen másoltatni. Nem beszélünk arról sem, hogy vannak berendezések, amelyek lehetővé teszik, hogy egy ilyen Rekordak-központ közönséges telefonvonalon — egyszerű felhívásra — akárhány helyre „átképtáviratozza” a kívánt dokumentumot. Hagyjuk el a gépet, a gépszervizelőket és gépkezelőket — akiknek kiképzésére (szerényebb keretek között) azért persze hazai gazdasági ügyviteli vonatkozásban is gondolni kell —, s nézzük megint meg a dolgot a szervezeti oldalról.

A hivatali iratmegőrzés szabályait — azt, hogy egy irattárba helyezett aktát hány évig kell ott tartani, mikor következhet az első selejtezés, a levéltárba szállítás stb. — világszerte, hazánkban is, a történelmi régmúlt kancelláriáiban alakították ki, s ha azóta itt-ott változtatás történt rajtuk, az sem a tényleges irathasználati viszonyok operációkutatási elemzése alapján történt.

Nálunk például jelenleg az a helyzet, hogy becslés szerint az állami költségvetés néhány százalékának megfelelő, mindenesetre csak milliárdos nagyságrendben kifejezhető összeget költünk évente hivatali irattárolásra. Ráadásul az egyre növekvő hivatali irattárak általában a legköltségesebb, városközponti igazgatási és lakóépületek kubaturájából foglalnak le tetemes hányadot.

Ehhez még hozzátehetjük azt is, hogy az iratmegőrzésnek ez a rendszere jelentős részben illuzórius funkciókat tölt be, ti. *nem* őrzi meg az iratokat. Megfelelő — igen költséges és nálunk gyakorlatilag semmiféle hivatalban meg nem található — légkondicionálási, fény- és porvédelmi, tárolás-technikai stb. eljárások híján a közönséges tintával vagy írógépszalaggal fatartalmú papírra írott akták zöme az őrzési időnél sokkal rövidebb idő alatt olvashatatlanná válik vagy kibontáskor egyszerűen széttöredezik, szétporlad — nem is szólva arról, hogy közkeletű tapasztalat szerint a legtöbb hivatali irattárban a sokéves őrzési múltú akták jelentős hányada, ha történetesen szükség van rájuk, fellelhetetlen, mert átköltöztetések, átrendezések, átépítések stb. révén az eredeti mutatószámozás nagyrészt érvényét veszítette, ha ugyan a megfelelő mutatókönyvek maguk nem süllyedtek el valahol. Annyi bizonyos, hogy az iratmegőrzés hagyományos és eredetileg egészen másfajta mennyiségi és minőségi viszonyokra szabott rendszere manapság már rendkívül alacsony hatáskörrel működik.

Az operációkutatásnak egyik legfejlettebb szektora az ún. készlettartási vagy raktár-elmélet, amelynek alkalmazása egyébként jelenleg már semmiféle különösebb matematikai felkészültséget nem igényel — a gyakorlatilag előforduló paraméterek és változóértékek legtöbbször kézikönyvekben megtalálható táblázatok adják meg az optimális megoldásokat.

Ha például tudjuk — és mintavételes adatfelvétel alapján könnyen megtudhatjuk! — mi a valószínűsége annak, hogy egy adott aktatípus valamely tetszőleges darabját irattárba kerülés után 1 évvel, 2 évvel, 5 évvel stb. újra igénylik, akkor egészen sablonos számítás alapján (kész táblázatok igénybevételeivel) megállapíthatjuk, meddig „kifizetődő” a nagyon magas fajlagos költségű, hagyományos típusú helyszíni irattárosi iratmegőrzés, s mikor áll be például az az idő, amikor az adott aktatípust már érdemes „ládázni” és kiszállítani valamiféle sokkal olcsóbb megőrzést — és jobb megóvási feltételeket — biztosító, sok hivatal számára közös külterületi iratraktárba, mert még ha annak külön szakszemélyzete is van, amelynél bármely ilyen régi akta

„le hívható”, a minimális „igénylési valószínűség” révén ez a megoldás tört részébe kerül a hagyományos típusú helyszíni iratmegőrzésnek.

Az iratmegőrzés ilyen operációkutatási alapon való átszervezése külföldön rendkívül gyorsan terjed, s hovatovább standard eljárássá válik — akár mikrofotográfiai dokumentációs eljárások alkalmazásával (ill. alkalmazási feltételeinek gazdaságossági vizsgálatával) kapcsolatosan, akár anélkül. A megtakarítások óriásiak, s ráadásul a tényleg utólag igényelt iratok előteremtése sokkal biztonságosabbá (és meglepő módon: gyorsabbá) válik.

Persze egy ilyen korszerűsített hivatali iratmegőrzési rendszer bevezetéséhez megint csak adatfelvétel és adatelemzés szükséges. Csakhogy ugyanezek az adatfelvevők és adatelemzők kellenek ahhoz is, hogy bármely üzemnél vagy vállalatnál, amely ezres vagy tízezres nagyságrendű fajta-számban készletez ill. tart raktáron különféle anyagokat, vegyszereket, alkatrészeket stb., be lehessen vezetni a fogyási sebességek és utánpótlási idők megfigyelésére alapozott optimális készlettartást, amely teljesen általános tapasztalat szerint még a legjobb gyakorlati érzéken és legnagyobb helyi tapasztalatokon alapuló „intuitív” készletezési ill. utánrendelési praxissal szemben is 30—40%-kal csökkenteni tudja a raktárban lekötött eszközmennyiséget a kiszolgálási biztonság egyidejű jelentős fokozása mellett. Ha meggondoljuk, hogy hazánkban hány üzem és vállalat van, amely ezres vagy tízezres nagyságrendű fajta-számban tart készleteket, akkor nyilvánvaló, hogy pusztán a készlettartási technika korszerű vívmányainak bevezetése igen jelentős állandó szakemberszükségletet teremt, hiszen minden ilyen adatfelvétel és adatelemzés periodikus megismétlésre szorul, sőt még a különböző munkahelyeknek a megfelelő készletezési és utánrendelési táblázatokkal való ellátása is el nem hanyagolható szakszemélyzetet igényel.

Az ügyviteli technika fejlesztésében és az új — gépi vagy nem gépi jellegű — ügyviteli technikáknak a gazdasági ügyvitelbe való bevezetésében pillanatnyilag kétségkívül az Egyesült Államok állnak vezető helyen. Nagyságrendi tájékozódás végett érdemes megjegyezni, hogy 1965-re vonatkozó becslések szerint a korszerű ügyviteli technikák (gépi és nem gépi technikák) kidolgozásával, bevezetésével, alkalmazásával, szervizelésével kapcsolatos munkálatokat végző szakszemélyzet (tervezők, szervezők, programozók, konzultánsok, adatelemzők, felvételezők, stb.) létszáma az Egyesült Államok tisztviselői össz-létszámának (a „clerikal workforce”-nak) mintegy 2,2—2,5%-át, az ebben a szektorban foglalkoztatott nem-kvalifikált személyzet pedig a tisztviselői össz-létszám mintegy 0,6—0,8%-át tette ki. Úgy vélik, hogy 1970-re mindkét százalékarány körülbelül megduplázódik.

Bármilyen csökkentett aránnyal is vetítjük át ezeket a százalékos adatokat hazai ügyviteli technikánk 1980-ig terjedő távlati fejlődési prognózisába, mindenesetre csupán ebben a szektorban sokezer főnyi szakember-szükséglet adódik.

Dehát felvetődhetik — nem is jogtalanul — a kérdés, vajon hol és milyen formában fizetődik ki gazdaságilag ez a fajta hatalmas új technikai apparátus — az apparátusba most már gépet, szakembert és segéderőt egyaránt beleértve. Hol van nálunk ez iránt *szükséglet*?

A kérdést komolyan kell venni, s több oldalról kell megválaszolni.

Kezdjük azon, hogy a gazdasági ügyvitel — mint általában minden hivatali munka — információk felvételén, feldolgozásán és továbbításán alapszik. Bármely hivatali üzem olyan mechanizmusként fogható fel, amelynek „bemenetébe” információkat (írásbeli és szóbeli előterjesztéseket, kérvényeket, jelentéseket, felsőbb utasításokat, hivatalos kiadványokban megjelenő jogszabályokat stb.) táplálnak be, s amelynek „kimenetéből” megintcsak információk (utasítások, intézkedések, rendelkezések, jelentések stb.) lépnek ki. Ha az információk felvételét; feldolgozását és továbbítását az információátvitel (transzfer) gyűjtőfogalma alá vonjuk, akkor azt mondhatjuk, hogy a gazdasági ügyvitel egész apparátusa egy információ-átviteli hálózatot alkot. A gazdasági ügyvitel technikai *átviteli* technikák. (Hangsúlyozzuk: az „átvitel”-be, a „transzfer”-be a feldolgozási műveleteket is beleértjük, amelyek lényegileg megváltoztatott alakban való továbbítást eredményeznek.)

Mármost az átviteli, illetve teljes általánosságban a kommunikációs (közlési és közlekedési) technikák történeti fejlődési sajátossága az, hogy a kommunikációs csatornák átviteli kapacitásának növekedése *önmagábanvéve* új társadalmi kommunikációs szükségletek forrásává válik. Ha visszahelyezzük magunkat Petőfi korába és felvetjük a kérdést, miféle szükséglet indokolta az első pest—váci vasútvonal megépítését, vagyis azt, hogy egésznapos szekerezés helyett két óra alatt lehessen Pestről Vácra eljutni, semmiféle olyan tényezőre nem tudunk rámutatni a múlt század negyvenes éveinek hazai gazdasági életében, amely akár csak töredékesen magyarázatát adná a vasúthálózat később bekövetkezett fejlődésének. Éppen a vasúthálózat fokozatos kiépülése váltotta ki és hatványozta fel azt a forgalmi szükségletet, amelyet a vasúti közlekedés volt hivatva kielégíteni, s amely addig ilyen formában egyszerűen nem létezett. Pontosan ugyanez a helyzet a távíróval, a telefonnal, a telexgéppel, az elektronikus számológéppel, de éppúgy az operációkutatás technikáival, stb. Ez egyben óvatosságra int bennünket minden olyan kísérlettel szemben, hogy a hagyományos gazdasági ügyviteli technikák alkalmazásában bármilyen nagy tapasztalattal rendelkező ügyintézők közti „közvéleménykutatásra” alapozva próbáljuk felmérni az új gazdasági ügyviteli technikák iránt várható távlati „szükséglet” alakulását. (A helyzet ebben a vonatkozásban azt az autóközlekedés gyermekkorából ránkmaradt anekdotát idézi fel bennünk, amely szerint az autóügynök úgy igyekszik rábeszélni ügyfelét a gépkocsi-vásárlásra, hogy azt mondja: „Uram, ha megveszi ezt az autót, s reggel hatkor odaül a kormányához, beindítja a motort, akkor nyolckor már Gyöngyösön lehet.” Mire az ügyfél válasza: „Na jó, de mit keresek én reggel nyolckor Gyöngyösön?”)

De még egész más oldalról is megvilágíthatjuk az új gazdasági ügyviteli technikák iránti szükséglet alakulásának kérdését. Rendkívül gyakran hallani azt az érvet, hogy ezek az új technikák — mindig gépi és nem gépi technikákra egyaránt gondolunk! — lényegében csak olyan adatokat és eljárási programokat produkálnak (sok pénzért, sok szakember igénybevételével, sok tizedesnyi szabotossággal), amelyeket „emberemlékezet óta” minden gazdasági vezető vagy ügyintéző pusztán tapasztalatára, rutinjára és érzékére támaszkodva „magától is tudott” s bőségesen fel is használt.

Ebben az érven van is valami igazság, csak hogy amit ez az érvelés teljesen figyelmen kívül hagy, az a gazdasági ügyvitel dimenzióinak időközben bekövetkezett megváltozása. A nagyüzemi ételkészítési technika a maga hőmérséklet-regulációs és fordulatszám-szabályozásos üstjeivel, automata-mérleges adagolóival, bonyolult konyhatechnológiai receptúrájával általában nem produkál jobb ételeket — sőt még olyanokat is alig —, mint amit bármely régi háziasszony pusztán tapasztalatára, rutinjára és érzékére támaszkodva főzni tudott. Ámde mire használható ez a háziasszonyi tapasztalat, rutin és érzék, egyáltalán az egész hagyományos receptúra, ha nem öt-hat emberre, hanem több ezerre kell főzni? Mi felel meg a megszokott „csipetnyi só”-nak egy 2000 literes üst esetében? Milyen érzék mondja meg, hogy meddig és milyen lángon és miféle kavargatással kell főzni pár mázsa babot, hogy mind megpuhuljon, de szét ne főjön és oda se kapjon?

Tény és való, hogy az új gazdasági ügyviteli technikák alkalmazásának hasznossága — és ennek következtében várható ill. kívánatos elterjedése — csak *részben* határozható meg olyan *közvetlen* gazdasági értékekkel, mint a raktárkészletben lekötött anyagi eszközök csökkenéséből adódó kamatnyereség (pl. a készlettartás korszerű optimalizálásánál). Igen sok esetben új, eddig *fenn nem állott szükségletek* fedezéséből, vagy pedig eddig észre sem vett „*elmaradt hasznok*” realizálásából, esetleg pedig a gazdasági vezetés és ügyvitel *minőségének* megjavulásából adódik a szóbanforgó új technikák igazi értéke.

McDonough — az egyik általunk korábban idézett kézikönyv szerzője — a következő öt tipikus „hasznot” emeli ki a gazdasági ügyvitel új technikáinak alkalmazásával kapcsolatban:

1. Ezek az új technikák lehetségessé teszik, hogy a gazdasági vezető vagy ügyintéző *hamarabb* jusson a kellő információk birtokába, s így idejében elháríthatson olyan károsodásokat, vagy idejében kihasználhasson olyan nyereség-lehetőségeket, amilyenekről hagyományos technikák alkalmazása esetén csak késve értesülhetne.

2. Ezek az új technikák lehetségessé teszik, hogy a gazdasági vezető vagy ügyintéző *átfogóbb adatgyűjtésen alapuló s egyben a mindenkori konkrét döntési szükségleteknek megfelelően rendszerezett, összegezett és tömörített információs anyag* birtokában olyan méretű problémákkal is meg tudjon birkózni, amelyek hagyományos technikák alkalmazásával kezelhetetlenek volnának.

3. Ezek az új technikák lehetségessé teszik, hogy a gazdasági vezető vagy ügyintéző olyan döntéseket hozhasson, olyan beavatkozásokat hajthasson végre, amelyekre

hagyományos technikák alkalmazása esetén egyszerűen azért nincs módja, mert ezek nem nyújtanak (vagy nem idejében nyújtanak) információt az efajta döntések és beavatkozások *alkalmairól*.

4. Ezek az új technikák lehetségessé teszik, hogy számos esetben jobb eredményt biztosító *elemzésre alapozott döntésekkel lehessen helyettesíteni a belátásra (érzésekre, intuíciónra) alapozott döntéseket*.

5. Ezek az új technikák lehetségessé teszik, hogy a megfelelő vezetői vagy ügyintézői belátást, érzéket, intuíción — ami mindenkor „hiánycikk” — a megfelelően kidolgozott műveleti programok útján is megoldható alacsony szintű döntési feladatok helyett magas szintű problémák megoldására lehessen koncentrálni.

Végeredményben a gazdasági-ügyviteli technika korszerű fejlődése olyan irányban halad, hogy hazai viszonyok között tíz-tizenöt éves távlatban semmiképpen sem számolhatunk valamilyen „telítődési folyamat” bekövetkeztével, vagyis azzal, hogy az évek folyamán az új technikák iránti szükséglet s az új technikák bevezetésében és alkalmazásában jártas szakemberek iránti szükséglet fokozatosan csökkenni fog. A minden új technikai vívmány elterjedésére jellemző elnyújtott S-görbének jelenleg még az *alsó* szárán járunk — ott, ahol a kezdeti „közegellenállás” leküzdése után felfelé rugaszkodik.

A gazdasági irányítás új rendszerének bevezetése egyébként minden ponton *megnöveli* a gazdasági ügyvitel információ-feldolgozási igényeit. Ebben az irányban hat — többek között — a vállalati önállóság fokozása, a vállalatvezetés kockázat ösztönzése, a „piaci mechanizmusok” beiktatása (és ezeknek gazdaságpolitikai kontrollja), a bérezés differenciálása, stb. S ez egy okkal több, amiért az itt tárgyalt technikákkal kapcsolatos szakember-szükséglet meghatározása nem indulhat ki a jelenlegi, azaz a gazdasági irányítás új rendszerének bevezetése előtti helyzetből.

A TUDOMÁNYOS KUTATÁSOK ÁLLAMI IRÁNYÍTÁSÁNAK SZERVEZETE ÉS ESZKÖZEI A TÖKÉS ÁLLAMOKBAN

LÓRINCZ LAJOS

I.

Közel másfél évszázad telt el azóta, hogy a tudomány fejlődését akadályozó feudális kötöttségek, egyházi üldözések felszámolásának befejező mozzanataként a polgári államok ünnepélyesen alkotmányba foglalták a tudomány szabadságát. A kezdetben csupán jogbiztonságot ígérő alapelv a fejlődés későbbi szakaszában a polgári államok tudományos politikájának kifejezőjévé vált. Csaknem a századfordulóig — egyes államokban az első, sőt egészen a második világháborúig — a tudomány-szabadságra hivatkozva utasította el magától a tudományos élet — felügyeleti jogkörön túlmenő — irányítását és ellenőrzését, de még inkább a fejlesztésében való résztvállalási köteleességét a polgári állam s ugyancsak ezen a jogcímen tartottak igényt a különböző tudós társaságok, akadémiák a tudományos kutatások pártfogolásának kizárólagos felhatalmazotti szerepkörére.

Ha a fentebb rajzolt kép általában igaz is, de nem teljesen pontos. Az igazság kedvéért ki kell egészítenünk azzal, hogyha közvetlenül nem is, de *közvetve* szinte kezdettől fogva kénytelen volt a polgári állam a tudományos kutatások finanszírozásában résztvállalni. Az egyetemek és más közhasznú intézmények nagy százalékának (meteorológiai, közegészségügyi intézetek) létesítéséről és fenntartásáról kezdettől fogva a polgári állam gondoskodott, s igaz ugyan, hogy ezeknek az intézményeknek fő tevékenységi köre elsősorban az oktatás, vagy különböző más szolgáltatások ellátása volt, de emellett tudományos kutatásokat is végeztek, sőt, ami az egyetemeket illeti, a tudományos munka végzésének legfontosabb bázisaként tekinthetők. Az első világháborúig bezáróan azonban a polgári államok a kutatások támogatását anyagilag vissza nem térülő, legfeljebb csak az általános emberi ismereteket gazdagító, kényszerű befektetésként kezelték, s a tudományos kutatásokat legfeljebb más, államilag dotált, társadalmi szempontból hasznosabbnak vélt tevékenység kiegészítéseként fogadták el. Napjainkban ezzel szemben a tudományos és műszaki kutatásokat nemcsak mint a gazdasági élet, a termelés s a hadipotenciál szempontjából nélkülözhetetlen társadalmi tevékenységet, hanem mint a legjobban kamatozó beruházásokat tudatosan és közvetlenül finanszírozzák és támogatják.

A két világháború között a tudományos kutatások szervezettségében már felfedezhetők a korábbi korszakhoz képest új elemek. Mindenekelőtt létrejönnek az egyetemektől független kutatóközpontok. (Max Planck laboratórium Németországban, a Bellevue laboratóriumi központ Franciaországban). Néhány országban kísérletet tesznek országos koordinációs központ kialakítására (Department of Scientific and Industrial Research — Angliában, az Office National de Recherche Industrielle, majd a Caisse des Sciences — Franciaországban) s ami az ipari kutatásokat illeti, Európa-szerte szerveznek kutatási társulásokat. Ezzel együtt a második világháború előtti egész időszak mégis a tudomány szervezésének, koncentráltságának, irányításának, nagyüzemi művelésének csupán *előtörténetét* képezi. Akár a tudományos kutatáshoz és a műszaki fejlesztésre fordított kiadások összegét, akár a kutatók számának alakulását, vagy a tudományos eredmények számszerű növekedését tekintjük át, azt tapasztalhatjuk, hogy a fejlődés rendkívül nagy mértékben meggyorsult. A tudomány fejlődésének az a nemrég felismert s meglepő törvénye, hogy személyi és dologi volumene tizenötévenként megduplázódik azt jelenti, hogy az összes eddigi tudósnek közel 90%-a korunkban él és dolgozik, a tudományos kutatások az 1660 évinek milliószorosát, de még az 1860 évinek is százszorosát teszik ki.¹ A tudományos kutatásokra és fejlesztésre fordított kiadások is mértani arányban növekednek. Míg 1930-ban az Amerikai Egyesült Államok pl. csak 166 millió dollárt, vagyis a bruttó nemzeti termelés 0,20%-át fordította tudományos kutatásokra², addig az 1963/64 költségvetési évben kb. 16 milliárd dollárt, a nemzeti termelés kb. 3%-át. Igaz ugyan, hogy a tudományos kutatásokra és a műszaki fejlesztésre fordított kiadások összege a többi tőkés államban messze alatta van az amerikaiaknak, de mindegyik ország — nyugodtan alkalmazhatjuk ezt a jelzőt is — kétségbeesett erőfeszítéseket tesz, hogy legalább a növekedés ütemét tekintve lépést tartson az Egyesült Államokkal.

Az ötvenes évek végétől kezdve a polgári államok *tudományirányítási mechanizmusa* is gyökeresen megváltozott. A kormányok egyre nagyobb szerepet játszanak az országos tudománypolitika kialakításában s kiépítik e politika kidolgozásához és végrehajtásához szükséges szervek *országos* rendszerét. A szocialista országok tudományirányítási struktúrája, amely korábban — a Szovjetunióban 1938-ra, a népi demokratikus országokban 1950/51-re — alakult ki, több vonatkozásban lényegesen különbözik a polgári államokétól. A különbség nem is annyira a szervezeti formák eltérőségében — bár ezen a téren is megállapítható — hanem az irányítás eszközeiben mutatkozik. A polgári állam a tudományos intézmények zömével szemben nem léphet fel tulajdonosként s a tulajdonosi jogosítványok hiánya a polgári államot megfosztja egy sor jelentős — a szocialista államokban hatékonyan alkalmazott — köz-

¹ Something New from Afrika, New Statesman 1964. aug. 21. 236 p.

² KIDD, Charles, V.: Americal Universities and Federal Research, Cambridge, 1959. 272 p.

vetlen irányítási eszköztől. Annál nagyobb mértékben határozza meg azonban a tudományos kutatások szervezeti formáit, mint *hatóság*, s a kutatások irányát konkrétan mint *megrendelő* befolyásolja. Ezen a téren különösen az elmúlt 6—8 év eseményeinek a tanulmányozása a jelentős. A szocialista könyvtermékek tájékoztatásai a tőkés államok tudományirányítási szervezetéről éppen azért elavultak, mert a legutóbbi évek változásait figyelmen kívül hagyták. Még a legújabb időkben megjelent könyvek³ is az egy-másfél évtized előtti helyzetet ismertetik mai állapotként. Ezt a lényegében mindegyik polgári államban meghaladott állapotot azzal jellemzik, hogy hiányzik a tudományos kutatások egész országot átfogó irányítása s hogy a tulajdonviszonyok adott helyzetéből fakadóan ez nem is lehetséges. E munkák zöme a tudomány és a technika fejlődésére vonatkozó polgári *elméletek*, filozófiai koncepciók bírálataira szorítkozik s nem igen található olyan mű, amely részletesen feltárná a tudomány és a technika fejlődésének a polgári társadalom és állam szerkezetében előidézett tényleges hatását.⁴ S bár továbbra is alapvetően igaz az a megállapítás, hogy a kutató laboratóriumok, tudományos intézmények nagy része a tőkés államokban magántulajdonban van, ebben a körben is fel kell hívunk a figyelmet két újabb fejleményre. Az egyik az, hogy egyre növekszik az *állami kutatóintézetek* száma.⁵ Az utóbbi évtizedben — főként a magfizikai, s általában a fizikai és kémiai kutatások céljaira, de az orvosi, klinikai kutatások fejlesztése érdekében is a legfejlettebb polgári államok nagy kutatási központokat létesítettek. Ezzel együtt olyan koncepció alakult ki, vagy van kialakulóban — de ilyenirányú spontán gyakorlat minden polgári államban megfigyelhető — hogy az alapkutatások állami intézményekben, az alkalmazott kutatások és a fejlesztések magánintézményekben koncentrálnak. Ennek okát abban jelölhetjük meg, hogy alapkutatásokat — bár jelentőségüket általában elismeri — a magántőke nem szívesen végeztet, mivel a várható költségalakulás nehezen becsülhető fel s a rövid időn belül felhasználható, hasznot hajtó tudományos eredmény sikeressége is kétséges. A másik újabb jelenség az ún. *kényszer-társuláson alapuló kutatási intézmények* elterjedése.

³ RACKOV, P. A. Nauka i obszesztyvennij progress, Moszkva 1963.

JU. M. SEJNIN Nauka i militarizm v Sz. S. A. Moszkva, 1963. SZAKASITS György: Ipari kutatás és fejlesztés, Budapest 1962. (Szakasits D. György újabb könyvében — A tudományos kutatás szerepe a gazdasági fejlődésben, Akadémiai Kiadó, Bp. 1965. — már azt írja, hogy szinte valamennyi tőkés ország felismerte, hogy a tudományos kutatómunka ma már nem lehet meg hatékony tervszerű irányítás nélkül. (42. p.)

⁴ Az Akadémiai Könyvtár szerkesztésében megjelenő *Tájékoztató* ezzel szemben számos összeállítást közöl erről a kérdéstről, ezeket a megfelelő helyen fel is használták.

⁵ Az állami és magántulajdonban levő kutatási intézmények, valamint az ezekben foglalkoztatott személyzet aránya változó. 1960-ban az Egyesült Államokban a tudományos munkarőnek 11%-a dolgozott a szövetségi kormány tudományos intézményeiben; (National Science Foundation, 13. th Annual report 1965. Washington, 374 p.); Nagybritanniában 1952-ben állami tudományos intézmények végzik az összes kutatásoknak több mint 35%-át s az arány állandóan az állami intézmények javára változik — 1955/56 — 29,4 %, 1961/62 — 34%. (PIGANIOL P. et VILLECOURT L. Pour une politique scientifique, Paris, 1963 — 251 p.)

Az ilyen formájú kutatási intézmények létrehozását az tette szükségessé, hogy a kisebb vállalatok és üzemek korlátozott anyagi eszközök miatt képtelenek kutató laboratóriumot fenntartani, képtelenek megbízást adni más kutatási intézményeknek meghatározott tudományos feladat elvégzésére. Ennek folytán termékeik elmaradnak a nemzetközi színvonaltól, ami — különösen kisebb országok esetében — komoly export nehézségeket okozhat. Ez a szervezési forma Franciaországban, Nyugatnémetországban és Angliában is megtalálható — az Egyesült Államokban nem — de különösen a kisebb országok számára jelentős. Belgiumban pl. a vállalatok 98%-a kicsi vagy közepes vállalat, ahol tudományos kutatást nem végeznek. Az állam ezért 12 olyan magántársaságot (associations privées sans but lucratif) létesített, amelynek az adott ipari szektorba tartozó összes, több mint 50 főt foglalkoztató üzem *kötelezően* tagja.⁶ A társaságok olyan kutatási munkát végeznek vagy végeztetnek, amelyek eredményei az egész ipari szektort érdeklik s így az egyes vállalatok viszonylag olcsón (a tagsági díj maximuma nem haladhatja meg az üzemi jövedelem 1%-át) olyan ismeretekhez jutnak, amelyeket saját eszközeikből nem tudnának megszerezni. E társaságok tehát olyan magánszervek, amelyek *állami parancsra* alakultak meg vagy tudományos kutató intézmények létesítése vagy kutatások végeztetése céljából.

A továbbiakban a tőkés állam és a tudomány bonyolult, sokrétű viszonyát csak egy oldalról: az irányítási szervezet és az irányítási eszközök oldaláról vizsgáljuk. Nem térünk ki a kérdés filozófiai, szervezéstudományi vetületeinek elemzésére. Mivel azonban a tudomány megnövekedett társadalmi jelentősége a tőkés állam számára végső soron politikai kérdésként jelentkezik, nem mulasztjuk el a téma *államelméleti* vonatkozásait bemutatni.

II.

1. A polgári államok tudományirányítási *eszközeinek* vázolója előtt utalnunk kell arra, hogy a kutatások költségeit a fejlettebb államokban 60—80%-ban az állam fedezi. Ez a helyzet a polgári politikusok által is bevallottan nem céltudatos kormánypolitikával alakult ki. Rossz megfogalmazással azt is mondhatnánk, hogy a kormányok „belesodródtak” e szituációba s a meglehetősen spontán módon kialakult helyzet felmérése után vonták le csak — ekkor azonban már tudatosan — a megfelelő konzekvenciákat. Azok a tényezők, amelyek a polgári állam irányító szerepkörének megnövekedését eredményezték ezen a területen, általában azonosak azokkal, amelyek a fejlődés imperialista szakaszában a tőkés állam tevékenységének általános kiszélesítését idézték elő.

⁶ La politique scientifique et l'organisation de la recherche scientifique en Belgique, Unesco, 1965. 36 p. Hasonló intézményi forma ismeretes Olaszországban is. Italie. Rapports par pays. OCDE, Paris, 1964. 19 p.

Különösen a katonai kutatások növekedése, a megnövekedett úrkutatási- és egészségügyi programok teljesítése, a Szovjetunióval folytatott műszaki-technikai verseny kényszerítette arra a polgári államokat — legalábbis a legfejlettebb polgári államokat —, hogy átvállalják az olyan kutatások költségeit, amelyek vagy meghaladják a nem állami jellegű intézmények anyagi lehetőségeit, vagy ahol a magántőke egyáltalán nem akar kutatásokat végezni — pl. országúti közlekedés, meteorológiai szolgálat, közegészségügy, vízellátás, — mivel a kínálkozó profitlehetőségek jelentéktelenek.⁷

A tőkés állam a tudományos élet irányításában kettős szerepkörben működik közre. A magántulajdonban levő kutató intézmények munkáját főként és elsősorban mint megrendelő, mint vevő befolyásolja, de mint a politikai hatalom szerve közjogi jogosítványait is felhasználja elképzeléseinek érvényesítésére. Szerepének e kettősségéből következően a tudomány és a technika fejlesztésének irányítása során felhasznált eszközei is lényegében kétfélek: magán- és közjogi jellegűek. A *magánjogi természetűnek* nevezhető irányítási formák legjellegzetesebb típusa a *kutatási szerződések* elterjedésével alakult ki. A kutatási szerződések nagyméretű felhasználását a második világháború alatt az Egyesült államokban kezdték el,⁸ s napjainkban az Egyesült Államokban és Nagybritanniában a tudomány támogatására fordított összegeknek kb. 80%-a kutatási szerződések formájában kerül felhasználásra.⁹ A szerződés megkötését az állam által hirdetett versenytárgyalás előzi meg, s a kitűzött tudományos feladat megoldására legkedvezőbb ajánlatokat kínáló tudományos intézménnyel, laboratóriummal kötik meg az illetékes állami szervek a szerződést. A kutatási szerződéssel az állam a kutatási kockázatot a tudományos intézményre hárítja át, amely a szerződésben vállalt feltételek mellett ezt átvállalja. Ezen túlmenően is még számos vonatkozásban előnyös a polgári állam számára a szerződéses forma. A jól felbontható és nem túl nagy időigényű kutatási célkitűzések realizálására a kutatási szerződés pl. kedvezőbb, mint külön költségvetési kerettel rendelkező kutató részlegek létesítése vagy fenntartása. Megkönnyíti a finanszírozott kutató tevékenység áttekintését és a napról-napra felmerülő, nagyon sokféle, előre nem látott, költségvetésileg és intézményesen nehezen betervezhető kutatási szükséglet ellátását.¹⁰ Kutatási szerződések egyaránt köthetők alap- alkalmazott kutatások végzésére, tartalmuk szükség szerint könnyen módosítható, a kívánsághoz jobban formálható, mint a merev adminisztratív utasítás.¹¹ Kedvező lehetőségeket biztosít a szerződés

⁷ WIESNER, Jerome B.: Federal research and development: policies and prospects. — American Psychologist, 1964. febr. 90—101 p.

⁸ DU BRIDGE, Lee A. Policy and the scientist. Foreign Affairs, 1963. 3. sz. 582 p.

⁹ Új kutatási szervezési módszerek a fejlett tőkés országokban. Tájékoztató, 1964. 1. sz. 15. p.

¹⁰ Deutsche Forschungsgemeinschaft: Aufgaben und Finanzierung, Wiesbaden, 1961. 15 p.

¹¹ GOLDMANN J.: Government contract research and development: Effect on planning and control of corporate research programs. — Research Management, 1963. 1. sz. 48 p.

a másik partnernek is, a szerződő kutató intézményeknek, egyetemi tanszékeknek is. Különösen jól látható ez a *vállalati* kutató intézmények, tehát az alkalmazott kutatások és méginkább a fejlesztést végző kutatóhelyek vonatkozásában. A kutatási feladat sikeres megoldása esetén a vállalatok új termékeket állíthatnak elő, új termelési eljárásokat alakíthatnak ki a szakképzett munkásokban beálló esetleges hiányt pótolhatják. A kutatás befejeztével a gépek és berendezések tulajdonjogát a vállalat könnyen megszerezheti, szükségállapot esetén anyaggazdálkodási és rendelési szempontból előnyös helyzetbe kerül, költségmentesen növelheti jövőbeli kapacitását, hozzájut egyébként nehezen hozzáférhető műszaki információkhoz, növekszik kereskedelmi hírneve.¹² Az egyetemek — tehát az alapkutatást végző kutatóhelyek — szintén jelentős előnyökhöz juthatnak kutatási szerződések révén. Olyan beruházásokat eszközölhetnek, kutatólétszámukat olyan mértékben növelhetik, amelyet egyébként nem tudnának megtenni. Előnyei mellett többé-kevésbé tisztán kirajzolódnak a kutatási szerződési rendszer *hátrányai* is. Mivel a kormány által megrendelt kutatások nem kereskedelmi, hanem főként hadi jellegűek, nagymértékben megnövekednek a biztonsági korlátozások. A visszamaradó gépi berendezés és felszerelés, valamint a kutatások eredményei nem teljes értékűek abban az értelemben, hogy a „polgári” piacon kevés hasznosítható belőlük. Nem lebecsülhető az a hátránya sem, hogy a szerződéses kutatási munkához alkalmazott tudományos személyzet a feladat befejeztével elég ritkán marad a vállalatnál. A jogi és szabaddalmi kérdések bonyolultak és ez számos vita forrása lehet. A profitráta ritkán emelkedik 6—7% fölé, mivel az ármegállapításnál érvényesíthető költségek mérvét az állam eléggé korlátozza. Ennél jóval súlyosabbak az egyetemek kifogásai a kutatási szerződésekkel szemben. A kutatási szerződések elsősorban a fizikai és biológiai tudományok fejlesztését segítik s mivel a kormány a pénzügyi támogatását szerződéseken keresztül nyújtja, a természettudomány más ágazatai és a társadalomtudományok háttérbe szorulnak.¹³ Az egyetemi vezetés tekintélye csökken, mivel a folyósított összegek felett nem rendelkezhet szabadon s ezen kívül az oktató személyzet mindinkább tehernek érzi az oktatást, csupán kutatással akar foglalkozni. Mivel a kutatási szerződések háttérbe szorítják az alapkutatásokat, több országban keretek közé kívánják szorítani a kutató laboratóriumok szerződésvállalási jogát. Franciaországban pl. a Kutatók Szakszervezete olyan memorandumot fogadott el, amely javasolja, hogy a kutatási szerződések ne haladhassák meg a laboratóriumok rendes költségvetésének 20%-át.¹⁴

Ebben a körben kell megemlékeznünk az állami támogatás egy másik formájáról, amely főleg az egyetemi kutatásoknál elterjedt, az ún. *céltámoga-*

¹² Uott. 49—50 p.

¹³ Vö.: PIGANIOU P. et VILLECOURT, L. Pour une politique scientifique, i. m. 55—56 p.

¹⁴ Les Syndicats de chercheurs adoptent un mémorandum. — Le Monde, 1965. ápr. 2. 8 p.

tásról. A kutatási szerződés és a céltámogatás között jogilag lényeges különbség van. A kutatási szerződés révén a kutatást megrendelő szerv szabadon rendelkezik a kutatás eredményével, megtilthatja annak közlését, stb. Céltámogatás esetében viszont ilyen igénnyel nem léphet fel. A kutatási szerződés a megbízó által meghatározott kutatási feladat megoldásához szükséges anyagi fedezetet biztosítja, míg a céltámogatás bizonyos időre szóló *hozzájárulást* jelent olyan kutatómunka költségeihez, amely a céltámogatás folyósítása előtt is megkezdődhetett, utána is folytatódhat. A céltámogatással tehát nem valamely tudományos eredményt akar megszerezni a támogató fél, hanem csupán segítséget nyújt olyan irányú kutatáshoz, amely érdekeivel egybeesik.¹⁵

A kutatási szerződésen és a céltámogatáson kívül a tudományos kutatások irányának *befolyásolásához* a polgári állam más — bár korántsem ilyen jelentős — magánjogias eszközöket is felhasznál: egyszerű vevőként megvásárolja a már kész tudományos eredményt, az egyetemeknek rendszeres segítyt nyújt stb. Mindezekről természetesen el kell határolnunk a tudományos intézményekben folyó *konkrét* kutatások irányításának, befolyásolásának eszközeit. Ez utóbbi esetben ugyanis a *tudományos munka szervezésének* területére lépünk át, amely itt nem célunk. A probléma érzékeltetésére csak azt jelezzük, hogy a magántulajdonban levő tudományos kutatóintézmények irányítása, s a tőkés államokban a tudományos intézmények nagy többsége ilyen, a tulajdonos vagy tulajdonosok részéről a kutatásszervezés speciális elemeivel finomított általános üzemirányítás szabályainak, eljárásainak megfelelően történik. Mivel az ilyen típusú kutatóintézmények főleg az ipar és mezőgazdaság területén találhatók, ezek kezdetben többnyire részei voltak egy-egy nagy vállalatnak. Ma már azonban a nagy trösztök az ipari kutatólaboratóriumokat, megfelelő szakmai vezetéssel, önálló részvénytársaságokká szervezték s a kutatással foglalkozó önállósított vállalat a termelést végző vállalattal csak részvényein keresztül áll kapcsolatban.¹⁶ Az önállósított kutató vállalatok bérmunkában vállalnak kutatást az államtól és a magánosoktól egyaránt, s egyes részfeladatok kidolgozását alvállalkozóknak adnak ki. Az önálló „kutató üzemek” mellett természetesen olyan kutatólaboratóriumok is találhatók, amelyek a termelő üzemnek szervezetileg is részét alkotják.¹⁷

2. A polgári állam, mint hatalmi szerv is egyre nagyobb mértékben vállal részt a tudományos kutatások irányításában. Ebben a szerepkörében természetesen más eszközöket és formákat alkalmaz, mint az előbbieken. A *közjogias*

¹⁵ A tudományos kutatás költségáramainak nemzetközi alakulása. Tájékoztató a tud. kutatás tervezésének, igazgatásának és szervezésének nemzetközi irodalmáról. 1962. 3—4. sz. 24 p.

¹⁶ Új Kutatás szervezési módszerek a fejlett tőkés országokban. I. m. 16 p.

¹⁷ A kérdésnek ezt az oldalát számos munka elemzi. A rendelkezésünkre álló munkák közül különösen a következőkre hívjuk fel a figyelmet: *Organizacija naučnik uszledovenaj v promislenoszti Sz. S. A. Moszkva, 1962*; *Scientific Research: Its Administration and Organization, The American University Press, Washington, 1950*; *L'administration et l'organisation de la recherche. OECE, Paris, 1961.*

irányítás formák elnevezéssel összefogható eszközök a polgári államokban rendkívül változatosak, akár az irányítás tartalmi oldaláról, akár az irányító szervezet, organizmus oldaláról vesszük őket szemügyre. A „közjogi” irányítás kifejezést természetesen nem a szó szoros értelmében használjuk. Sokszor nem is lehet pontosan elhatárolni a magánjogi természetű irányítási formáktól, amelyek egyébként az állami elhatározás megvalósítási formáinak is felfoghatók. Egészen szorosan egybefonódik a két forma az állami tudományos intézményekkel szemben, ahol a tulajdonosi és hatósági irányítás együtt jelentkezik. Az esetek döntő többségében azonban mégis jól elkülöníthető az állami irányításnak az a formája, ahol az állam nem mint megrendelő, tehát a polgári jogi jogviszony egyik, a másik féllel egyenrangú partnerként lép fel, hanem mint közhatalom, amely akaratát, célkitűzéseit, külön e célból létrehozott szervezeten keresztül, általánosan kötelező rendelkezésekkel vagy egyedi döntésekkel érvényesíti. A közjogi irányítási formák közé soroljuk az állam *tudományszervező* tevékenységét is, ahol a fentiekől eltérően nem az állami akarat imperatív jellege dominál, hanem a kutatási feltételek megteremtésére, megjavítására irányuló rendezői kötelessége.

A polgári államok utóbbi időben megfogalmazott és ezen a téren legáltalánosabbnak nevezhető, az összes közjogiasnak nevezhető irányítási elemet összefoglaló, összegező célkitűzése az *országos tudománypolitika* kialakítása, meghatározása. A tudománypolitika fogalmáról és tartalmáról ma még nincs teljes egyetértés a polgári államok tudományos és szakfolyóirataiban, valamint a hivatalos megnyilatkozásokban. Az azonban kétségen kívül megállapítható, hogy a tudománypolitika két — szűkebb és tágabb — értelemben használatos. *Tágabb értelemben* azoknak a célkitűzéseknek s az e célkitűzéseket megvalósító eszközöknek összességét értik alatta, amellyel a gazdasági és társadalmi fejlődés a tudomány segítségével meggyorsítható.¹⁸ Ebben az értelemben tehát a tudomány társadalmi hasznosságának, alkalmazási lehetőségeinek s fejlődése társadalmi következményeinek országos méretű felmérését s a szükséges intézkedések meghozatalának kötelezettségét jelenti. Ilyen felfogásban azonban a tervgazdálkodásnak legfeljebb csak egyes elemeit felhasználó polgári államok egyike sem folytat egységes, tudatos tudománypolitikát, mivel ennek előfeltétele az egész társadalmi és gazdasági élet tervszerű fejlesztése problematikájának megoldása lenne. Ez azonban mégsem jelenti azt, hogy a polgári államok ne hoznának egymástól elszigetelt, eseti jellegű, a széles értelemben vett tudománypolitikába beilleszthető s azt végső soron — ha spontán módon is — kialakító intézkedéseket. Annak felismerésével pl., hogy az automatizálás nem csupán új foglalkoztatottsági struktúrát eredményez, hanem az oktatással szemben is speciális követelményeket támaszt, a polgári államok oktatási rendszerüket úgy igyekeznek átszervezni, hogy a későbbi szükségleteknek

¹⁸ La politique scientifique et l'organisation de la recherche scientifique en Belgique, i. m. 18 p.

mennyiségileg és minőségileg egyaránt megfelelő tudományos és technikai munkaerő állományt biztosítsanak.¹⁹ A tudomány és a fegyverkezés, valamint a gazdasági fejlődés közötti összefüggés közismert, de még az olyan távolinak tűnő területen is, mint a külpolitika, megfigyelhető a tudomány jelentkezése. Egyre több pl. a polgári államok külképviseleti hatóságainál a tudományos szakértők és attasék száma. Az amerikai külképvisleteken pl. 1963-ban 17 tudományos attasé volt beosztva, s hét ország francia nagykövetségén dolgozott 1964-ben ugyancsak tudományos attasé.²⁰ A *szűkebb értelemben vett tudománypolitika* tartalma egybeesik a kormány szervek tudományirányítási tevékenységének a polgári államok többségében egyenlőre még csak megfogalmazott s eszmeinek tekintett tartalmával. Ennek első elemét a *nyilvántartás, információ beszerzés* alkotja. A kormányzati feladatok másik csoportját a *tudományos kutatások* irányainak kijelölése, a tudományfejlesztés éves vagy hosszabb időtartamú tervének elkészítése teszi, s ez utóbbi magában foglalja a kutatások fontossági sorrendjének kijelölését is. Szorosan ehhez az elemhez kapcsolódik, de jelentőségénél fogva külön kezelik a tudományfejlesztésre szánt *anyagai eszközök* globális megállapításának s ennek tudományágankint való szétosztásának feladatát. A tudományirányítás legfontosabb elemeként számontartott *koordinálás* a felesleges kutatások kiküszöbölését, a hiányzó vagy fejletlen kutatási területek fejlesztését, a kutatások közötti egyensúlyt biztosítja. Utolsó elemként közigazgatási, *hatósági* tevékenység elnevezéssel azokat az állami aktusokat sorolják ide, amelyeket a tudományos és műszaki kutatás és irányítás szervezeti kereteit, ezek működési formáit, a már megállapított tervek végrehajtásának módozatait határozzák meg s a végrehajtás ellenőrzését segítik elő.²¹ Amint látható, a tudománypolitika szűkebb értelemben a tudományt helyezi középpontba, a tágabb felfogástól eltérően, ahol a tudomány a társadalmi, gazdasági élet egészének csupán egy faktoraként szerepel. A szűkebb értelemben felfogott tudománypolitika kialakításának már tervszerűbb, átgondoltabb módszereit fedezhetjük fel a fejlettebb tőkés országokban. A különbség az egyes országok között ebben a tekintetben azonban igen nagy. Azokban a polgári államokban, ahol a gazdasági élet fejlesztésére valamilyen átfogóbb terv készült (jóllehet ezek a tervek — főként a termelési eszközök magántulajdona miatt — más jellegűek, mint a szocialista államokban) ott — a gazdasági terv részeként — a tudományos kutatásra vonatkozó célkitűzések is szerepelnek. Franciaországban és Olaszországban (az előbbiben 1962—1965 között a IV., 1965—1969 években az V. terv, utóbbiban 1965—1969 között az I. terv részeként) viszonylag részletesen kidolgozott tervek készültek, ill. készülnek a tudomány fejlesztésére. A többi fejlettebb tőkés államban —

¹⁹ KING, Alexander: Une politique scientifique. — L'Observateur de l'OCDE, 1963, 2. sz. 19—22 p.

²⁰ Science gets foreign policy role. — Chemical and Engineering News, 1962. okt. 1. 31—32 p., ill. Le Monde, 1964. jún. 21. 21—22 p.

²¹ Vö.: PIGANOL P. et VILLECOURT L. i. m. 48. és köv. pp.

USA-ban, Angliában és a Német Szövetségi Köztársaságban — csupán egyes különálló tudományos programok készültek; pl. úrkutatási, rákkutatási stb., egységes, a tudomány minden ágazatát egyaránt átfogó kutatási fejlesztési program azonban még nem. Ennek kezdeti lépéseként értékelhetjük azt a tényt, hogy mindegyik ország készített pl. felmérést, leltárt a rendelkezésre álló tudományos intézményekről, munkaerőről, a tudományirányítás országos rendszeréről.²²

A tudománypolitikának nagyjából hasonló, csupán kisebb részletekben különböző, kettős felfogása tükröződik más tudományszervezési munkákban. Ezek szerint a tudománypolitikát egyrészt úgy kell értelmezni, mint azoknak az intézkedéseknek az összességét, amelynek a tudományos kutatások fejlődését, az emberi ismeretek bővülését hivatottak biztosítani. Itt tehát azokról a feladatokról van szó, amelyet a politikának kell megoldani a tudomány fejlődése érdekében, amit franciául „la politique pour la science” (angolul: policy for science) elnevezéssel jelölnek s amely nagyjából egybeesik a tudománypolitika előbb jelzett szűkebb felfogásával.

Ezzel szemben a tudománypolitika „la politique par la science” -ként is értelmezhető (angolul: science for policy), vagyis mint a tudomány által meghatározott politika, mint azoknak az intézkedéseknek az összessége, amellyel az adott állam gazdasági, kulturális és egyéb tevékenységének politikai vezetését a tudomány eredményeinek felhasználásával próbálják hatékonyabbá tenni.²³

A tudománypolitika utóbbi értelmezése körül kialakult polémia elemzésére a IV. fejezetben térünk vissza.

Számunkra jelenleg a tudománypolitikának előbbi (la politique pour la science) értelmezése érdekes, mivel ez adja a közjogias irányítási formák általános keretét. Egészen nagy általánosságban három elem köré csoportosíthatók az e körbe tartozó, kormányzati szervek által ellátott feladatok: a) a tudományos és műszaki kutatások irányítását és koordinálását végző központi szervek rendszerének kiépítése; b) a kutatások finanszírozása; c) a tudományos kutatók képzése.²⁴ Az irányító szervezet bemutatására nagy teret szentelünk a későbbiekben, e helyen a két utóbbi elemmel kapcsolatban jelentkező problémák vázolására szorítkozunk.

A tudományos kutatások *pénzügyi támogatásának* formáiról a kutatási szerződések tárgyalása során már szót ejtettünk. Már ott jeleztük, hogy a

²² Az Organisation de Cooperation et de Development Economiques (OCDE) kiadványsorozata: Rapport par pays sur l'organisation de la recherche scientifique országanként összefoglalva közli ezek eredményét.

²³ A tudománypolitikának ez a kettős értelmezése számos munkában megtalálható. MASSART, Lucien L'établissement des politiques scientifiques. — La recherche scientifique, L'État et la Société c. tanulmánykötetben, Paris, 1965. 171. és köv. pp; Science et Parlement (OCDE) Paris, 1965. 20 p. Az amerikai irodalomban az előbbi kettő mellett a „science in policy” értelmezés is elterjedt, vö.: États-Unis, Rapports par pays sur l'organisation de la recherche scientifique, Paris, 1965. 17 p.

²⁴ Vö.: PIGANOL P. et VILLECOURT L. i. m. 48. p.

probléma központi szinten a tudomány támogatására fordítható összegek nagyságrendjének meghatározásában, majd pedig az egyes tudományágak fejlesztésére való lebontásában jelentkezik elsődlegesen, vagyis költségvetési problémaként. Nem csekély jelentőségű természetesen a támogatás formáinak meghatározása sem. Az eddig vizsgált direkt támogatási formákon kívül ebben a körben külön ki kell emelni, azért is, mert nálunk alig-alig ismert, a kutatások indirekt támogatásának egyik legfontosabb formáját, a polgári államok *kutatási adópolitikáját*. A polgári államok általános adópolitikájáról egy mondatban csak annyit, hogy a második világháború előtti időszakhoz képest jelentős változáson ment keresztül. A háború előtti adókivetésre általában a neutralizmus jellemző, azaz tőkés állam a kivetett adókkal az állampolgárok tevékenységét és a magánvállalkozást semmilyen irányba nem akarta serkenteni vagy korlátozni (kivételek azért voltak: pl. az alkohol megadóztatásával a fogyasztás csökkenését kívánták elérni). A második világháború után ezzel szemben az adórendszer a kormánypolitika végrehajtásának egyik legfontosabb eszköze lett, amellyel a tőkés állam meghatározott irányba akarja befolyásolni a gazdasági és társadalmi tevékenységet. A tudományos kutatást támogató adóügyi rendelkezések általában kétfélék: *általánosak*, azaz a támogatás az adórendszer egészéből vagy nagyrészből következik, pl. a beruházásokat serkentő adópolitika kedvezővé teszi a tudományos jellegű beruházásokat is; *speciálisak*, azaz csak a tudományos kutatásokra vonatkoznak. Az utóbbiak közül csak egészen kevés található s igen érdekes, hogy általában ott, ahol a kutatás és fejlesztés körülményei egészében kedvezőtlenek. A haszon és jövedelem adóknál az általános szabályok alapján aszerint alakul a kedvezmények mértéke, hogy az ipari kutatás kurrens költségéről (honoráriumok, munkabérek, laboratóriumi működési költségek) van-e szó, vagy tőkeberuházásról. Előbbi esetben a fejlett nyugati államok többségében a kurrens költségeket levonják az adóköteles jövedelemből. Utóbbi esetben különböző engedmények serkentik a beruházásokat. Ilyenek az éves értékcsökkenési leírások, az ún. beindítási engedmények, vagyis amikor — különösen az épületekre fordított — beruházásnak az első években csak 40—60%-át számítják be az adóköteles jövedelembe, gyorsított értékcsökkenési leírás stb. Speciális szabályként említendő meg, hogy több országban a kutatóintézeteknek adott ajándékokat levonják az ajándékozó évi adóköteles jövedelméből.

Forgalmi adót tudományos kutató intézetek általában nem fizetnek. Vagy azért, mert az illető államban egyáltalán nincs forgalmiadó, vagy azért, mert a tudományos munkát szolgáltatásnak minősítik s mindenféle szolgáltatás mentes az adózástól. A vagyoni, bejegyzési és bélyegilletékek szabályai szintén kedvezőek a tudományos kutatásokra. Legtöbb polgári államban az önálló tudományos intézmény a kapott ajándék után nem fizet illetéket. A vámilletékek vonatkozásában az 1950. nov. 22-én kötött oktatási kulturális és tudományos anyagok behozataláról szóló, 14 állam által ratifikált nemzetközi

egyezmény érdemel említést, amely szerint a szerződésben felsorolt tudományos eszközök mentesek behozatali vámilleték fizetése alól.²⁵

A tudományos munkaerő képzésének problematikája az alapfokú oktatástól kezdve az egyetemi tanulmányok rendjének, az optimális hallgatói létszám meghatározásáig, mindenekelőtt az oktatási rendszer alapvető kérdéseit öleli fel. Ezen belül új felismerésként egyre szélesebb körben nyer kifejezést az a követelmény, hogy fokozott figyelmet kell fordítani a felnőttek oktatására, továbbképzésére s ezt tulajdonképpen folyamatossá, meg-nem szakadóvá kell tenni. Az úrkutatásban elért szovjet sikerek azt is nyilvánvalóvá tették, hogy az állam számára nem lehet közömbös a tudományos kutatók és mérnökök arányának alakulása sem az értelmiségi rétegen belül.²⁶

A nyugat-európai országokban a kutatók nagy százaléka állami szolgálatban dolgozik. A közszolgálati alkalmazottakra megállapított statutumok azonban nemcsak a kutatókra sérelmesek, hanem állami szempontból is hátrányosak, nem teszik lehetővé, hogy a kutatásokat megfelelő légkörben végezhesék. Ezért több országban — Belgiumban, Franciaországban — speciális *kutatói közszolgálati statutum* kidolgozásához kezdtek hozzá, amely különleges szabályokat tartalmaz majd az előléptetésekre, az illetményekre, a munkaviszony létesítésére, megszüntetésére, a munkaidőre, a munkavégzési kötelezettségre vonatkozóan.²⁷ (Nagybritannia közvetlenül a második világháború után szabályozta ezt a kérdést.)

A tudománypolitika fentebb ismertetett kettős értelmezésétől véleményünk szerint nem lehet elvitatni bizonyos elméleti és gyakorlati jelentőséget. Míg a „la science par la politique” értelmezésben elsősorban szervezési, irányítási, vezetési, tehát főként államigazgatási jellegű kérdések kerülnek előtérbe, addig a „la science pour la politique” felfogásban elsősorban államelméleti kérdések várnak megválaszolásra s eldöntésre. Az a véleményünk, hogy a szocialista államokban is felhasználható lenne a kérdés ilyen megközelítése. A szocialista országokban, hazánkban is, eddig a tudománypolitikáról főként mint a tudomány fejlesztésének a népgazdasági és társadalmi szükségleteknek megfelelő, a tudósok közreműködésével a párt és kormányzervek által kialakított stratégiáról esett szó. Sokkal elhanyagoltabb a kérdés másik oldalának az általánosságokon túlmenő *konkrét* felderítése, az, hogy a különböző politikai, gazdasági és kulturális döntések tudományos előkészítéséhez milyen szervezeti előfeltételek szükségesek. A kérdés ilyen értelemben való kezelésének jelentősége pedig alig vitatható. A szocialista társadalom azáltal minőségi-

²⁵ Lásd részletesen: J. Van Hoorn Jr.: Tax Treatment of Research and Development, OCDE, 1962.

²⁶ MESTENE EMMANUEL G.: Le nouveau départ, Prospective, 1965. januári 12. sz. 165 p.

²⁷ Ministers talk about science, OCDE, 1965. Paris. 38—39 p.

²⁸ SALOMON, J. J.: Science and foreign policy in Europe, — Teknisk-Vetenskepling Forsking, Stockholm. 1964. 96—101 p. idézi a Tudományszervezési Tájékoztató, 1965. 2. sz. 215 p.

leg magasabbrendű a megelőző társadalmi formációknál, hogy születésének pillanatától fogva közvetlenül felhasználja a marxista filozófia, az egyetlen tudományos világnézet, a marxista társadalom és természettudományok eredményeit. Olyan társadalmi forma, ahol a dolgozók érdekeit kifejező, a munkásosztály élcsapata által megfogalmazott politika a tudományokon alapszik s nem a napi események függvénye. A tudománnyal való állandó és szoros kapcsolat valamennyi állami és társadalmi szerv, irányító, termelő vagy szolgáltató, gazdasági vagy kulturális tevékenységet végző szerv számára a szocialista társadalom jellegéből fakadó szükségszerűség. Nem kétséges tehát, hogy nagyobb figyelmet kell fordítani azokra a kutatásokra, amelyek a kapcsolat további megerősítésének formáit és tartalmát tűzték ki célul feltárni. A gazdasági mechanizmus továbbfejlesztésében pl. a szocialista országokban nem csupán az a probléma, hogy a tudományos intézmények irányítása milyen keretek között történjék, hanem sokkal inkább az, hogy a tudomány eredményei hogyan kerüljenek minél gyorsabban, közvetlenül és állandó felhasználásra. Ehhez pedig nyilvánvalóan az eddigieknél jobban kiszélesített kutatási programmal kellene hozzákezdeni. Hogy csak egy-két feladatot említsünk: felül kellene vizsgálni a tanácsadó, véleményező szervek hálózatát minisztériumi szinten ahhoz, hogy megállapíthassuk: vajon nem éppen olyan bizottságok, tanácsok hiányoznak-e amelyeknek éppen az lenne a feladatuk, hogy tudományos tanácsokkal szolgáljanak. A bizottságok, tanácsok összetételének elemzése arra is fényt derítene, hogy a tagok azzal, hogy valamilyen szervet, intézményt képviselnek, nincsenek-e gátolva személyes véleményük szabad kifejtésében s nem lenne-e jobb személyes jogcímen kijelölni őket. Az sem teljesen tisztázott kérdés, hogy a bizottságok jogállása megfelelő-e s megfelelő szinten helyezkednek-e el. A folyamatos, naponként felmerülő s azonnali döntést igénylő kérdésekben — s ezek a gazdasági vezetésben gyakoriak — alig használhatók a tudományos bizottságok s ezért más lehetőségekkel is meg lehetne próbálkozni, a vezető mellé beosztott tudományos tanácsadóval például. A példálózó felsorolással csupán azt kívántuk érzékeltetni, hogy alapos felmérés, a szükségletek és a célkitűzések pontos ismeretében ki lehet s ki is kell dolgozni a tudományos eredmények közvetlenebb és hatékonyabb alkalmazásának kereteit a politikai, gazdasági és kulturális életben.

III.

1. A tudományirányítás központi kormányzati rendszere a polgári államokban két sajátosság kiemelésével válik jobban áttekinthetővé. Az egyik az, hogy a tudományirányítási szervezet képletesen szólva olyan képződmény, amely *több korszak szervezeti elemeinek egymásrarakódásával keletkezett*. A „képződményben” nyomokban megtalálhatók a tudomány fejlettsége szempontjából archaikusnak minősíthető elemek, középkori, múlt századi, századfordulói

és második világháború utáni rétegek. Az egyetemi kutatási rendszer, ennek irányítási szervezete több országban még magán viseli a középkor jeleit (kivéve Franciaországot, ahol Napoleon gyökeres reformokat vezetett be), a tudományos akadémiák a XVII, XVIII. és XIX. századot reprezentálják (bár — különösen az Amerikai Egyesült Államokban — számos olyan jel mutatkozik, ami arra mutat, hogy napjainkban is szerepet kívánnak játszani a tudomány irányításában). A miniszterelnökök és az oktatási minisztériumok tudományirányító hatásköre a századfordulótól a második világháborúig terjedő időszak sajátossága, s végül a kormányzati szervek mellett szervezett tudományos bizottságok rendszere, a tudományügyi és technikai minisztériumok a jelenlegi időszak kifejezői. Az uralkodó s egyben az egész rendszer mai képét adó réteg természetesen ez utóbbi.

A másik momentum az, hogy bár az egyes fejlett tőkés államok tudományirányítási rendszerében számos speciális vonás fedezhető fel, a tudományirányítási rendszer *egészét* véve az általános kép mégis nagyjából *azonosnak* mondható. Ez a megállapítás nem ment fel bennünket attól, hogy a szükséges differenciálást elvégezzük, de segít bennünket a legáltalánosabb és legjellemzőbb sajátosságok feltárásában. Többen francia, angol, amerikai és nyugatnémet tudományirányítási rendszerről, mint speciális, önálló karakterű rendszerekről beszélnek, s Belgium saját rendszerét olyannak minősítik, amelyben egyaránt fellelhetők az angol és francia rendszer egyes elemei s ilyen alapon a fentiekén túlmenően vegyes rendszerekről is beszélhetnénk. Anélkül, hogy vitatnók a tudományirányítás szervezetének ténylegesen meglévő sajátosságait az egyes államokban, az a véleményünk, hogy ezek egyre inkább másodlagos jelentőségűekké válnak. A kutatások megszervezésének szabályai, a megoldásra váró tudományos problémák, a kutatók törekvései azonosak minden országban, s ezért a tudományos élet irányításának formái is nagyjából azonosak, illetve pontosabban fogalmazva, egyre gyorsabban közelítenek egymáshoz. Emellett az is tény, hogy az az ország, mely a tudományra a legtöbbet fordítja, a legnagyobb tudományos kapacitással s a legnagyobb irányítási tapasztalattal rendelkezik, olyan iránytűvé válik, amelyet a többi ország bizonyos fokig követni kénytelen. A tudományirányítási rendszer a polgári államokban tehát főként nem úgy identifikálódik, hogy a különböző országok tapasztalatai kölcsönösen kicserélődnek — bár ez is megtörténik és ez is ebbe az irányba hat — hanem úgy, hogy az Egyesült Államok tudományirányítási módszereit s szervezetrendszerét a nyugateurópai államok egyre inkább átveszik és alkalmazzák és ezzel egyre inkább hasonlítanak az amerikai rendszerhez. A kutatási szerződések tömeges méretű alkalmazása, az állami szervek mellett szervezett tudományos bizottságok rendszere, a tudományos tanácsadói hálózat, kiépítése a különböző tudományos alapok létesítése — még akkor is, ha ezek gondolata, vagy kezdetleges formában megvalósult intézménye eredetileg Európából származott Amerikába — mind amerikai példa nyomán terjedt el a nyugati

polgári államokban. Szinte még azt az állítást is meg lehet kockáztatni, hogy az eltéréség is az Egyesült Államok hatására alakult ki. A tudományos minisztériumokat annak az elmaradásnak a leküzdésére hozták létre Angliában, Franciaországban, a Német Szövetségi Köztársaságban és Olaszországban, mely az Egyesült Államokkal szemben fennáll, amely hovatovább a gazdasági élet fejlődését veszélyezteti s ez az oka a nyugateurópai országokban ezen a téren megállapítható, viszonylag nagyobbfokú állami központosításnak is.

A tudományirányítási rendszer egyes területeken meglevő szervezeti *különbsége* a fejlettebb tőkés országokban az állami, alkotmányos rendszer eltéréségén nyugszik s nem a tudomány sajátos fejlődésének terméke. A prezidenciális köztársasági forma miatt épült ki az elnök köré a tudományirányítási központi szervezet az Amerikai Egyesült Államokban s a tartományok (länder) jelentős mérvű autonómiája miatt alkalmaz sajátos, a szövetségi köztársaság és a tartományok közös képviselőtét kifejező szervezeti megoldásokat a Német Szövetségi Köztársaság. Csak az V. Köztársaság állami rendszere teszi érthetővé a francia tudományirányítási rendszert, ahol a kormány és a miniszterelnök a többi országhoz képest jelentősebb szerepet játszik a nemzeti tudománypolitika kialakításában.

2. A tudományos élet irányításának terhe ma a végrehajtó szervek vállain nyugszik mindegyik polgári államban. Ennek a ténynek indokolása egyszerű és őszinte: a tudomány sokkal jelentősebbé vált annál, semhogy a kormányok továbbra is tudósok saját ügyének tekinthetnék irányítását és igazgatását. A kezdetben kényszerűségről vállalt feladat teljesítésének rövid időn belül számottevő előnyei mutatkoztak. A végrehajtószervek a tudományos és műszaki információk szinte kizárólagos birtokosaivá váltak s ezzel tovább erősítették hatalmi pozíciójukat.²⁹ Az azonban már kezdettől fogva tisztán látszott, hogy a tudomány irányításában a végrehajtószervek nem nélkülözhetik a tudósok és műszaki szakemberek közreműködését. Ezt a felismerést még az a vita sem homályosította el, amely a tudósok irányítói és szervezői készsége, rátermettsége körül bontakozott ki. Vajon elegendő-e egy adott tudományág akár valamennyi részletének tökéletes szakmai ismerete is ahhoz, hogy e tudományágazat területén folyó kutatásokat igazgatni, irányítani lehessen? Nem megfelelőbb-e ennek a feladatnak az ellátására egy jól kvalifikált igazgatási szakember, aki — bár nem ismeri az adott tudományterület szakmai kérdéseit — de rendet tud teremteni a nyilvántartások vezetésében, ismeri a hitelek megszerzésének legrövidebb útját, pontos és félre nem érthető rendelkezéseket tud kibocsátani, ért az egymással szemben álló felek nézeteltérésének kompromisszumos megoldásához?³⁰ Ilyen és ehhez hasonló kérdéseket vetett fel a vitatkozó egyik tábora. A másik tábor alkotó tudósok kérdései hasonlóan elgondolkoztatóak. Vajon nem tettek-e több ízben tanúsá-

²⁹ DUBARLE Dominique: La recherche scientifique et l'État. Prospective, 1965. 12. sz. 209 p.

got arról, hogy a tudományos eredmények politikai következményeinek felmérésében legalább annyi politikai érettséggel rendelkeznek, mint a hivatásos politikusok?³¹ Elképzelhetetlen-e, hogy a tudósok szervezési, igazgatási ismereteket is elsajátíthatnak? A vita még korántsem ért véget, s azt se lehetne határozottan állítani, hogy bármilyen egyöntetű eredmény lenne. Az USA-ban kormánytisztviselők töltik be azokat a vezető funkciókat, amelyek korábban tudósok részére voltak fenntartva,³² másutt a tudósok kerülnek fontos, eddig előlük elzárt pozíciókba. Az azonban kétségtelen, hogy bár a végső döntés-hozatal mindenütt politikai, állami szerv jogkörébe tartozik, ezek előkészítésében a tudósok vagy bizottságaik domináló szerepet játszanak.

A nem katonai kutatások irányítását végző *kormányzati szervek* bemutatása előtt utalnunk kell arra, hogy a tudományirányítás *horizontális struktúrájában* három fokozat különböztethető meg. A legalsó fokon helyezkednek el a *tudományos intézmények*, egységek. Egy-egy azonos kutatási területet (pl. mezőgazdasági kutatások, atomkutatások stb.) *konzultatív tanács* fog össze és képvisel, melynek feladata általában az, hogy beszeresse a szükséges információkat, megállapítsa a kutatási szektor programját, a kutatásokat koordinálja és elkészítse a szektor költségvetési javaslatát. A harmadik szint a tulajdonképpeni *kormányzati szint*, mely az előbb említett konzultatív tanácsok javaslatát alapján dönt az egyes kérdésekben.³³

Csupán a harmadik, kormányzati szint elemzésére szándékozunk nagyobb figyelmet fordítani s ennek kapcsán rögtön hangsúlyoznunk kell, hogy a tudományos kutatásokra vonatkozó s országos jelentőségű kérdésekben való *döntés* egyik országban sem egy szerv kizárólagos monopóliuma, az — az ügy természetete és jellege szerint — több szerv között oszlik meg. A formai döntést hozó szerveken kívül a tudományirányítás kormányzati szintű organizmusába tartoznak azok a tanácsok, ill. bizottságok is, amelyek a kutatások *politikai koordinálását* végzik annál is inkább, mert egyes kérdésekben közvetlenül dönthetnek; valamint az ügyek előkészítését végző s a végrehajtásban kiemelkedő szerepet játszó, általában a tudományos kutatások érdemi, *tartalmi koordinálását* ellátó szervek is. E vizsgálódásunk tárgyát alkotó három különböző típusú és feladatú szervtípusból összetevődő központi szervezetrendszer legjellemzőbb vonása tehát az, hogy a kormányzati döntést két szerv készíti elő: egy alapján véve politikai szempontokat mérlegelő, politikusokból s tudósokból összeállított bizottság s egy, alapvetően a tudomány szempontjait előtérbe helyező, a tudósok, kutatók elképzelését, javaslatát kifejező, összegező testület. Az ún. politikai koordinálását végző bizottságok a központi

³⁰ HATTERY, Lowell H.: *New Challenge in Administration. Scientific Research: its administration and organisation.* Washington, 1950. 4 p.

³¹ GILBIN, Robert: *American scientists and nuclear weapons policy.* Princeton University Press, 1962. 42—44. p.

³² *Ministers talk about science.* i. m. 40. p.

³³ MESSART, Lucien i. m. 174—76 p.

kormányzervek *tanácsadó szervei* s feladatuk általában a kormány tudományfejlesztésre vonatkozó akció-programjának kidolgozása. Ilyen típusú tanács konkrétan az USA-ban a President's Science Advisory Committee, Franciaországban a Comitée Consultatif de la Recherche Scientifique et Technique, a Német Szövetségi Köztársaságban a Wissenschaftsrat, Olaszországban a Consiglio Nazionale delle Ricerche. E tanácsok összetételüknél fogva arra is alkalmasak, hogy a tudományos, vagyis az érdemi koordináció eredményeit feldolgozzák, mérlegeljék és értékeljék s azokat saját véleményükkel kiegészítve a döntésre hivatott szervek felé továbbítsák. Ez a kettős jelleg teszi őket döntő fontosságúvá, teljes joggal állítható, hogy *kulcspozíciót* töltenek be a tudományirányítás rendszerében. Jelentőségüket bizonyítja, hogy többnyire közvetlenül a kormány vagy a végrehajtóhatalom vezetőjének vannak alárendelve, (pl. az Egyesült Államokban, Olaszországban, Dániában) sőt, az olasz CNR elnöke a kormány ülésén is részt vesz.³⁴ A francia és a belga tudományirányítási rendszerben az ún. miniszterközi bizottságnak alárendelten működnek, de még itt is számos lehetőség kínálkozik arra, hogy közvetlenül a kormányhoz, (vagy a kormány elnökéhez) forduljanak. Összetételük kialakításánál általánosan elfogadott szempont, hogy az egyetemi, állami kutatóintézeti és ipari kutatási érdeken, tehát a kormány és a magán érdekeken túl az alap, alkalmazott és műszaki kutatások speciális igényei is képviselve legyenek. Ezt Olaszországban és Dániában úgy érik el, hogy a bizottság létszámának meghatározott százalékig a tudósközösségek közvetlenül delegálják a tagokat, tehát bizonyos fokig kooperációs alapon szerveződnek meg. E két országban a bizottság létszáma ennek megfelelően elég nagy, Olaszországban pl. 140. A többi fejlettebb tőkés államban ezzel szemben meglehetősen szűkkörű — 10—18 tagból álló — bizottságokat alakítanak ki. A tagok megbízatása mindegyik országban meghatározott időre szól (2—4 év).

A folyamatos és érdemi *előkészítő munkát* és koordinációt felváltva végzik magán- és állami szervek. Előzőre a Deutsche Forschungs Gemeinschaft, utóbbira a Centre Nationale de la Recherche Scientifique s az angol oktatás- és tudományügyi minisztériumban szervezett tudományos tanácsok említhetők példaként. Tagjaik, bizottságaik révén rendszerint beépülnek a politikai koordinálást végző szervek bizottságaiba. Közvetlenül irányítanak tudományos intézményeket s rendszerint egyben dokumentációs központok is s így a tudományos kutatásokról, a kutatási szükségletekről a legszélesebb áttekintésük van. Szervezetileg általában nincsenek alárendelve a kormány tudományirányító akcióit kidolgozó testületnek.

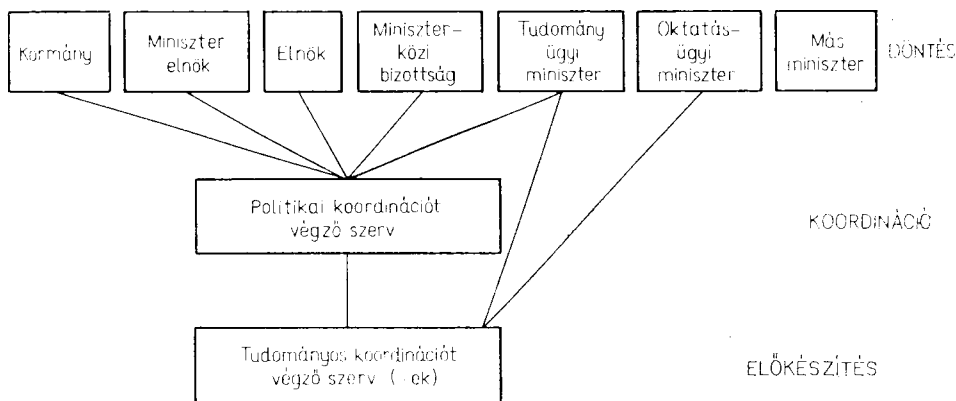
Ez utóbbi szervekkel kapcsolatban joggal merülhet fel a szocialista országok tudományirányítási rendszerét ismerők számára az a kérdés, hogy mi a *tudományos akadémiák szerepe* a polgári államok tudományirányítási mechanizmusában? A polgári államok többsége és a szocialista államok az országos

³⁴ Italie, Rapport par pays . . . . OCDE Paris. 1964. 13 p.

tudományos akadémiák szerepét a tudományirányítás rendszerében eltérő módon fogják fel. A szocialista országok gyakorlatában a tudományos akadémiák s tudományos kutatások meghatározott területein (általában az alapkutatások és a társadalomtudományok területén) központi szervként koordinálják és irányítják a kutató tevékenységet végző tudományos intézményeket s ezen felül jelentős szerepük van az országos tudománypolitika kialakításában, a kormányok szaktanácsadó javaslattevő szervei. A szocialista országok felfogása szerint tehát az országos akadémiák jelentőségét azzal lehet leginkább kifejezni, ha a tudományirányítás országos rendszerében egyik központi szervvé, hatósági jogkörrel felruházott szervvé teszik őket. A polgári államokban ezzel szemben (kivéve Svédországot s még egy-két kisebb országot) a tudományos akadémiáknak mindössze tudós-találkozók szervezésére, tudományos tájékoztatás nyújtására s tudományos díjak adományozására korlátozódik szerepük.

E — történelmi hagyományokon alapuló — szerepkört a polgári államokban azzal a koncepcióval igazolják, hogy a tudományos akadémiák csupán abban az esetben tölthetik be a „tudomány legfelsőbb bírósága” tisztségét, csak akkor tudnak az egyes vitatott kérdésekben elfogulatlan álláspontot elfoglalni, ha a kormányzati szervektől *teljesen függetlenek*. Ennek megfelelően az akadémiák szerepe a tudományirányítás országos rendszerében csak arra korlátozódik, hogy a kormányok vagy a parlamentek felkérésére az adott kérdésben véleményt nyilvánítsanak.³⁵ Az akadémia függetlenségét az Egyesült Államokban pl. úgy igyekeznek biztosítani, hogy Nemzeti Tudományos Akadémia még abban az esetben kaphat a kormánytól támogatást vagy díjazást, ha a kormány felkérésére s a kormány számára végez el valamilyen munkát. Az 1863. márc. 3-i törvény szerint az Akadémia nem kormányzati szerv, s így a Kongresszus nem szavazhat meg hitelt számára.³⁶

A tudományirányítás központi mechanizmusának általános sémája:

— = az alárendeltség vagylagos formái az egyes államokban.

³⁵ PIGANJOL, P. et. VILLECOURT, L. i. m. 144 p.

³⁶ États Unis, Rapports par pays, OCDE, Paris. 1963. 52 p.

3. A tudományt érintő kérdésekben *döntést* hozó országos szervekkel kapcsolatban mindenekelött azt kell kiemelnünk, hogy a tudományos tevékenység irányításáért való *felelősség* a végrehajtó hatalomra hárul. A felelősség azonban több, önálló hatáskörrel és feladatkörrel rendelkező szerv között oszlik meg. A *szervezeti hierarchia* alapján elkülöníthető és külön-külön vizsgálható, a kormány, mint miniszteri testület, a miniszterelnök, a miniszterközi bizottságok, a tudományügyi minisztériumok, az oktatásügyi s más minisztériumok tudományirányító szerepe. Az irányítás *tartalmi* oldalát tekintve beszélhetünk az alap- és alkalmazott kutatásokat irányító, tudományos tevékenység koordinációjában, a pénzügyi eszközök szétosztásában és a tudományos tervezésben döntő kormánysszervekről. Utóbbi csoportosításban általában felesleges a szerveket áttekinteni, mivel az előző kategorizálásban szereplő szervek valamelyike látja el a feladatokat is, néhány jellemző vonás megemlézése nélkül azonban úgy érezzük, nem tudnánk teljesen világos képet rajzolni a tőkés államok tudományirányítási rendszeréről.

Elsőként az említhető meg, hogy szervezetileg egyre *élesebben ketté válik az alap- és alkalmazott kutatások irányítása*. Angliában pl. a tudományügyi minisztérium a gazdája az alapkutatásoknak, s külön minisztériumot hoztak létre az alkalmazott és műszaki kutatások irányítására. Az Egyesült Államokban az Országos Tudományos Alap kapott felhatalmazást az alapkutatások támogatására és koordinálására, az alkalmazott kutatások irányítása több más szerv között oszlik meg. Franciaországban az Oktatásügyi Minisztériumok alárendelt Centre National de la Recherche Scientifique feladatkörébe tartozik az alapkutatások fejlesztéséről való gondoskodás. A tudományos kutatások szintenkénti elkülönítésében s más-más szervvel történő irányításában az a felismerés tükröződik, hogy az alap, alkalmazott és műszaki kutatások bármennyire is összefüggnek egymással, egyenként mégis számos olyan jellegzetességgel, specifikus vonással rendelkeznek, amit az irányító szervezet felépítésében és az irányítási eszközök különbségében kifejezésre kell juttatni.

Az anyagi eszközök megállapításával és szétosztásával kapcsolatban pedig az a feltűnő, hogy — legalábbis a legfejlettebb tőkés államokban — a pénzügyminisztériumoknak nagyon szűk keretek között van beavatkozási lehetőségük. Ezt az állapotot kivétel nélkül szerencsének tartják, mivel a pénzügyminisztérium legfőbb gondja mindegyik országban az, hogy hogyan lehetne a költségvetést csökkenteni s szinte száz százalékban biztos, hogy a csökkentést a tudományos kutatásokkal kezdené.³⁷

A végrehajtó hatalom élén az általunk vizsgált legjelentősebb polgári államokban a *kormányok*, illetve az Amerikai Egyesült Államokban az elnök áll. A kormányok tudományirányítási feladatköre egyetlen országban sincs jogszabályilag rögzítve. Elvileg mindazokban a kérdésekben dönthetnek, amelyek

³⁷ MESSART, Lucien i. m. 173 p.

nincsenek fenntartva a képviseleti, törvényhozó szerveknek. A tudományos vonatkozású döntések előkészítésében *miniszterközi tudományos bizottságok* működnek közre.³⁸ Az interminiszteriális tanácsok főfeladata a kormány tudományt érintő döntésének előkészítése s kidolgozása, a tudományfejlesztésre fordítható anyagi eszközök mértékének megállapítása, ezek szétesztása a bizottságban képviselt miniszterek között s az érdekelt minisztériumi főosztályok tevékenységének koordinálása. A federális alapokon felépült államokban (pl. USA és a Német Szövetségi Köztársaság) ezen kívül feladatkörükbe tartozik a szövetséges és a tagállamok tudományirányító tevékenységének összehangolása is. Az interminiszteriális bizottságok dolgozzák ki központi szinten, ha pontosak akarnak lenni, kormány-döntésre éretten, a tudománypolitika alapjait. Mint a minisztériumok tudományirányító tevékenységét irányító testületnek főként az érdekelt miniszterek a tagjai, kivéve az Egyesült Államokat, ahol az érdekelt államtitkárok által kinevezett magasrangú funkcionáriusok vesznek részt a bizottság munkájában. Mivel csak a legjelentősebb tudománypolitikai kérdésekben foglalnak állást, évente mindössze két-három alkalommal üléseznek. Munkájukat vagy a már említett politikai koordinálást végző tanácsadó szervek, vagy külön iroda, illetve bizottságok, albizottságok segítik.

Franciaországban, Olaszországban, Belgiumban és még néhány más országban a *miniszterelnök* felelős az országos tudománypolitika kialakításáért és végrehajtásáért. A miniszterelnöki hivatalban ennek megfelelően számos olyan speciális irodát találunk, amely a miniszterelnök e területen kifejtett munkáját támogatja. Hogy egy példát említsünk: a miniszterelnök költségvetésébe tartozik Franciaországban a Tudományos Alap s kutatásokat koordináló hivatala, a Délégation Générale à la Recherche Scientifique et Technique, személyi állományát tekintve az egyik legnagyobb kormányelnöki hivatal. A tudományirányításnak ezt a szervezeti megoldását a tudományszervezési szakemberek nem tartják a legszerencsésebbnek. Főként az a kifogás ellene, hogy a miniszterelnök, mint a kormány egész tevékenységéért felelős személy nem tud teljes értékű vezetőként a tudománnyal foglalkozni.³⁹ Ezért 1958-tól kezdődően először Nagybritanniában, majd később Franciaországban, a Német Szövetségi Köztársaságban és Olaszországban külön *minisztert* bíztak meg, azzal a felhatalmazással, hogy a tudományos ügyeket a kormányban képviselje. Tudományos miniszter kinevezésének gondolatát állítólag már 1871-ben felvetették Angliában azzal a megokolással, hogy feltétlenül szükséges olyan

³⁸ Egyébként nem csupán a tudományos kutatások és a műszaki fejlesztési kérdések koordinálására működnek miniszterközi bizottságok, hanem minden olyan kérdésben, amelynek irányítása több minisztérium feladata. A miniszterközi bizottságok száma az elmúlt évtizedben megsokszorozódott s ez a polgári államok kormányzati életének egyik általános és új elemeként kezelhető.

³⁹ Probleme der Organisation der Wissenschaftlichen Forschung. Westdeutscher Verlag, Köln — Oploden, 1963. 14 p.

személy, aki különböző tudományágakat a parlamentben közvetlenül és felelősséggel képviseljen.⁴⁰ A tudományügyi miniszter szerepével és feladatkörével kapcsolatban két megoldással találkozunk. Az első esetben a tudományügyi miniszter a miniszterelnök tudományos megbízottjaként szerepel, azokat a feladatokat látja el átruházott hatáskörben, amelyek a miniszterelnök hatáskörébe tartoznak. Tárcanélküli miniszterek, s munkájukban a miniszterelnökök tudományigazgatási hivatalaira támaszkodnak. Franciaországban és Olaszországban a tudományügyi miniszterek jogállása és feladata a fentieknek megfelelően alakul. Nagybritanniában és a Német Szövetségi Köztársaságban ezzel szemben a tudományügyi miniszterek tárcával, azaz minisztériummal is rendelkeznek.

A tudományügyi minisztériumokról (amely egyébként az Egyesült Arab Köztársaságban 1963. óta szintén létezik) a tudományirányításnak e legújabb szervezeti formájáról a mai napig sem lezárult vita bontakozott ki.

A legsúlyosabb fenntartás, amit velük szemben támasztanak az, hogy feleslegesen növelhetik a bürokráciát s akadályozhatják a kutatómunkát. A tudomány minden tevékenységet áthat s ezért nem lehet egy minisztériumra bízni irányítását. A minisztérium egyébként is az alárendelt intézmények irányításával foglalkozik elsősorban s másodrendű feladatnak tartja a kutatások országos koordinálását. Ezzel az aggállyal azokban az országokban élnek, ahol még nincs ugyan tudományügyi minisztérium, de szóba került felállításuk.⁴¹ (India, Amerikai Egyesült Államok stb.) A már meglévő tudományügyi minisztériumok azonban lényegesen különböznek a többi minisztériumtól. Lényegében a tudományos tanácsadó, tudománypolitikai kérdésekben véleményt nyilvánító és javaslattevő testületek és bizottságok gyűjtőhelyének tekinthetők, amelyek az adminisztratív beavatkozástól tartózkodnak, inkább csak felügyeletet gyakorolnak a tudományos kutatások fölött s viszonylag korlátozott apparátussal rendelkeznek. Igen érdekes módon az egyes nyugateurópai országok ellenzéki pártjai éppen ezt a jellegzetességét bírálják a tudományügyi minisztériumoknak s annak hiányát kifogásolják, amitől a minisztérium felállítását tervbevevő országok leginkább félnék: az erősebb végrehajtó hatalmat, a koncentráltabb irányítást, a hatékonyabb beavatkozást egyes tudományos programok végrehajtásába, legyen szó akár más minisztérium irányítása alá tartozó kutató intézmény tudományos programjáról.⁴² Az Angol Munkáspárt ezért bírálta a konzervatívok Tudományügyi Minisztériumát s választási győzelme után elképzelésének megfelelően hozzá is fogott a minisztérium átalakításához, s a német szociáldemokrata párt szintén a szövetségi Tudományügyi Minisztérium hatás-

⁴⁰ LINDSAY, Kenneth Science et parlement, Science et parlement OCDE 1965. 84 p.

⁴¹ Indian ministry of science, Minerva, 1964. 4. sz. 532 p. — DU BRIDGE, Lee A Policy and the scientist, Foreign Affairs, 1963. 3. sz. 585 p; Federal Study Commission Proposal. . . Chemical and Engineering News, 1962. febr. 19-i sz. 30 p.

⁴² Interaction of science and the state. Nature, 1963. okt. 19. 197 p.

körének kiszélesítéséért száll síkra.⁴³ A tudományügyi minisztériumot létesítő országok *hivatalos értékelése* szerint a minisztériumok maradéktalanul beváltak a hozzájuk fűzött reményeket. Szakértelemmel gyűjtik össze a kutatási, fejlesztési információkat, vezetik le a tényfeltáró vizsgálatokat. Hozzáértően értékelik a kutatások gazdasági hatékonyságának különböző mutatószámait s megfelelően becsülik fel a kutatás és fejlesztés lehetőségeit s összegezik és értékelik az országos tudományos tanácsok jelentéseit és ajánlásait. A tudományirányítás minisztériumi formáját úgy értékelik, mint a felnőtte vált tudományirányításának egyedül megfelelő szervezeti formáját.⁴⁴ A tudománypolitika különböző kérdéseivel foglalkozó nemzetközi fórumok azonban egyelőre elégségesnek tartják a tudományos kutatások koordinálásával megbízott miniszterek kinevezését az egyes államokban.⁴⁵

A tudományirányítás országos kormányzati rendszerében természetesen más minisztériumok is helyet kaptak. A *hadügy- ill. honvédelmi minisztériumok* szerepe különösen jelentős, mivel a tudományfejlesztésre fordított állami kiadásoknak több mint felével rendelkeznek a jelentősebb polgári államokban. A katonai kutatások irányításának konkrét formái azonban többnyire hozzáférhetetlenek, ezért ismertetésükre sem térhetünk ki. Az *oktatásügyi minisztériumok* a kisebb államokban (Dánia, Norvégia) általában felelősek a tudományos élet irányításáért, az egyetemeken folyó kutatások, tehát az alap kutatások koordinálásában és támogatásában pedig mindegyik országban jelentős szerepet töltenek be. A többi minisztériummal kapcsolatban egy szervezeti sajátosságra kell utalnunk. Az Egyesült Államok és Nagybritannia példája nyomán több országban foglalkoznak azzal a gondolattal, hogy a miniszterek mellé olyan helyettest, illetve tudományos tanácsadót nevezzenek ki, aki a tárca területén jelentkező tudományos problémákat összegyűjti, gondoskodik megoldásuk megszervezéséről s felelősen irányítja a minisztériumi kutató intézeteket.

A tudományirányítás központi kormányzati szervezete mai formájában a legfejlettebb tőkés államokban alig egy évtized alatt épült ki. Sok helyen inkább kísérleti céllal létesítettek bizonyos szerveket, mint a befejezettség igényével. Eldöntésre várnak még olyan kérdések, mint a centralizáció és decentralizáció, a szövetségi államokban a föderáció és a tagállamok viszonya a tudományos élet irányításában, a bonyolult szervezeti formák modelljének egyszerűsítése, a köz- és magánérdek összegyeztetése stb.⁴⁶ Ezért igen óvatosak azok az elképzelések és ajánlások, amelyek a továbbfejlesztés lehetőségeire

⁴³ Vö.: A tudományfejlesztés és kutatás helyzete a Népet Szövetségi Köztársaságban, Tudományszervezési Tájékoztató, 1965. 2. sz. 370 p.

⁴⁴ Lásd az 1963. évi tudományos kérésekről tartott első miniszteri tanácskozáson résztvevő országok jelentéseit. Ministers talk about science i. m.

⁴⁵ L. pl. az Európa Tanács (Conseil de l'Europe) konzultatív gyűlésének 1964. évi 400. sz. ajánlását. Science et parlement. OCDE, 1965. Paris. 192 p.

⁴⁶ PIGANOL, Pierre Évolution des dépenses et des résultats de la recherche. Aspects économique et sociaux du Progrès technique et de la recherche scientifique, Paris. 1964. 59 p.

vonatkoznak. Rendkívül jellemző ebben a tekintetben a Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (Organisation for Economic Co-operation and Development) ad hoc Tudománypolitikai Tanácsadó Bizottságnak 1962-ben előterjesztett jelentése. A jelentés nélkülözhetetlennek tartja olyan központi szerv létrehozását mindegyik államban, amely kialakítja az országos tudománypolitikát, egybehangolja az állam általános politikájával s koordinálja a tudományos kutatásokat. Hangsúlyozza, hogy e központi szerv nem csorbíthatja a már meglevő szervek hatáskörét s különösen nem a magántulajdonban levő kutatóintézmények magánigazgatását. Mivel a tudomány az egész gazdasági életet átfogja, nem lenne szerencsés tudományügyi minisztériumra bízni e feladatot. Sokkal hatékonyabbnak látszana olyan tudománypolitikai csoportra bízni, amely nem illeszkedne be a még amúgy is bonyolult kormányzati struktúrába s presztízsével befolyásolná a kormányzati döntéseket s a döntések végrehajtásában nyújtana hathatós segítséget.⁴⁷

A tőkés államok tudományirányítási szervezetét érdekes módon azok részéről éri a legtöbb támadás, akik a kutatási konjunktúrának hasznát lefölozik. A magánipar sérelmesnek tartja, hogy a kormány különböző tanácsadó bizottságaiban nincs megfelelő arány a tudósok, az állami funkcionáriusok és az ipar, a monopóliumok képviselői között.⁴⁸ A kormány a tudósok és az állami funkcionáriusok túlsúlya miatt egyoldalú tájékoztatást és információkat kap, s ez veszélyes a magánipar érdekeire.

IV.

A polgári államok tudományirányítási struktúrájában elvileg kiemelt hely illetné meg a képviselői testületeket is. Hogy eddig mégis figyelmen kívül hagytuk szerepüket s most külön fejezetet szentelünk a parlament és a tudomány viszonyának bemutatására annak az az oka, hogy e viszonyban már nem közigazgatási, szervezési, hanem sokkal inkább államelméleti, alkotmányjogi problémák merülnek fel.

Az a tény, hogy a polgári államok parlamentjei keresik helyüket és szerepüket a tudományirányítás mechanizmusában a tudomány társadalmi és politikai jelentőségének egyik fontos mutatója. Az első problémák azzal jelentkeztek, hogy a képviselők egyre nagyobb összegeket szavaztak meg a tudomány és a technika fejlesztésére, anélkül, hogy megközelítőleg tudták volna, hogy tulajdonképpen mire adják szavazataikat. Kezdetben úgy látszott, hogy parlamenti tudományos bizottságok létesítésével megoldható a végrehajtó szervek

⁴⁷ Report of the Secretary General's ad hoc Advisory Group on Science Policy, Ministers talk about science, i. m. 167. és köv. pp.

⁴⁸ Lásd pl. GREENBERG, Daniel S. How Science and Government work together in Washington, Research Management, 1965. márciusi szám 87. p.

által előterjesztett kérdések szakszerű elbírálása. Nagybritanniában a Parlament mindkét házának tagjaiból már a harmincas években Parlamenti és Tudományos Bizottságot (Parliamentary and Scientific Committee of Great Britain) alakítottak, amely azonban nem hivatalos szervként funkcionált. A harmincas-negyvenes években, amikor a tudományos kutatások volumene a maihoz képest jelentéktelennek minősíthető, a Bizottság hozzájárult ahhoz, hogy a parlament a tudományra vonatkozó kérdések elbírálásakor kellő ismeretekre támaszkodhasson. Ma azonban, amikor a tudományos igazgatás struktúrája, a tudományfejlesztésre fordított eszközök forrása és rendeltetése nehezen áttekinthető, szerepe alig nevezhető jelentősnek, csupán a jószándékú, de amatőr tanácsadó szerepét tölti be.⁴⁹ A többi fejlett tőkés állam törvényhozó testületeiben csak az elmúlt években hoztak létre olyan parlamenti bizottságokat, amelyek a tudományos fejlődés kérdéseit vizsgálják. Az Egyesült Államok Kongresszusában pl. négy — atomenergiái, űrkutatási, kormányzati kutatások és tudományos kutatások és fejlesztések — bizottságot ún. Select Committee-t hoztak létre⁵⁰ Más országokban már meglévő parlamenti bizottságot bízták meg a tudományos kérdések előzetes tanulmányozásával. A Német Szövetségi Gyűlésben pl. a Művelődési Tanácsot, a Francia Nemzetgyűlésben a kulturális, családi és szociális bizottságot. A tapasztalatok rövid időn belül azt mutatták, hogy a parlamenti bizottságok-összetételüknél fogva, a szükséges hivatali segédzervek hiánya miatt — nem sok segítséget tudnak nyújtani a képviselőtestületnek. A további lehetőségek feltárására az egyes országokban és nemzetközi fórumokon a tanácskozások egész sora indult meg. Különös érdeklődésre tarthat számot annak a két nemzetközi konferenciának vitaanyaga, amelyet az elmúlt években rendeztek a parlament és a tudomány viszonyáról. (Az elsőt 1961. márciusban az angol Parlamenti és Tudományos Bizottság hívta össze Londonban, a másodikat 1964. májusában az OECD és az Európa Tanács hívta össze Bécsben). A vita azért is különösen érdekes, mert nem csupán azt tartalmazza, hogy milyen formában kell a parlamentnek a tudományos kérdésekkel foglalkozni, hanem azt is, hogy milyen lehet egyáltalán a parlament, a képviselőtestület szerepe a technikai forradalom korszakában. Már a vita alapvető kérdésében, kell-e a képviselőtestületnek a tudomány és technika irányításával foglalkozni, megoszlanak az álláspontok. Egyesek szerint, ezek a jelentéktelenebb hatású konzervatív irányzat képviselői, a parlament csak politikai jellegű kérdésekkel foglalkozhat. A politikai szervezetként működő képviselőtestületeket nem szabad szakkérdések eldöntésére felhatalmazni, mert ezzel a politikusok felelősségét olyan területre is kiterjesztenénk, amelyért a végrehajtó hatalomnak kell felelősséget vállalnia.⁵¹ Az általánosabb és szélesebb körben

⁴⁹ WALKAND, S. A. Science and parliament: the origins and influence of the Parliamentary and Scientific Committee, Parliamentary Affairs 1964. 4. sz. 400 p.

⁵⁰ ELLIOTT, Carl The legislative point of view, Research Management 1965. márciusi szám. 65—75 p.

⁵¹ Calder, Nigel: Parliament and Science. New Scientist, 1964. május 28. 533—54 p.

elterjedt másik irányzat viszont azt hangoztatja, hogy a parlament tagjainak fokozott szerepet kell játszania a tudománypolitika meghatározásában s nem szabad a tudománypolitika kidolgozását csupán a végrehajtó szervekre bízni. Ezzel együtt azonban két nagyon lényeges kérdés még mindig nyitva marad, nevezetesen: *a)* konkrétan milyen tudományos kérdésekkel foglalkozzon a parlament s ami lényegesebb, milyen vetületből *b)* ebből a célból szükséges-e a képviselőtestület összetételében bizonyos változtatokat eszközölni vagy elegendő néhány szervezeti reform bevezetése?

Az első kérdésre vonatkozóan — az eddigi viták alapján — többé-kevésbé egységes álláspont rajzolódott ki. A képviselői testületeknek feltétlenül foglalkozniuk kell a tudománypolitika kialakításával, a műszaki fejlesztés alapvető kérdéseivel, a tudományos kutatások irányának megszabásával. Mivel azonban a parlament képviselői és nem tudományos testület, nem a tudományos problémák megoldása a feladata, hanem a tudományos kutatások és a műszaki fejlesztés *emberi és társadalmi következményeinek a felismerése*. A parlamentek tagjai nem kötelesek a kutatási programok sürgősségi összeállításának helyességéről vagy helytelenségéről szakavatott véleményt nyilvánítani. Mint a társadalmi osztályok, rétegek s a közvélemény képviselői azonban kötelesek a társadalmi igényeket a tudományos programokkal szembeállítani, annál is inkább, mivel erről a szakemberek sokszor elfeledkeznek. Egy eléggé elterjedt példa ismertetése szemléletesebbé teszi az előbb elmondottakat. A hangsebességnél gyorsabb repülőgépek gyártási programjának vitatása során az angol és francia parlament — nyilván azért most nem tartotta magát illetékesnek műszaki kérdések eldöntésére — nem emelt kifogást a program megvalósítása ellen. Pedig, ha a program társadalmi *következményeit* vizsgálja, megakadályozhatta volna ezeknek a gépeknek jelenlegi formájában való gyártását (zajuk annyira kibírhatatlan, hogy a repülőterek melletti településekből valósággal menekülnek a lakosok), vagy legalábbis olyan követelményeket írhatott volna elő, amellyel a zajhatást csökkenteni lehetett volna. Az, hogy a műszaki fejlődés s a tudományos kutatások melyik szakaszában avatkozzon be a parlament s a beavatkozás milyen mérvű legyen, a konkrét, tudományos vagy műszaki problémától függ, az azonban feltétlenül követelmény, hogy ezeknek társadalmi következményeit megvizsgálja. Magától adódik ez akkor, amikor a tudományos és műszaki döntés kialakításában alternatív megoldások kínálkoznak.⁵² Az is nyilvánvaló, hogy egyes tudományos kérdések eldöntése — bár a szakemberek feladata előkészítésük — végső soron csak a parlamentek jogkörébe tartoznak. Ilyenek a táplálkozással és az ember környezetével (levegő-, természetvédelem stb.) kapcsolatos kérdések.⁵³

⁵² International Conference on science and parliament. Minerva, 1964. 4. sz. nov. 531 p.

⁵³ P. PIGANOL felszólalása a bécsi kongresszuson: Science et Parlement, Paris, 1965. 28 p.

A képviselőtestületeknek nyújtott jobb információ-szolgáltatás módjaira vonatkozóan a fentiekél részletesebb elképzelésekkel találkozunk. A javasolt intézkedések egyrésze *szervezeti* jellegű. Általánosnak mondható az a nézet, hogy a képviselők jobb és alaposabb informálása érdekében meg kell javítani a parlamenti könyvtárak és dokumentációs irodák munkáját, s az eddigieknél hatékonyabban kell őket a képviselők tudományos ismeretei kiszélesítésének szolgálatába állítani. A külön parlamenti *tudományos bizottság* létesítésének célszerűsége tekintetében már megoszlanak a vélemények. A parlament és tudomány viszonyát tárgyaló említett bécsi kongresszus határozottan arra az álláspontra helyezkedett, hogy minden ország parlamentjében célszerű tudományos bizottságokat létrehozni. Különösen azért, mert a tapasztalatok tanulsága szerint a parlamenti tárgyalás előtti szakaszban a pártok mindig nagyobb érdeklődéssel fognak egy-egy kérdés tanulmányozásához, a parlamenti vitára alaposabban kidolgozhatják álláspontjukat, akár egyeztetetik is.⁵⁴ Az Amerikai Kongresszus által kiküldött albizottság viszont arra a megállapításra jutott, hogy nincs szükség külön tudománypolitikai bizottság létesítésére, mivel ez csak bonyolultabbá tenné a már eddig is elég bonyolult parlamenti bizottság-rendszert. Ehelyett az egyes szakkérdések tárgyalásakor *esetenként* kell igénybe venni tudósok és műszaki szakemberek tanácsát, s a már meglévő bizottságok apparátusát kell kiegészíteni műszaki, tudományos s politikai, közigazgatási kérdésekben egyaránt jártas munkatársakkal. Azok a bizottságok, amelyek tudományos ügyekkel foglalkoznak ezen kívül esetenként állítsanak fel ad hoc tanácsadó testületeket is.⁵⁵ A tanácsadó szervezet jellege közül is két álláspont csatázik. Egyfelől azt hangoztatják, hogy erre a legalkalmasabbnak olyan kifejezetten tudományos ügyekkel foglalkozó végrehajtó szerv, tudományügyi minisztérium vagy a tudományos ügyeket legfelsőbb szinten koordináló miniszterközi bizottság látszik.⁵⁶ amely áttekintést tud adni a tudományról s egyben mint végrehajtó szerv utasítható is megfelelő intézkedések megtételére. Másfelől viszont kifejezetten azt hangsúlyozzák, hogy a képviselő testületnek az állami szervektől *független* tájékoztatási formákra van szüksége, mert a végrehajtószervek távolról sem biztos, hogy objektíve ismertetik a tudományos kérdéseket, a tapasztalat azt bizonyítja, hogy inkább saját érdekeiknek megfelelően tálalják a vonatkozó kérdéseket.⁵⁷ Éppen ezért az Egyesült Államokban az utóbbi időkben többen a Nemzeti Akadémiát szeretnék a kongresszus és az elnök tudományos tanácsadó szervévé átalakítani.⁵⁸ A képviselő testület tuda-

⁵⁴ Zweite Konferenz. Parlament und Wissenschaft. Gesprächskreis Wissenschaft und Wirtschaft BDI/DIHT/SV. 1964. 39 p.

⁵⁵ Most congressional decisions on science programs are managerial, not scientific, house unit says. — Chemical and Engineering, News. 1964. aug. 24. 22 p.

⁵⁶ Zweite Konferenz. Parlament und Wissenschaft i. m. 37 p.

⁵⁷ CLINTON, Anderson: Scientific advice for congress. — Science, 1964. ápr. 3. 30 p.

⁵⁸ GREENBERG, D. S. National Academy: Seitz elected to full time, 6 year presidency amidst signs of greater activity. — Science 1965. febr. 12. — 715—716 p.

mányos tájékoztatásának növelésére ezen kívül még számos javaslat hangzott el a különböző nemzetközi fórumokon. A célt megfelelően szolgálná pl. a képviselők és a tudósok szorosabb, esetleg szervezeti keretek között szervezett érintkezése, a képviselők évenkénti tájékoztatása az országos tudományos kutatások állásáról stb.

Többen a parlament *összetételének* megváltoztatását is javasolják. A képviselők között — e vélemény szerint — több tudományos és technikailag képzett küldöttnek kellene helyet foglalni, mert hiábavaló a legnagyobb igyekezet is a parlamentek tagjainak részéről a tudományos kutatások és műszaki fejlesztések problémáinak megismerésére, ha erre képzettségüknél fogva képtelenek. A „tolmács” szerepére a tudományos képzettségű politikusok lennének a legalkalmasabbak.⁵⁹ Mivel ennek azonban számos akadálya lehet (elsősorban az, hogy nehéz olyan tudóst találni, aki feláldozza tudományos karrierjét) az is elképzelhető lenne közbülső megoldásként, ha a képviselők tudományos képzését hatékonyabban támogatnák.⁶⁰ Mások szerint felesleges a parlamenti összetételében bármilyen változtatásokat eszközölni. A parlamentek tagjait ugyanis nem a tudományos részletkérdések érdeklik, hanem a tudomány fejlesztésének pénzügyi és társadalmi vonatkozásai. Ennek elbírálására pedig a parlamentek — a megfelelő segítséggel — jelenlegi összetételükben is képesek.

Korábban már jeleztük, hogy hiba lenne a parlament és a tudomány kapcsolata körül kialakult vitát szűk hatókörű problémaként felfogni. A kérdésnek fontos államelméleti vonatkozásai vannak, amit már azért sem érdektelen megvizsgálni, mert maguk a polgári szerzők is utalnak rá. A hatalmi ágak elválasztásának fikcióját a polgári államszervezet felépítésének zsinórmértékéül tekintő állam- és politikai tudományok immár egy évszázada aggódva szemlélik a végrehajtó hatalom túlsúlyba kerülését. Aggodalmukat a technikai forradalom jelenlegi időszaka csak tovább fokozza. A parlamentek lassanként megismerték a végrehajtó szervek pénzügyi és szervezeti fogásait s gazdasági, egészségügyi iskoláztatási és honvédelmi ügyekben kisebb vagy nagyobb mértékű jártasságra tettek szert. Ha ez nem is volt elegendő a végrehajtó apparátus szakmai ismereteiből és rutinjából származó fölényének teljes ellensúlyozására, arra igen, hogy fékezze ennek mozgási szabadságát s a megfelelő helyeken tilalomfákat állítson fel. Most azonban, amikor a parlamenteknek olyan tudományos kérdésekben kellene állástfoglalniuk, dönteniük, amelyeknek társadalomformáló hatása felmérhetetlen — a legtökéletesebben ki vannak szolgáltatva a végrehajtó szerveknek. A hatalmi ágak közötti egyenlőtlenség okozója az, hogy a kormány rendelkezik a legszélesebbkörű apparátussal, az országos tudománypolitika kialakításához a legrészletesebb információkhoz hozzájut.

⁵⁹ LINDSAY, Kenneth felszólalása a bécsi kongresszuson. — Zweite Konferenz. Parlament und Wissenschaft. i. m. 34 p.

⁶⁰ ALBU, Austin The Member of Parliament, the Executive and Scientific Policy, Minerva. 1964. jún.

Akinél pedig az információk összefutnak, a hatalom egyik legfontosabb forrását tartja kezében.⁶¹ S ez még mindig csak az egyik veszély, a másik talán még súlyosabbnak látszik. Arról van szó, hogy a végrehajtó hatalom túlsúlya miatti aggódás tulajdonképpen felesleges. Don K. Price azt írja erről: „. . . A végrehajtó hatalom felülkerekedése a törvényhozói hatalmon, ma már tudjuk, csak látszat, mert a végrehajtó hatalmat a szakértőbizottságok, a tudósok és egyesületek irányítják.”⁶² A végrehajtó hatalmon is felülkerekedtek tehát s a veszély most már az, hogy nem a törvényhozó szerv által választott, kinevezett, tehát valamilyen formában mégis keretek között tartott hatalom határozza meg a végrehajtás módozatait. Ez a tény a politikai felelősség egész rendszerének átértékelését kívánja meg s az alkotmányos elvek revízióját.

A parlament és a tudomány viszonyáról kibontakozott vita végső soron a polgári demokratikus intézmények értékelése körül forog. Ismeretesek azok a burzsoá technokrata elméletek, amelyek a parlamentarizmust s más demokratikus intézményeket korszerűtlennek, „konstruktív tevékenységre” alkalmatlannak tartják.⁶³ Ezekkel az elméletekkel s a technokrácia reális veszélyével szemben keresik a kibontakozás módozatait azok, akik a parlamentek tudományos és technikai kérdések eldöntésében való illetékességét és — megfelelő segítséggel — alkalmasságát hangoztatják. A politikusoknak az alkotmányos szerveknek nem szabad lemondaniuk a döntési jogról, mert ez az egyedüli garancia a technokrácia felülkerekedésével szemben.⁶⁴

A demokratikus intézmények, szabadságjogok védelme természetesen nem csupán a parlamentek megerősítését igényli. Egybehangzó a vélemény arról, hogy a polgári államok nagyon keveset tesznek azért, hogy *oktatási rendszerüket* magasabb színvonalra emeljék, s mindenki számára lehetővé tegyék az alapfokon túlmenő ismeretek megszerzését.⁶⁵ A demokratikus intézmények jelentősége növelésének lehetőségét egy jelentős irányzat, az *információhoz való jog* kinyilvánításában és általánossá tételében véli felfedezni. Az információs monopólium ma már nagyobb gátja a gondolatközlési és sajtószabadságnak, mint hajdan a cenzura. Elvileg ugyanis minden szabadon közölhető, amit köztörvények nem tiltanak. Az információs szolgálatot kezükben tartó szervek azonban saját belátásuk szerint ismertetik vagy hallgatják el az információs adatokat, s ezért gyakorlatilag a jogelv úgy érvényesül, hogy minden

⁶¹ L'irruption du progrès scientifique dans la société. Prospective. 1965. jan. 12. szám. 61 p.

⁶² Don K. PRICE, Escape to the Endless Frontier. How can science be related to our political purposes and to our economic and constitutional system? — Science, 1965. máj. 7. 748 p.

⁶³ Ezeknek az elméleteknek részletes kifejtését lásd OSZÍPOV, G. V. Technika és társadalmi haladás című munkájában, Kossuth Kiadó 1962. 219. és köv. oldalak.

⁶⁴ LINDSAY, Kenneth Science et parlement, i. m. 81. p.

DUBERL, Dominique i. m. 211 p, stb.

⁶⁵ WRIGHT, Christopher La methode prospective aus États-Unis, MESTHENE, Emmuel G. Le nouveau départ. Prospective, 1965. jan. 12. szám. 151, ill. 165 p.

szabadon közölhető, aminek megismerését az információs szervek lehetővé teszik.⁶⁶ Az információhoz való jog ténylegesen csak akkor érvényesülhet, ha az információs adathalmazokat megfelelően gyűjtik és redszerezik. A *dokumentációval* szemben két követelmény állítható fel: a valóságnak megfeleljen, ami azt jelenti, hogy a tényeket nem szabad monopolizálni, össze kell hasonlítani s egybe kell vetni a különböző forrásokból származó értesüléseket; mindenki számára hozzáférhető legyen, ami nemcsak azt jelenti, hogy a dokumentációs központok szolgáltatásait bárki igénybeveheti, hanem azt is, hogy az információkat úgy kell redszerezni, hogy mindenki könnyen, külső segítség nélkül megtalálhassa kérdésére a választ.⁶⁷

Számos tőkés országban a munkásosztály szívós harcot folytat azért, hogy a parlament a demokrácia, a többség akaratnyilvánításának szervévé váljon. Ezért fordítottunk nagy figyelmet azoknak az elképzeléseknek bemutatására, amelyek e célkitűzéssel egybeesnek. Emellett az sem tagadható, hogy a vitának vannak olyan elemei is, amelyek a szocialista országokban, hazánkban is, hozzájárulhatnak egyes, a legfelsőbb hatalmi szervekkel kapcsolatos kérdések sokszínűbb megközelítéséhez. A tudomány szerepe a szocialista, kommunista társadalom építésében összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint a burzsoá államok keretei között. S ezért nagyobb súllyal jelentkeznek a legfelsőbb hatalmi szervek tudományirányításában való hatékonyabb közreműködésének igénye, egyrészt, a tudományos eredmények felhasználásának, a tudósokra, a szakértőkre való támaszkodás követelménye a döntések kialakításában, másrésztől. Véleményünk szerint túlságosan leegyszerűsített lenne az az álláspont, amely megelekedne csupán egyes állandó bizottságok kialakításával a legfelsőbb államhatalmi szervekben, legyenek ezek akár tudományos bizottságok is. Ahhoz, hogy a legfelsőbb képviselői szervek döntései tudományos szempontból megalapozottabbak legyenek, hogy a hatalmi szervek az alkotmányok által meghatározott szerepeket betölthessék, a tanácsadói, szakértői hálózat sokkal szélesebb kiépítésére van szükség. Az sem vitás, hogy a szocialista országokban ennek megteremtésére minden körülmény adva van. A burzsoá parlamentek tudományos bizottságai működésének hatékonyságát eleve kétségessé teszi az, hogy üléseiken több párt különböző, sok esetben egymástól gyökeresen eltérő véleményei ütköznek össze s végül is nem a legmegalapozottabb álláspont győz, hanem — a kérdést politikai presztizsként kezelve — a politikailag legerősebb párt. Összetétel szempontjából is sokkal kedvezőbb a szocialista parlamentek helyzete, mivel a tudósok és szakértők aránya jóval nagyobb, mint a főként politikus-jogász összetételű polgári törvényhozó szervekben. Végül az sem elhanyagolható szempont, hogy a szocialista államokban az ország egész tudományos szakértő hadserege, a tudományos intézmények s

⁶⁶ La recherche scientifique, L'État et la société, i. m. 65 p.

⁶⁷ Uo. 66. p.

szervezetek, a műszaki és technikai információk *közvetlenül* a legfelsőbb képviselői szervek rendelkezésére állnak, eltérően a polgári államoktól, ahol a magántulajdonban levő tudományos intézmények, a magántulajdont képező tudományok kutató helyek alkalmazásában levő tudósok és szakemberek igénybevétele jóval problematikusabb és nehezebb.

V.

Utolsó fejezetként — az előbbi fejezetekben meglehetősen összefogott általános sajátosságok részletesebb kibontása végett — a négy legjelentősebb polgári állam — az Amerikai Egyesült Államok, Nagybritannia, Franciaország és a Német Szövetségi Köztársaság — tudományirányítási szervezetét, kormányzati struktúráját mutatjuk be. E módszernek — hogy különválasztjuk a polgári államok tudományirányítási mechanizmus általános és különös, a egyes országokban érvényesülő vonásainak bemutatást — kétségkívül meglévő hátrányai mellett véleményünk szerint feltétlenül előnye, hogy az általános képet nem tette áttekinthetlenné és élvezhetetlenné aprólékos részletek állandó közbeszúrásával, s ugyanakkor részleteiben is megmutatja a tudományirányítás szervezetének e néhány országban kialakult sajátos formáit.

Az *Amerikai Egyesült Államokban* 1940-ben hozták létre az első jelentős szerepet betöltő központi, a tudományos kutatások irányításával megbízott kormányzati szervet, a Tudományos Kutatás- és Fejlesztés Hivatalát (Office of Scientific Research and Development). A Hivatal fennállása alatt több, a háború után szélesebb körben felhasznált tudományszervezési elvet dolgozott ki: általánossá tette a szerződések felhasználását tudományos programok megvalósításában, gyakorlatilag igazolta a kutatói tanácsadó rendszer hatékonyságát.⁶⁸ A háború után közvetlenül megszűnt s bár több kísérlet történt központi tudományirányítási szerv kialakítására, ez egészen 1957-ig, az első szovjet szputnyik kilövéséig, nem járt eredménnyel. E kísérletek között említhetjük a Minisztériumközötti Tudományos Kutatási és Fejlesztési Bizottság (Interdepartmental Committee for Scientific and Development) létrehozását 1947-ben, amely azonban soha sem játszott jelentős szerepet az amerikai tudományos élet irányításában. 1957 felrázta az amerikai vezető köröket s a hatékony központi szerv kialakításának tudományos szövetségek által több éve hangoztatott követelményét a politikai szervek is magukévá tették. Először az addig már meglévő tudományos központokat, szervezeteket vették számításba, valamilyen oknál fogva azonban mindegyik alkalmatlannak bizonyult az általános hatáskörű központi tudományirányító szerepkör betöltésére. Az 1946-ban létrehozott Atomenergiai Bizottság (Atomic Energy Commission)

⁶⁸ DU BRINGE, Lee A. i. m. 571—588 p.

s az Országos Repülésügyi és Űrkutatási Igazgatóság (National Aeronautics and Space Administration) speciális hatáskörénél fogva eleve nem jöhetett számításba. A Nemzeti Akadémiát s az Országos Kutatási Tanácsot mechanizmusa tette alkalmatlanná az új szerepkörre. Az Országos Tudományos Alap (National Science Foundation) eleve visszautasította az ilyenirányú próbálkozásokat.⁶⁹ A központi Tudományirányítási szervezet kialakításának egyedüli bázisaként végül is csupán az elnöki hivatal jöhetett számításba. 1957-től kezdve néhány éven belül az Elnöki Hivatalon belül ki is alakult a tudományirányítás központi szervezete. A központi szervezet egyik részét az *Elnök Tudományos Tanácsadó Bizottsága* (President's Science Advisory Committee) alkotja. A Bizottság még 1951-ben alakult, kifejezetten hadügyi és fegyverkezési tanácsadás céljára s jelentéseit nem is közvetlenül, hanem az Office of Defense Mobilisation-on keresztül juttatta el az Elnökhöz. 1957 után a Bizottságot átszervezték. Egyrészt közvetlenül az Elnök alá rendelték s a kormány tudományos tájékoztatása is feladatává vált, másrészt feladatköre is bővült, a gazdasági, egészségügyi, szociális kutatások koordinálásával. A Bizottság a tudósközösségeket képviseli, tagjai tudósok, főként egyetemi tanárok. 1959-ben miután erős ellenzés miatt nem sikerült a Tudományügyi Minisztérium létrehozásának terve, jött létre az amerikai központi tudományirányítási szerv másik fontos része a *Tudomány és Technika Szövetségi Tanácsa* (Federal Council for Science and Technology.) A Tanács a kormány összes tudományos szervezetének (Országos Tudományos Alapítvány, Atomenergiái Bizottság, az Országos Repülőügyi- és Űrkutatási Igazgatóság) valamint a tudományos intézményeket irányító minisztériumok (honvédelmi, mezőgazdasági-, belügyi, egészségügyi és oktatásügyi minisztériumok) tudományos ügyekkel foglalkozó funkcionáriusait tömöríti. Tekintve, hogy a tagok olyan szervezetet és minisztériumokat képviselnek, amelyek nemcsak az Elnöknek, hanem a Kongresszusnak is felelősek, a Tanács nem végrehajtó szerv, tevékenysége a koordinálásra és a közvetítésre szorítkozik. A számos bizottsággal rendelkező Tanács ennek megfelelően arra törekszik, hogy tagjai közt egyetértést alakítson ki a több szervezet érintő tudományos kérdésekben. Tagjai nem kötelezhetik az őket delegáló szervezetet a Tanács döntésének elfogadására.⁷⁰ Rövid időn belül nyilvánvalóvá vált, hogy a tudományos és politikai koordinálás önmagában nem elégséges, ha nem tud erős végrehajtó szervezetre támaszkodni. Ezt felismerve 1962-ben a Kongresszus létrehozta a *Tudományos és Műszaki Hivatalt* (Office of Science and Technology). A hivatalt az Elnök Végrehajtó Hivatalában (Executive Office of the President) helyezték el s jelentőségére mi sem jellemzőbb, hogy ugyanolyan szinten mint a Bureau of Budget-et. Mint jogszabály által létrehozott szerv, köteles nemcsak az Elnöknek, hanem a Kongresszusnak is tanácsot adni. A Hivatal

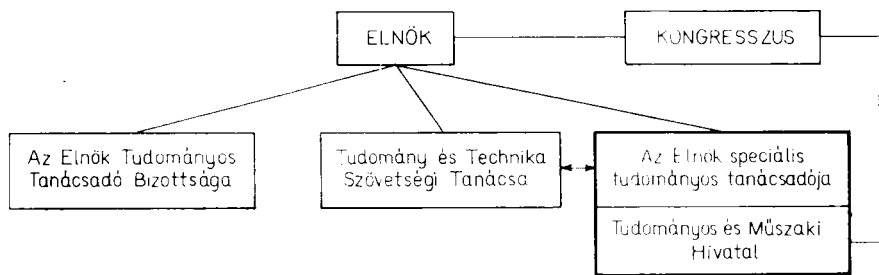
⁶⁹ DUPREE, A. Central Scientific Organisation in the United States Government, *Minerva*, 1963. 4. sz. 453–569 p.

⁷⁰ États-Unis, Rapports par pays, i. m. 21 p.

legmagasabb közigazgatási szerv tudományos és műszaki ügyekben s egyes vitás kérdésekben döntőbíróként is eljárhat. A Hivatal élén — s ezzel eljutottunk az amerikai tudományos élet kulcsembereinek bemutatásához — az *elnök speciális tudományos tanácsadója áll.* (Special Assistant to the President for Science). Ezt a tisztséget még Eisenhower létesítette 1957-ben s bár jelentősége akkor sem volt lebecsülhető, de a jelenlegi tudományirányítási struktúra kialakítása után ez sokszorosan megnövekedett. Kulcspozíciója nemcsak abból fakad, hogy mint az Elnökhöz közelálló személy elképzeléseit könnyen érvényesítheti, hanem főként abból, hogy a Tudományos és Műszaki Hivatal igazgatója, sőt a Tudomány és Technika Szövetségi Tanácsának is tagja s így többoldalú funkciója révén a legnagyobb áttekintése van az amerikai tudományos életről s Hivatala segítségével képes a tudományos kutatások koordinálására, az elfogadott intézkedések végrehajtására.

Az amerikai legfelsőbb tudományirányítási szervezet tehát szorosan az Elnökhöz kapcsolódik, hatalmát tőle származtatja. Amerikai szerzők előnyének tartják, hogy felépítése a pluralizmus elvén nyugszik, olyan értelemben, hogy a politikai koordináló szerv mellett a tudós közösségek is szerepet kapnak a központi mechanizmusban s hogy ugyanakkor a mechanizmus erős végrehajtó szervvel is rendelkezik. A mechanizmus egységét formálisan az Elnök, gyakorlatilag személyes tanácsadója biztosítja s egyedüli fenntartás ez utóbbi helyzetével kapcsolatban hangzik el csupán. Félő ugyanis, hogy túlzottan nagy hatalma felborítja a kialakult egyensúlyt, megbontja a központban kialakult — sikeresnek tartott — plurealizmust.⁷¹

A tudományirányítás központi mechanizmusa a következőképpen ábrázolható:

Az ábra a tudományos kutatás *általános hatáskörű* központi szerveit ábrázolja. Emellett a tudományos irányítás *egyes* körülhatárolt kérdéseivel még számos központi szerv foglalkozik. Ezek egyrésze központi kormányzati intézmény, másik része magánjellegű intézmény. Az előzőek között kell megemlítenünk az Atomenergiái Bizottságot, amely a nukleáris energiával foglalkozó kutatásokat koordinálja s gondoskodik a költségek megfelelő szétosztásá-

⁷¹ Vö.: DUPREE, A. H. i. m.

ról, a kutatói utánpótlás biztosításáról. A Bizottság az Elnök javaslattevő szerve, bizonyos kérdéseken azonban önállóan dönthet. Az 1958-ban életrekel-
tett *Országos Repülésügyi és Űrkutatási Igazgatóság* (NASA) a nem katonai
űrkutatásokat koordinálja, s számos tudományos intézményt közvetlenül
irányít. Az *Országos Tudományos Alapítvány* gondozásával megbízott Tanács
(1950) nem tanácsadó s nem irányító szerv. Fő rendeltetése az ország műszaki,
tudományos fejlesztésének biztosítása a rendelkezésre álló anyagi eszközök
megfelelő szétosztásával. Tevékenységéért egyaránt felelős az Elnöknek és a
Kongresszusnak. A nem állami, de központi szervek között a *Nemzeti Tudomá-
nyos Akadémiát* (National Academy of Science) kell megemlítenünk. A kormány
kérésére több kutatási témát gondoz, tudományos kérdésekben felkérésre
véleményt nyilvánít. Emellett tevékenységének nagy részét a polgári államok
tradíciójának megfelelően — az ún. akadémiai feladatok (pályázatok kiírása,
értékelése, tudományos ülések tartása stb.) ellátása teszi ki. Irányító testülete
a 240 tagból álló *Országos Kutatási Tanács* (National Research Council).

A minisztériumok mindegyike rendelkezik tudományos kutatóintéz-
ményekkel. Szervezeti felépítésükre — tudományirányítás szempontjából — az
jellemző, hogy tudományos kutatások irányítása — az 1960. körül kinevezett —
tudományos miniszterhelyettesek kezében fut össze. Egy-egy kutatási téma-
terület irányítását rendszerint tudományos tanácsok végzik. A minisztériumok
közül a legnagyobb kutatói bázissal a Védelmi Minisztérium (Department of
Defense) rendelkezik s a jellemző, hogy 1962-ben a szövetségi kormány kuta-
tásra és fejlesztésre előirányzott 10 milliárdos költségvetéséből 6,5 milliárd
dollár e minisztériumokra jutott.⁷²

A tőkés államok közül *Nagy-Britannia* tudományirányítási szervezete a
legdifferenciáltabban kiépített s az állami irányításnak itt találjuk legrégebb
hagyományait. A tudományos kutatások állami irányításában döntő válto-
zást a Tudományügyi Minisztérium létrehozása eredményezett 1959-ben. Bár
a minisztérium végrehajtó apparátussal is rendelkezett (természetvédelmi
osztály, atomenergiái osztály, egészségügyi tudományos kutatások tanácsa,
mezőgazdasági tudományos kutatások tanácsa, ipari és tudományos kutatások
tanácsa) s ezek némelyike kutató intézményeket is irányított, a minisztérium
egészére mégis az volt jellemző, hogy csupán a tudományos tanácsok össze-
fogására szolgált s a miniszter közvetlenül a *Tudománypolitikai Tanácsadó
Bizottságára* (Advisory Council on Scientific Policy) és öt kutatási tanácsra
támaszkodott. Az akkori elképzelések szerint a tudományügyi minisztérium
tehát a tudományos vezérkarokat és kutatási tanácsokat tömörítette s a tudomá-
nyos intézmények általános felügyeletét is csupán azért látta el, hogy infor-
mációkat nyerhessen s jelezhesse a kormánynak a kutatások egyenlenségét.⁷³

⁷² PIGANIOU, P. et VILLECOURT L.: i. m. 220 p.

⁷³ ELISZENKO, N. P., JUPATOV, E. P.: Naucsno-isszledovatel'szkie i kulturie ucs-
rezsdenia Velikobritanii. — Moszkva, 1961;

1964-ben a konzervatív kormány — személyi okokból — megszüntette a Tudományügyi Minisztériumot, de a Munkáspárt hatalomrajutása után két olyan minisztériumot is létesített, amelynek a tudományos kutatások és a technikai fejlesztés irányítása a feladata: az Oktatás- és Tudományügyi, valamint a Technikai ügyek minisztériumát (Ministry of Education and Science, Ministry of Technology).

A Munkáspárt választási programja szerint a minisztériumok nem csupán a tudományos tanácsok, a tudósközösségek összefogói lesznek, hanem a tudományos fejlődés hajtóerői, s feladatkörükben, legfelső közigazgatási hatóságként intézkedéseket is hozhatnak.⁷⁴ Az Oktatás- és Tudományügyi Minisztérium az oktatásügy mellett az *alapkutatások* gazdája. Ezen belül támogatja, koordinálja és irányítja az egyetemeken folyó tudományos munkát, az orvostudományi, a mezőgazdasági, a természettudományi geológiai és természettudományi kutatásokat. Mindegyik kutatási terület koordinálására, a kutatások irányítására s a szükséges intézkedések javaslatainak kidolgozására tudományos tanácsokat létesítettek. A mezőgazdasági kutatások az Agricultural Research Council, az orvosi kutatások a Medical Research Council, a természeti erőforrások és tartalékok feltárására irányuló kutatások a National Environmental Research Council, a természettudományi kutatások s az egyetemi kutatások a Science Research Council, a társadalomtudományi kutatások a Social Science Research Council kezében futnak össze. A minisztérium élén álló államtitkár (Secretary of State for Education and Science) a minisztérium egész tudományirányító tevékenységét vizsgáló *Tudománypolitikai Tanácsra* (Council for Scientific Policy) támaszkodik, amely ellenőrzi s összegezi az előbb említett négy tanács tudományos munkáját s költségvetését, kidolgozza a kormány általános tudományos programját, jelentéseket készít tudományos munkaerőforrás helyzetéről, a nemzetközi tudományos életről. A Tanácsnak a tervek szerint jelentős határozathozatali jogosítványai is lesznek.⁷⁵ A minisztérium végrehajtó apparátusa, hivatalai, valamint a Tanácsok irányítják a minisztérium alá tartozó állami tudományos intézményeket. A hivatalok mellett szintén tanácsadó bizottságok működnek, pl. a Tudományos- és Műszaki Információs osztály (Office for Scientific and Technical Information) tudományos bizottsága az Advisory Committee for Scientific and Technical Information.⁷⁶

A Munkáspárt — tudománypolitikai vonatkozásban — legnagyobb lépése kétségtelenül a Technikai Ügyek Minisztériumának létrehozása volt. A minisztérium felállításának célja az *alkalmazott* és *ipari kutatások* fejlesztésének meggyorsítása, a kutatási eredmények gyakorlati alkalmazásának hatékony elő-

⁷⁴ WILSON, Harold Science, Industry and Government, Nature, 1965 ápr. 17-i szám, 230—232 p.

⁷⁵ Moss, John The Labour Government and Science, Marxism Today 1965. jan. 172—176 p.

⁷⁶ Ministry of Science and Education, Nature, 1965. máj. 15. 665 p.

mozdítása az ipar egész területén. A technikai ügyek miniszterének (Minister of Technology) feladatköre három elem köré csoportosítható. Elsőként gondoskodni köteles a brit gazdasági élet műszaki fejlődéséről. Ez persze nem csorbítja a gazdasági miniszterek felelősségét az irányításuk alá tartozó terület műszaki fejlesztéséért. A technikai ügyek miniszterének felelőssége annyiban speciális, hogy a brit gazdaság *egészének* műszaki fejlődését köteles előmozdítani. Ennek érdekében szoros kapcsolatot épít ki a kormányzat és a gazdasági élet között, támogatja az összes állami kutatóintézetben vagy a magániparban folyó alkalmazott kutatást és fejlesztést, gondoskodik a kutatások személyi feltételeinek megteremtéséről, a kutatók képzéséről, továbbképzéséről. Felügyeleti hatósága az ipari kutatási szövetségeknek s a magántulajdonban levő vállalatok kutatólaboratóriumainak. A minisztérium felügyelete alá tartozó Országos Kutatásfejlesztési Testület (National Research Development Corporation) feladata a kutatási szerződések megkötése és e támogatási forma elterjesztése a polgári kutatásokban.⁷⁷ A Technikai ügyek Minisztériumának második főfeladata a legfontosabb állami tudományos intézmények, s hatóságok mint pl. az Atomenergiái Hatóság (Atomic Energy Authority), az Országos Fizikai Laboratórium, Országos Kémiai Laboratórium irányítása. Fentebb már közöltük, hogy a minisztérium a kutatóhelyek alárendeltségétől függetlenül támogatja az ipari kutatásokat. A műszaki fejlesztések szempontjából legjelentősebb iparágak, mint az elektronika, a kibernetikai gépek gyártása és a szerszámgyártás, azonban — és ez harmadik profilja — közvetlenül a technikai ügyek minisztériuma alá tartoztak.

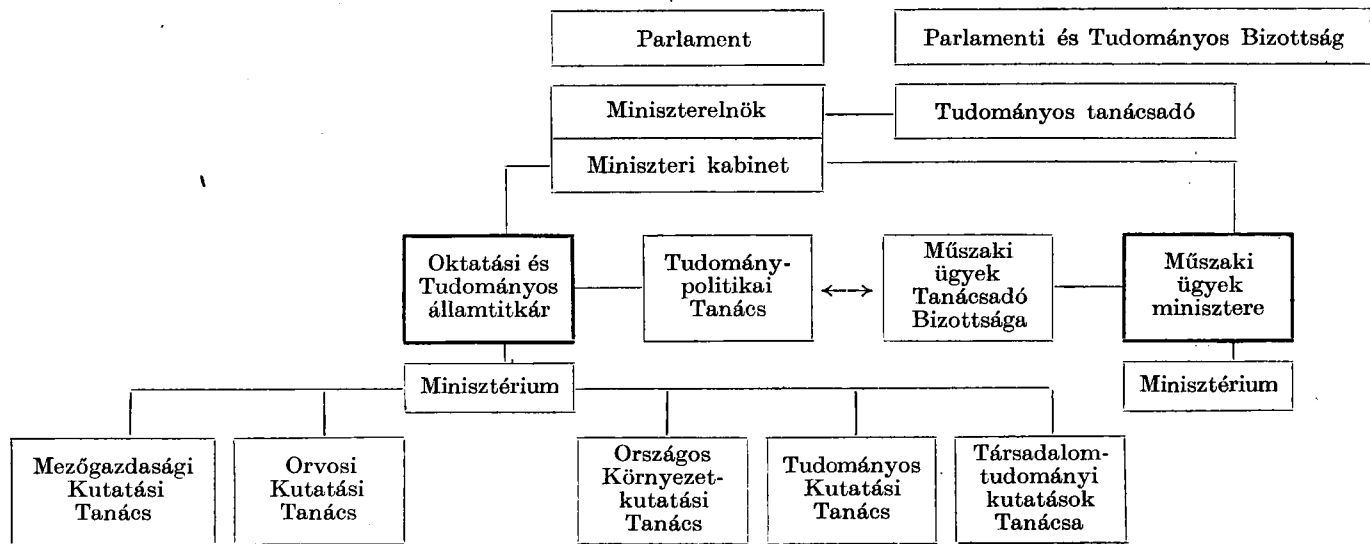
Amint látjuk a minisztérium a legfontosabb minisztériumok egyike lett s a brit gazdasági és tudományos körök sokat várnak tőle. A miniszter tanácsadó szerve a mérnökökből, közgazdászokból és tudósokból összeállított Műszaki Tanácsadó Bizottság (Advisory Council on Technology). Az Oktatásügyi és Tudományügyi Minisztérium, valamint a Technikai ügyek Minisztériuma közötti kapcsolatot a miniszterek melletti tanácsadó testületek tagjainak összeállításával kívánják megoldani olyképpen, hogy a tagok egy része mindkét bizottságban helyet kap⁷⁸

A kormányban egyéb változások is történtek, Wilson miniszterelnök *tudományos tanácsadót* nevezett ki maga mellé, akinek komoly szerepet szán a tudománypolitika kialakításában, s ugyanígy mindegyik miniszter tudományos tanácsadót rendelt maga mellé.

Az átszervezés után is sok tudományos kutató intézmény maradt az egyéb minisztériumok felügyelete vagy irányítása alatt. Legjelentősebb Angliában is a Honvédelmi Minisztérium, valamint annak alárendelten a Szárazföldi Hadsereg Minisztériuma, a légierők minisztériuma és az Admirális,

⁷⁷ Ministry of Technology, *Nature*, 1965. febr. 6. 546 p.

⁷⁸ A tudományos kutatás állami szervezésének helyzete és főbb problémái Nagy-Britanniában. — Tudományszervezési tájékoztató. 1965. évi 1. sz. 56 p.

de a polgári minisztériumok közül a Kereskedelmi szállítási, helyi közlekedési minisztérium szintén jelentős kutatási intézménnyel rendelkezik.

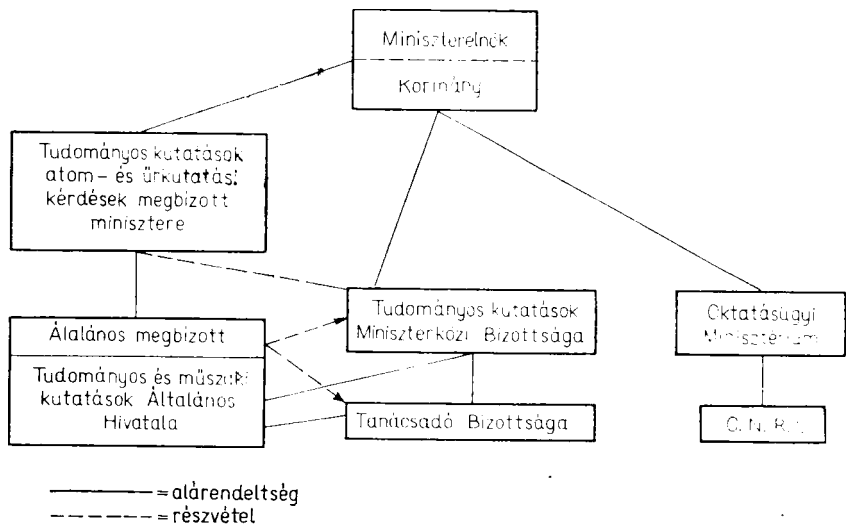
A fenti táblázatból és az ismertetésből is hiányoznak a legfelsőbb szintű koordinációt megvalósító szervek. Az 1965-ös reformokig a tudományos érdemi koordinációt a miniszterelnök alá rendelt Tudományos és Ipari Kutatások Igazgatósága (Department of Scientific and Industrial Research), a minisztériumok közötti koordinációt pedig az ún. titkos tanácsi bizottságok (Privy Council Committee) végezték⁷⁹. A jelenlegi helyzet még nem alakult ki teljesen áttekinthetően. Annyi bizonyos, hogy a tudományos koordinációt a két minisztérium által átfogott területen a minisztériumok Tanácsai végzik, s a politikai koordináció ellátásában nagy szerep hárul majd a miniszterelnök tudományos tanácsadójára.

Franciaországban a tudományos kutatások irányítása egészen a legutóbbi évekig az Oktatásügyi Minisztériumra, illetve az ennek alárendelt Tudományos Kutatások Országos Központjára (Centre National de la Recherche Scientifique) hárult. De Gaulle hatalomra jutása után a tudományirányítás központi szervezetrendszerre differenciáltabban és centralizáltabban épült ki. Jogilag a miniszterelnök áll a tudományirányítási szervezet élén. Elnöke a legfelsőbb politikai koordináló szervnek, az országos atomenergiái és űrkutatási bizottság közvetlenül irányítása alatt működik s a Kutatásfejlesztési Alap költségvetésébe tartozik. Az érdemi s tényleges irányító szerep azonban több szerv között oszlik meg. Legelsőnek a *tudományos kutatások, atom és űrkutatások miniszterét* kell megemlítenünk. Ezt a funkciót kezdetben államtitkár, De Gaulle újraválasztása után végrehajtott kormány-átstruktúrázás során megbízott miniszter (minister délégué) tölti be. A miniszter, amint a címe is jelzi, a miniszterelnök tudományirányító hatáskörében jár el. A legmagasabb szintű koordináló szerv az 1958-ban létesített *Tudományos Kutatások Minisztérium-közötti Bizottsága* (Comité Interministeriel de la Recherche Scientifique). A jogilag miniszterelnök, de átruházott hatáskörben a tudományos kutatásokkal megbízott miniszter elnöklete alatt ülésező bizottságnak a tudományos kutatások szempontjából leginkább érdekelt hét miniszter a tagja. Évenként kétszer tart ülést, s a miniszterelnöknek tesz jelentést munkájáról. Az atom- és katonai kutatások kivételével az összes tudományos kutatómunka koordinálása hatáskörébe tartozik. A Bizottság feladata mindazoknak az intézkedési tervezeteknek elkészítése és kormány elé terjesztése, amelyek a tudomány fejlesztésére vonatkoznak, számbaveszi a tudományos erőforrásokat s szétosztja a tudományfejlesztésre fordítható anyagi eszközöket az érdekelt tárcák között.⁸⁰ Az intézkedési javaslatok, valamint az anyagi eszközök szétosztására vonatkozó döntések előkészítését egy javaslattevő bizottság, a *Tudományos és*

⁷⁹ E. C. S. WADE — G. GODFREY Philips, Constitutional Law, London, 1960.

⁸⁰ PIGANIOU P. et VILLECOURT, L. i. m. 140—141 p. Un anniversaire qui tombe à point, l'Express, 1965. nov. 22—28. 80 p.

Műszaki Kutatások Konzultatív Tanácsa (Comité Consultatif de la Recherche Scientifique et Technique) végzi. A hetenkint ülésező Tanács 12, személyes címen kiválasztott tagból áll. Mindkét szerv közös irodája a miniszterelnök alá rendelt Délégation Général à la Recherche Scientifique et Technique. Ennek vezetője (délégué général) tanácsadóként minden kompetens személyiséget megkérdezhet s hivatala keretében munkacsoportokat létesíthet a felmerülő kérdések megoldására. Mivel a Minisztérium-közötti Bizottságnak is tagja s a Konzultatív Tanács ülésén is teljes jogú tagként vesz részt, s a végrehajtó apparátust ő irányítja, a francia tudományirányításnak rendszerében kulcspozíciót tölt be. A Délégation Général mint állandó dolgozó szervezet négy főfeladatot lát el. Elkészíti az ország tudományos „leltárát” s folyamatosan beszerzi az ehhez szükséges információkat. A Konzultatív Tanáccsal, valamint az érdekelt kutatási szervek és minisztériumok közreműködésével kidolgozza a tudomány és technika fejlesztési tervét, az éves tudományos költségvetést, valamint a rövid, ill. hosszútávra szóló tudományos terveket. A tudományos tervek végrehajtásához szükséges igazgatási aktusokat a hivatal adja ki s ugyancsak ő határozza meg az állami tudományos intézmények szervezetét, működési rendjét. Végül kezeli a miniszterelnök költségvetésében létesített Kutatói Fejlesztési Alapot (Fonds de Développement de la Recherche), amelynek felosztásáról a kormány dönt a Minisztérium-közötti Bizottság előterjesztésére s a tudományügyi miniszter előzetes hozzájárulása után.⁸¹

Az egyéb kormányzati szervek közül meg kell említenünk az Atomenergiai Bizottságot (Commissariat à l'Énergie Atomique), amely a miniszterelnöknek

⁸¹ France, Rapport par pays, OCDE Paris, 1964. 19–20 p.

alárendelten az atomkutatásokat koordinálja és irányítja, valamint az Űrkutatások Országos Központját (Centre National à l'Études Spatiales).

A minisztériumok közül az Oktatásügyi Minisztériumot kell kiemelnünk, illetve egy szervét, amely a tudományos kutatások koordinálásában s a kutatások közvetlen irányításában nagyon jelentős szerepet tölt be Franciaországban. A *Tudományos Kutatások Országos Központja* (Centre National de la Recherche Scientifique — C. N. R. S.) az új feladatkörét meghatározó 1959. dec. 9-i törvényerejű rendelet szerint fejleszti és egybehangolja az összes tudományos kutatásokat s a kormány számára folyamatosan készít jelentéseket a tudományos kutatások állapotáról. A C. N. R. S-t más, csupán koordináló szervektől az különbözteti meg, hogy több száz laboratóriummal, kutatóintézménnyel rendelkezik, tehát a legnagyobb effektív tudományos munkát, főként alapkutatásokat végző, francia intézmény.⁸²

A *Német Szövetségi Köztársaság* tudományirányítási szervezetét az állam federális jellege teszi sajátossá. A szövetségi alkotmány szerint az oktatási ügyek (beleértve a felsőoktatást is) az egyes tartományok hatáskörébe tartoznak, a központi kormány a tudományos kutatásokat is csupán támogathatja, de nem irányíthatja. Ez az oka annak, amiért csak viszonylag hosszú vita és egyezkedés után sikerült központi tudományirányítási szerveket létrehozni és — amint alább látni fogjuk — a kompromisszumos megoldások a szervek formáin és hatáskörén végig követhetők.

A Szövetség és a Tartományok között 1957-ben kötött közigazgatási egyezmény alapján alakult meg az első, de máig is egyik legfontosabb központi tudományos koordináló szerv, a *Tudományos Tanács*. (Wissenschaftsrat). A Tanács állami szerv, de — ez első jele a kompromisszumnak — semmiféle döntési jogköre nincs, egy tudományos intézményt sem irányíthat, mindössze javaslatokat dolgozhat ki. Az egyezmény a Tanács feladatait három pontban foglalta össze: a) egyeztesse a tartományok és a szövetség saját hatáskörükben elkészített tudományos terveit; b) a tervek alapján sürgősségi programot állítson össze; c) s adjon tanácsokat a szövetség és a tartományok költségvetésében a tudomány támogatására előirányzott pénzüsszegek felhasználására. A szövetség és a tartományok kormányai a Tanács ajánlásait a költségvetési keretek lehetőségein belül lehetőleg figyelembe veszik s ugyanakkor a szükséges tájékoztatás és felvilágosítás rendelkezésre bocsátásával segítik is a Tanács munkáját. A tartományi szervekkel a Tanács a kulturális ügyek legfelsőbb szervén keresztül, a szövetségi kormánnyal pedig a Szövetségi Belügyminisztérium útján érintkezik. A Tanács 39 tagjából 22-öt a köztársasági elnök, 17-et a tartományi kormányok neveznek ki. Két bizottsága szintén a federális jellegnek megfelelően épül fel. A tudományos bizottságot a köztársasági elnök által kinevezett tagok alkotják, az igazgatási bizottságot a kor-

⁸² Un anniversaire qui tombe à point, L'Express, 1965. nov. 22—28-i szám, 80 p.

mányok delegáltjai. Álláspontját a Tanács a két bizottság közös ülésén alakítja ki. Ez a szerv tehát főként és elsősorban a Szövetség és a tartományok között közvetít, a szövetségi és a tartományi kutatásokat koordinálja.⁸³ A különböző szövetségi minisztériumok tudományirányító tevékenységét a Miniszterközi Bizottság (Interministerieller Ausschuss für Wissenschaft und Forschung) koordinálja a kutatásügyi miniszter elnöklésével. Az 1962. végén felállított *Tudományos Kutatásügyi Szövetségi Minisztérium* (Bundesministerium für Wissenschaftliche Forschung) feladatkörének megvonásakor ismét gondosan ügyeltek arra, hogy a minisztériumnak ne legyen utasítási és irányítási jogköre a tartományokkal szemben. Erről meggyőződhetünk hatáskörének megfogalmazásából. Ide tartoznak: *a)* a tudomány ápolásának és előmozdításának alapvető kérdései; *b)* a tudományos kutatás támogatása, ha ez nem más szerv feladata; *c)* a szövetségi kutatóintézetek s a Szövetség által támogatott intézmények kutatómunkájának koordinálása; *d)* az atomenergiái kutatások koordinálása. A minisztériumnak a tartományokban folyó kutatásokba úyszólván nincs beleszólási joga s a szövetségi kutatási alapoknak is még a felével sem rendelkezik.⁸⁴ A szociáldemokraták főként ezért támadják a minisztériumot jelenlegi formájában. A 300 embert (közülük 169 tudományos dolgozót) foglalkoztató minisztérium — az ellenzék szerint lényegében csak hivatal, amely szétosztja a rendelkezésre álló pénzüsszeget, nyilvántartja a szükségleteket s ellátja a német tudomány nemzetközi képviseletét, ahelyett, hogy az egész német tudomány irányítását végezné.

Az érdemi, tudományos szempontból végzett koordinációt a Német Szövetségi Köztársaságban — a többi nyugat-európai országtól eltérően — nem a kormány által létesített, hanem magánjogi szerv, a *Német Kutató Közösség* (Deutsche Forschungs Gemeinschaft) látja el. A német tudósok által 1949-ben alapított önálló és autonóm testület fogja össze a tudományos akadémiákat, a Max-Planck Társaságot s egyéb tudományos társaságokat és intézményeket. Mint a szövetségi és a tartományi kormányok tudományos tanácsadó testületének a német tudományos életben igen nagy a jelentősége.⁸⁵

⁸³ 1957. szept. 5. szerződés a Szövetség és a Tartományok között a tudományról.

⁸⁴ Das Wissenschaftliche Leben in Deutschland. — Jahrbuch 1965. 9–10 p.

⁸⁵ Allemagne, OCDE Paris. 1965.

KRÓNIKA

1965. május 15—1966. július 15.

Az Osztály életéből

Az Akadémia 1965. évi közgyűlésének és az Elnökségnek 7/1965. sz. határozata (Akadémiai Közlöny 1965. 8. sz.) kimondja, hogy „A társadalomtudományok és a műszaki tudományok fejlődésének előmozdítására a II., ill. a VI. Osztály kettéosztásával új osztályként a IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya, ill. X. osztályként a föld és bányászati tudományok részére új osztályt kell létesíteni. A II. Osztály neve ezentúl *Filozófiai és Történettudományok Osztálya* legyen. Ennek megfelelően kell módosítani az alapszabályokat.”

Az így létrehozni rendelt Gazdaság- és Jogtudományok Osztályáról az MTA Elnöksége 8/1965. sz. határozata (Akadémiai Közlöny 8. sz.) közelebbről a következők szerint határozott:

„Az Elnökség a IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya, továbbá a X. Föld- és Bányászati Tudományok Osztálya szervezetével kapcsolatban a következőket határozza.

I.

IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya

1. Az Osztályhoz tartozó

11. tudományágak:

közgazdaságtudomány
ágazati gazdaságtudományok
állam- és jogtudomány
szociológia
demográfia
statisztika

12. tagok:

tiszteleti: *Honkasalo, B.*
Csernokolev, Tito Nikolov
Heady, Earl O.

rendes:

Buza László
Erdei Ferenc
Friss István
Hevesi Gyula
Nizsalovszky Endre
Szabó Imre

levelező: *Bognár József*
Eörsi Gyula
Háy László
Kovács István
Osztrovszki György
Szalai Sándor
Szászy István

13. bizottságok:

Közgazdaságtudományi Bizottság és az országos távlati tudományos kutatási terv 61., 62., 63., 64., 65., 66. és 73. sz. főfeladatait koordináló bizottságai.

Állam- és Jogtudományi Bizottság
Szociológiai Bizottság
Demográfiai Bizottság
Ipargazdaságtani Bizottság
Mezőgazdasági Ökonómiai és Üzem-szervezési Bizottság

14. kutatóintézmények:

Közgazdaságtudományi Intézet
Állam- és Jogtudományi Intézet
Szociológiai Kutatócsoport
Ipargazdaságtani Kutatócsoport
Afro-Ázsiai Kutatócsoport

15. támogatott tanszékek:

ELTE Állam- és Jogtudományi Kar,
Statisztikai Tanszék
ELTE Állam- és Jogtudományi Kar,
Magyar Jogtörténeti Tanszék*

16. tudományos társaság:

Magyar Közgazdasági Társaság

17. folyóiratok:

Közgazdasági Szemle
Állam- és Jogtudomány
Jogtudományi Közlöny
Acta Juridica
171. A II. Osztály Osztályközleményei ívkeretéből 20 ívet kap a IX. Osztály.

* Az utasítás nem említi, de az Osztály által támogatott intézmény a KSH Népeségstudományi kutatócsoportja is. — Szerk.

2. A II. és IV. Osztály az átadandó tudományágakban jóváhagyott művek éves és távlati könyvkiadási tervét átadja az új osztálynak.
3. A II. Osztálytól az átadandó tudományterületekben működő akadémiai kutatóintézmények és támogatott tanszékek 1965-re megállapított költségvetési keretei, valamint a szétesztott TKFA keretek átkerülnek az új osztályhoz. Ezénkívül a II. Osztály átadja a nemzetközi kapcsolatainak alapjaiból az 1965-re betervezett arányos részesedést. A IX. Osztály prémiumalapját a II. és IV. Osztálytól átadandó tudományágakra jutó arányos rész képezi.
4. A II. Osztály szakigazgatási apparátusából a IX. Osztályhoz kerül: 1 főelőadó, 1 gyors- és gépipró (tanszéktől berendelve) 1 külső előadó (szociológia). Az Osztály pénzügyi teendőit a IV. Osztállyal közös pénzügyi főelőadó végzi. Az új osztály elhelyezéséhez a II. Osztály egy szobával járul hozzá.
5. A II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya szervezete és a IV. Agrártudományi Osztály szervezete — a IX. és X. Osztály részére átadott tudományágaknak és az ahhoz kapcsolódó szervezeti kereteknek megfelelően — változik.

III.

12. A IX. és X. Osztály szervezetéhez értendők azok a koordináló bizottságok, amelyek nem tartoznak ugyan az Akadémiához, de amelyeknél az Akadémia — valamely tudományágát illetően — érdekelt.
13. Az új osztályok a bizottságok személyi összetételét az érdekelt osztályokkal összhangban állapítsák meg (pl. Mezőgazdasági Ökonómiai és Üzemszervezési Bizottság).
14. A IX. és X. Osztály az osztálytitkárok, az osztályvezetőségek és az osztályokhoz tartozó bizottságok megválasztása tekintetében az Alapszabály szerint járjon el.
15. Az Elnökség a IX. és X. Osztály szervezési munkálatainak előkészítésével az Elnökségi Titkárságot bízta meg. A szervezési munka úgy ütemezendő, hogy az új osztályok működésüket folyó év július hó 1-ével megkezdhessék.³⁾

*

A IX. Osztály alakulóülését — Erdey-Grúz Tibor főtitkár elnöklésével — 1965. június 23-án tartotta. Az ülésen választotta meg az Osztály a IX. Osztály vezetését. Az Osztályvezetőség tagjai lettek

- mint az Elnökség tagjai:
Erdei Ferenc
Hevesi Gyula és
Szabó Imre akadémikusok,
  - választás útján, titkos szavazás alapján
Friss István akadémikus
Eörsi Gyula MTA lev. tag
Háy László MTA lev. tag és
Osztrovski György MTA lev. tag.
- A választások szerint
osztálytitkár: Friss István
osztálytitkárhelyettes: Eörsi Gyula lett.

*

A további osztályvezetőségi és osztályülések fontosabb tárgysorozatai:
1965. szeptember 15. (Osztályvezetőségi ülés):

- Az MTA Afro-Ázsiai Kutatócsoportjának alapító levele.
- Javaslat az 1965. évi tanulmányútkeretek felhasználására.
1965. szeptember 29. (Osztályülés):
- Felmérés a szociológiai kutatások helyzetéről és feladatairól.
- Az Osztály könyvkiadási terveinek helyzete — az Osztály 1966. évi akadémiai operatív könyvkiadási terve.
- Javaslat Allami Díjra.
- Tájékoztató az Osztályról, az Elnökség és Osztályvezetőség határozatairól, a soron levő feladatokról.
- Az osztályülések és az Osztályvezetőség üléseinek programja az 1966. évi közgyűlésig.

1965. november 10. (Osztályülés):

- A közgazdaságtudományi kutatások koordinálási rendszerének átalakítása.
- Az Acta Oeconomica szerkesztőbizottságának kijelölése.
- A távlati intézetfejlesztési elgondolások előkészítése az Akadémián.
- Az Osztály kismonográfia- és értekezés sorozatai az Akadémiai Kiadónál. Tájékoztató és kétéves terv 1966—67. évről.
- Tájékoztató az 1965. évi elnöki jutalmakról.
- Tájékoztató az Elnökség határozatairól.
- Javaslat a következő osztályvezetőségi ülés napirendjére.

1965. december 13. (Osztályülés):

- A Közgazdaságtudományi Bizottság jelentése a Közgazdasági Szemle munkájáról (1963—1965. IV.)
- Az Osztályközlemények megindítása, szerkesztő bizottság kijelölése.
- Tájékoztató az 1966. évi hazai konferenciákról.

- a) ENSZ Kollokvium (Állam- és Jogtudományi Intézet).
 b) Ipargazdaságtani Konferencia (Ipargazdaságtani Kutató Csoport).
 c) Városshociológiai Konferencia (Szociológiai Kutató Csoport).
- 1967. évi tanácskozások terve.
  - 1966. évi meghívások.
1966. január 26. (Osztályülés):
- Az Osztály 1966. évi konferencia-deviza felhasználási terve.
  - Az Osztály javaslata az 1966. évi akadémiai díjakra.
  - Tájékoztató az Osztály 1965. évi hazai tudományos tanácskozásairól.
  - Tájékoztató az Osztály 1966. évi költségvetéséről és fejlesztéséről.
1966. március 21. (Osztályülés):
- Az Osztályközlemények szerkesztőbizottságának javaslata a folyóirat megindítására és profiljára.
  - Javaslát a közgyűlési kibővített osztályülés lebonyolítására és tematikájára.
  - Javaslát az 1966. évi közgyűlés elnökségi beszámolója mellékletének a IX. Osztályra vonatkozó részére.
  - Az Osztály könyvkiadási keretterve. Javaslát az 1967. évi előzetes megjelenetési tervre.
1966. május 2. (Kibővített osztályülés):
- Beszámoló a Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának tevékenységéről. 1966. június 14. (Osztályülés):
  - Az Osztályhoz tartozó intézetek 1965. évi beszámolóí és 3 éves kutatási tervei
    - a) Állam- és Jogtudományi Intézet.
    - b) Szociológiai Kutató Csoport.
    - c) Közgazdaságtudományi Intézet.
  - Koordinációs Bizottságok 1965. évi beszámolóí.
  - Egyetemi tanári és docensi pályázatok véleményezése.
1966. július 12. (Az Osztály és az Osztályvezetőség együttes ülése):
- Az Osztályhoz tartozó intézetek 1965. évi beszámolóí és 3 éves kutatási tervei.
    - a) Afro-Ázsiai Kutató Csoport.
    - b) Ipargazdasági Kutató Csoport.
    - c) Támogatott kutatóhelyek:
  - KSH Népeésségtudományi Kutató Csoport.
  - ELTE Magyar Jogtörténeti Tanszék és Statisztikai Tanszék.
  - Az egyetemi tanszékek 3 éves kutatási tervei:
    - a) Közgazdaságtudományi tervek.
    - b) Állam- és jogtudományi tervek.
  - Javaslát a Közgazdasági Dokumentációs Központ felállítására.
  - Az MTA Statisztikai Bizottságának felállítására vonatkozó javaslát.

Székkfoglaló előadások

- Háy László* MTA lev. tag: „Az Állammonopolista kapitalizmus mérlege” (1965. október 14).
 kező évtizedek világgazdaságában” (1965. november 8).
Kovács István MTA lev. tag: „A törvénykoncepció alakulása” (1966. március 25).

Felolvasó ülések

- Nizsalovszky Endre* akadémikus: „Eötvös József életművének ismeretlen elemei (Szalai Lászlóhoz írt levelei nyomán), (1966. január 10).
 a magyar gazdaságszerkezeti modellre” (1966. április 6).
Pólay Elemér, az állam- és jogtudományok doktora: „Két kodifikációs terv a köztársasági Rómában (Ceasar és Pompeius tervei).

Akadémiai díjak

- Az 1966. évi közgyűlés alkalmával az Akadémia Elnöksége az Akadémiai Díj I. fokozatában részesítette *Weltner Andor* egyetemi tanárt, az állam- és jogtudományok doktorát és *Szabady Egont*, a Központi Statisztikai Hivatal elnökhelyettesét, az MTA Demográfiai Bizottságának titkárát az alábbiak szerint összegezett munkájukért, munkásságukért.
Weltner Andor: „A szocialista munkaviszony és az üzemi demokrácia” (Akadémiai Kiadó, 1962.) című munkájáért.

A mű az üzemi demokrácia vonatkozásában megjelenésekor megalapozó jellegű a külföldi szocialista irodalomban is előremutató, újszerű tételeket fejtett ki. Kidolgozta a jogi dogmatikus alapokat, az üzemi demokrácia intézményeinek képi-tetéséhez és működésének jogi úton való biztosításához.

Szabady Egon: „Bevezetés a demográfiába” című általa szerkesztett és részben

általa írt munkáért. A munka első ízben ad áttekintést a népességtudomány egész területéről, ismerteti a demográfia koncepcióját, sajátos módszertanát, elemzési eszközöket és azok alkalmazási területeit, tájékoztat a demográfiai jelenségek történeti alakulásáról, Magyarország és a világ népessége demográfiai helyzetéről, felméri a népességi és a társadalmi folyamatok kölcsönhatását.

Elnöki jutalmak

1965. október 7-én a Magyar Tudományos Akadémia elnöke a IX. Osztály területén az alábbi személyeket részesítette — tudományos és tudományos-szervező munkásságuk elismeréseként — elnöki jutalomban:

Augustinovits Mária, a közgazdaságtudományok kandidátusa, az Országos Tervhivatal főelőadója, a Közgazdaságtudományi Bizottság titkára.

Gönczöl Ferenc, a Magyar Közgazdasági Társaság titkára.

Kovácsnai Gyula, a Közgazdaságtudományi Intézet csoportvezetője.

Mádl Ferenc, az állam- és jogtudományok kandidátusa, főelőadó.

Török Lajos, az Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos munkatársa.

Az Osztály hazai konferenciái

Közgazdaságtudományi konferencia. A KGST országok együttműködése a nyersanyagbázis kölcsönösen előnyös fejlesztésében című tárgykörben, Budapest, 1965. június 22—25. Rendező szerv: MTA Közgazdaságtudományi Intézet. A konferencia tárgya közelebbi témákban: a KGST országok nyersanyagellátásának helyzete az utóbbi években; az anyagellátás terén mutatkozó nehézségek főbb okai; az érdekeltség fokozása a nyerstermékek exportra való termelésében. A tanácskozáson az érintett országok közgazdasági intézeteinek képviselői és a KGST Titkárság tanácsosa vettek részt. Bulgáriából 3, NDK-ból 4, Lengyelországból 3, Szovjetunióból 5, Csehszlovákiából 4, a KGST-től 1 meghívott érkezett s így a hazai résztvevőkkel együtt 39-en vettek részt a konferencia munkájában.

*

Polgári jogi munkaértekezlet, Szeged, 1965. december 7—9. Rendező szerv: MTA Állam- és Jogtudományi Intézete, társrendező: a szegedi József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara. A konferencia napirendjén szereplő témák: A szocialista polgári jog struktúrája és kutatásának módszerei; A szerződések elméleti alapjai; Az állami vállalatok közt létrejött szerződések időszervi problémái. A munkaértekezleten az európai szocialista államok összesen 15 küldötte, továbbá 47 hazai szakértő vett részt.

*

Nemzetközi munkaszociológiai szeminárium, Sebesvíz, 1965. szeptember 8—13. Rendező szerv: MTA Szociológiai Kutató Csoport. A szeminárium tárgya az „Ember — munka viszony szociológiai problémái a szocializmusban” című téma volt. E fő témán belül a megtárgyalt témakörök a következők voltak: 1. Az ember — munka viszony elméleti problémái. (A munka humanizálásának perspektívája és feltételei, a dolgozók gazdasági irányításba való bevonásának szociológiai problémái, stb.) 2. Az ember — munka viszony szociológiai vizsgálatának módszertani problémái. (A munkával szembeni elvárások tipizálása, elégedettség, identifikáció, stb.) 3. A tudományos munka szociológiája. (Munkamegosztás, koncentráció problémái stb.) 4. A munkaviszony szociológiai problémái a fizikai munkások körében. (Rétegződés, foglalkozások szociológiája, munkarend kérdései stb.) A szeminárium munkájában mintegy 30, köztük 9 külföldi (1 lengyel, 2 jugoszláv, 1 román, 1 osztrák, 2 csehszlovák, 1 bulgár, és 1 NDK-beli német) szociológus vett részt. A szemináriumon a Szociológiai Kutató Csoport munkatársai mellett több, a témában érdekelt hazai intézmény is képviseltette magát.

*

— *Demográfiai szimpózium,* Budapest, 1965. szeptember 10—14. Rendező szerv: MTA Demográfiai Bizottság és KSH Népeségtudományi Kutató Csoport. A szimpó-

zium a következő három kérelskörrel foglalkozott: 1. A társadalmi és gazdasági változások hatása a termékenység trendjeire és a népességfejlődésre. 2. A termékenység és a családtervezés mérésének és nemzetközi összehasonlításának kérdései. 3. A termékenységi perspektívák és figyelembevételük a társadalmi-gazdasági tervezésben. Az értekezleten közel 30 magyar szakember, az ENSZ demográfiai és statisztikai szerveinek 4 képviselője és 34 külföldi demográfus vett részt. Küldöttek voltak a szocialista országok közül Csehszlovákiából, Bulgáriából, Lengyelországból, az NDK-ból, Romániából, Jugoszláviából, a nyugateurópai országok közül Angliából, Ausztriából, Belgiumból, Finnországból, Franciaországból, Görögországból, az NSZK-ból, Olaszországból és Svédországból, a tengeren túlról pedig az Egyesült Arab Köztársaságból, az Egyesült Államokból és Venezuelából.

*

Bizottságaink tevékenységéről

A bizottsági ülések alábbi fontosabb tárgysorozatai adnak közelebbi tájékoztatást.

Közgazdaságtudományi Bizottság

1965. október 12: 1. A közgazdaságtudományi kutatás koncentrációjának és koordinációjának új szervezeti formái; 2. A Közgazdasági Szemle munkájának értékelése; 3. Az Acta Oeconomica megindítása; 4. A kutatóhelyi hálózat további fejlesztése.

1966. április 27: 1. A Közgazdaságtudományi Intézet 1965. évi beszámolója és 3 éves munkaterve; 2. Az Afro-Ázsiai Kutató Csoport 1965. évi beszámolója, 3. A közgazdaságtudományi kutatás tervezés egyes kérdései; 4. „A mai imperializmus vizsgálata” című többoldalú közös kutatási témába való bekapcsolódás kérdései.

1966. június 22: 1. A közgazdaságtudomány helyzetére vonatkozó felmérés előkészítése; 2. Az Afro-Ázsiai Kutató Csoport 3 éves kutatási terve; 3. Az egyetemi kutatóhelyek 3 éves kutatási terve.

Állam- és Jogtudományi Bizottság

1965. június 14: Súrándi Imre „A felvétel jogi szabályozásának elvi kérdései (vitatülés);

1965. szeptember 18: 1. Beszámoló az Intéző Bizottság munkájáról, jelentés a

ENSZ szeminárium „a helyi igazgatásban való részvételről, mint az emberi jogok előmozdításának eszközéről” c. tárgykörben, Budapest, 1966. június 14–27. A szemináriumot az ENSZ szervezte a magyar kormánnyal együttműködve az ENSZ európai tagországai és szakosított intézményei számára. A magyar kormány a szervezés hazai feladatainak ellátására — a közreműködés szervezési és érdemi vonatkozásaira is kiterjedően — a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetét kérte fel.

A jelzett tárgykörben a résztvevők 6 alappreferátum mellett 23 nemzeti beszámolót kaptak kézhez és vitattak a szeminárium 10 munkanapján keresztül. Az ENSZ elismerésével befejeződött szeminárium kiemelkedő nemzetközi érdeklődést váltott ki; azon 25 európai kormány és 13 nemzetközi szervezet magas szinten képviseltette magát. A 70 külföldi résztvevő központi állami funkcionáriusok, kiváló szakemberek és jogtudósok közül került ki.

jogi karok tanszékei, az Állam- és Jogtudományi Intézet és a Magyar Jogász Szövetség mellett működő munkaközösségek, szekciók tevékenységéről; 3. Az 1966–70. évi időszakra vonatkozó kutatási program javaslat előkészítése a 66. sz. főfeladat tekintetében;

1965. december 15: 1. A távlati terv 1966–70. évi tematikai programjavaslata; 2. Az állam- és jogtudományi dokumentáció kérdései; 3. A Könyv- és Folyóirat Albizottság munkaterve; 4. Az idegennyelvű állam- és jogtudományi kiadványok kérdése; 5. Beszámoló a hazai tudományos konferenciákról; 6. Az uppsalai összehasonlító jogi kongresszus hazai előkészítése.

1965. december 28. (Intézőbizottsági és tervbizottsági ülés): Az 1966. évi akadémiai díjakra vonatkozó javaslatok előkészítése;

1966. május 25: 1. Az Állam- és Jogtudományi Intézet beszámolója 1965. évi tevékenységéről; 2. Az Állam- és Jogtudományi Intézet 3 éves kutatási terve; 3. Az ELTE Statisztikai Tanszékének, valamint a Magyar Állam- és Jogtudományi Intézetnek, mint tanszéki kutatóhelynek 3 éves kutatási terve; 4. Az állam- és jogtudományok helyzetére és fejlesztésére vonatkozó akadémiai felmérés előkészítése.

1966. június 29: Nagy László: A gazdasági irányítás reformja és a munkajog elméleti és kodifikációs problémái (kibővített vitatülés);

1966. július 1. (Intézőbizottsági ülés): Az állam- és jogtudományi karok, ill. a jogi tanszékek 3 éves kutatási tervének megvitatása.

Mezőgazdasági és Üzemszervezési Bizottság

1965. október 27. és december 2: 1. „A nagyüzemi gazdálkodás kérdései” című kis-monográfia sorozat értékelése; 2. A Gazdálkodás című folyóirat értékelése; 3. Az agrárgazdasági és üzemgazdasági fogalmak és mutatók rendszerezésének problémái; 4. „Önköltség a szocialista mezőgazdaságban” című könyv (Akadémiai Kiadó, 1965. Szerk. Erdei Ferenc és Fekete Ferenc) megvitatása.

1966. január 13–14: Az ágazatok ökonómájának elvi és módszertani kérdései a mezőgazdaságban (vitauülés), 2 napos munkaértekezlet.

1966. február 8: Az MSZMP Központi Bizottsága „Kiinduló irányelvek a gazdaság irányítási rendszer reformjára” című dokumentumának megvitatása.

1966. július 6: 1. Mezőgazdasági üzemen tan című tankönyv megvitatása; 2. Az agrárgazdaságtan helyzetéről készítendő felmérés előkészítése; 3. A gazdasági döntések korszerű módszereivel foglalkozó tervezet nemzetközi konferencia előkészítése.

Ipargazdaságtani Bizottság

1965. június 24. (intézőbizottsági ülés): Az ipargazdaságtan tanszékek 1964. évi kutató munkája.

1966. március 10: 1. Az Ipargazdaságtani Kutató Csoport 1965. évi beszámolója; 2. Az Ipargazdaságtani Kutató Csoport 3 éves kutatási terve.

1966. június 24; 1. Ipargazdaságtan Tanszék 3 éves kutatási terve; 2. Az Ipargazdaságtani Kutató Csoport 3 éves kutatási terve.

Szociológiai Bizottság

1965. augusztus 2: 1. Szalai Sándor MTA lev. tag beszámolója amerikai előadó körútjáról; 2. Beszámoló a Győr városi szabad idő vizsgálat előkészítéséről; 3. A hazai nemzetközi szociológiai szeminárium előkészítése; 4. Az eviani szociológiai világtalálkozó hazai előkészületei.

1965. szeptember 21: A magyar szociológia helyzetéről és feladatairól készült felmérés megvitatása.

1966. január 6: 1. A szociológiai kutatások összefüggő terve az 1966-os évre és a Koordinációs Bizottság munkaterve; 2. Egyes nemzetközi konferenciákon való részvétel kérdései; 3. Szelényi Iván beszámolója amerikai tanulmányútjáról.

1966. március 15: 1. Beszámoló a Szociológiai Kutató Csoport 1965. évi munkájáról; 2. A Bizottság 1967. évi könyvkiadási terve; 3. Idegennyelvű periodika megjelenítésének kérdése.

Demográfiai Bizottság

1965. szeptember 23: Tore Dalenius előadásai: „Vizsgálatok nem mintavételi jellegű hibái”, „Mintavételi megfigyelések tervezésének elvei és módszerei”.

1966. január 7: 1. Szervezeti kérdések; 2. Beszámoló a II. Népesedési Világ Konferenciáról; 3. Beszámoló a II. Budapesti Nemzetközi Demográfiai Szimpozionról; 4. A demográfia egyetemi oktatásának helyzete.

1966. március 29: Jean Bourgeois-Pichat előadása: „A nem szabályozott termékenység tényezői”.

1966. március 30: Jean Bourgeois-Pichat előadása: „Az öregségi nyugdíjak képzési rendszerei”. (Pécsi Tudományegyetemen).

1966. június 7: Fr. Jean Sutter előadása: „A demográfiai jellemzők genetikai vonatkozásai”.

A Magyar Közgazdasági Társaság munkájáról

A IX. Osztályhoz egy egyesület tartozik: a Magyar Közgazdasági Társaság.

A Magyar Közgazdasági Társaság az elmúlt években fontos vitaforummá alakult. Előmozdította a gazdaságpolitika időszerű kérdéseinek megismerését, támogatását, egész közgondolkodásunkban a közgazdasági szemlélet mind nagyobb térhódítását. Sokat tett a közgazdászok aktivizálása terén, érdemei vannak az utánpótlás fejlesztése tekintetében is. A Társaság a közgazdaságtudományi témák széles skáláját tűzte vitára, dolgozta fel a for-

mák és az eszközök változatos alkalmazásával. Konferencia, vándorgyűlés, vitaulések, előadások, klub-estek, munkacsoport megbeszélések, stb. keretben mintegy 100–120 témát vitattak meg. A rendezvények keretében növekvő szerepet kaptak a gazdasági mechanizmus és a vezetés kérdése, továbbá a népgazdaság távlati fejlesztésének módszertani, közgazdasági témái.

A Társaság nagyobb rendezvényei közül az alábbiakra lehet utalni: 1. A gazdaság-irányítás reformjával kapcsolatos vitauülés

(1966. február 7.); 2. A Társaság 1965. évi őszi közgyűlése (tudományos programja a következő volt: Bognár József „A szocialista gazdaság irányítása és működése”, Wilcesek Jenő: „A szocialista vállalat működése a központilag irányított gazda-

ságban,” Ganczer Sándor: „Népgazdaságunk fő irányainak elemzése”); 3. A Társaság 1965. évi IV. vándorgyűlése „A vállalatvezetés, gazdasági döntés, információs rendszer” című tárgykörben.

Külföldi tanulmányutak, konferenciák

Egyezményes keretben, ill. meghívásra akadémiai kiküldetésben *tanulmányútra* utaztak:

1965

Hevesi Gyula akadémikus, *Juhász Sándor*, *Petes György* és *Szaniszló József* az Ipargazdaságtani Kutató Csoport munkatársai, május 24-én Jugoszláviába;

Szesztay András, a Szociológiai Kutató Csoport tudományos munkatársa, június 3-án Lengyelországba;

László János, a Közgazdaságtudományi Intézet csoportvezetője, június 18-án Lengyelországba;

Mándi Péter, az Afro-Ázsiai Kutató Csoport tudományos munkatársa, június 28-án Franciaországba;

Csete László, az Agrárgazdasági Kutatóintézet osztályvezetője, június 30-án az NDK-ba;

Nagy István, az Állam- és Jogtudományi Intézet könyvtárvezetője, július 5-én Romániába;

Kulcsár Kálmán, az Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos főmunkatársa, július 23-án az Északamerikai Egyesült Államokba;

Trócsányi László, az Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos munkatársa, augusztus 23-án Csehszlovákiába;

Petes György, az Ipargazdaságtani Kutató Csoport tudományos főmunkatársa, szeptember 7-én Ausztriába;

Alth Guidó, az Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos munkatársa szeptember 15-én az NDK-ba;

Varga Károly, a Szociológiai Kutató Csoport tudományos munkatársa, szeptember 19-én a Német Szövetségi Köztársaságba;

Peschka Vilmos, az Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos munkatársa, szeptember 20-án Franciaországba;

Pungor Józsefné, az Ipargazdaságtani Kutató Csoport tudományos munkatársa, szeptember 22-én a Szovjetunióba;

Csete László és *Márton János* az Agrárgazdasági Kutató Intézet munkatársai, szeptember 28-án Jugoszláviába;

Kozma Ferenc, a Közgazdaságtudományi Intézet tudományos főmunkatársa, szeptember 30-án Csehszlovákiába;

Simon Józsefné, a Közgazdaságtudományi Intézet tudományos munkatársa

szeptember 5-én az Északamerikai Egyesült Államokba;

Burger Kálmán, a Közgazdaságtudományi Intézet tudományos munkatársa, október 13-án Jugoszláviába;

Domé Györgyné, az Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos munkatársa, október 18-án Bulgáriába;

Halász József, az Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos főmunkatársa, október 28-án Belgiumba és Svájcba;

Kemenes Egon, az Afro-Ázsiai Kutató Csoport tudományos munkatársa, november 13-án Franciaországba;

Majláth Lászlóné, Közgazdaságtudományi Intézet tudományos munkatársa, november 22-én Lengyelországba;

Kósa Erzsébet, a Szociológiai Kutató Csoport tudományos munkatársa, december 13-án Jugoszláviába;

Kéri Tamás, az Ipargazdaságtani Kutató Csoport tudományos munkatársa, december 27-én a Szovjetunióba;

1966

Kovácsnai Gyula, a Közgazdaságtudományi Intézet tudományos munkatársa, február 7-én a Szovjetunióba;

Szabó Imre akadémikus, az Állam- és Jogtudományi Intézet igazgatója, február 23-án Jugoszláviába;

Kenéz Gyözőné, az Agrárgazdasági Kutató Intézet tudományos munkatársa, március 3-án az NDK-ba;

Iványi Károly, az Afro-Ázsiai Kutató Csoport tudományos munkatársa, március 7-én az NDK-ba;

Péteri Zoltán, az Állam- és Jogtudományi Intézet osztályvezetője, május 15-én Franciaországba;

Horváth Tibor, az Állam- és Jogtudományi Intézet osztályvezetője, május 17-én a Szovjetunióba;

Hevesi Gyula, akadémikus, az Ipargazdaságtani Kutató Csoport igazgatója és *Kéri Tamás*, a Kutató Csoport tudományos munkatársa május 30-án a Szovjetunióba és Lengyelországba;

Berényi József, a Közgazdaságtudományi Intézet tudományos munkatársa, június 30-án Jugoszláviába.

*

Küldötteink külföldi konferenciákon:

1965

Hoch Robert, a Közgazdaságtudományi Intézet főmunkatársa (Magyar Egyetemi Hallgatók Nemzetközi Szövetségének konferenciája, Evian, május 19—22.);

Kovács István, MTA lev. tag, az Állam- és Jogtudományi Intézet igazgatóhelyettese (az Osztrák Jogász Szövetség konferenciája, Bécs, május 24—26.);

Földi Tamás, Közgazdaságtudományi Intézet könyvtárosa (Nemzetközi Dokumentációs Központ konferenciája, Marienská Lasné, május 24—29.);

Kulesár Kálmán, Állam- és Jogtudományi Intézet főmunkatársa (Nemzetközi Jogszociológiai Bizottság kollokviuma, Varsó, június 2—5.);

Kovács István, MTA lev. tag, Állam- és Jogtudományi Intézet igazgatóhelyettese (Nemzetközi Igazgatástudományi Intézet XIII. kongresszusa, Páris, június 19—23.);

Varga Iván, a Szociológiai Kutató Csoport tudományos munkatársa (Vallásszociológiai konferencia, Jéna, június 24—26.);

Gergely István, Közgazdaságtudományi Intézet főmunkatársa (az Euro Economic Társaság konferenciája, Tilburg, június 28—július 3.);

Éörsi Gyula, MTA lev. tag (a Luxemburgi Összehasonlító Jogi Egyetem nyári szessziója, Luxemburg, július 31—augusztus 10.);

Mádl Ferenc, az Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos munkatársa (Strasbourg-i Nemzetközi Összehasonlító Jogi Egyetem nyári szessziója, Liège, augusztus 14—25.);

Vermes Miklós, az Állam- és Jogtudományi Intézet főmunkatársa (nemzetközi kriminológiai kongresszus, Montreal, augusztus 29—szeptember 3.);

Vajda Imre, egyetemi tanár, a közgazdaságtudományok doktora (Nemzetközi Közgazdasági Egyesület tanácsulése és konferenciája, Róma, augusztus 30—szeptember 8.);

Kondor György és *Martos Béla*, a Közgazdaságtudományi Intézet tudományos munkatársai (Nemzetközi Matematikai Nyári Egyetemi Központ, Aquila, augusztus 30—szeptember 7.);

Laczó Ferenc és *Orolin Zsuzsa*, a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársai, *Török Lajos*, az Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos munkatársa (a Belgrádi Egyetem Nemzetközi Társadalomtudományi Egyetem Központjának szessziója, Belgrád, szeptember 3—23.);

Éörsi Gyula, MTA lev. tag (a Nemzetközi Jogtudományi Egyesület kollokviuma, Hamburg, szeptember 3—11.);

Szalai Sándor, MTA lev. tag (konzultációk Ausztriában, az NSZK-ban, Belgiumban, Olaszországban és Franciaországban az UNESCO Bécsi Társadalomtudományi Központ időmérleg programjának kérdéseiben, szeptember folyamán);

Nemes Ferenc, a Szociológiai Kutató Csoport tudományos titkára (Vallásszociológiai konferencia, Prága, szeptember 13—18.);

Heller Ágnes, a Szociológiai Kutató Csoport tudományos munkatársa (a Bécsi Egyetem Filozófiai Intézetének szimpóziuma, Zwettl, szeptember 13—18.);

Friss István, akadémikus, osztálytitkár, a Közgazdaságtudományi Intézet igazgatója (a Nemzetközi Közgazdasági Egyesület konferenciája, Bellagio, szeptember 15—18.);

Éörsi Gyula, MTA lev. tag (a Szerb Tudományos Akadémia kollokviuma a társadalmi tulajdon kérdéseiről, Belgrád, szeptember 20—21.);

Nagy Tamás, a Közgazdaságtudományi Intézet osztályvezetője (az Olasz Társadalom és Gazdaságtudományi Kutatási Központ szeminárium, Velence, szeptember 22—25.);

Cukor György, a Közgazdaságtudományi Intézet igazgatóhelyettese (UNESCO konferencia, Páris, október 11—15.);

Friss István, akadémikus, osztálytitkár, a Közgazdaságtudományi Intézet igazgatója (Nemzetközi Társadalomtudományi Tanács konferenciája, Amsterdam, október 24—28.);

Gönczöl György, a Közgazdaságtudományi Intézet osztályvezetője (Lengyel Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének konferenciája, Varsó, november 3—6.);

Éörsi Gyula, MTA lev. tag (Brüsszeli Egyetem polgári jogi kollokviuma, Brüsszel, november 16—18.);

Szilágyi Pál, a Közgazdaságtudományi Intézet tudományos munkatársa (Nemzetközi anyaggazdálkodási szimpóziium, Varsó, november 17—28.);

Hegedűs András, a Szociológiai Kutató Csoport igazgatója (Csehszlovák faluszociológiai konferencia, november 24—27., Európai faluszociológiai konferencia, Giesen, november 21—30.);

Molnár Ferenc, a Közgazdaságtudományi Intézet tudományos munkatársa (Nápolyi Világgazdasági Intézet kurzusa, november—1966. június);

Szalai Sándor, MTA lev. tag (UNESCO Bécsi Társadalomtudományi Központjának konferenciája, Bécs, december 2—3.);

Cukor György, a Közgazdaságtudományi Intézet igazgatóhelyettese (ENSZ Metal Trade Committee ülése, Genf, december 6—17.);

Garamvölgyi Károly, Gönczöl Ferenc, Kovács Attila és Lengyel László, a Magyar Közgazdasági Társaság delegációja (tapasztalatossere a Jugoszláv Közgazdasági Társaságnál, december 14—18.);

Schmidt Adám, a Közgazdaságtudományi Intézet tudományos munkatársa (közgazdász szakértőként Ghanába utazott decemberben fél éves szerződéssel);

1966

Szalai Sándor, MTA lev. tag (UNESCO Bécsi Társadalomtudományi Központjának konferenciája, Bécs, január 3—5.);

Gönczöl György, a Közgazdaságtudományi Intézet osztályvezetője (A mai imperializmus vizsgálata című többoldalú kutatási témával kapcsolatos értekezéslet, Prága, január 18—19.);

Hegedűs András, a Szociológiai Kutató Csoport igazgatója (Jugoszláv Szociológiai Társaság szimpóziuma, Split, február 9—12.);

Szalai Sándor, MTA lev. tag (UNESCO Bécsi Társadalomtudományi Központ, időmérlegmegbeszélések, Bécs, február 9—10.)

Szalai Sándor, MTA lev. tag (szimpózium a tudományos kutatások hatékonyságáról, Varsó, március 15—22.);

Harmathy Attila, *Horváth Anna* és *Lontai Endre*, az Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos munkatársai (Strasbourg Nemzetközi Összehasonlító Jogi Egyetem tavaszi szessziója, Strasbourg, március 20—április 24.);

Szabó Imre, akadémikus, az Állam- és Jogtudományi Intézet igazgatója (Strasbourg Nemzetközi Összehasonlító Jogi Egyetem tavaszi szessziója, Strasbourg, március 20—28.);

Mádl Ferenc, az Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos munkatársa (Strasbourg Nemzetközi Összehasonlító Jogi Egyetem tavaszi szessziója, Strasbourg, március 25—április 3.);

Szalai Sándor, MTA lev. tag (Nemzetközi időmérleg konferencia, Köln, április 4—6.);

Bognár József, MTA lev. tag, az Afrikai Kutató Csoport igazgatója, Hosszú

Gézáné és Mándi Péter, a Kutatócsoport tudományos munkatársai (Afrika-kongresszus, Moszkva, április 14—20.);

Szalai Sándor MTA lev. tag, *Hegedűs András*, a Szociológiai Kutató Csoport igazgatója, *Kósa Erzsébet*, *Nemes Ferenc* és *Szelényi Iván* a Kutatócsoport munkatársai (Osztrák—magyar szociológus találkozó, Raach, április 26—29.);

Hegedűs András, a Szociológiai Kutató Csoport igazgatója (a szocialista országok filozófiai és szociológiai intézeteinek igazgatói értekezlete, Moszkva, május 12—17.);

Péteri Zoltán, az Állam- és Jogtudományi Intézet osztályvezetője (Jog elméleti konferencia, Jéna, május 12—1.);

Alth Guidó, az Állam- és Jogtudományi Intézet részlegvezetője (Konferencia a jogi dokumentáció kérdéseiről, Varsó, május 16—23.);

Csanádi György és *Réczei László* egyetemi tanárok (Brüsszeli Egyetem Európai Jogi Intézetének Kelet-Nyugati kollokviuma, Brüsszel, május 23—27.);

Szabó András, az Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos munkatársa (Humboldt Egyetem büntetőjogi konferenciája, Brün, június 1—2.);

Szabó Imre, akadémikus, az Állam- és Jogtudományi Intézet igazgatója, *Kovács István*, MTA lev. tag, az Állam- és Jogtudományi Intézet igazgatóhelyettese (Európai szocialista országok jogtudományi intézeteinek igazgatói értekezlete, Moszkva, június 1—7.);

Nemes Ferenc, a Szociológiai Kutató Csoport tudományos titkára (Német Tudományos Akadémia munkaszociológiai konferenciája, Berlin, június 6—14.);

Heller Ágnes, a Szociológiai Kutató Csoport tudományos munkatársa (Bécs város „Európai eszmecsere” című tanácskozása, június 14—18.);

Enese László, az Agrárgazdasági Kutató Intézet osztályvezetője (Nemzetközi mezőgazdasági munkatudományi konferencia, Brüsszel, június 21—24.);

Gyenes Antal és *Földvári Tamás*, a Szociológiai Kutató Csoport tudományos munkatársai (Lengyel szociológiai szimpózium, Varsó, június 23—július 5.).

Külföldi vendégeink

Tanulmányútra — egyezményes keretben, ill. meghívásra — Magyarországra érkeztek:

1965

K. T. Kirjakov, bolgár közgazdász, június 8.,
K. G. Zanev, bolgár közgazdász, június 10.,
N. Sz. Malein, szovjet jogász, június 10.,

V. Angelov, bolgár jogász, június 15.,
F. Sz. Bajlov, bolgár közgazdász, június 16.,
J. Nikl, csehszlovák közgazdász, június 18.,
P. I. Najdenova, bolgár közgazdász, június 21.,
B. Komenda, csehszlovák közgazdász, szeptember 6.,

C. Kzusnik, csehszlovák közgazdász, szeptember 6.,
R. Dumont, francia agrárközgazdász, szeptember 10.,
J. M. Iljin, szovjet közgazdász, szeptember 27.,
G. A. Nyeszorov, szovjet közgazdász, szeptember 27.,
V. G. Szolodnyikov, szovjet közgazdász, szeptember 27.,
V. P. Szergejev, szovjet közgazdász, szeptember 20.,
M. Mehnert, NDK, közgazdász, október 1.,
Z. J. Wyrozembski, lengyel közgazdász, október 11.,
Z. Rybicky, lengyel jogász, október 15.,
D. R. Denman, angol agrárközgazdász, október 23.,
K. Rebro, csehszlovák jogász, október 25.,
L. A. Lune, szovjet jogász, október 29.,
V. Perlo, USA, közgazdász, november 5.,
A. I. Notkin, szovjet közgazdász, november 15.,
G. A. Prugyenskij, szovjet közgazdász, december 10.

1966

F. Deák, USA, jogász, január 4.,
M. Dobb, angol közgazdász, március 23.,
W. Gellrich, NDK, közgazdász, április 14.,
H. Marcu, román közgazdász, április 18.,
W. Seidel és *A. Tobien*, NDK közgazdászok, április 26.,
R. M. Petuhov, szovjet közgazdász, május 9.,
S. Kurowski, lengyel közgazdász, május 20.,
S. Wyrobisz, lengyel közgazdász, május 30.,
J. Nowicki, lengyel közgazdász, június 1.,
O. Sik, csehszlovák közgazdász, június 5.,
U. Veniamin, román közgazdász, június 16.,
E. Hoffmann, NDK, agrárközgazdász, június 19.,
A. Heller, francia szociológus, június 29.

*

Konferenciákon vettek részt:

A Közgazdaságtudományi Intézet 1965. június 22–25. között rendezett konferenciáján: *J. Kormnov*, *A. Zubkov*, *B. Ladigin*, *N. Volkov*, *J. Jakovec*, (Szovjetunió); *Z. Möheke*, *E. Teschner*, *E. Kolourat*, *G. Knobloch*, (NDK); *Z. Vergner*, *Z. Chalubsky*, *J. Tauchmann*, *M. Soncek*, (Csehszlovákia); *Sz. Polaczek*, *L. Ciomaga*, *A. Poplavski*, (Lengyelország); *Sz. Sztolov*, *V. Vutov*,

K. Kirjahov, (Bulgária); *L. Skibinski* (KGST Titkárság).

Az Állam- és Jogtudományi Intézet 1965. december 7–9. között megtartott munkaértekezletén: *L. Vasziljev*, *A. L. Kozsuharov*, *I. Velinov*, (Bulgária); *V. Knapp*, *S. Luby*, (Csehszlovákia); *B. T. Blagojevic*, *K. Gyetvai*, (Jugoszlávia); *J. Winiarz*, (Lengyelország); *M. Posch*, *G. Pflücke*, *H. Such*, *W. Artzt*, (NDK); *S. Bradeanu*, (Románia); *Sz. N. Brautusz*, *O. Sz. Joffe*, (Szovjetunió).

A Szociológiai Kutató Csoport 1965. szeptember 8–13. között megrendezett konferenciáján: *A. Sarapata*, (Lengyelország); *M. Cernea* (Románia); *H. Steiner* (NDK); *M. Jezernik* (Jugoszlávia); *I. Bluha*, *M. Petrussek*, *I. Kardos* (Csehszlovákia); *H. Treinen* (NSZK); *E. Gehmacher* (Austria); *J. G. Kamenov* (Bulgária).

A Demográfiai Bizottság és a KSH Népeségtudományi Kutató Csoportjának 1965. szeptember 10–14. között megrendezett demográfiai szimpóziumán: *F. Benkó* (Venezuela); *J. Bourgeois-Pichat*, *J. Hecht*, *C. Lewy*, *R. Pressat* (Franciaország); *V. Castellano*, *N. Federici*, *S. Somogyi* (Olaszország); *H. Czermak*, *H. Hansluwka* (Ausztria); *J. D. Durand*, *M. A. R. El-Badry* (ENSZ, New York); *J. Ferenbac* (Románia); *T. Frejka*, *Z. Pavlik*, *V. Roubíček* (Csehszlovákia); *H. Gille* (ENSZ EGB Genf); *E. Grebenik*, *M. Kirk* (Anglia); *E. Hofsten* (Svédország); *K. Jungwitz*, *K. H. Mehlan*, *G. Nultsch* (NDK); *J. Morsa* (Belgium); *S. Neumann*, *H. Walter*, *V. Walter*, *C. D. Witt*, (NSZK); *F. W. Notestein*, *C. Westoff* (USA); *P. Piepponen* (Finnország); *M. Rasevic*, *M. Sentic* (Jugoszlávia); *I. Sztéfanov* (Bulgaria); *V. G. Valarosa* (Görögország); *E. Vielrose* (Lengyelország).

A Budapesten 1966. június 14–27. között a helyi igazgatásban való részvétel tárgykörében megrendezett ENSZ szemináriumnak 70 külföldi résztvevője volt; a résztvevők a képviselt államok küldöttei, ill. az ENSZ tisztségviselőiként érkeztek Magyarországra.

G. P. Jukov és *A. Sz. Pirakov* szovjet jogászok 1966. április 20-án akadémiai egyezményes keretben érkeztek Magyarországra és részt vettek a Magyar Jogász Szövetség keretében rendezett nemzetközi úrjogi konferencián.

Disszertációs viták

Doktori disszertációk

Martonyi János „A bíróságok szerepe az államigazgatás törvényességének biztosításában” címmel 1963 novemberében, majd óvás folytán másodszer 1965. május 18-án védte doktori disszertációját. Az értekezés opponensei Búza László akadémikus, Beér János és Bihari Ottó az állam- és jogtudományok doktorai voltak.

A bíráló bizottság negatív, az állam- és jogtudományi szakbizottság pozitív (többségi) javaslata után a Tudományos Minősítő Bizottság Martonyi Jánost az állam- és jogtudományok doktorává nyilvánította.

*

Kornai János „Távlati tervek matematikai programozása” c. doktori értekezését 1965. október 11-én védte meg. Az értekezés opponensei Rényi Alfréd akadémikus Bognár József MTA lev. tag, és Morva Tamás a közgazdaságtudományok kandidátusa voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy Kornai János doktori értekezése emellett, hogy áttekintést nyújt a vizsgált témakörben elért nemzetközi tudományos eredményekről és ezeket nagy hozzáértéssel hasznosítja a hazai gyakorlat számára, egyúttal a szerző úttörő, kezdeményező és irányító munkáját bizonyítja programozási módszerek gyakorlati alkalmazásában, több iparági programozási feladat megoldásában és a népgazdasági programozás munkaprogramjának kidolgozásában. Új az a mód, ahogy szerző az ágazati és népgazdasági szintű programozást szervesen összekapcsolja, megalakítva és felhasználva a többszintű tervezés modelljét a szocialista tervezés gyakorlatában. Magyarország az első ország, ahol felhasználják a népgazdasági szintű programozást a távlati tervezésben, s ebben a jelöltnek kiemelkedő érdeme van. Újnak tekinthető a szerző felfogása a matematikai programozási módszerek felhasználásának hasznáról és korlátairól a szocialista tervezés rendszerében, megállapításai a hagyományos és a matematikai módszerek viszonyáról, a matematikai tervezés és a tényleges gazdasági döntési gyakorlat kapcsolatáról. A jelöltnek e gyakorlatilag rendkívül nagy jelentőségű munka folyamán számos elméleti kérdés tisztázását is sikerült előbbre vinnie. Vita folyt a népgazdasági programozás optimumkritériumáról, a többszintű tervezéshez felhasználandó modelltipusokról, a kalkulatív kamatlábról, valamint a határ-

termelékenységi elméleten nyugvó jövedelemelosztásról. A jelöltnek e kérdésekre adott válaszait, egyes vitatható részletek ellenére, a bírálóbizottság általában kielégítőnek találta.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Kornai Jánost a közgazdaságtudományok doktorává minősítette.

Kandidátusi disszertációk

Szabó Lászlóné „A büntetőeljárás szabályozásának elméleti alapkérdései” c. kandidátusi értekezését 1965. április 8-án védte meg. Az értekezés opponensei Fonyó Antal és Nagy Lajos az állam- és jogtudományok kandidátusai voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy Szabó Lászlóné disszertációjában a büntetőeljárásjog egyes, főkéntbb időszerű kérdéseit ragadta meg, ennél fogva a témaválasztás indokolt. Az irodalmi anyag gazdag, a felfogás módja — ideértve a formai követelményeket is — teljesen megfelelő. Magas elméleti felkészültségről és a marxizmus—leninizmus általános tételei alkotó felhasználásáról tanúskodik az értekezés egésze. Az értekezés tudományos eredményeinek tekintendők a következők: A büntető eljárásjog és a büntetőjog egymáshoz való viszonyának a feltárása; az eljárási jogviszony elméleti eredményeinek a felhasználása a büntető eljárási jog továbbfejlesztése, többek között az érintett személyek szabadságának az előkészítő eljárás során való még fokozottabb biztosítása; az eljárás kontradiktórius formáját kimutató megállapítások. Az opponensi vélemények sokoldalúan foglalkozva a disszertációval, több vitatémát vetettek fel. A jelölt válasza újból bebizonyította a tudományos munkára felkészültségét, fejlett vitaképességét és azt is, hogy a kandidátusi átlagos követelményeket meghaladó eredményei vannak.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Szabó Lászlónét az állam- és jogtudományok kandidátusává minősítette.

*

Gerő István „Építőipari termelés szervezésének sajátosságai” c. kandidátusi értekezését 1965. április 13-án védte meg. Az értekezés opponensei Kádár Iván és Harsányi István a közgazdaságtudományok kandidátusai voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy Gerő István kandidátusi érte-

kezésében a népgazdaság szempontjából fontos és időszerű téma kidolgozására vállalkozott, s feladatát színvonalasan, alapvetően jól oldotta meg. A tanulmány megmutatja az építőipari termelés-szervezés elmaradottságának elvi és gyakorlati alapjait. Az összes főbb tényezők komplex vizsgálatáról egységes módszert dolgoz ki a termelés-szervezés fejlesztésével. Különösen figyelemre méltó az építési idő lerövidítésére irányuló szervező tevékenység elemzése. A hazai szakirodalomban a gyakorlat számára elsőként dolgozta ki a technológiai alapokra helyezett építés-szervezés korszerű módszereit. A disszertáció e módszer teljes kifejtését és indoklását adja. A disszertáció első négy fejezetével szemben az V. fejezet (A mechanizmus főbb összetevőit tárgyaló rész) kevésbé kidolgozott, ami a témaválasztás túlzott szélességéből is adódik. Kutatási módszere megfelelő. Megállapításainak alátámasztására azonban helyenként nem mutatkozik elégségesnek. E hiányosságot a védelem során elfogadhatóan pótolta.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság javaslata alapján Gerő Istvánt a közgazdaságtudományok kandidátusává minősítette.

*

Schmidt Adám „A személyi jövedelemeloszlás a szocializmusban” c. kandidátusi értekezését 1965. június 28-án védte meg. Az értekezést opponensei Mód Aladárné és Grolmusz Vince a közgazdaságtudományok kandidátusai voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy a jelölt értekezésében számos új és hasznos ismerettel gazdagítja a közgazdaságtudományt. Hazánkban első ízben ad összefoglaló, áttekinthető képet és értékelést a szocializmusbeli személyi jövedelemeloszlás főbb közgazdasági problémáiról. Új tudományos eredménynek tekinthetők részleteiben például: — a személyi jövedelem, a személyi jövedelemeloszlás és az ezekhez tartozó kategóriák közgazdasági természetének, tartalmának feltárása és sokoldalú elemzése; — a személyi jövedelemeloszlást befolyásoló, illetőleg meghatározó fő tényezők teljes számbavétele és kölcsönös összefüggések közgazdasági elemzése; — a lakossági jövedelemeloszlás terén érvényesülő általános alapelvek (munka szerinti — szükségletek szerinti elosztás) tényleges érvényesülésének konkrét elemzése; — a jövedelemeloszlás szocializmusbeli és hazai sajátosságainak a feltárása; — a téma hazai és külföldi szakirodalmának, a téma további kutatása szempontjából jelentős kritikai feldolgozása,

a szocializmusbeli (hazai) személyi jövedelemeloszlás tervezési módszereinek továbbfejlesztésére javaslatok kidolgozása, stb. Vita alakult ki a munka szerinti elosztás elvéről, annak értelmezéséről és érvényesülési köréről a szocializmusban. A jelölt — a tanulmányában kifejtettekkel egyezően — az elv tágabb értelmezésének fontosságát hangsúlyozta. A bírálóbizottság az utóbbi állásfoglalással egyetért, ugyanakkor a munka és a szükségletek szerinti elosztás arányai kérdésében további kutatásokat indokoltnak lát.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Schmidt Adámot a közgazdaságtudományok kandidátusává minősítette.

*

Cséka Ervin „A büntető ténymegállapítás elméleti alapjai” c. kandidátusi értekezését 1965. június 29-én védte meg. Az értekezését opponensei Peschka Vilmos, Király Tibor és Móra Mihály az állam- és jogtudományok kandidátusai voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy a dolgozat a büntető eljárásban végzett ténymegállapítási tevékenység elméleti kérdéseit a vonatkozó irodalom és az ítélkezési gyakorlat elemzésével vizsgálja. A munka arra törekedett, hogy a jogalkalmazás egyik láncszemét a további láncszemekkel összefüggésben megmagyarázza és feltárja a ténymegállapítás elmélete és a bizonyítás gyakorlati tevékenysége közötti kapcsolatot. A tanulmány feladatát — a büntető ténymegállapítás eljárási problémáinak átfogó jelleggel megvilágító kidolgozás igénye nélkül — a hazai és a külföldi — főleg a szovjet — irodalmi anyag felhasználásával, sok esetben túl széles értelemben felfogott határterületek kutatási eredményeinek figyelembevételével, további elemzésével, illetőleg kritikájával teljesítette. Kevésbé sikerült az a törekvése, hogy az állam és jogelméleti tételeket a büntető eljárási jog elméletére alkalmazza. Szerző az opponensi véleményekben foglalt túlnyomó részével egyetértett, és ennek tartalmi és méretbeli kifejezéseket benyújtotta a jelen jegyzőkönyvhöz csatolt, az opponensi vélemények figyelembevételével átdolgozott kéziratát. Az opponensi véleményekre adott válasza magas színvonalú volt és a bizottság többségét arról győzte meg, hogy az elbírált disszertációból a pozitívumok a túlnyomóak.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság javaslata alapján Cséka Ervint az állam- és jogtudományok kandidátusává minősítette.

*

Fazekas Lajos „A termelőszövetkezetek gazdasági kérdései a Magyar Népköztársaságban (Csongrád megye példáján) c. kandidátusi értekezését 1965. június 30-án védte meg a Moszkvai Mezőgazdasági Akadémia Közgazdasági Karának Tudományos Tanácsa előtt. Az értekezés opponensei E. A. Rudakova, a közgazdaságtudományok doktora és M. A. Nyikiforov, a közgazdaságtudományok kandidátusa voltak.

A Tudományos Tanács egyhangú javaslata alapján *Fazekas Lajost* a közgazdaságtudományok kandidátusává nyilvánították; ennek alapján megfelelő hazai eljárásban a Tudományos Minősítő Bizottság odaítélte *Fazekas Lajosnak* a közgazdaságtudományok kandidátusa fokozatot.

*

Schönwald Pál „Az 1918—1919-es polgári demokratikus forradalom állam- és jogtörténeti kérdései” c. kandidátusi értekezését 1965. június 30-án védte meg. Az értekezés opponensei Szentpéteri István az állam- és jogtudományok kandidátusa és Hajdu Tibor a történelemtudományok kandidátusa.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy jelölt az értekezés témakörével összefüggő kérdésekben széleskörű elméleti ismeretekkel rendelkezik. „Az 1918—1919-es polgári demokratikus forradalom állam- és jogtörténeti kérdései” témát kutatási eredményekre építve áttekinthetően kifejtette. Következtetései a téma irodalmának bírálatán, valamint jogszabályok és bőséges levéltári anyag elemzésén alapulnak. A dualizmus rendszere és a Magyar Tanácsköztársaság közötti időszakban funkcionált, eddig kevésbé vizsgált állam intézményeivel foglalkozó értekezés hézagot pótol. Előnyeit növelte volna, ha külföldi megfelelő rendeltetésű államszervekkel összehasonlítja a hazaiakat (pl. köztársasági elnöki intézményt), s így pontosabban megrajzolja általános és különös jellemző vonásaikat. Hiányossága az értekezésnek, hogy a szocialista államtudomány eredményeit nem mindig hasznosítja kielégítő mértékben, hanem helyenként a felszabadulás előtti közjogi terminológiával dolgozik, ami ilyenkor a kifejtésnek elavult színezetet kölcsönöz. Esetenként felmentést és pozitív értékelést ad olyan jelenségekre, mint a választójogi korlátozások, stb., amelyek élesen szembekerültek a korabeli haladó irányzatokkal; különösen a nemzeti kérdést szemléli a polgári demokratikus forradalom aspektusára szűkítve. Összefoglalva, a disszertáns tudományos eredmény felmutatásával igazolta önálló kutatómunkára való képességét.

A nyilvános vitában vitatott kérdések: — Az intézmények külföldi megfelelőjükkal összehasonlítás, valamint néhány kérdés-kör (pl. munkajogi anyag) feldolgozásának hiányát kifogásolta a bíráló. Ezek mellőzését a disszertáns terjedelmi adottságokkal is indokolta. A bizottság véleménye, hogy kiadás esetén a tanulmány címét összhangba kell hozni a tartalmával és szerkezeti rendszerével.

— A polgári demokratikus forradalom kormánya nemzetiségi koncepciójának alapja a bíráló szerint az volt, hogy csak autonómiát szándékozott adni. Az értekezés viszont azt a nézetét, hogy akkór föderatív államot akartak létrehozni, a vitában is fenntartotta, kifejtve a föderatív államok leglényegesebb vonásait. A bizottság a vitatott kérdést további vizsgálatát tartja szükségesnek.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság javaslata alapján *Schönwald Pált* az állam- és jogtudományok kandidátusává minősítette.

*

Wiesel Iván „A szocialista nemzetközi munkamegosztás gazdasági hatékonysága, különös tekintettel az energiagazdálkodásra” c. kandidátusi értekezését 1965. szeptember 6-án védte meg. Az értekezés opponensei Kiss Tibor és Káplár József a közgazdaságtudományok kandidátusai voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy a jelölt aktuális és fontos témát dolgozott fel. A disszertáció fő feladatát az energiagazdálkodás nemzetközi munkamegosztási problémákra összpontosította, azonban arra is törekedett, hogy ezek tárgyalásából a nemzetközi munkamegosztás egészét érintő megállapításokra is jusson. Ez utóbbi törekvés viszonylag kevés sikerrel járt. Főleg az általános kérdéseket tárgyaló I. fejezetben több pontatlanság, pongyola megfogalmazás fordul elő. A disszertáció érdeme, hogy a konkrét kutatásokra támaszkodó fejezetekben — amelyek az értekezés fő mondanivalóját tartalmazzák és megfelelnek az értekezés témájának — gazdag tényanyag feldolgozása alapján lényegében helyes és fontos következtetésekre jut. Újszerűen alkalmazza a költség-határ (limit) elvét, a széntermelés gazdaságosságának elbírálásához. Számítási eredményeit és módszerét a központi gazdasági irányító szervek, mint a tervezés egyik eszközeit fel is használják.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság javaslata alapján *Wiesel Ivánt* a közgazdaságtudományok kandidátusává minősítette.

*

Csillag Pál „Augustus családjogi intézkedései” c. kandidátusi értekezését 1965. szeptember 8-án védte meg. Az értekezés opponensei Nizsalovszky Endre akadémikus és Hahn István a történelemtudományok kandidátusa voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy a jelölt témaválasztása helyes. Egy nehezen áttekinthető korszak jogtörténeti anyagából emelte ki azt a kérdést, amelynek tisztázása a tudomány szempontjából fontosnak mutatkozik. A jelölt az ókori tudományban szerzett ismereteit megfelelő módon használta fel. Ha nem is állapítható meg, hogy a jelölt teljesen új álláspontokat alakított ki, annyi kétségtelen, hogy a meglevő nézeteket, amelyek az augusztusi családjogi intézkedésekre vonatkoznak, helyesen, önálló kritikával rendszerezte, s ebben nyilvánul meg a munka újszerűsége. A jelölt az önálló tudományos munkára való képességét igazolta. Augustus családjogi intézkedésein túlmenően elfogadható képet nyújt lényegében a római házassági jog egészéről is. A munkát a marxista szemlélet érvényesítésére irányuló törekvés jellemzi. A disszertáció tárgyának lényegét nem érintő, de önmagukban nem lényegtelen kérdések némelyikében kifogásolható álláspontot foglal el, mint pl. a sc. Silianiummal vagy a l. Canuleiával kapcsolatban. A munka gyakran terjengős, stílus olykor nem világos. A jelölt az opponensek véleményére kimerítő választ adott, amelyet az opponensek elfogadtak.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság javaslata alapján Csillag Pált az állam- és jogtudományok kandidátusává minősítette.

*

Kubik István „Az Egyesült Arab Köztársaság gazdasági fejlődésének főbb vonásai” c. kandidátusi értekezését 1965. szeptember 22-én védte meg. Az értekezés opponensei Pataki János a közgazdaságtudományok kandidátusa, Mátyás Pál főosztályvezető.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy a vizsgált téma gazdasági és politikai szempontból aktuális, fontos. Az értekezés igen alapos forrás-kutatásokon alapszik, a jelölt számos egyiptomi forrásmunkát is feldolgozott. A jelölt Egyiptom gazdaságtörténeti fejlődését megfelelő tömörséggel színvonalasan foglalja össze. A disszertáció érdeme, hogy rendszerbe foglalja azokat a változásokat, amelyek jellege biztosabb ismerve a társadalmi-gazdasági fejlődés irányának, mint az EAK-ban jelentkező ún. arab szocialista nézetek.

A jelölt a hatalmas tényanyagból fő vonásaiban helyesen emelte ki a valóban legfontosabb, a fejlődést jellemző összefüggéseket. Az értekezés érdeme, hogy kellő súlyt helyez azoknak a polgári nézeteknek bírálatára, amelyek a fejlődő országok perspektíváit fejtegetik. Hiányoljuk, hogy az idézett szerzők véleményét nem mindenkor az EAK konkrét viszonyai vizsgálatán keresztül bírálja. Helyesebb lett volna a fejlődés nem kapitalista útjának az EAK adott, sajátos viszonyaira alkalmazott meghatározása.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság javaslata alapján Kubik Istvánt a közgazdaságtudományok kandidátusává minősítette.

*

Márton Géza „A munkaerőgazdálkodás és a munkásbérézés helyzete a magyar szénbányászatban” c. kandidátusi értekezését 1965. október 20-án védte meg. Az értekezés opponensei Halász Tibor a műszaki tudományok kandidátusa és Szabó Kálmán a közgazdaságtudományok kandidátusa voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy az értekezés a magyar szénbányászat munkaerőgazdálkodási és munkabérézési kérdéseit marxista nézőpontból, sokoldalúan és színvonalasan tárgyalja. A témaválasztás — a szénbányászat kiemelkedő népgazdasági jelentősége miatt — időszerű, elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt. Az értekezés megfelelő következtetéseket von le, amelyeket tudományos objektivitással bizonyít, támaszkodva jelentős eredeti forrásokra, számításokra és gyakorlati tapasztalatokra. Elemzésével több ismeretlen összefüggést tárt fel, így — a szénbányászati átlagbér és a természetes egységben mért termelékenységi mutató direkt összefüggésének cáfolata, elismerve a termelékenység növekedésének prioritását a személyi jövedelmek alakulásával szemben, — a szénbányászat munkakörülményeit kompenzáló bérszínvonal és a béren kívüli juttatások viszonya az ipari átlaghoz. Több új módszertani megoldást is ad az irányítás számára, mint pl.: — a műszak/1000 t. mutatónak bevezetése hazai viszonylatban, — a blokk diagramm felépítése és elektronikus számológépen való feldolgozása. Tartalmi és módszertani következtetései hatékony segítséget nyújthatnak a gazdasági irányítás reformjának bevezetése után. Hiányossága a disszertációnak, hogy: — a kritizált nézetekkel és gyakorlatokkal szemben egyes esetekben nem elég elhatárolhatóan és közérthetőséggel foglal

állást, — kívánatos lett volna az is, hogy néhány, a múlt alapján levont megállapítást is evidensebbá tegyen a jelen és a jövő gyakorlata számára. Az észrevételek figyelembevételével a bírálóbizottság javasolja az értekezés kiadását. Több hozzászólás kifogásolta — az érdemek elismerése mellett —, hogy a jelölt egyes következtetéseit feleslegesen sok számszerű adattal támasztja alá, amely nehezíti az áttekinthetést. A bírálóbizottság egyetért a jelölt erre adott válaszával. Egyébként a jelölt választát a bizottság meggyőzőnek tartja és különösen kiemeli annak polemikus tartja és határozott jellegét, ami a disszertáció bizonyos vonatkozásaiban hiányolható volt.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Márton Gézát a közgazdaságtudományok kandidátusává minősítette.

*

Szalai János „Az alkohol- és gyümölcspálinka termelés közgazdasági és pénzügyi problémái Magyarországon” c. kandidátusi értekezését 1965. november 8-án védte meg. Az értekezés opponensei Dergács Ferenc ÉM miniszterhelyettes és Vági Ferenc a közgazdaságtudomány kandidátusa voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy az értekezés tudományos igényvel elemzi az alkohol- és gyümölcspálinka-termelés helyzetét és fejlesztésének közgazdasági feltételeit. A szakirodalomban a témának ez az első komplex feldolgozása. Tárgyválasztása időszzerű: megalapozott elemzései, szolid következtetései hasznos támpontot adnak a tárgyalt ágazat távlati fejlesztéséhez. Számos javaslata valószínűsíthető meg a gyakorlatban. A disszertáns kimutatja a fogyasztás várható szerkezetét és megjelöli a befolyásolás célszerű irányát, valamint a szükségletek kielégítésének távlati forrását (a szintetikus szesztermelést). Tudományos értékűnek tekinthető az a módszer, amellyel a mezőgazdasági nyersanyagok szesztermelés céljára történő felhasználásának lehetőségét vizsgálja. Figyelemre méltóak a szőlő, a bormelléktermékek, valamint a gyümölcshulladék felhasználására vonatkozó gazdaságossági számításai, illetve az erre nézve kialakított rangsorolása. Tudományos gondossággal elemzi az alkoholfogyasztás társadalmi-gazdasági összefüggéseit, valamint az alkoholdermélés és fogyasztás pénzügyi összefüggéseit. Így tehát gyakorlatilag teljes képet ad az ágazat fejlesztésének minden lényeges összefüggéséről. Vitára adott okot, hogy a szerző egyes, egyébként helyes megállapításait kellően nem támasztja alá adatokkal, a gazdaságossági számításokat

néhol csak a lehetséges változatok egy részére nézve végzi el, vagy a bíráló által megvizsgálandónak ítélt problémaköröket hagy figyelmen kívül. A disszertáns a bírálatok egy részét elfogadta, több kérdésben pedig sikeresen megvédte, meggyőző adatokkal alátámasztotta, illetve világosabban kifejtette álláspontját. A bizottság a disszertációt a szerző által elfogadott bírálatoknak megfelelő módosítással kiadásra is javasolja.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Szalai Jánost a közgazdaságtudományok kandidátusává minősítette.

*

Herczegh Géza „Az általános jogelvek szerepe a nemzetközi jogban” c. kandidátusi értekezését 1965. november 23-án védte meg. Az értekezés opponensei Buza László akadémikus és Samu Mihály, az állam- és jogtudományok kandidátusa voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy a jelölt disszertációjában egy sokat vitatott kérdés eldöntését kísérelte meg és éppen ezért a téma megválasztását sikeresnek minősíti. A téma kidolgozásánál érveit logikusan, jogászilag mindenképpen helyeselhetően végezte és érdemét nem csökkenti az sem, hogy disszertációjában foglalt egyes megállapításokat az opponensek, illetőleg a felszólalók nem tették magukévá. Egy disszertáció feladata nem az, hogy egy vitás kérdés végérvényesen eldöntőn, hanem az, hogy a jelölt a vita tárgyát képező kérdés tekintetében álláspontját jogászilag képviselhető érvekkel tudja alátámasztani és ezek az érvek visszatükrözzék a marxista eszméiség érvényesülését. A bírálóbizottság megállapítja, hogy a jelölt a jogi és a nemzetközi jogi irodalomban teljesen jártas. Mind ennek felhasználásában, mind általában a kutatásban és új eredmények produkálásában alapos jártassággal rendelkezik.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Herczegh Gézát az állam- és jogtudományok kandidátusává minősítette.

*

Nagy Ernő „A tanácsi munka társadalmisítása” c. kandidátusi értekezését 1966. március 14-én védte meg. Az értekezés opponensei Antalffy György és Takács Imre, az állam- és jogtudományok kandidátusai voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy a témaválasztás mind elméleti, mind gyakorlati szempontból egyaránt helyeselhető és időszzerű. A téma megvá-

lasztásának és feldolgozásának hazai és szocialista viszonylatokon túl általánosabb jelentősége is van. Nevezetesen egyes tőkés országok jelenkori jogirodalmában gyakran vitatott a dolgozók részvételének helyesége a politikai hatalom gyakorlásában. A témát szocialista viszonylatban pedig a még nyitva álló jelentős elméleti kérdések — pl. a társadalmisítás lényege, az állami felügyelet tartalma és jelentősége, a jogi szabályozás mérve és módszere stb. — valamint a társadalmisítás szóhasználatával jelzett és főként az állami feladatok demokratikusabb ellátására irányuló gyakorlat helyezi előtérbe. A disszertáció az utóbbi vonatkozásokban eredményesen kapcsolódik a Magyar Szocialista Munkáspárt VIII. kongresszusának a szocialista demokráciához mind szélesebb kibontakoztatására irányuló határozataival. A disszertáció terjedelme 438 oldal. Szerző tárgyát képező anyagot logikus, világos, könnyen áttekinthető rendszerben tárgyalja. Anyagát elvi alapokon rendszerezte. Az anyag belső tárgyalása terjedelmileg általában összhangban áll a tárgyalt problémák jelentőségével. A munka a marxizmus—leninizmus eszméinek beható ismeretét, a marxista tudományos módszer alkalmazását tükrözi. Szerző a társadalmi jelenségek értékelésében alapos ideológiai és államjogi felkészültségről tesz tanúságot. Disszertáns munkájában tárgyalja a szocialista demokráciát és az állami munka társadalmisítása összefüggéseit, a társadalmisítás objektív és szubjektív feltételeit, a tanácsi szervezetek belső lehetséges társadalmisítási formáit, a Hazafias Népfőrd és a tanácsszervek együttműködését, a fontosabb tömegszervezetek és a tanácsok tömegkapcsolatait, valamint a pártirányítás problémáit is.

Az opponensek és a résztvevők a disszertációt tartalmilag egészében pozitívan értékelték. A disszertáció figyelemreméltó tudományos eredményeket tartalmaz, hasznos hozzájárulás a tanácsi munka társadalmisítása elvi kérdéseinek megoldásához. Szerző új módon közelíti meg és tudományos megalapozottsággal válaszol több, a vonatkozó jogirodalom eddig nyitva hagyott kérdésére. A disszertációnak a társadalmisítási módok jogszabályi rendezésére, az állami felügyelet szervezeti jogi kérdéseire, a társadalmi munkások felelősségi formáira, az egyes tanácsi munkakörök társadalmisításának államjogi problémáira, a jelenlegi tanácsnagyi választási intézmények továbbfejlesztésére, a tanácsi szervezethez kapcsolódó társadalmi szervezetek által hozott döntések jogorvoslati fórumaira, a szakszervezeteknek a tanácsi munkában betöltött szerepére vonatkozó

megállapításai új tudományos eredményként értékelhetők és a gyakorlat számára is alkalmazhatók. A vita során egyebek között két lényegesebb kérdés merült fel. Nevezetesen a disszertáció nem tér ki a tanácsok és a termelőszövetkezetek viszonyának részletes elemzésére és viszonylag keveset foglalkozik a többi szocialista állam társadalmisítási törekvéseivel és tapasztalataival. Ezekkel kapcsolatban megállapítást nyert, hogy a tanácsok és a termelőszövetkezetek viszonyának részletes elemzése akár külön disszertáció tárgyát alkothatja. Az összehasonlító módszerek alkalmazása pedig nehézségekbe ütközik, mert ez egyrészt kiterjedt helyszíni tanulmányozást igényelne, másrészt pedig azért, mert ez az a terület, ahol a helyi sajátosságok leginkább megszabják a számbajelölhető megoldási formákat s így a tapasztalatok alkalmazásának lehetőségei más körülmények között igen korlátozottak. A disszertáns a magyar tanácsi munka társadalmisítási kérdéseit vizsgálta és ebben a vonatkozásban igen hasznos munkát végzett.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Nagy Ernőt az állam- és jogtudományok kandidátusává minősítette.

*

Boross Zoltán „A kutatástervezés néhány általános módszertani kérdése” című kandidátusi értekezését 1966. március 15-én védte meg. Az értekezés opponensei Klár János és Szakasits D. György, a közgazdaságtudományok kandidátusai.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy az értekezés egészében véve helyes képet ad a kutatás-tervezés területén fennálló főbb problémákról, és harmadik fejezetében esszerű javaslatokat sorakoztat fel kutatás-tervezési módszereink továbbfejlesztésére. Az értekezés több új tudományos eredménnyel gazdagította a közgazdaságtudományok a kutatás tervezésével és szervezésével kapcsolatos területét. Így pl. új eredmények számít: 1. a kutató munkafolyamat karakterisztikájának új rendszerrel és új módszerrel történő meghatározása, az ezzel kapcsolatos fogalmak, kategóriák pontos megfogalmazása; 2. a kutatás-tervezés olyan modelljének kidolgozása, mely figyelembe veszi az időtényezőt is, továbbá visszacsatolási lehetőséget teremt a népgazdaság kutatási igényeihez; 3. az 1—2. pontokban vázolt szemléletre alapozott elemzés a kutatás-tervezés jelenlegi rendszeréről, és javaslatok a kutatás-tervezés továbbfejlesztésére, a megfelelő döntési szinteken, és a

fennálló, illetve a szükséges kooperációs kapcsolatok megfelelő figyelembe vételével; 4. tervmunkánk nehézségeinek alapvető okai elemzésekor a kutatás tematikai és gazdasági tervezése közötti hiányos kapcsolat feltárása, ennek kellő hangsúlyozása, és javaslatok kidolgozása e jelentős hiányosság megszüntetésére.

A jelölt az értekezés kidolgozását megelőzően a kutatás-tervezéssel kapcsolatos gyakorlati munkát végzett mint tudományos intézeti titkár a Központi Fizikai Kutató Intézetben és mint tudományos osztályvezető a NIM Ipargazdasági és Üzemszervezési Intézeténél. Az értekezés kidolgozásával kapcsolatban próbaszámításokat végzett a NIM Ipargazdasági és Üzemszervezési Intézet Számolóközpontjában, ahol az Intézet igazgatójának véleménye szerint a jelölt által javasolt tervezési sémák és módszerek alkalmazhatónak bizonyultak és nagymértékben elősegítették már eddig is az Intézet tevékenységét. A bírálóbizottság tagjai és más hozzászólók is vitatták a jelöltnek az alapkutató-sokról adott definícióját abból a szempontból, hogy nem helyes ebből a társadalom konkrét szükségletei kielégítésére irányuló kutatótevékenységet kirekeszteni. Erre adott válaszában a jelölt utalt arra, hogy a kutatásról adott definíciójában ezt az igényt kielégítette, az alapkutatás vonatkozásában pedig elismerte a megfogalmazás további finomításának szükségességét. Az észrevételekre adott válaszában a jelölt megfelelő felkészültségéről és tudományos szerénységéről tett tanúságot.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Boross Zoltánt a közgazdaságtudományok kandidátusává minősítette.

*

Frigyes Ervin „A munkások és alkalmazottak jövedelemeloszlásának elemzése és tervezési módszerei” c. kandidátusi értekezését 1966. március 22-én védte meg. Az értekezés opponensei Hoch Robert és Schmidt Adám, a közgazdaságtudományok kandidátusai voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy Frigyes Ervin kandidátusi értekezéséről igen időszerű témát választott, mivel a személyi jövedelemeloszlás egyike az életszínvonal vizsgálat és tervezés legfontosabb és legbonyolultabb problémáinak. Az eloszlást meghatározó tényezők exakt elemzésére alkalmas módszert dolgozott ki magas tudományos színvonalon. Az értekezés legfőbb új eredményei a következők: Az egy főre jutó jövedelmet meghatározó, az eloszlás elemzésében hasznosan alkalmazható leíró azonosság meg-

konstruálása. A jövedelemeloszlás egyenlőtlenségének mérésére alkalmas, a korábbi mutatókkal szemben több előnyös tulajdonsággal rendelkező új egyenlőtlen mutatórendszer kialakítása; A jövedelemeloszlás tervezéséhez ún. szimulációs jövedelemeloszlási modell kidolgozása. A módszereket nem csak absztrakt modellként mutatja be, hanem a modelleket konkrétan alkalmazva, ennek alapján figyelemreméltó megállapításokat tesz. A jövedelemeloszlás tervezéséhez az eloszlás formális — matematikai-statisztikai — törvényszerűségeit hasznosító egyszerűsített becslési eljárás kidolgozását is megkísérli.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Frigyes Ervint a közgazdaságtudományok kandidátusává minősítette.

*

Nagy Lászlóné „A nők művelődési jogaiért folytatott harc hazánkban (1777—1918)” c. kandidátusi értekezését 1966. április 12-én védte meg. Az értekezés opponensei Balogh Sándor, a történelemtudomány kandidátusa és Csizmadia Andor, az állam- és jogtudományok doktora voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy Nagy Lászlóné kandidátusi értekezése a szabadságjogok fejlődésének fontos területét fogja át. A téma kidolgozásának szükségességét kiemeli az a körülmény, hogy a női egyenjogúsítás jogtörténeti feldolgozását, általában a női emancipációs mozgalom feltárását tudományos irodalmunk monografikus szinten még nem végezte el. A bírálóbizottság megállapítja, hogy a disszertáció új tudományos eredményeket tartalmaz, mert ilyen tárgykörben az első, marxista—leninista szellemben készült monográfia. Szerkezete világos, általában jogtörténeti aspektusú, számos vonatkozásban azonban értékes művelődéstörténeti eredményeket is hoz. Helyes kutatási módszer alkalmazásával készült. A szerző szinte minden jelentősebb, a tárgyra vonatkozó magyar nyelvű monográfiát, illetve tanulmányt felhasznál s bőségesen alkalmazta az országyűlési tárgyalási, valamint a hozzáférhető levéltári anyagot is. Kiemelhető a disszertáció fő témájának a nők politikai jogaival és a munkához való joggal fennálló szerves kapcsolatnak kiművelése. A disszertáns bizonyosságot tett arról, hogy az értekezésben tárgyalt emancipációs kérdéseken túl az azokhoz kapcsolódó jogterületeken is jártas és a nők művelődési jogaiért folytatott küzdelmet elemezve megfelelő gondot fordított a különböző társadalmi mozgalmaknak és szervezeteknek ilyen irányú

tevékenységének a feltárására. A szerző a vitában elhangzottakra színvonalas választ adott. Igazolta, hogy képes új tudományos eredmények elérésére, tudományágának elmélyült művelésére. Megállapítható tehát, hogy Nagy Lászlóné az állam- és jogtudományok kandidátusa fokozat elnyeréséhez előírt feltételeknek mindenben megfelel. Javasolja a bizottság, hogy a jog- és művelődéstörténeti szempontból egyaránt igen értékes monográfia az opponensi véleményekben kifejtett észrevételek figyelembevételével kiadásra kerüljön. A nyilvános vitában vitatott kérdések: Főleg két fontosabb kérdés, illetve észrevétel merült fel. Az egyik az általános művelődés-politikai és jogi a szabályozás elenzésének aránya, a másik kérdés a jogösszehasonlító módszer erőteljesebb alkalmazásának igénye. A jelölt a két kérdésre adott válaszát a bizottság elfogadta, de a disszertáció publikálásával kapcsolatban a két észrevételre a jelölt figyelmét felhívja.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság javaslata alapján Nagy Lászlónét az állam- és jogtudományok kandidátusává minősítette.

*

Weiss Emília „A szerződés érvénytelensége a polgári jogban” c. kandidátusi értekezését 1966. április 13-án védte meg. Az értekezés opponensei Beck Salamon, az állam- és jogtudományok doktora és Mádl Ferenc, az állam- és jogtudományok kandidátusa voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy a disszertáció mind tudományos, mind gyakorlati szempontból nagy jelentőségű problémát: a szerződések érvénytelenségét vizsgálja a szocialista polgári jogban. Ezzel a kérdéssel a szocialista polgári jog irodalma sem Magyarországon, sem más szocialista országokban nem foglalkozott jelentőségének megfelelően. A disszertáció így hézagpótló szerepet tölt be. A szerző a téma feldolgozását gondos intézmény- és tudománytörténeti bevezetéssel alapozza meg, amely ugyan nem lép fel a teljes intézménytörténeti áttekintés igényével, de feltárja mindazoknak a problémáknak történeti gyökereit és fejlődésük fő vonásait, amelyek a szocialista polgári jogban a szerződés érvénytelensége szempontjából jelentőséggel bírnak. Ennek kapcsán a szerző helyesen mutatja ki az érvénytelenség eseteinek mindenkori társadalmi-gazdasági meghatározóit és funkcióit, és találó kritikai értékeléssel, ill. az ide vonatkozó irodalmi állásfoglalásokat. Ezt követően a disszertáció feltárja a szerződés érvénytelenségének

gazdasági, társadalmi és jogpolitikai alapjait a szocialista jogrendszerben, kimunkálja ennek elvi kérdéseit és tudományos egységbe foglalja dogmatikai elemeit — részben önálló elméleti álláspont kifejtésével, részben a tudományban képviselt nézetek kritikai összegező feldolgozásával. Tudományos állásfoglalásai a gyakorlat elemzéséből indulnak ki; célkitűzése mindenkor a józan, célszerű megoldás keresése, és ennek érdekében gyakran foglal el bátor, újszerű álláspontot is. Fejtegetései alkalmasak a bírói gyakorlat pozitív alakítására, sőt jogalkotói megoldások kezdeményezésére is. A disszertáció tudományos eredményei közül külön felemlíti a bizottság a szerzőnek azokat az állásfoglalásait, amelyek az érvénytelenségre való hivatkozás időbeli határait, az érvénytelenség ex tunc és ex nunc hatályára, az érvénytelen szerződések orvoslási lehetőségeinek kiterjesztésére és ezen belül különösen a teljesítésnek a formahibás szerződésekre gyakorolt konvalidáló hatására, valamint az állam javára szóló marasztalás egyes elvi kérdéseire vonatkoznak. A disszertáns a témát a tételes jog, a bírói gyakorlat és a jogi irodalom széleskörű feldolgozásával, marxista tudományos szemlélettel dolgozta fel. A disszertáció színvonala jelentősen meghaladja azt a színvonalat, ami a kandidátusi fokozat odaiteléséhez megkövetelhető. A vitában elhangzott észrevételek — nem érintve itt a disszertációnak pusztán szerkezetére, tagolására vonatkozókat — nem érintették a disszertáns álláspontjának lényegét, sem színvonalát, hanem csak egyes kisebb részletkérdéseket vitattak. Ezek közül további kimunkálást igényel az állam javára szóló marasztalás kiterjesztésének és a bírói szerződésmódosításnak problémája. A disszertáns az észrevételekre adott válaszában álláspontját magas tudományos színvonalon védte meg.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Weiss Emiliát az állam- és jogtudományok kandidátusává minősítette.

*

Vas-Zoltán Péter „Magyarország részvétele a nemzetközi szervezetekben” c. kandidátusi értekezését 1966. május 24-én védte meg. Az értekezés opponensei Kenessey Zoltán és Rózsa György, a közgazdaságtudományok kandidátusai voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy a jelölt disszertációjában egy nálunk még kevésbé tanulmányozott, de rendkívül fontos témát: a nemzetközi tudományos szervezetek működésének s azokban Magyarország részvételének gaz-

dasági és politikai hatékonyságát dolgozta fel tudományos alapossággal. A nemzetközi tudományos szervezetekre vonatkozó gazdag anyagot jól rendszerezte és sokoldalúan elemezte. Még az értekezés egyes leíró jellegű fejezetei is sok új ismeretet adnak és lelkiismeretes kutatómunka eredményei. Különösen értékesek a jelölt ama következtetései, amelyek elemző munkája alapján hazánk nemzetközi tudományos szervezetekben való közreműködésének közvetlen gazdasági hatékonyságára vonatkoznak. A jelöltnek azonban — a Bírálóbizottság véleménye szerint — nagyobb teret kellett volna szentelnie vizsgálódásaiban a magyar közreműködés közvetett gazdasági hatásainak is. A bizottság javasolja a jelöltnek, hogy továbbkutatásait e közvetett, szélesebb értelemben vett gazdasági és egyéb nem gazdasági vonatkozásokra és hatásokra irányítsa s ezzel egészítse ki munkáját. Hasznosnak tartaná továbbá a bizottság, ha a jelölt a későbbiekben vállalkozna a nemzetközi tudományos szervezetek funkcionális jellegük szerinti osztályozására, s ennyiben is tovább fejlesztené művét. A disszertáció kisebb hiányosságai lényegesen nem csorbitják annak tudományos értékét. Az értekezés politikai szempontból is figyelemre méltó, s hasznos segítséget adhat a gyakorlat számára is. Azon felül jó kiinduló pontja e voltaképpen új tudományos területen végzendő további kutatásoknak. A disszertáció minden szempontból megüti a kandidátusi értekezésekkel szemben támasztott követelményeket.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Vas-Zoltán Pétert a közgazdaságtudományok kandidátusává minősítette.

*

Erdei György „A személyes fogyasztás szerkezeti változásai és néhány gazdasági következményei” c. kandidátusi értekezését 1966. június 27-én védte meg. Az értekezés opponensei Szabó József és Zinhóber Ferenc, a közgazdaságtudományok kandidátusai voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy a személyes fogyasztás szerkezeti változásainak monografikus feldolgozása hasznos vállalkozásnak bizonyult. E téma összefüggő, az általánosságokon túlmenő, a gyakorlatban való érvényesülésének részletes feldolgozásával a marxista közgazdasági irodalom eddig jórészt adós maradt. A témaválasztás nemcsak elméleti, hanem gyakorlati, gazdaságpolitikai, szociálpolitikai és tervezési-módszertani szempontból is aktuális. A munkások,

valamint a parasztság fogyasztási struktúrájának eltérő alakulására vonatkozó ismereteknek a disszertációs által adott összefoglalása segítheti a parasztság életkörülményeivel kapcsolatos időszertű szociálpolitikai intézkedések kidolgozását. Elméleti szempontból a disszertáció harmadik része jelent új kutatási eredményt. A jelölt újszerűen vizsgálja azt a problémát, hogy a fogyasztás szerkezeti változásai milyen hatást gyakorolnak a népgazdaság legfontosabb arányaira. Először teszi vizsgálat tárgyává a fogyasztás eszközigényességének problémáját, és annak néhány gazdasági következményét. A bizottság felhívja a jelölt figyelmét, bizonyos definíciók pontosabb megfogalmazására és használatára. Helyes lett volna a termelés és a fogyasztás dialektikus összefüggésének alaposabb elméleti elemzése, továbbá a nem-anyagi jellegű szolgáltatások számbavételének módszertani vizsgálata.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Erdei Györgyöt a közgazdaságtudományok kandidátusává minősítette.

*

Bíró Lászlóné „A modern Japán fejlődésének főbb sajátosságai” c. kandidátusi értekezését 1966. június 28-án védte meg. Az értekezés opponensei Erdős Tibor, a közgazdaságtudományok kandidátusa és János Ferenc, a műszaki tudományok kandidátusa voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy igen szerencsés Bíró Lászlóné kandidátusi értekezésének témaválasztása. A japán gazdasági fejlődés gyors üteme, sajátosságai, számos kérdés kidolgozatlan-sága e témát különösen érdekessé teszi. A disszertáció igen széles szakirodalom és jól megalapozott elemzés alapján számos új adattal és megállapítással gyarapítja ismereteinket a választott területen. Helyesen mutat rá a gyors ipari fejlődés olyan tényezőire, mint az iparon belüli szerkezeti változások, a korszerű nagyvállalatok mellett jelentős szerepet játszó kis bedolgozó műhelyek és üzemek párhuzamában jelentkező „dualitás” a technikai fejlődés érdekében átvett szabadalmak, az export viszonylag nagy szerepe, stb. Helyesen hívja fel a figyelmet a külkereskedelmi mérleg krónikus passzivitásából eredő labilitásra, az USA-tól való függő helyzetre és a szocialista országokkal folytatott forgalom erőteljes fejlesztéséből származó előnyökre. A szerző érdeme, hogy következetesen távoltartja magát a polgári szemlélet hibáitól és tévedéseitől, mind pedig a dogmatikus egyoldalúság szemellenzős

nézőpontjától. Jó a japán társadalom struktúrájával, életkörülményeivel foglalkozó fejezet és a disszertációnak az állami beavatkozás, az imperialista agresszivitás jelentőségeivel foglalkozó része. A disszertáció fő fogyatékosága, hogy nagy szakértelemmel és tehetséggel regisztrálja a japán gazdasági fejlődéssel kapcsolatos fontos tényeket, de néhány fontos kérdésben csak regisztrál és viszonylag kevés problémafelvetés, és az okok elemzése. Az általa felhalmozott anyagból több fontos elméleti következtetést lehetett volna levonni mint amennyit a szerző levont. Így pl. nem vizsgálja elég mélyen a japán export gyors ütemű növekedésének okait, a lakosság nagyfokú kizsákmányolásának összefüggéseit a gyors gazdasági növekedéssel, nem elemzi kellő súllyal a piacprobléma megoldását, a beruházások különleges szerepét a belső piac bővítésében. Komoly fogyatékoság, hogy Japán és más tőkés országok fejlődési ütemének összehasonlítása hiányos és bizonytalan, emiatt a neokolonialista propagandával szemben arra a kérdésre adott válasz, hogy Japán gyors fejlődése követhető-e vagy nem, más fejlődő országok számára, nem elég kiforrott.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Bíró Lászlónét a közgazdaságtudományok kandidátusává minősítette.

*

Cságoty Ferenc „A kőolajár alakulásának főbb kérdései energiagazdaságunkban” c. kandidátusi értekezését 1966. június 29-én védte meg. Az értekezés opponensei Szattler Tamás és Forgács Zoltán, a közgazdaságtudományok kandidátusai voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy a jelölt témaválasztása aktuális. Jelenlegi fejlődési szakaszunkban — egyrészt egy új tervperiódus elején, másrészt egy új gazdaságirányítási rendszer kidolgozásának körülményei között néhány kulscikk áralakulását elemezni alapvetően fontos. A jelölt marxista álláspontonról bírálja jelenlegi gyakorlatunk fogyatékoságait és az észlelt jelenségekből dialektikus módon von le bizonyos következtetéseket és tesz javaslatot. Helyes az a kiinduló tézise, hogy a szén, kőolaj és földgáz ára a világpiacon nem alakulhat egymástól függetlenül. A tanulmány első és harmadik fejezete, különösen az utóbbi, amely a kőolaj világpiacon árának kérdésével foglalkozik, mond több újat, mutat ki sok olyan összefüggést, amely a magyar szakirodalomban most jelenik meg először. Helyes követke-

zetéssel jut el arra a megállapításra, hogy a Nyugat-Európában elfogyasztott minden tonna kőolajtermék árából a különböző országok tiszta jövedelme kerekén 68%-ot tesz ki. A magyar szakirodalomban ugyancsak új, amit a jelölt a kőolaj árának nagymértékű stabilitásáról ír, továbbá, hogy az energiaárak és az erre alapozott mechanizmusok nem az optimum irányába ösztönöz. Kellően bizonyítja a tényt, amely szerint az energiainport távlatilag külkereskedelmi mérlegünk legnagyobb teherterele lesz. Ezzel iparfejlesztésünk, de egész népgazdasági fejlesztésünk egyik döntő láncszemét helyezi helyes megvilágításba. Meggyőző az az érvelése, amellyel kimutatja, hogy energia struktúra szempontjából elmaradottságunk a világ átlagoktól kb. 20—30 éves, és hogy országunkban az energiahordozók átlagos futóértéke mintegy 70—80 évvel marad el a világátlagtól. Feltárja, mi az oka annak az ellentmondásnak, hogy a hazai szénbányászat műszaki paraméterek és termelékenységi tekintetében elmaradott a világ bányászatától, ugyanakkor gazdasági mutatói relatíve mégis kedvezőek. A disszertáció fogyatékoságának kell tekinteni, hogy nem eléggé következetes egyes gazdaságpolitikai vonatkozások megállapításában, továbbá, hogy a nemzetközi kooperációra vonatkozó következtetések hiányoznak. Bizonyos megfogalmazások esetenként félreérthetővé teszik a jelölt mondanivalóját.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Cságoty Ferencet a közgazdaságtudományok kandidátusává minősítette.

*

Berényi József „Munkaerőmozgatás és az életszínvonal néhány közgazdasági összefüggése a szocializmusban” c. kandidátusi értekezését 1966. június 29-én védte meg. Az értekezés opponensei Huszár István a KSH elnökhelyettese és Seben Éva a közgazdaságtudományok kandidátusa voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy Berényi József kandidátusi értekezésében mélyrehatóan elemzi a munkaerő kereslet- és kínálat egyensúly megteremtésének folyamatát, a munkaerő mozgások indítékait, elsősorban az életszínvonal változásával összefüggésben. A témaválasztás aktuális. Nagy jelentősége van az olyan tudományos munkának, amely népgazdaságunk átalakításának folyamatában a munkaerő célszerű, gazdaságos felhasználására vonatkozó összefüggéseket tárja fel és azokat a módszertani eszközöket dolgozza ki, amelyek a tudomá-

nyosan megalapozott gazdasági döntések mérlegeléséhez a jelenleginél megbízhatóbb alapot szolgáltatnak. Az értekezés kiemelkedő érdeme, hogy feltár és rendszerez a munkaerőkereslettel és kínálattal kapcsolatos számos összefüggést és ellentmondást, tudományos színvonalon elemzi a jelenlegi helyzetet és több következtetése közvetlenül is hasznosítható a gyakorlatban. Az értekezés igen értékes vonása a kritikus és igényes elemzés. A disszertáció második fejezete kiemelkedik átgondolt szerkezetével és tartalmi érettségével. A foglalkoztatás hatékonysága c. fejezet pedig értékes új megállapításokat, újszerű módszereket tartalmaz. A téma bonyolultsága és szerteágazó volta miatt a jelölt néhány problémával csak érintőleg foglalkozott. Ugyancsak ebből eredően egyes megállapításai nem kellően bizonyítottak. A dolgozat érdeme a tömör, világos megfogalmazás is. Az értekezés bizonyítja, hogy a jelölt a választott témakörében új, tudományos eredményekben is kifejezésre jutó önálló kutató-munkát végzett.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Berényi Józsefet a közgazdaságtudományok kandidátusává minősítette.

*

Orosz Gyuláné „Az építőipari munkások bérezése” c. kandidátusi értekezését 1966. július 4-én védte meg. Az értekezés opponensei Halay Tibor és Szikra Katalin, a közgazdaságtudományok kandidátusai voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy a jelölt értekezésében időszerű és jelentős témát dolgoz fel. Átfogó és ugyanakkor részletekbe menő alaposan értékeli az elmúlt 15 év építőipari munkásbérezésének legfontosabb kérdéseit. Ilyen átfogó jellegű és az építőipari munkásbérezést fejlődésében tárgyaló munka nincsen még hazai irodalmunkban, ezért a jelölt ilyen szempontból hézgapótló munkát végzett. A viszonylag hosszú (15 éves) perió-

dus vizsgálata kétségtelenül előnyös abból a szempontból, hogy több területben és a fejlődést nyomonkísérve hiteles és teljes képet ad lényegében a régi gazdasági mechanizmus egész időszakának építőipari munkásbérezésére vonatkozólag. Ugyanakkor azonban lehetetlen a tanulmány kb. 200 oldalnyi keretében ezt a feladatot egyetlen magas színvonalon megoldani. A disszertációban azonban nem a pusztán leíró jellegű részek dominálnak. A disszertáns munkamódszerét a rendkívüli alaposság és a pontosságra való törekvés jellemzi. A szerző vizsgálódásai és így következtetései, megállapításai az építőipar helyzetének, alapos ismeretén nyugszanak. A disszertáns egyik legfőbb érdeme éppen az, hogy értekezésének anyagát első sorban nem az irodalomból meríti, hanem azt az építőipar helyszíni tanulmányozása, széleskörű tapasztalatgyűjtés alapján állította össze. Ez annál dicséretreméltóbb, mivel egyetemi politikai gazdaságtani oktatóról van szó, s nem az építőiparban dolgozó szakemberről. Bár az értekezés az építői munkások bérezésének kérdéseit még a régi mechanizmus keretei között tárgyalja, több következtetése segítséget nyújthat a problémák megoldásához az új mechanizmusban is. Az értekezés legérdekesebb, bár egyes részleteiben még vitatható az, amely az ún. „bérhomok”, azaz a tényleges munkateljesítmény kiegészítő szerepét tárgyalja. Figyelemreméltó a szerzőnek a „homok” nagyságának megközelítésére alkalmazott bruttó teljesítmény-százalék” számítási módszere is. Az értekezés a szerző általános és különösen a választott témakörben való megfelelő felkészültségét és jártasságát bizonyítja. A disszertáció értékes és hasznos munka, amelyben a jelölt a maga elé tűzött feladatokat tudományos színvonalon oldja meg, s több javaslata az új gazdasági mechanizmus keretében is megvalósítható.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján *Orosz Gyulánét* a közgazdaságtudományok kandidátusává minősítette.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Farkas Sándor

A kézirat nyomdába érkezett: 1966. VIII. 17. — Terjedelem: 16,50 (A/5) ív, 4 ábra

---

66.62769 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOMJEGYZÉK

A Magyar Tudományos Akadémia Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya Osztályközleményeinek megindulásához	3
A Magyar Tudományos Akadémia Gazdaság és Jogtudományok Osztályának kibővített ülése (1966. május 2.)	5
<i>Bognár József</i> : A fejlődő országok helyzete és szerepe a következő évtizedek világ-gazdaságában	37
<i>Háy László</i> : Az állammonopclista kapitalizmus mérlege	57
<i>Kovács István</i> : A törvénykonceptió alakulása	71
<i>Török Lajos</i> : Ankét a szervezéstudomány elméleti problémáiról	91
<i>Kiss István—Szabó László—Takács József</i> : A szervezéstudományi kutatások tervezése és a szervezéstudománnyal foglalkozó szervezetek	101
<i>Szalai Sándor</i> : A korszerű gazdasági ügyviteli technika szakember-szükséglete	115
<i>Lőrincz Lajos</i> : A tudományos kutatások állami irányításának szervezete és eszközei a tőkés államokban	127
Krónika	167

Megjelent: 1966. XII. 6.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:

EÖRSI GYULA, FRISS ISTVÁN, HEVESI GYULA,
SZALAI SÁNDOR

SZERKESZTI:

FRISS ISTVÁN

I. KÖTET

3—4. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1966—67

IX. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztő bizottság tagjai

EÖRSI GYULA, FRISS ISTVÁN, HEVESI GYULA, SZALAI SÁNDOR

Szerkeszti

FRISS ISTVÁN

Technikai szerkesztő

MÁDL FERENC

KIADÓHIVATAL: BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.
SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., NÁDOR U. 7.

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának Közleményei változó terjedelmű füzetekben jelennek meg, és az Akadémia IX. Osztályának munkájáról szóló tájékoztatókat, az Osztály előadó ülésin bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értekezéseket közölnek a közgazdaságtudomány, az ágazati gazdaságtudományok, az állam- és jogtudományok, a szociológia, a statisztika, a demográfia, valamint az afro-ázsiai kutatások köréből. Évenként általában négy füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendők:

Magyar Tudományos Akadémia
IX. Osztályának Közleményei
Budapest V., Nádor u. 7.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

Minden szerzőt megjelent munkájáért 50 különnyomat és nyomtatott 40 000 „n”-enként 400,— Ft tiszteletdíj illet meg. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felelősséget a beküldött kéziratok megőrzéséért vagy továbbításáért nem vállal.

A Közlemények előfizetési ára belföldi címre 40,— Ft, külföldi címre 60,— Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Budapest V., Alkotmány u. 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámúszám 05-915-111-46), külföldi megrendelések a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő u. 32., Magyar Nemzeti Bank egyszámúszám 43-790-057-181) útján eszkozlendők.

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Oeconomica*
2. *Acta Juridica*

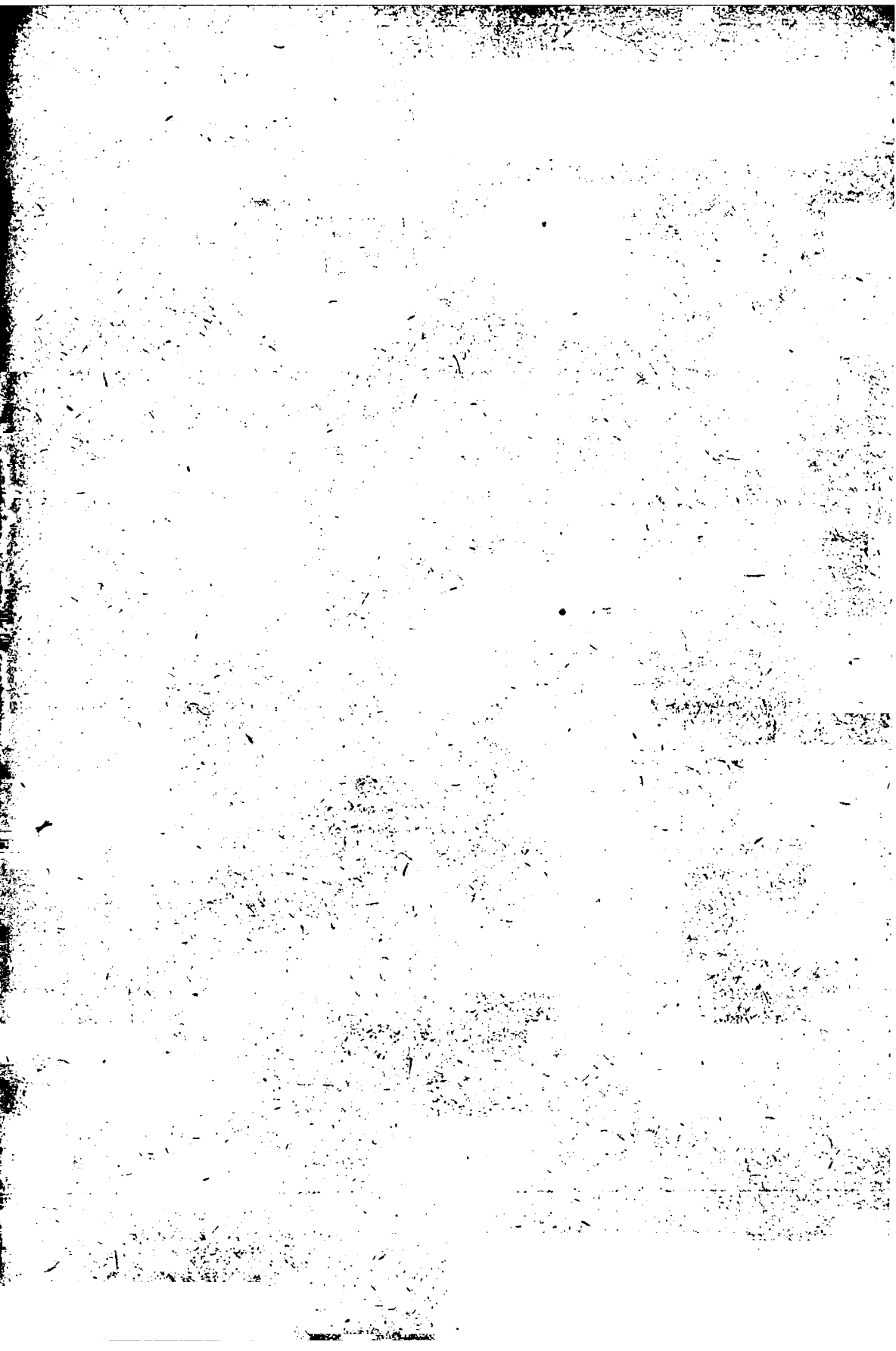
Acta Oeconomica szerkesztősége: Budapest V., Nádor u. 7.

Acta Juridica szerkesztősége: Budapest V., Szemere u. 10.

TARTALOMJEGYZÉK

I. kötet

A Magyar Tudományos Akadémia Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya Osztályközleményeinek megindulásához	3
A Magyar Tudományos Akadémia Gazdaság és Jogtudományok Osztályának kibővített ülése (1966. május 2.)	5
<i>Bognár József</i> : A fejlődő országok helyzete és szerepe a következő évtizedek világ-gazdaságában	37
<i>Háy László</i> : Az állammonopolista kapitalizmus mérlege	57
<i>Kovács István</i> : A törvénykoncepció alakulása	71
<i>Török Lajos</i> : Ankét a szervezéstudomány elméleti problémáiról	91
<i>Kiss István—Szabó László—Takács József</i> : A szervezéstudományi kutatások tervezése és a szervezéstudománnyal foglalkozó szervezetek	101
<i>Szalai Sándor</i> : A korszerű gazdasági ügyviteli technika szakember-szükséglete... ..	115
<i>Lőrincz Lajos</i> : A tudományos kutatások állami irányításának szervezete és eszközei a főkéés államokban	127
Krónika	167
Tudományos emlékülés Széchenyi István születésének 175. évfordulója alkalmából..	189
<i>Friss István</i> : Megnyitó beszéd	189
<i>Spira György</i> : Széchenyi alakja és a történettudomány	193
<i>Mátyás Antal</i> : Adalékok Széchenyi közgazdasági nézeteinek marxista értékeléséhez	201
<i>Csizmadia Andor</i> : Széchenyi István törekvései a feudális jogrend átalakítására	209
<i>Halász József</i> : A helyi igazgatásban való részvétel, mint az állampolgári jogok előmozdításának eszköze. (Az ENSZ 1966 júniusában Budapesten rendezett szemináriumáról)	221
A magyar munkajog tudományának jelenlegi helyzetéről és feladataikról. (Az MTA Állam- és Jogtudományi Bizottságának kibővített vitaülése, 1966. november 10.) A referátum szerzője: <i>Weltner Andor</i>	233
<i>Szelényi Iván</i> : A VI. Szociológiai Világkongresszus és a szociológiai kutatások helyzete	265
<i>Hegedüs András</i> : Szociológia az európai szocialista országokban. — Két csehszlovák szociológiai konferencia tanulságai	283
<i>Kulcsár Kálmán</i> : A szervezet mint társadalmi alakulat	297

TUDOMÁNYOS EMLÉKÜLES SZÉCHENYI ISTVÁN SZÜLETÉSÉNEK 175. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL

Széchenyi István születésének 175. évfordulója alkalmából a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztálya, a Magyar Tudományos Akadémia Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya, a Magyar Történelmi Társulat és a Magyar Közgazdasági Társaság 1966. november 16-án a Magyar Tudományos Akadémia dísztermében közös tudományos emlékülést rendezett. Az emlékülésen *Friss István* akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya titkárának megnyitó beszéde után a következő előadások hangzottak el: *Spira György*, a történelemtudományok kandidátusa: Széchenyi alakja és a történettudomány, *Mátyás Antal* egyetemi tanár, a közgazdaságtudományok kandidátusa: Adalékok Széchenyi közgazdasági nézeteinek marxista értékeléséhez, *Csizmádia Andor* egyetemi tanár, az állam- és jogtudományok doktora: Széchenyi István törekvései a feudális jogrend átalakítására. A tudományos emlékülésen elhangzott fenti előadásokat az alábbiakban teljes terjedelemben közöljük.

FRISS ISTVÁN MEGNYITÓ BESZÉDE

Néhány héttel ezelőtt, szeptember 21-én volt 175 éve annak, hogy Széchenyi István született. Mai emlékülésünkön arra hivatottak fogják művét méltatni. Engedjék meg tehát, hogy én csak röviden szóljak, és csak arról: Miért ünnepeljük több mint száz évvel működése, sőt halála után Széchenyit?

Nagy kortársa és nagy ellenfele, Kossuth azt írta róla „ujjait a kor ütőerére tevő és megértette lüktetését; és ezért, egyenesen ezért tartom én őt a legnagyobb magyarnak”.

Ez az értékelés egyrészt rendkívül szemléletesen érzékelteti, mi az, ami őt kortársai szemében nagyra tette, másrészt azt mutatja, milyen tiszteletet és elismerést váltott ki sokoldalú és csaknem minden téren eredményes, gondolatokat sugárzó és emberi tevékenységeket szervező működése még azokban is, akik szemben álltak vele. De a mi kérdésünkre ez még nem válasz.

Azok közül, akik a múlt század első felében Magyarországon a polgári átalakulás különböző formáiért léptek porondra, kétségtelenül sokkal közelebb áll szívünkhöz a következetes népi forradalmár Petőfi, de a forradalom kérdésében felemás Kossuth is, mint a forradalomtól rettegő és irtózó Széchenyi. Mégis, miért tiszteljük?

Kortársai és részben utódai sokszor tevékenységének csak egyik vagy másik oldalát nézték, s így egyesek felforgatónak tartották, mások a haladás

ellenségének, ismét mások, látva azt, hogy a haladást szolgálta is, gátolta is, ebből természete és gondolkodásmódja ellentmondásosságára következtek.

Ellentmondások persze voltak benne. Pályájának ellentmondásai azonban jórészt abból fakadtak, ami egységes és következetes volt benne. Osztályképlete, ha szabad ezt a szót használnom, egyszerű. Kora legfejlettebb és leghaladóbb országaiban tett, beható tanulmányokkal összekötött utazásai, a nyugati politikai gazdaságtani elmélet megismerése és ismeretei összevetése hazai elmaradottságunkkal, nyomorúságos állapotunkkal, korán világhossá tették számára, hogy elmaradottságunk, nyomorúságunk oka a haladó és virágzó országokban már felszámolt ősiség, jobbagyság, feudalizmus. Azt is világosan látta, hogy az elmaradottságból, nyomorúságból mi is csak a polgári átalakulás útján emelkedhetünk ki. De Széchenyi egyúttal főnemes volt, nagybirtokos. Azokhoz a kiváltságosokhoz tartozott, akikre a királyi és egyben osztrák császári udvar az ország kormányzásában támaszkodott. Ezért szívesen látta volna, ha a polgári átalakulás a magafajtajúak vezetésével, a királyi házzal és Ausztriával egyetértésben megy végbe. Ebből folyt az is, hogy elsősorban a mezőgazdaság kapitalista mezőgazdasággá való átalakulásában látta az ország felvirágzásának zálogát. A kapitalista mezőgazdaság kiegészítéseként és az ország polgárosodásának előmozdítására mindent megtett a közlekedés fejlesztésére. De nem tartotta ugyanígy szükségesnek, sőt Kossuthtal harcolva, már igen veszélyesnek is látta az ország széles körű iparosodását.

Osztályszempontból a gazdasági gyökereket tekintve valahogy így lehetne röviden, a fő vonásokra szorítkozva megrajzolni Széchenyi helyzetének és politikai állásfoglalásának lényegét. De ha igaz is ez az egyszerű kép, semmit sem mutat meg Széchenyiből, a ritka képzelőerejű és eszméiért, meggyőződéséért éjt nappá téve dolgozó, egyben mindent feláldozni kész hazafiból és harcosból, tehát éppen abból, ami Széchenyiben nagy volt, s aminek meglátása vagy legalább megsejtése nélkül azt a hatást sem érthetjük meg, amelyet korára gyakorolt.

Vagy hogyan is lehetne pusztán az osztályerők alakulásából és Széchenyi ezekben elfoglalt helyzetéből levezetni eszméi megvalósításáért tanúsított egyedülálló áldozatkészségét? Sokszor elmondták már ezek közt a falak közt, de emlékülésünk alkalmából legyen szabad mégis megismételnünk, hogy a fiatal főúr első történelmi jelentőségű tette éppen az volt, hogy a rendek 1825. november 3-i gyűlésén Nagy Pál beszédének hatására felajánlotta egy évi jövedelmét, 60 000 Ft-ot magyar tudós társaság alapítására. Ez tette lehetővé, hogy Akadémiánk néhány évvel később megkezdje, akkor még elsősorban „nyelvünk csinosodására” irányuló működését.

Milyen lángoló hazaszeretet sugárzik első nagyobb művének, az 1930-ban megjelent Hitel-nek soraiból! „Az, ki szerencsés helyzetünkben a közjóra törekedésből akármilyen szín vagy ürügy alatt kivonatkozik s hazája boldogítására legjobb tehetsége szerint nem tesz mindent, *semmi ember s a haza gyalázatja*”,

írta. Ebből a hazaszeretetből táplálkozik hatalmas tettvágya és tettereje, s hogy nem tud s nem akar belenyugodni a meglevő állapotokba. „Még a napsystemák is mozognak, hát csak Magyarország álljon mozdulatlan”, írja és művét így fejezi be: „Nem nézek én, megvallom, annyit hátra, mint sok hazámfia, hanem inkább előre; Nincs annyi gondom tudni *«valaha mik voltunk»*, de inkább átnézni *«idővel mik lehetünk s mik leendünk»*. A *múlt* elesett hatalmunkbul, a *jövendőnek* urai vagyunk. Ne bajlódjunk azért hijábavaló reminiscentiákkal, de bírjuk inkább elszánt hazafiságunk és hív egyesülésünk által drága anyaföldünket szebb viradásra. Sokan azt gondolják: Magyarország — *volt*; — én azt szeretném hinni: *lesz!*”

E néhány sor nemcsak Széchenyi hazafiságára jellemző, hanem egyúttal szilárd hitére az emberben, az emberi haladásban, az értelemben. Néhány évvel később a Stádium-ban írta: „Ha szerencsétlen eleinket a még tisztára ki nem fejlett korok előítéleti, természetes vadságok, belső irigykedés, s külső fondorkodások örök meghasonlásokra ingerelték, s ők sokszor, úgyszólván, a hon megrontására esküdtek össze: kössünk mi újabbak, műveltebbek már valahára egy szebb frigyet, mely alatt nem egyesek haszna s előmenetele lap-pang, hanem a közjő melegítő sugára fényledez. Üljük már valahára az ész, igazi érdem, s halhatatlan erény diadalmának ünnepét”. S még egyszer elmondja politikai hitvallását is: „*Hunnia minden lakosának polgári létet adni! Ím ez, amit 1832-ben, teljes meggyőződésem szerint, honunkra nézve nemcsak idő-előttinek, sőt szinte már időutáninak tartok. . . Honunk minden lakosinak a nemzet sorába iktatása bizonyos életet terjesztend; kilenc milliónak ezentúl is abbuli kirekesztése ellenben elkerülhetetlen halált hozand anyaföldünkre. Ez lélekisméreti vallomásom!*”

Lángoló hazaszeretete, készsége mindent feláldozni eszméiért, szilárd hite a változtatás lehetőségében és szükségszerűségében, a haladásban, az értelemben, közel hozzák hozzánk, de még nem teszik történelmünk nagy alakjává. Ami azzá teszi, az az, hogy mindez párosul benne egy csaknem egyedülálló képzelőerővel, mely megvilágítja előtte a jövőt s hogy mit kell tennie annak közelebbhozásáért, s párosul e képzelőerővel egyenrangú szervezőkészséggel, tettvágyal és tetterővel.

Lóversenyek meghonosítása, kaszinó szervezése, a Tisza, a Duna, illetve a Vaskapu szabályozása és a dunai, valamint a balatoni hajózás megszervezése, a hengermalom és a Kereskedelmi Bank alapítása, nagy műve: a Lánchíd — de ki győzné felsorolni mindazt, ami bizonyítja, hogy Széchenyi hazáját nemcsak látni akarta és tudta fejlettebbnek, gazdagabbnak, műveltebbnek, boldogabbnak, de tett is annyit, mint kevesen mások, hogy azzá váljon.

Mindez elegendő ok arra, hogy mérlegre téve egész pályáját pozitív és negatív vonásaival együtt, születésének 175. évfordulóján Széchenyi Istvánt tiszta szívből ünnepeljük.

SZÉCHENYI ALAKJA ÉS A TÖRTÉNETTUDOMÁNY

SPIRA GYÖRGY

Porból eleven embereket teremteni nem könnyű dolog, *A teremtés könyve* szerint ehhez emberfölötti adottságok kívántatnak. De hivatásának magaslatán álló történetíró csupán az lehet, akiben mégis rejtezik efféle teremtőerő. Mert arra, hogy a múltból a jelenbe vezető utakat megrajzolja (s esetleg még azt is felvázolja, milyen lesz valószínű jövőbeli folytatásuk), egyedül az képes, akiképes haló poraikból ismét életre idézni ez utak egykori kitaposóit, hogy társaságukban maga is végigjárja s így, a távlatokban látás előnyeivel a közelből látás előnyeit is egyesítve, térképezze fel a múltnak a jelen partjairól teljességükben jobban áttekinthető, de részleteikben többnyire már csak homályosan kivethető ösvényeit.

A múltról írogatók közül mindazonáltal igen sokan nem ilyen teremtő munkával, hanem ennek az ellenkezőjével szokták tölteni napjaikat: úgy járnak-kelnek a történelem temetőkertjében, mintha nem is azt tekintenék feladatuknak, hogy új életre hívják a hajdanvoltakat, hanem hogy újabb rétegekkel vastagítsák az őket elfedő humusztömeget. S akadnak soraikban, akik a történetírást egyenesen a kőfaragással tévesztik össze; ezek mázsás kövekből otromba szobrokat is állítanak a sírok fölé, s így azután a tehetetlen holtakat még biztosabban elzárják gyanútlan utódaiktól, akik mindig csak ezeket az emlékműveket látván maguk előtt, apránkint elhiszik, hogy elnagyolt és mozdulatlanságba dermedt vonásaikban csakugyan az alattuk nyugvók hű képmása rajzolódik ki.

Ezért látja a legtöbb ember egy évszázad buzgó erőfeszítéseinek eredményeként Széchenyi valaha eleven alakjának helyén is a nemes gróf szörnyűséges szobrát, amint — lábánál a Duna és a Tisza megzabolázott istenségeivel — végigtekint a mágyar parlagon (miközben egyesek szerint a haza sorsán, mások szerint mindössze a magyar arisztokrácia jövőjén töprenkedik) s ökölbe szorított jobbát — már amennyire ezt egy szobor megteheti — ádázul rázza Kossuth felé, helyesebben: Kossuth szobra felé.

A rossz történetírók gárdája persze több csoportra tagolható. Az egyikbe az elvetélt regényírókat sorolnám, akik ha például Széchenyi szerelmi életével kívánnak foglalkozni, érezhető elégedettséggel nyugtázzák, hogy a jámbor

Tasner annak idején gazdája naplófeljegyzéseinek milyen tekintélyes hányadát áldozta fel a diszkrétció oltárán, mert így képzeletük röpte elől nagymértékben elhárulván a kellemetlen tények akadályai, kedvükre költhetik érzékesigázó elbeszéléseiket az ifjú Stefferl botránnyos ügyeiről. Egy másik csoportba az aktamolyok foglalhatóak, akik az előbbiekkal szöges ellentétben úgy gondolják, hogy valóságos bűn, ha a történetírónak képzelőereje is van, akik tehát úgy tesznek, mintha a múltbeli életnek azok az elemei, amelyeket források nem rögzítettek az utókor használatára, soha nem is léteztek volna, s ezért — hogy az adott példánál maradjunk — olybá veszik, mintha Széchenyi Crescence-szal való megismerkedése és egybekelése között mindvégig ájtatos szerzetesként morzsolgatta volna napjait. Ez utóbbiak hasznos munkát is végezhetnek, ha beérik adatok gyűjtögetésével, de kárára is lehetnek a megismerés ügyének, ha magasabb igényekkel lépnek fel, nevezetesen: ha az összehordott adatokból következtetéseket is megpróbálnak levonni, hiszen az esetlegesen hátramaradt adatok önmagukban mindig torz képet adnak a múlttól, az adatok egyszerű összegezéséből tehát szintén csupán esetleges érvényű, torz következtetések fakadhatnak.

Még károsabb azután annak a csoportnak a működése, amelyhez a történelem iránt is érdeklődő politikusok egy részét számíthatjuk, éspedig azokat az — okkal vagy ok nélkül — önbizalomhiányban szenvedő politikusokat, akik a múlthoz nem tanulságokért folyamodnak, hanem saját jelenkori állásfoglalásaik helyességének igazolása végett. Mert a múlt a valóságban persze sohasem igazolhatja a jelent, valamely eljárás, amelyet a hajdankorban üdvös eredmények kísértek, nem bizonyos, hogy máskor, más körülmények között ismét üdvös eredményekre fog vezetni, — az illetők azonban a múltban ennek ellenére is pusztán a jelen példatárát hajlandóak látni és láttatni s ráadásul rendszerint csak azokat a példákat hajlandóak meglátni, amelyek — legalább a felszínen — mégis igazolni látszanak tulajdon tetteiket, a múlttól tehát (s ezzel összefüggően természetesen a jelenről is) szükségképpen ferde képet alakítanak ki végül olvasóikban s esetleg önmagukban is. Mint például azok a jobboldali politikusok, akik néhány évtizede még mindent elkövettek a liberális Széchenyinek konzervatívvá történő átfestésére — nyilvánvalóan azért, hogy így Széchenyi tiszta nevével fémjelzhessék a maguk konzervativizmusát. Vagy például azok az ultrabaloldaliak, akik a közelmúltban hasonlóképpen megkíséreltek kételyeket kelteni Széchenyinek (és a haladás más egykori mérsékeltébb híveinek) haladó mivolta iránt — gyaníthatóan azért, hogy könnyebben kétségessé tehessék az őket valamilyen oknál fogva Széchenyire emlékeztető kortársaik haladó mivoltát is.

Mindez persze szót sem érdemelne, ha a történelemmel való foglalkozás pusztán játék, üres időöltés volna. A történetírás azonban tudomány, a valóság megismerésének egyik eszköze. S hadd tegyem hozzá ehhez mindjárt — amire az előbb már utaltam —, hogy egyik eszköze a jelenkori valóság megismerésének

is. Mert ami száz vagy akár ezer esztendővel ezelőtt történt ezen a földön, kihatásaiban éppúgy része a jelen valóságának, mint az, ami csak egy évtizede vagy éppen tegnap játszódott le. A múltnak a lehetőségekhez mérten pontos megismerése tehát elengedhetetlen tartozéka a jelen megismerésének. A jelen valóságának teljes és valamennyi alkotóelemében hű megismerése pedig kiváltképpen azoknak érdekük, akik nem tétlenül szemlélni, hanem megváltoztatni kívánják a jelen adott állapotait.

Ezért sajnálatos hát az is, hogy Széchenyi hű képének megrajzolása, ez a nemzedékek egész sorának erőfeszítéseit igazán nem igénylő munka oly soká halasztódott s még néhány évvel ezelőtt is oly sok értetlenségbe és ellenállásba ütközött. Másfelől viszont ezért örvendetes, hogy a jelek szerint ma már múlt időben beszélhetünk erről s, némileg eltávolodván azoktól a hónapoktól, amelyekben a téma méreteivel arányban csöppet sem álló s az egészséges eszmesurlódásnak javára éppen nem szolgáló szenvedélyek heve forrósította fel az elméket, higgadtan vehetjük számba, miféle nehézségekkel találkozunk munka közben, nem azért, hogy újakezdjük az akkori — tisztesség ne essék, szólván: — vitákat, amelyeket előszörre sem igen volt érdemes elkezdni, hanem hogy okulást merítsünk belőlük a jövőre — híven Széchenyi szállóigévé lett szavaihoz: „A Múlt elesett hatalmunkból, a Jövendőnek urai vagyunk.”

Az első nehézség, amellyel a Széchenyihez közeledő történetírónak meg kell küzdenie, kutatástechnikai jellegű s leginkább a bőség zavarának nevezhető. A magyar múlt nagyjai között aligha találunk még egyet, akinek a viselt dolgairól oly gazdag forrásanyag vallana az utókor számára, aminő Széchenyi-éiről. Mások esetében már az is szép siker, ha maradéktalanul megismerhetjük tetteiket, — Széchenyi esetében hősünk naplóinak és levelezésének jóvoltából napról napra követhetjük a tettek háttérében egyre-másra kibomló, majd szertefoszló elgondolásokat és reményeket, várankozásokat és aggodalmakat is.

A magamfajta újkor-kutató tisztelettel, de egyben borzadállyal is szokott tekinteni a középkor-történészekre, akiknek egész korszakokat szinte a semmiből kell felidézniök, végtelenül boldog hát, amikor Széchenyi nyomába szegődvén, úgy érzi, hősének legleplezettebb titkai sem fognak rejtve maradni előtte, s legfeljebb azon búsul, hogy soha többé nem lesz alkalma még egy történeti személyiséget ennyire megközelítenie. A forrásanyag bősége azonban éppen Széchenyi esetében nemcsak páratlan előnyöket, hanem páratlan nehézségeket is zúdít a kutatóra. Széchenyiről lehetne kerek életrajzot írni pusztán naplóinak alapján is, de lehetne kerek életrajzot írni naplóinak teljes mellőzésével is. A két életrajz azonban szögesen eltérne egymástól, s mindkettő szögesen eltérne a valóságtól (amit kiválóan bizonyíthat már az eddigi hatalmas Széchenyi-irodalom is). És ezen nincs mit csodálkoznunk, ha meggondoljuk, hogy Széchenyi életének második felében, közéleti tevékenységének három és fél évtizedében nemcsak a maradisággal és a maradiság nála kö-

vetkezetesebb ostromozóival, nemcsak ellenfeleivel és szövetségeseivel, nemcsak rossz- és jóakaróival állott végeérhetetlen perben, hanem szakadatlan perben állott önmagával is.

A kutatónak tehát, ha hű képet akar rajzolni Széchenyről, szüntelenül szembesítenie kell Széchenyit Széchenyivel, szembesítenie kell a cselekvő Széchenyit a tépelődő Széchenyivel, sőt a tépelődő Széchenyi sorompói között is a reménykedő Széchenyit a reményhagyottal, mert Széchenyi igazi alakja ezekből az egymást tagadó alakokból tevődik össze. Vagyis Széchenyi hű kép-mását szinte pointilista technikával kell kidolgozni. Ezt pedig arányvétel nélkül elvégezni rettentően nehéz munka. És a munka természetéből önként következő nehézségeket járulékos nehézségek még tetézhetik is. De hiába, a kutatónak akkor sem szabad megelégednie félmegoldásokkal, ha fáradozásai közben meg-megújuló támadások is érik, ha például azonos személyek egyszer a naplónak mint forrásoknak a háttérbeszorításával vádolják, mondván, hogy ilyen módon el akarja terelni a figyelmet a Széchenyire nézve terhelő mozzanatokról, másszor viszont éppen a naplók anyagában való túlságos elmélyedés vétkét állítják fennforogni nála, kinyilvánítván, hogy ezáltal a pszichologizálás zsakutcájába tévedt: a kutatónak mindezenközben arra kell gondolnia, hogy a történeti valóságnak nemcsak azok a jelenések részei, amelyek a közélet piacán öltének testet, hanem azok is, amelyek az egyes ember lelkének rejtekeiben húzzák meg magukat, az utóbbiak jelentősége azonban mindig alárendelt a nyilvános tettekéhez képest.

A kutatónak meg kell birkóznia azután szemléleti eltévelyedésekkel is. Ezek közül most csak egyet szeretnék fölemlíteni: az angyalokban és ördögökben gondolkodás hajlamát, amely sok történészt, akinek a meggyőződése szerint a fejlődés ügyét valamely adott történeti pillanatban egyfajta álláspont képviselői szolgálták legjobban, arra szokott indítani, hogy még a keresztvizet is megpróbálja letörölni azokról, akiknek az álláspontja akár csak egy hajszálnyira is eltért a szívéhez legközelebb állókéttől.

Így számosan, akik — vélem egyetértésben — azon a nézeten vannak, hogy Kossuth politikája a maga egészében mind a negyvennyolcas forradalom kitörése előtt, mind a forradalom idején jobban megfelelt a magyarországi fejlődés érdekeinek, mint Széchenyié, Kossuth és Széchenyi viszonyának meghatározó jegyei közül — vélem ellentétben — szinte csak a szembenállást hajlandóak meglátni (amely szembenállás esetenként kétségkívül késhegyig menő harcra vezetett e két nagy státusférő között), a legfontosabbról viszont, arról, hogy egymással való összezapásaik ellenére is, lényegét tekintve, mindkettejük tevékenysége ugyanazt az ügyet, Magyarország polgári átalakulásának ügyét szolgálta, olykor már egyenesen megfeledezni látszanak. Sőt vannak, akik kettejük viszonyáról szólván, nemcsak hogy egyoldalúan az ellentéteket állítják előtérbe, hanem ezeket több-kevesebb erőszakoltsággal még nagyobbaknak is tüntetik fel, mint amekkorák a valóságban voltak.

Széchenyinek a jobbágyfelszabadítással kapcsolatos politikájáról például olvashatunk olyan eszme-futtatást, miszerint az gyökeresen eltért Kossuthétól, amennyiben Kossuth már a márciusi forradalom előtt a jobbágyviszonyok eltörlésének olyan módozataért szállt síkra, amely a földesurak anyagi kárpótlásának terhét — legalább részlegesen — az államkincstárra hárította volna, Széchenyi viszont ekkor még elégségesnek tartotta a földesurakra nézve ugyan kötelező, de teljes egészében a jobbágyok pénzén lebonyolítandó örökváltságot, vagyis olyan megoldás híve volt, amely csak a parasztság helyzetének további romlására vezethetett, amelyet tehát Csernisevszkij módjára „a semmilyen jobbágyfelszabadításnál is rosszabb”-nak kell minősítenünk. Ebben a fejtegetésben pedig, ahány ténymegállapítás, annyi igazság s, ahány értéket, annyi erőszakoltság foglaltatik.

Először is: erőszakolt dolog Széchenyi március előtti programját úgy kezelni, mintha az részéről az utolsó szó volt volna a jobbágykérdésben. Széchenyi márciusban — Kossuthhoz hasonlóan — helyesléssel fogadta a jobbágyfelszabadításnak a pozsonyi országgyűlés által törvénybe iktatott megvalósítási módját, jóllehet az nemcsak az ő, hanem Kossuth korábbi elképzelésein is túlment, a következő hónapokban pedig — ugyancsak Kossuthhoz hasonlóan — még a márciusi jobbágyfelszabadító törvényeknek valamelyes további kiszélesítését is kívánatosnak ismerte el. Széchenyinek a jobbágyfelszabadítással kapcsolatos politikájáról tehát nem lehet kerek véleményt alkotni pusztán március előtti állásfoglalásainak alapján, március előtti állásfoglalásait legfeljebb úgy kezelhetjük, mint amelyekben a jobbágyfelszabadítással kapcsolatos végső álláspontjának egy korábbi fejlődési szakasza, kialakulási szakasza tükröződik.

Másodszor: erőszakolt dolog Széchenyi március előtti programját abból a szempontból ítélni meg, milyen következményekkel járt volna megvalósulása esetén. Nemcsak azért, mert maga Széchenyi idővel — mondom — meghaladta ezt a programot, hanem azért is, mert ez a program eredeti alakjában éppúgy nem valósulhatott meg, ahogy Kossuth március előtti programja sem. A március előtti viszonyok közepette ugyanis még Széchenyi mérsékeltbb programja is radikálisabbnak bizonyult a keresztülvihetőnél, márciusban pedig már Kossuth radikálisabb programja is mérsékeltbbnek bizonyult a szükségesnél. Széchenyi március előtti agitációjának tehát, akárcsak Kossuthénak, ténylegesen kizárólag eszmei szerepe — mégpedig önmagán túlmutató eszmei szerepe — volt, amennyiben némileg előkészítette az elméket a márciusban azután csakugyan életbe lépő jobbágyfelszabadításra, s jelentősége ezért szintén csupán mint a márciusi jobbágyfelszabadítás előzményeinek egyikéé mérlegelhető.

Harmadszor pedig: ha valaki mindezek ellenére mégis önmagában s gyakorlatilag is megvalósítható programként óhajtja vizsgálni Széchenyi március előtti örökváltság-tervét, akkor sem indokolt, hogy azt teljességgel

más skatulyába szorítsa bele, mint Kossuthét vagy éppen magát a márciusi jobbágyfelszabadítás művét. Valójában ugyanis Széchenyi március előtti programja szintúgy a tőkés fejlődés „porosz utas” válfaja felé mutatott, akár Kossuthé, sőt akár maga a márciusi jobbágyfelszabadítás műve is. (Ami — mellesleg — megmagyarázza, miért fogadhatta el a márciusi jobbágyfelszabadítást még Széchenyi is s miért nem fogadhatta el például Táncsics későbbi földosztó-programját még Kossuth sem.) Széchenyi és Kossuth március előtti nézetkülönbségei tehát, bármennyire áthidalhatatlanoknak látszottak is olykor (s látszanak olykor még ma is), nem a feudalizmus és a kapitalizmus hívei közti s még csak nem is a tőkés fejlődés különböző fő irányzatainak képviselői közötti, hanem csupán a tőkés fejlődés egyugyanazon fő irányzatának táborán belüli nézetkülönbségek voltak.

Persze — megengedem —, aki Széchenyi és Kossuth március előtti örök-váltás-g-terveit kirekesztőleg vagy elsősorban abból a szempontból vizsgálja, hogy megvalósulásuk esetén melyikük milyen sorsot biztosított volna a felszabaduló parasztságnak, az a különbségeket nagyobbaknak kell hogy lássa. Meggyőződésem azonban, hogy még, ha megvalósíthatóaknak vesszük is ezeket az eredeti alakjukban — ismétlem — keresztülvihetetlen terveket, akkor sem helyes őket merőben paraszti vagy — ha úgy tetszik — emberbaráti szempontból itélni meg. Hiszen a történeti fejlődés nem jótékony vállalkozások egymásutánja, hanem mérhetetlenül keserves folyamat, amelynek során a születő új mindig kínos vajadások közepette, a meglévő régít kíméletlenül pusztítva, jön világra. Így van ez, amióta a világ világ, s éppen a kapitalizmus keletkezésének esetében nagyon is így van: a feudalizmus megszüli a kapitalizmust, a kapitalizmus pedig elpusztítja szülőanyját, s azután annál gyorsabb és egyenletesebb fejlődésnek indul, minél könyörtelenebbül pusztította el amazt.

A kapitalizmus születési körülményeinek vizsgálatakor tehát vezérlő szempontunk egyedül annak mérlegelése lehet, mennyire maradéktalanul végez az újszülött a feudális rend alapjaival. A feudális rend alapjai közé pedig — ne feledjük — nemcsak a nagybirtokrendszer tartozik, hanem maga a parasztság mint társadalmi osztály is. Vagyis a polgári átalakulás lehetséges módozatai közül a kapitalizmus további fejlődésére nézve legkedvezőbbnek nem azt kell minősítenünk, amelyből a parasztság mint olyan vagy pláne a parasztság legszegényebb rétege a legtöbb előnyt húzza, hanem éppenséggel azt, amely nemcsak a feudális nagybirtokrendszer megsemmisítésében, de a parasztság mint társadalmi osztály felszámolásában is a legnagyobb határozottsággal jár el, azaz nem csupán az addigi feudális földtulajdonosok számára teszi lehetetlenné így vagy amúgy saját kezeléssű mezőgazdasági nagyüzemeik további fenntartását, de az úrbéri értelemben vett parasztságot is lehetőleg gyorsan átalakítja részint idegen munkaerőt kizsákmányoló falusi burzsoáziává, részint pedig munkaerejét áruba hocsátó mezőgazdasági és ipari proletariátussá. Következésképpen Széchenyi március előtti örök-váltás-g-tervét, ha min-

denáron önmagában kívánjuk megítélni, akkor sem azért kell (a márciusi jobbágyfelszabadítással együtt) a jobbágyfelszabadítás kezdetlegesebb módozatai közé sorolnunk, mert megvalósulása esetén a parasztságnak mint társadalmi osztálynak a pusztulására vezetett volna, hanem ennek ellenére: azért, mert megvalósulása esetén, bár a parasztsággal kíméletlenebbül bánt volna el, mint ahogy a márciusi jobbágyfelszabadítás bánt el véle, a nagybirtokrendszert még a márciusi jobbágyfelszabadításnál is kevésbé ingatta volna meg.

A szemléleti bizonytalanságokra most elmondott példa persze példa lehet egyben a történetelméleti kérdések kezelésével kapcsolatos bizonytalanságokra is. S a tévedések legtöbbje alighanem éppen emezekből fakad. A Széchenyi körül kialakult nézetharcok során kivált akkor érezhattük ezt, amikor a kutatómunka feltárta, hogy Széchenyi politikai rendszerét nem lehet közvetlenül és egyszerűen az ő osztályhelyzetéből eredeztetni. Ennek hatására ugyanis azok, akik egyébként is lehetőleg felnagyítani igyekeztek a liberális Széchenyi és a liberális Kossuth közti amúgy sem csekély különbségeket, nekigyürköztek, hogy egyszermind elmassák vagy legalább eltörpítsék a liberális Széchenyinek és a magyar nagybirtokos arisztokrácia konzervatív zömének politikai arculata között megfigyelhető még nagyobb különbségeket, majd pedig tapasztalható, hogy ebbeli vállalkozásukat nem koronázza siker, megpróbálták Széchenyi antifeudális fellépéseit jobb híján különféle (csak éppen bizonyíthatatlanságukban egynemű) hátsó gondolatokkal magyarázni, nyilvánvalóan attól tartva, hogy hűtlenek lesznek a marxizmus osztályelméletéhez, ha elismerik, hogy valaki a 19. század első felének Magyarországon nagybirtokos létére elhatározottan és őszintén szembefordulhatott a feudális renddel, még ha ezt csak Széchenyi sok vonatkozásban következtelen módján tette is. Az ilyesféle aggodalmak forrása pedig egészen bizonyosan a marxizmus osztályelméletének vulgáris értelmezésében keresendő.

„Osztályoknak” ugyanis — Lenin meghatározása szerint — „az emberek olyan nagy csoportjait nevezik, amelyek a társadalmi termelés történetileg meghatározott rendszerében elfoglalt helyük, a termelési eszközökhöz való . . . viszonyuk, a munka társadalmi szervezetében játszott szerepük, következtetésképpen a társadalmi javak rendelkezésükre álló részének megszerzési módjai és nagysága tekintetében különböznek egymástól”. Ebből pedig, ha Lenin meghatározása helyes — és van-e, aki jobb meghatározással tud szolgálni? —, értelemszerűen következik, hogy azok a jegyek, amelyek egyugyanazon társadalmi osztály valamennyi tagját egyaránt jellemzik s amelyek őket mindenki mástól egyformán megkülönböztetik, abban merülnek ki, milyen az illetőknek a társadalmi termelés történetileg meghatározott rendszerében elfoglalt helyük, milyen a termelési eszközökhöz való viszonyuk, milyen a munka társadalmi szervezetében játszott szerepük s a társadalmi javakból mindezek folytán milyen módon és milyen mértékben van lehetőségük részesedni. Azonos társadalmi gondolkodás, azonos világnézet, azonos politikai vonalvétel viszont

nem elengedhetetlen ismertetőjele valamely meghatározott társadalmi osztály minden egyes tagjának.

Ez persze korántsem jelenti azt, hogy kerülni kellene az osztálytudat vagy az osztálypolitika fogalmának használatát. De jelenti azt, hogy — ellenében az osztályhelyzet egzakt fogalmával — osztálytudatról vagy osztálypolitikáról csak viszonylagos értelemben beszélhetünk, azaz olyan tudatbeli, illetve politikai magatartásként, amely jellemző valamely meghatározott társadalmi osztály tagjainak zömére, de nem kell, hogy szükségképpen jellemző legyen a szóban forgó társadalmi osztály valamennyi tagjára, s általában még az adott társadalmi osztály zöméhez tartozó személyeket sem jellemzi teljesen egyöntetűen, jellemezheti viszont más társadalmi osztályok egyes tagjait is.

Valójában tehát senkinek sem kell elméleti tisztánlátását féltennie s emiatt szemét eltakarnia, ha a történelem útvesztőiben kóborolva, időnkint rendhagyóaknak tetsző jelenségekre lesz figyelmes, — még ha első pillantásra valószínűleg belekápázik is váratlanságukba. Ha például egy szép napon meglepetésszerűen tudatára ébred annak, hogy Zichy Ödön grófot a negyvennyolcas magyar forradalom, a Zichyvel azonos társadalmi állású Batthyány Lajos grófot viszont az ellenforradalom hadbírósa végeztette ki. Vagy ha egy más alkalommal arra az elképesztő felismerésre jut, hogy a magyar honvédsereg tábornoki karában éppúgy találni Leiningen grófot, akár a császári hadseregében. Vagy ha megint máskor legnagyobb megrökönyödésére felfedezi, hogy mind a honvédelmi bizottmány, mind pedig a Schwarzenberg kezdeményezésére 1849-ben létrejött bécsi magyar ellenforradalmi bizottmány tagjai között helyet foglalt egy-egy Jósika báró. Vagy ha egyszer csak kideríti, hogy az a Teleki Ádám tábornok, aki 1848 őszen szabaddá tette az utat a betörő Jelačić előtt, meg az a Teleki László gróf, akiben a magyar forradalom baloldalának egyik legnagyobb alakját tiszteljük, csodák csodájára egy apától származott.

És akkor sem kell szemét eltakarnia senkinek, ha bebizonyosodik, hogy Széchenyi István gróf — anélkül, hogy valaha is megtagadta volna a magyar arisztokráciát, amelyhez tartozott — elhatározottan és őszintén szembe fordult azzal a feudális renddel, amelyet a magyar arisztokrácia zöme erőnek erejével konzerválni törekedett. . .

Időm lejárt. Engedjék meg, hogy azokkal a szavakkal fejezzem be monológomat, amelyekkel egykor Széchenyi búcsúzott a *Hitel* olvasóitól: „Ha ezen előadott tárgy értelmét s több elágozásit csendes vérrel átgondolom, senki sem érzi s nem tudja jobban, mint én, milly különféle s nem mindenkor legkellemesebb benyomásokat okozand a közönségre. Jóakaróim száma kevesedni, rosszakaróimé nőni fog, s így rám nézve fáradozásom láthatólag több kárt hozand, mint hasznot.” De „csak az teheti éltemet előttem kedvessé, ha mostani már úgy is szép helyzetetésünkűl mind magasbra lépni keresünk erőt magunkban, melyet bizonyára találunk is”.

ADALÉKOK SZÉCHENYI KÖZGAZDASÁGI NÉZETEINEK MARXISTA ÉRTEKELÉSÉHEZ

MÁTYÁS ANTAL

I.

Magyarországon a közgazdasági irodalom a fejlett tőkés országokhoz képest csak nagy késéssel, lassan bontakozott ki, mintegy tükrözve az ország elmaradottságát a tőkés fejlődésben. A polgári klasszikus politikai gazdaságtan a merkantilista nézeteket Angliában már a XVII. század derekától kezdve kezdi kiszorítani, s a XVIII. században már virágzó időszakát éli. 1776-ban jelent meg A. Smith tollából „A Nemzetek Gazdasága”, amely az angol klasszikus polgári politikai gazdaságtan fejlődésében fontos állomás. Franciaországban a klasszikus polgári politikai gazdaságtan első megnyilvánulását szintén a XVII. század derekán találhatjuk Boisguillebertnél, s a XVIII. század közepén fellépő fiziokraták, minden egyoldalúságuk ellenére tudományos magaslatra emelték a politikai gazdaságtant. Magyarországon viszont Smith alapvető műve megjelenésének idején, az 1770-es években még jóformán nincs is közgazdasági irodalom. 1784-ben jelenik csak meg Szapáry Józseftől „Das unthätige Reichthumtun Ungarns, vie zu gebrauchen”, és Tessedik Sámuel: „Parasztember”-e, amelyek mintegy első megnyilvánulásai a hazai közgazdasági irodalomnak. Az 1790-es években azután az akkor már viszonylag fejlett áru-termelés talaján, a francia forradalom által ösztönzött nagy nemzeti felbuzdulás hatására egész sor közgazdasági tárgyú munka lát napvilágot. Bár jelentőségük hazai szempontból nagy, hiszen felhívták a figyelmet a gazdasági fejlődés által felvetett problémákra, színvonaluk azonban a gazdasági viszonyok fejletlensége következtében elmaradt még a szomszédos Ausztria közgazdászainak szintjétől is. Az osztrák közgazdasági irodalomban ez idő tájt a merkantilizmus sajátos válfaja, a kameralizmus volt az uralkodó, amelynek legjelesebb osztrák művelője, a magyar közgazdákra is nagy hatást gyakorolt Joseph Sonnenfels volt. Ahogy azután az ország előrehaladt a polgári átalakulás felé vezető úton, úgy sokszorozódtak a közgazdasági problémák, s megoldásukra irányuló tépelődés egyre jobban előtérbe állította a közgazdaságtant. „... ha valamely tudomány méltó és férjfihoz illő — írja Széchenyi a közgazdaságtanról — bizonyosan annál dicsőbb nem lehet, s egyszersmind édesb, mint embertársai java, s boldogsága okainak nyomozása, s kifejtése.” (Széchenyi; Hitel, Budapest, 1904. 18. old.) Valamivel később, az 1840-es

években Táncsics hasonlóképpen arról ír, hogy „... gazdálkodás a legfőbb tudomány, mindaddig, míg divatba nem jó széllel vagy levegővel élni.” (Táncsics: Hunnia függetlensége, Jéna, 1847, 19. old.)

A polgári átalakulás felé vezető úton központi gondolatként vonult végig a magyar közgazdasági tárgyú művekben az a kérdés, mi az oka annak, hogy a természeti kincsekben oly gazdag Magyarország mégis oly szegény, s miként lehetne az országot gazdaságilag felvirágoztatni. Az ország gazdagodásának, gazdasági felemelkedésének problémájával kezdték vizsgálódásaikat a fejlett tőkés országok korai közgazdasági irányzatai is, persze, más történelmi feltételek mellett. Erre irányult a merkantilisták, fiziokraták figyelme, sőt, Adam Smith kutatásai is elsősorban arra irányultak, hogy feltárják a nemzetek gazdaságának természetét és okait. Az ilyen természetű vizsgálódások úgy hazai, mint a fejlett tőkés országok közgazdáinál kiterjedtek a gazdasági fejlődés feltételeire is.

Magyarország gazdasági felmelkedését a XVIII. század utolsó, és a XIX. század első évtizedeiben megjelent közgazdasági művek nagy része döntően a piaci lehetőségektől tette függővé, s támadta az osztrák elnyomók által létesített külkereskedelmi akadályokat. A feudalizmusnak azonban ekkor még legfeljebb csak a termékek szabad forgalmát gátló bilincseit kívánták szétzúzni. A feudalizmus válságának az elmélyülésével azután a piackérdés mellett egyre inkább előtérbe került a termelés kérdése, a termelés feudális bilincsei felszámolásának a követelménye. Az elsők között hívta fel erre a figyelmet Berzeviczy Gergely. A jobbságyságról szóló műve 25 évvel jelent meg Széchenyi Hitel-je előtt. E munka a nemesség körében nagy felzúdulást keltett. A következő 25 év alatt azonban a feudalizmus válságának elmélyülésével megérttek a feltételei annak, hogy egy, a feudális viszonyok megváltoztatását célzó mű ne egyhangú elutasítást váltson ki a nemesség körében, hanem szenvedélyes vitát és megteremtse a szenvedélyes ellenfelek, de a szenvedélyes barátok és hívek táborát is. Ez az oka annak, hogy míg Berzeviczy a társadalmi átalakulásért küzdve elszigetelte magát nemestársaitól, addig Széchenyi fellépését siker koronázta, s működése a nemzeti haladás fontos tényezője volt. Elsősorban Széchenyi érdeme, hogy a nemzetet rádöbbentette a feudális viszonyok tarthatatlanságára, s rámutatva a feudális rendszernek a termelés fejlődését gátló hatására, megadta a feudalizmusnak a termelésből kiinduló, sokoldalú bírálatát.

II.

Széchenyi gazdasági tárgyú műveiben is az ország gazdasági felemelkedése a központi kérdés, az, hogy mi az oka az ország gazdasági elmaradottságának, mi az oka annak, hogy „a magyar birtokos szegényebb, mint birtokához képest lennie kellene,” (Hitel, 34. old.) hogy „a magyar nem bírja magát

olly jól, mint körülményi engednék,” (U.o. 52. old.) miként lehetne az országot gazdagítani, a földesurak jövedelmét emelni, elérni azt, hogy mennél többen lakjanak díszes házban, éljenek jobb eledellel, járjanak csinos ruhában, azaz, mennél nagyobb legyen a belső consumtió, melyek azok az okok „amelyek növéseket előmozdították vagy hátráltatták.” (U.o. 18. old.) Vizsgálódásai során Széchenyitől Magyarország elmaradott viszonyai között történelmietlen, s így igazságtalan lenne a polgári klasszikus közgazdák által elért tudományos szintet számon kérni. Magyarország sajátos gazdasági fejlődésénél fogva viszont található nála olyan elemek, amelyek tekintetében meghaladja kora klasszikus polgári közgazdászainak szemléletét. Az előadás Széchenyi közgazdasági munkásságának eme oldalával kíván elsősorban foglalkozni, s nézeteit e vonatkozásban kívánja a Széchenyire leginkább ható angol klasszikus polgári politikai gazdaságtannal egybevetni. Az angol klasszikus politikai gazdaságtan álláspontját pedig legjobb képviselőin, Smith-en és Ricardon át kívánja bemutatni.

Szinte valamennyi angol közgazdásznál hiányzik a termelési módok történelmi különbsége iránti érzék, írja Marx az Értéktöbblet-elméletekben. (Marx: Értéktöbblet-elméletek, harmadik rész Bp. 1963, 360. old.). Megszilárdult polgári viszonyok közepette a kapitalizmust a társadalmi termelés örök, természeti formájának tekintették. Ricardonál még az őskori vadász is tőkés módon gazdálkodik, bérmunkásokat alkalmaz, számukra munkabért fizet, maga pedig profitot vág zsebre, primitív kőszerszámai értékét átviszi az elejtett vad értékébe, mégpedig — ahogy Marx megjegyzi — a londoni tőzsdén 1817-ben érvényben levő amortizációs táblázat alapján. Smith szemlélete Ricardoétól legfeljebb csak annyiban tért el, hogy a tőkés gazdasági rendszert nála megelőzte a „dolgoznak egy eredeti, természetes állapota”, amely azonban a tőkés gazdaságtól csak annyiban különbözött, hogy nem halmozódott még fel annyi tőke egyesek kezén, hogy bérmunkásokat tudtak volna alkalmazni. De az emberek már itt is, mint árutermelők és árucserélők kerültek egymással szembe. Az eredeti állapotból a tőkés termelési módra való áttérés Smith ábrázolásában csak mennyiségi fejlődést jelentett. Az angol elpolgárosodott földesurak közgazdáinak szemlélete történelmiség szempontjából nem különbözött az angol polgárság közgazdáinak szemléletől. Öröknek, természetesnek tekintve a termelés polgári formáját, az angol klasszikus polgári közgazdák figyelme arra irányult, ami e termelési viszonyokon belül történik. Általában nem kutatják, hogy a termelés társadalmi formája mennyiben segíti, vagy gátolja a gazdasági fejlődést. Ricardo például a gazdasági fejlődést kiváltó tőkeakkumulációnak a korlátait az elosztási viszonyok kedvezőtlen alakulásában látja. Azt azonban csak rövid távon vezeti vissza a földesúri érdekeket képviselő gabonavámra. Hosszú távon a fejlődés alapvető akadályát természeti tényezőként, a föld csökkenő hozadékaként ragadja meg. A történelmi szemlélet hiánya folytán „Ricardo a munka polgári formáját a társadalmi munka örök,

természetadta formájának tekinti.” (Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához, Bp. 1953, 42. o.) Így hiányzik nála is, de Smithnél is annak a felismerése, hogy a munka termelékenysége mennyiben függ a munka társadalmi formájától. Éppen a történelmi szemlélet hiánya folytán maradt előttük a tőkés termelési viszonyok számos fontos sajátossága rejtve. A gazdasági rendszerek történelmi szemlélete csak néhány angol közgazdásznál található meg, pl. James Steuartnál, Richard Jonesnál.

Széchenyi szemléletének az angol klasszikus polgári közgazdászokétól eltérő vonásai Magyarország sajátos fejlődéséből fakadnak. Magyarországon a polgárság gyengébb annál, hogy a polgári átalakulás vezető ereje lehessen. Ezt a feladatot az árutermelésbe bekapcsolódó nemesség töltötte be, s a kor magyar közgazdászainak nagy része is közülük került ki. Az árutermelő nemességnek a feudális termelési módról kellett a polgári termelési módra átállnia, s így közvetlenül saját gazdasági tevékenységén át érzékelte a társadalmi viszonyok, a tulajdonviszonyok változásának jelentőségét.

Széchenyi gazdasági tárgyú műveiben végigvonul a gazdálkodás két rendszerének, a feudális és a polgári rendszernek szembeállítására. A polgári átalakulásért küzdve a fennálló feudális termelési viszonyokra történelmi szemmel néz. Azokat nem tekinti öröknek, természetesnek, hanem elavultaknak, a fejlődést gátlóknak, amelyeknek helyüket át kell adniuk a fejlettebb tőkés viszonyoknak. Felismeri tehát, hogy a gazdasági fejlődést a termelés társadalmi formái segíthetik vagy gátolhatják. A két rendszer szembeállításán át megmutatja a munka társadalmi formaváltozásának hatását a munkatermelékenység alakulására. S társadalmi szemléletében a dialektika elemei is megtalálhatók.

Széchenyi és az angol klasszikus polgári közgazdák szemlélete közötti különbséget szépen illusztrálja a gazdagság forrásának kérdésében elfoglalt álláspontjuk. A feudális szemlélettől eltérően, amely a gazdagság létrehozatala szempontjából a természet jelentőségét hangoztatja, Széchenyi is, akárcsak az angol klasszikus polgári közgazdák, a munkában látja a gazdagság forrását. S ez nála nemcsak az angol klasszikus polgári közgazdák hatása. A feudalizmus válsága döbhentette rá Széchenyit a munka és a gazdagság közötti szoros kapcsolatra. A feudalizmus válságának elmélyülésével ugyanis a robot egyre terméketlenebbé vált. A jobbágy nem volt érdekelve robotként a földesúr számára végzett munkában, így munkaideje nagy részét elfecsérelte. A jobbágmunkával művelt földesúri földön kevés termett, a feudális módon gazdálkodó földesurak jövedelme alacsony volt. A bérmunkás érdekeltsége munkája végzésében a jobbágyénál nagyobb. S azok a földesurak, akik a fennálló körülmények között is rendelkeztek annyi anyagi eszközzel, hogy bérmunkásokat alkalmazzanak, lépten-nyomon tapasztalták a bérmunka fölényét a robottal szemben. A bérmunkával művelt föld többet termett, a földesurak jövedelme emelkedett. Mind nyilvánvalóbbá válhatott Széchenyi

számára, hogy hiába bőkezű a természet, hogy hiába oly bő „Magyarországban a termékeny föld kiterjedése, s mennyisége. . .” (Hitel, 17 old.) a munkától függ az ország gazdagsága, a földesurak jövedelme. Minél nagyobb szorgalommal dolgozik a közvetlen termelő, a föld annál többet terem.

A gazdagságnak munkára való visszavezetésében azonban különbség van Széchenyi és a polgári klasszikus közgazdák szemlélete között. Utóbbit Adam Smithnek a gazdagságra vonatkozó kutatásai révén lehet a legjobban jellemezni. Smith szerint a nemzetek gazdagsága a kifejtett munka mennyiségétől és a munka termelékenységétől függ. A két tényező közül a munkatermelékenységet tartja Smith a döntőnek, s növekedését a munkamegosztás fejlődésétől teszi függővé. Minél jobban felosztják a munkát a manufaktúrában és a manufaktúrák között, annál termelékenyebb a munka, annál nagyobb ütemben fejlődik a gazdaság. A munka termelékenységének a növekedését azonban Smith csak technikai oldalról vizsgálja, s nem beszél arról, hogy a munka termelékenysége emelkedésének társadalmi feltételei vannak, hogy ahhoz, hogy a manufaktúrábankialakult munkamegosztás létrejöhessen, a termelési viszonyoknak kellett megváltozniok, a feudális viszonyokat fel kellett váltania a tőkés viszonyoknak. Smithnél a manufaktúrában létrejött munkamegosztás a gazdagság növelése társadalmi formáktól független eszközének tűnik. Csak egy helyen találtam nála annak a felismerését, hogy a munka termelékenysége a munka társadalmi formájától is függ. A „Nemzetek gazdagsága” IV. könyvének utolsó fejezetében említi csak, hogy „a rabszolga által végzett iparban. . . ugyanannak a teljesítménynek az eléréséhez általában több munkát kellett használni, mint a szabad ember által végzett iparban.” (Smith: Vizsgálódás a nemzetek jólétének okairól és forrásáról, Bp. 1940. II. köt. 200. old.)

Széchenyi műveiben viszont végigvonul a polgári és a feudális viszonyok között végzett munka szembeállítása. Lépten-nyomon kidomborodik nála, hogy a munka társadalmi feltételeinek megváltozása mennyire befolyásolja a munka termelékenységét.” . . . egy törvény alatt álló kicsinosult szabad ember egy bizonyos mezőből = 100-at fog kiteremtteni, midőn egy önkény alatt tepsedő szolga éppen azon mezőből tán = 30-at sem fog kicsikarhatni.” (Stádium, Budapest, 1958. 251. old.) Vagy „. . . ki nem tapasztalhatta, ki robotban is, s béresek által, de kivált contractus szerint dolgoztatott, hogy azon munkák, mellyet egy egész helyes jobbágy rossz ekéjével, filigrán szekérével, gyenge marhájával 52 nap, vagy ügyetlen cselédje, s gyenge korú gyermeki által 104 nap tud végezni, maga béresivel, jó szerszámmal, s erős marhával vagy contractus szerint a mondott idő egy harmadrész alatt nem vihette volna végbe!” (Széchenyi: Hitel, 87. old.)

Felismerve a munka termelékenységének a függését a társadalmi viszonyoktól, Széchenyi módosítja a gazdagság forrására vonatkozó angol klasszikus polgári közgazdák megállapítását. „Munka, munka a nemzeti gazdagság talpköve! Így áll elő sok, dicséretes hévvel Say, Ricardo, Malthus, Sismondi

neveire támogatva, — írja. Holott nem a munka, hanem a jól elrendelt munka. . .” (Hitel, 89. old.) azaz, nem a társadalmi feltételektől elvonatkoztatott munka, hanem a polgári viszonyok között kifejtett munka a gazdagság talpköve.

A feudális termelési módról a tőkés termelési módra való áttéréshez azonban a földesuraknak tőkére lett volna szükségük. Tőkére, hogy a jobbágy munkáját fel lehessen váltani bérmunkával, a jobbágy primitív termelési eszközeit pedig a földesúr korszerűbb termelési eszközeivel „. . . a pénz a munkával — írja — olly szoros összeköttetésben áll, hogy majd egyik az ok vagy következés, majd a másik. . . így nekünk a pénz az, a mire leginkább szükségünk volna, s ma azon ok, mellyből munka, s idővel több pénz következhetne.” (Hitel, 127. old.) Széchenyi a tőkeállomány növekedésétől teszi függővé az ország gazdasági felemelkedését. „A gazdaságra törekvés egész veje tehát mind egyesekre, mind kormányokra nézve abban áll; a tőkét nemcsak soha nem támadni meg, s kevesbíteni, de azt minden módon, s úton nevelni, s csorbátlan tartani fenn. . .” (Stádium, 74. old.)

A fejlődés akadályait tárgyalva Széchenyinél is megtalálható az a *circulus vitiosus*, amelyhez hasonlót az elmaradt népek gazdasági fejlődésével kapcsolatban állít fel sok mai szerző. A földesuraknak feudális viszonyok között alacsony a jövedelmük, ebből csak keveset tudnak akkumulálni, következésképpen nem képesek a jobbágy munkát bérmunkával, tehát „jól elrendelt munkával” felváltani, jövedelmük továbbra is alacsony marad, s így a felhalmozás továbbra is elégtelen. A földesúr — írja Széchenyi — akkor lenne boldog, „ha sorához képest élhetne, s egyszersmind jószágait javíthatná is; most vagy egyik vagy másikkul ki van rekesztve. . .” (Hitel, 79. old.)

A hibás körből való kitörést Széchenyi szerint a hitel tenné lehetővé. A hitel segítségével kívánja Széchenyi a földesurak számára a tőkés termelés megindításához szükséges tőkét biztosítani. Feudális viszonyok között azonban, panaszkodik, csak az uzoratóke találja meg létezése feltételeit. A feudális viszonyok akadályozzák a modern kölcsöntőke kialakulását, s akadályozzák, hogy a gazdasági fejlődés feltételét jelentő tőkemennyiség a földesurak rendelkezésére álljon. „. . . a Hitel híját tartom azon oknak: — írja — hogy a magyar birtokos szegényebb mint birtokához képest lennie kellene, s magát nem bírja olly jól, mint körülményi engednék; hogy mezeit a jó gazda nem viheti a lehető legmagasabb virágzásra.” (Hitel, 137. old.)

Széchenyi álláspontja a gazdasági fejlődés kérdésében annyiban hasonlít Ricardoéhoz, amennyiben mindketten a tőkeakkumulációban látják a gazdasági fejlődés hordozóját (bár Széchenyi a földesúr, csak a mezőgazdasági tőke akkumulációjának növelésére törekszik). Ricardo azonban a tőkeakkumuláció, és így a gazdasági haladás akadályát végső soron természeti tényezőre vezeti vissza, Széchenyi viszont társadalmi okokra, a feudális viszonyokra, sőt azon belül is a feudális tulajdonra. „Szisztémánkban van leginkább a hiba. . .”

(Stádium, 81. old.) „... egy régi, recsegő feudális masinával... ezentúl is biztosan haladni, ... semmi egyéb, mint tompaesztű pium desiderium...” (U.o. 54. old.) „... a mai időkhez többé nem illő feudális létünk”-ről beszél. (Hitel, 272—228. old.) Hangsúlyozza, hogy a feudális *tulajdon* akadályozza a modern hitelrendszer kialakulását, s azon át a tőkeakkumulációt, a gazdasági fejlődést. „... hogy állíthatunk szoros hitelt, ha nincs tulajdonunk, mert mit adunk hipotékául?... az *enyimnek és sajátjának*, ideája az, hogy azzal minden lehető tehessek; de jószággal nem tehetek mindent, amit akarok, s így nincs enyim, ti. nincs sajátom, tulajdonom.” (Stádium, 97. old.) Felismeri, hogy a polgári átalakulás alapvető eleme a tulajdonviszonyok megváltozása. „... a jobbszisztémaigazdálkodásnak privatizált föld vagy puszta kell alapul...” (Stádium 97. old.). Ily módon az ország gazdagsága is végső soron a tulajdonviszonyok függvénye. „... egy egész ország gazdagsága ceteris paribus azon idom szerint határozza el magamagát, melyben az ország nagyobb vagy kisebb része közelebb vagy távolabb áll a proprietás létéhez, s viszont.” (Stádium, 115. old.) Széchenyit olvasva a nem marxista olvasónak is rá kell döbennie a tulajdonviszonyok alapvető szerepére a gazdasági fejlődésben.

Széchenyi egyébként a termelés növekedésének a feltételét jelentő piac bővülését is egyszerűen a feudális viszonyok felszámolásának függvényeként tekinti. Óvakodik attól, hogy fellépjen a külkereskedelmet akadályozó vámrendszer ellen. Mint főnemes, az értékesítési problémák súlyát kevésbé érzi, a piackérdésen átsiklik egyszerűen azzal, hogy majd a tömegek felszabadulnak a feudális elnyomás alól, lesz bőven belső fogyasztó, lesz bőven belső piac. A belső piac kérdésében hátrább van a középnemesség közigazdászainak álláspontjánál.

A hazai fejlődés sajátos vonása, a nemesi vezetés mellett végbemenő polgári átalakulás válhatta ki Széchenyiben a gazdasági tevékenység társadalmi formáinak műveiben fel-felbukkanó dialektikus szemléletét. Széchenyi földesúr volt ugyan, de a polgári átalakulásért harcolt, különbözött tehát a tőkés fejlődés földesúri ellenfeleitől, akik hazánkban is éppúgy, mint a polgári fejlődés útjára lépő más országokban, konzerválni szerették volna a feudális viszonyokat, öröknek, természetesennek tüntetve fel azokat. De mint földesúr, nem is vethette el oly egyértelműen a feudális viszonyokat, mint a feudalizmus polgári bírálói. Bár élesen támadja a feudalizmust, de igyekszik történelmileg igazolni. Rámutat arra, hogy a jelenben káros intézmények valamikor hasznosak lehettek, s a fejlődés során csaptak át ellentétükbe. „1230-ban valamely rendszabás igen hasznos lehetett, melly 1830-ra nem alkalmas többé, s 1830-ban valami jó következtetéseket szülhet, mellyek tán 2430-ra nagyon károsak lennének.” (Hitel, 172. old.) „A mi eddig jó volt, az éppen azért, mert a múlt időben volt jó, ma tán csak meglehetősen, s utóbb még káros is lehet. . .” (Hitel, 195. old.) Közel jár a tudományos társadalomszemlélethez, amikor rámutat, hogy a régi viszonyok, régi törvények azért avultak el és váltak károssá, mert

a termelés a termelőerők fejlődése folytán, nagyon megnőtt: „Azon okból, hogy Zápolya vagy Dózsa ideire, s midőn Rákoson gyűltek össze elődeink, szoros pénzbeli törvények nem illettek, még nem az foly, hogy azok mai időkre sem valók, hanem hogy illy józan változásokra s elrendelésekre éppen a jelenkor a legalkalmasb; mert . . . jelentkezik azon időszak, mellyben a nagyobb rész józanabb elintézés által *egyenlő vagy csekélyebb erővel* több életjavakat előtérmenteni minden módon iparkodand.” (Hitel, 188. old.) Az intézmények dialektikus szemléletével, annak az ábrázolásával, hogy a fejlődést egykor előmozdító intézmények az idők során ellentétükbe, a fejlődés bilincseivé csapnak át, Széchenyi a feudalizmus polgári bírálóinak a szemléletét is meghaladja, akik teljesen történelmietlen módon eleve ésszerűtlennek, természetellenesnek tekintették a feudális viszonyokat.

Széchenyit mint nagy hazafit, a magyar haladás úttörőjét szoktuk értékelni, aki kíméletlenül ostromozta az elavult társadalmi rendszert, s harcolt a jobbágyság felszabadításáért. Az előadás Széchenyi közgazdasági nézeteinek eddig kevésbé ismert aspektusát kívánta kidomborítani. Arra kívánta a figyelmet felhívni, hogy a feudalizmus bírálata során található Széchenyinéél olyan gondolatok, amelyek tudománytörténeti szempontból is jelentősek, s hazai vonatkozásaiakon túl, nemzetközi szempontból is figyelemre méltóak. Széchenyi és haladó magyar kortársai közgazdasági gondolataira Szovjetunióban is felfigyeltek, s néhány évvel ezelőtt közgazdasági nézeteikkel foglalkozó tanulmányokat orosz nyelven is kiadták önálló kötetben.

SZÉCHENYI ISTVÁN TÖREKVESEI A FEUDÁLIS JOGREND ÁTALAKÍTÁSÁRA

CSIZMADIA ANDOR

A feudális társadalmi és gazdasági rend Széchenyi István fellépése idején Magyarországon is haldokló stádiumba jutott. A haladó politikusok évtizedekkel előbb megállapították, hogy a régi rendszer túlélte magát; világosan felismerték, hogy azok a társadalmi és gazdasági viszonyok, amelyekhez a feudális uralkodó osztály továbbra is mereven ragaszkodott, már vitathatatlanul gátjává váltak a gazdasági élet normális menetének is, még inkább megakadályozták minden fejlődést. Hitel nélkül nem lehetett a nemesség birtokait korszerűsíteni és termelésüket gazdaságossá tenni. A hitel folyósítását azonban gátolták a feudális földtulajdoni viszonyok (az ősiség, a fiscalitás, az úrbéri kötöttségek), mert a kölcsönzött összeg vissza nem fizetése esetén a hitelező kielégítésére nem állt megfelelő biztosíték rendelkezésre. Mindezekkel a problémákkal szorosan összefonódott a jobbágymunkának a földesúr részére való mind értéktelenebbé válása, mert a jobbágy egyre nyilvánvalóbban érdektelen lett munkakötelezettségének teljesítésében, a gazdaságon kívüli kényszer pedig hovatovább teljes csődbe jutott. Európa mind polgáribbá váló rendjében a magyarországi feudalizmus utolsó hadállásait egyrészt a terheket és elnyomást mind nehezebben viselő jobbágyság lázadásai, másrészt a többé-kevésbé megerősödött és a feudális kötöttségeket nehezen tűrő polgárság és polgárosodó nemesség politikai mozgalmi bizonytalanná tették.

A nagybirtokos és arisztokrata Széchenyi a szülői ház megtépzott tradíciói, de európai szemmértéke, nemkülönben saját külföldi útjainak tapasztalatai következtében egyre világosabban látta a „pök és pipafüstbe” temetkező magyar feudális rend tarthatatlanságát, s példaképet keresve, az arisztokrácia hatalmi pozícióit változatlanul őrző angol társadalmi és gazdasági rendben látta az átalakulás számára elképzelhető optimális megoldását, melyet honi talajra természetesen mutatis mutandis kívánt átültetni.

Miután huszárkardját szegre akasztva 1825-ben elfoglalta születése jogán megillető helyét Pozsonyban a magyar rendi országgyűlés főrendi tábláján, nemsokára kibontotta agitációját a feudális rend átalakítása érdekében, s há-

rom munkájában, a Hitel-ben,¹ A Világ-ban² és a Stádium-ban³ fejtette ki elképzeléseit, hogyan lehetne kiutat találni a feudalizmus válságából. Ezek az elgondolások a feudális jogrend átalakítását is érintették, s ezért Széchenyi oeuvreje elképzelhetetlen jogi nézeteinek értékelése nélkül.

Széchenyi István nem volt jogász, de a XIX. század első felében a magyar politikai fórumon megfelelő jogi előtanulmányok nélkül szinte lehetetlen volt szerepet vállalni. Még a magyar parasztnak is mindig különös érzéke volt a juss-nak magyarosított ius iránt, a magyar nemesség számára pedig egyszerűen nélkülözhetetlen volt, hogy a bécsi udvar által állandóan támadott alkotmányát a jog fegyverével is megvédje. Széchenyi könyvtárában számos jogi munkát feljegyzett az utókor,⁴ ezeket ő nemcsak forgatta, hanem a magyar jogot és törvényeket éveken át rendszeresen tanulmányozta.⁵ Jogi tanulmányainak annyira nyilvánvaló volt az eredménye, hogy jogi vonatkozású tevékenységének mai legjobb ismerője szerint Stádium-beli javaslatainak szerkesztésében már „a korabeli magyar jogtudományt megelőzve, anticipálta” a későbbi nagy magánjogászok „szakszerű disztिंगváló módszerét”.⁶ Jogos tehát az a megállapítás, amelyet évekkel később jogtudományáról állított: „jóllehet nem volt ex professo jogtudós. . . azonban a dolog filozófiájához mégis értett”.⁷

¹ Dr. ifj. Iványi-Grünwald Béla: Gróf Széchenyi István: Hitel. Budapest, 1930.

² Gróf Széchenyi István: Világ, Pest, 1831.

³ Stádium. Írta gróf Széchenyi István 1831-ben. Kiadta 1833-ban Lipcsében. 1833. Legújabb kiadása Nemzeti könyvtár, Budapest, 1958. Mátyás Antal bevezetésével.

⁴ Felsorolásukra lásd Bártfai Szabó László: Gróf Széchenyi István könyvtára. Budapest, 1923.

⁵ 1825-ben jogtanárt is készült alkalmazni, aki magyar szónoklásra is tanítsa. Gróf Széchenyi István Naplói I–VI. Budapest, 1925–1939. Alábbikban: Naplók, II. 719. Egyik ügyvédjével Xanthus Ignáccal a jog és a latin nyelv tanulását éveken át folytatja is. Naplók, III. 118, 283, 446. Mindezekre Sarlós Márton: Széchenyi István és a feudális jogrend átalakulása. Budapest, 1960. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 34 l.

⁶ Sarlós, i. m. 29. l.

⁷ Gróf Széchenyi István Hírlapi Cikkei. Budapest, 1893. I. 366. l. Jogi nézeteit a polgári korszakban számos jogi munka értékelte. Megjelenésük sorrendjében: Pócsi Zombath M. (Schwarz Gyula): Gróf Széchenyi István viszonya az 1848-iki törvényes átalakuláshoz. Pest, 1869; Széchenyi István gróf és a magyar magánjog reformja. Nemzet c. napilap, 1887. január 29. (reggeli kiadás) — Vécsey Tamás: Széchenyi és a magyar magánjog. Budapest, 1895. — Fayer László: Az 1848-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye. Budapest, 1896. I. k. (Bevezetés) — Balogh Jenő: Széchenyi István nézetei bűnvádi perjogunk átalakításáról. Akadémiai Értesítő, 1902 (XIII). k. 105–115. l. — Ferdinándy Géza: Gróf Széchenyi István mint közjogász. Budapesti Szemle, 1919. (180. k.) 119–153 l. újra kiadva: Széchenyi Eszmevilága c. mű III. kötetében. Budapest 1923. 122–168. l. — Balogh Jenő: A Stádium és Széchenyi büntető perjogi javaslatai. Károlyi Árpád-Emlékkönyv. Budapest, 1933. 73–83. l. — Auer György: Széchenyi István és a magyar jogrend reformja. Budapesti Szemle. 1942. (262. k.) 18–35. l. — Törekgy Géza: Kuriai elnöki megnyitó beszédek (Széchenyiről). Magyar Jogi Szemle, 1942. (XXIII.) évf. 41–53. l. — Balogh Jenő: Széchenyi és a magyar alkotmányos szabadság. Illés-Emlékkönyv, Budapest, 1942. 33–40. l. — Téchy Olivér: Széchenyi István hatása a magyar hiteljog fejlődésére. Hitel (folyóirat), Kolozsvár, 1943. (VIII.) évf. 392–407. l. — Szocialista jogi értékelésére I. Sarlós Márton: Széchenyi István és a feudális jogrend átalakulása. Budapest, 1960. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Széchenyinek a történelem és a közgazdaságtudomány képviselői által már részletesen elemzett politikai törekvései meghatározták jogi nézeteit és programját. Ezek a feudális jogrend átalakítását kívánták reformok útján a főnemesség vezető szerepének megőrzésével, az eddigi tulajdonosok érdekeinek teljes biztosításával. Széchenyi minden reformkövetelésének a háttérében ott élt az arisztokrata nagybirtokosnak feltétlen igénye a szentnek tartott magántulajdon sérthetetlenségére, melyből — legyen az úrbéri telek, vagy jobbágytartozás — csak „szabad egyezkedés” alapján, megfelelő ellenszolgáltatással lehet bármit megszerezni. Kétségtelen azonban, hogy osztályából *elsőnek* ismerte fel a polgári reformok szükségességét és azt, ha nem is következetesen, de nyíltan hirdette és a jog eszközeivel is elősegíteni akarta.

Széchenyi jogi törekvései eleinte sokkal inkább a civiljog, mint az alkotmányjog területén jelentkeznek. A feudális földtulajdon szinte valamennyi kérdése civiljogi probléma, az alkotmányt annyiban érinti, amennyiben annak sáncaiba (Széchenyi elgondolása szerint) a misera plebs contribuens is bebozsátást kap. Ez azt jelenti, hogy a Stádium programja szerint „Hunnia minden lakosának polgári létet adni”,⁸ akik közül „mindenki egyenlően áll a törvény oltalma és súlya alatt”.⁹ A törvény előtti egyenlőség azonban „csak korlátozott területen érvényesülhet: főleg a büntető igazságszolgáltatás területén”. Bár Metternich már 1825-ben azt írja Széchenyiről, hogy a népképviselőt úgy szereti, mint a verekedők a csapszékot,¹⁰ s a konzervatív Kemény Zsigmond is „nagy izgatónak” jelzi, aki megérdemelte a régi táblabírók által neki adományozott „parasztlázító és birtokrabló” megjelölést,¹¹ valójában a nemes gróf óvatosan bánik a jogok megosztásával, és sohasem felejt el sem az osztályhelyzetéből fakadó érdekek védelmét, sem azt, hogy a reformjait csak akkor tudja keresztülvinni, ha az állami elhatározások kialakító tényezőit a reformok hasznosságáról vagy szükségszerűségéről meg tudja győzni. E nehézségek ismerete terveinek kifejtésében józanságra és néha rendkívüli mértéktartásra is készítette.

Sokkal gazdagabban megmutatkoznak e korban Széchenyi jogi programjában a civiljogi kérdések, a polgári átalakulást gátló akadályok lebontásai. Ez a hon minden lakosa számára az ingatlanszerzés lehetővé tétele (ius proprietatis),¹² az ősiség (aviticitas) eltörlése,¹³ a magszakadásból eredő fiscalitás végleges megszüntetése.¹⁴

⁸ Stádium. Nemzeti Könyvtár, 62. l.

⁹ Stádium V. törvény u. ott 64. l.

¹⁰ Széchenyi Naplói II. 69, 74, idézi Balogh Jenő: Széchenyi és a magyar alkotmányos szabadság. Illés-Emlékkönyv. Budapest, 1942. 35. l.

¹¹ Kemény Zsigmond: Széchenyi István. Csengeri Antal (szerk.) Magyar szónokok és statusférjak. Pest, 1851. 454–5. l.

¹² Stádium IV. törvény. Nemzeti Könyvtár, i. m. 64. l. 120–153. l.

¹³ Stádium II. törvény u. ott 63. l. 95–110. l.

¹⁴ Stádium III. törvény u. ott 63–64. l. 110–119. l.

Mindezen célok hirdetése a Hitel — Világ — Stádium c. művekben azonban — éppúgy — mint a polgári jogok kiterjesztése terén csupán a kezdő lépéseket jelenti. Az *ingatlanszerzési joggal* akarja felruházni a nem nemeseket is, de nem szól sem most, sem későbbi írásában a maga részéről sem az örök-váltság, még kevésbé a kötelező örökváltság követeléséről. Mit akar tehát? A szabad egyezkedés alapján a *ius proprietatis*-t általánossá tenni és megszüntetni azt a jogfosztottságot, mely a nem nemesek *incapacitas possessorii*-ja következtében még e korban is fennállt. Ezt a korábbi magyar feudális jogban valóságban még ismeretlen jograblást¹⁵ a Kúria 1. számú. *decisiója* a XVIII. században mondotta ki, s azóta a feudális bíróságok joggyakorlatában szokásjoggá vált. Már a francia forradalom hívó szavát befogadó magyar jakobinusok szégyenletesnek tartották ezt a *decisiót*, s tervezeikben meg akarták szüntetni.¹⁶ Hasonlóképpen kívánták biztosítani a nem nemesek számára a földbirtok szabad vásárlását, a *ius proprietatis*-t. Széchenyi apja birtokán írta bizalmas barátként Hajnóczy József, a magyar jakobinus-mozgalom legtiszteltebb alakja, a polgári átalakulást megalapozó legfontosabb munkáit,¹⁷ s az ifjú grófra bizonyára hatással is voltak nézeteinek kialakításában törekvései, még akkor is, ha atyja, Ferenc gróf életének későbbi szakaszán hátat fordított ifjabbkori reformeszméinek.

Az *incapacitas possessorii* megszüntetésének, illetve a *ius proprietatis* minden lakosra való kiterjesztésének terve megjelenik az 1827:8. tc.-kel küldött reformbizottságok operátumaiban is. A jogi, nemkülönben az úrbéri albizottság munkálataiban ott találjuk a jobbagytelki haszonvétel szabadabb tételének követelését,¹⁸ az operátumok megyei megvitatása során pedig e ja-

¹⁵ Hajnóczy a XVIII. század végén a *Ratio proponendarum in comitiis Hungariae legum* c. kéziratot munkájában bebizonyítja, hogy a régebbi törvények (így az 1474:1, az 1542:8, az 1556:3 és 15, az 1595:3 és 26, az 1715:96 és az 1729:12 tc.) egész sora tanúskodik arról, hogy a birtokos fogalma nem foglalja magában a nemes fogalmát. (v. ö: Csizmadia Andor: Hajnóczy József közjogi-politikai munkái. Bp, 1958. Akadémia, 73. l.) — A *decisio* (l. de *incapacitate possessoris*) ide vonatkozó rendelkezése: „... Ignobiles possidendorum Bonorum et Iurium Nobilitarium incapaces esse declarent, adeoque posterior ille Articulus in praecedentibus, vigoreque suum retinentium Legum sensu intelligi debet”. *Planum tabulare, sive decisiones curiales, per excelsam deputationem a piae memoriae imperatrice et regina Hungariae Diva Maria Theresia eatenus ordinatam collectae et in ordinem redactae anno 1769. Posonii, 1800. 193—194. p.*

¹⁶ Hajnóczy József: *Gedanken eines Ungarischen Patrioten über einige zum Landtag gehörige Gegenstände*. Magyarul Csizmadia Andor: Hajnóczy József közjogi-politikai munkái. Budapest, 1958. Akadémia, 40. l. — u. ö: *Ratio proponendarum in comitiis Hungariae legum*. u. ott 69—70, 72—73, 76—77. l. — Martinovics Ignác: *Entwurf einen neuen für Ungarn bestimmten Konstitution*. Caput. XIV. p. CXVIII. Közli Benda Kálmán: *A magyar jakobinus mozgalom iratai*. Budapest, 1957, I. 906. l., magyarul Beér-Csizmadia: *Történelmünk a jogalkotás tükrében*. Sarkalatos honi törvényeinkből. Gondolat, 1966. 642. l.

¹⁷ *Extractus legum de statu ecclesiastico catholico in Regno Hungariae latarum* II, n, 1792. Az előszó kelt: „ad amnem Ikva”. *De diversis subsidiis publicis dissertatio*. H. n, 1792. Az előszó kelt: „Ad lacum Fertő”. 1792. május 4.

¹⁸ Barta István: *A fiatal Kossuth és kora*. Fejezetek a magyar polgári reformmozgalom kibontakozásának történetéhez. Doktori diss. Kézirat. 118. l.

vaslat a megyék többségében az örökváltság elvének elfogadásává terebélyesedett, mint első lényeges, előremutató változás a paraszti földhasználat feudális rendszerében.

Széchenyi három programadó munkájában már e nyomokon indult el, és birtokjogot követelt a paraszt részére; nem önkéntes, még kevésbé kötelező örökváltsággal, hanem „szabad alkú útján”.¹⁹ Elképzelésében az addigi úrbéri telek megmaradna továbbra is a robottal és dézsmával, de a paraszt megveheti saját úrbéri telkét földesurától, vehet idegen úrbéri telket, sőt megszerezheti allodiális nemesi jószág tulajdonát is.²⁰

A feudális ingatlanviszonyok másik súlyos ballasztja az *ősiség* jogintézménye volt.²¹ Ennek következtében a birtokszerző közös őstől származó valamelyik osztályos atyafi a birtokvásárlást perrel támadhatta meg, ezzel lényegileg a birtok-elidegenítés bizonytalan volt, s a birtokok korszerűsítéséhez szükséges hitel folyósítása is illuzórikus lett.

Az *ősiség* (aviticitas) eltörlésének kérdése is előkerült már az országgyűlési bizottságok munkáiban. A polgári törvénykönyv vitája során felmerült az *ősiség* megszüntetése, ha a nemesi javakra bevezetnék a szabad adásvételt. A törvénykönyv előkészítésére kiküldött albizottság előadója nem mert ugyan határozottan állást foglalni, de a kérdés felvetésével jelzi annak időszerűségét. A váltótörvény tervezeténél is felmerült a nemesi birtok eladhatóvá tételének szüksége, ezt az *ősiség* megszüntetése nélkül elképzelni sem lehetett.²² Az *ősiség* kérdését ezek után Széchenyi világosan vetette fel a Stádium II. törvényében: „Az *ősiség* jog (jus aviticitatis) örökre el van törölve”. Majd kifejtésül hozzáteszi: „Akármilyen jószágot valaki ezen törvény kihirdetése után az illető felek tudtával örökösen elad, azt a vevőtől, vagy annak hagyományosítul se az eladó, se annak nemzetsége semmi ürügy alatt többé vissza nem veheti, s az örökös soha meg nem semmisítheti”.²³

A feudális földbirtokviszonyok harmadik kötöttsége a királyi főtulajdoni jogból eredő *fiscalitás* volt. Ennek folytán az adománybirtok magszakadás (defectus seminis), vagy hűtlenség (nota infidelitatis) következtében visszaháramlott a koronára, s újból adományozhatóvá vált. Széchenyi a Stádiumban megszüntetné a magszakadásból eredő visszaháramlást, nem nyúlna azonban a *fiscalitás* másik tartóoszlopához, a *nota infidelitatis*hoz.²⁴ Mégis, mint jogi világképének egyik méltatója megállapította, „Széchenyinek a magszakadásos *fiscalitás* eltörlését megindokló jogi álláspontját jogtudományunk akkori

¹⁹ Stádium 123—125. l.

²⁰ V. ö. Sarlós Márton: A szabad paraszti birtok Széchenyi jogi reformrendszerében. Klny. a Magyar Tudomány 1965. 1. számából. 19. l.

²¹ Kifejlesztésére l. Murarik Antal: Az *ősiség* alapintézményének eredete. Értekezések Eckhart Ferenc Jogtörténeti Szemináriumából. 6. sz. Budapest, 1938.

²² Barta i. m. 182. l.

²³ Stádium i. m. 63. l.

²⁴ Stádium III. törvény i. m. 63, 110—119. l.

helyzetében robbanó jellegű tüneményként kell felfognunk”. Az a magyar nemes, ki Werbőczy Hármaskönyve szerint élt és gondolkodott abban a boldogító tudatban, hogy alodialis nemesi jószágga „az ő teljes és tökéletes szabad tulajdona”, csak döbbenettel olvashatta egy magyar arisztokrata tollából, hogy valójában nincs igazi tulajdona, s hogy a nemesi birtok valóságos tulajdon legyen, ahhoz a fiscalitást is el kell törölni.²⁵

Széchenyi István jogi nézetei ebben az időben főképpen a feudális jog alapvető tételeit, a feudális tulajdont érintették, s annak pillérei alá petárdákat helyeztek. Kevésbé érintik javaslatai az államjogot, sem az Ausztriához való viszonynak, sem az államszervezetnek kérdéseit nem bolygatja. Változatlan maradna a rendi országgyűlés, s a helyi nemesi autonomia alapja, a megye. A megyei *pártvéd* hivatalának konstruálása a nem nemesek védelmére aligha jelent olyan lényeges változást, mint amit Széchenyi a Stádiumban ennek tulajdonít. A magyar nyelv általánosan kötelezővé tétele (X. tv.), a helytartótanács hatáskörének kidomborítása (XI. tv.), a tanácskozások, ítéletek nyilvánossága (XII. tv.) kétségtelenül az állam és a jog polgárosítása felé mutat, ezek azonban nem a legdöntőbb kérdések a polgári átalakulás alkotmányjogi komplexumában.

A nagy programot összefoglaló munkák célkitűzései, mint tudjuk, valóban robbanásszerűen érték az 1832-re összehívott országgyűlést, melynek munkáját az 1830. évi francia forradalom, a lengyel felkelés s a Felvidékre is áttérjedő jobbágymozgalom is befolyásolta. Mindezek előrelendítették az országgyűlés tárgyalásait s az alsótáblának volt néhány pozitív javaslata: az örökváltás-szerződések lehetővé tétele, a földesúr-jobbágy közti viszonyoknak az úriszék hatásköréből való kivétele, s a primae nonusnak a jobbágyok személyére és vagyonára való kiterjesztése terén.²⁶ Az alsótábla javaslatait a felsőtábla, illetőleg az udvar elvetette, a törvények közé csak az úrbéri kötelezettségek évi bérösszegben való megváltása, s a jobbágy-földesúr saját ügyét tárgyaló úriszékről a földesúrnak vagy tisztjének kizárása került, a primae nonus kiterjesztése pedig teljesen elbukott.²⁷ Széchenyi alig vett részt az országgyűlés munkájában, ez időben vállalt a kormánytól megbízást a Vaskapu szabályozására és a Duna hajózhatóvá tételére.

Jogi nézeteinek megvalósítását a polgári átalakulás más, gyakorlati kérdéseinek előtérbe helyezésével a következő években kevésbé szorgalmazta, sőt a Stádium után eltelt másfél évtizedben mintha a nézetek radikalizmusa mérséklődött volna. Így különösen a Kossuth által készített és a Pesti Hírlapban 1841-ben kifejtett ellenzéki programmal szemben Széchenyinek a Kelet

²⁵ Sarlós Márton: Széchenyi István és a feudális jogrend átalakulása. i. m. 31. l.

²⁶ Kossuth Lajos: Országgyűlési Tudósítások. Magyar Történelmi Társulat. I. Budapest, 1948. 402, 409—411, II. Budapest, 1949. 201.

²⁷ Országgyűlési Tudósítások, I. 465—469. II. 202—205. — Kónyi Manó: Deák Ferenc beszédei (1829—1847). Budapest, 1882. I. 55, 88. l.

Népében adott válasza rendszerének ellentmondásosságát világítja meg. Kétségtelen, hogy a nagybirtokos főúr javaslataival a kiváltságos osztályok által önként teendő engedmények lassú fokozatain át kívánta a feudalizmust nem annyira rögtön felszámolni, hanem előbb gyökeresen átalakítani úgy, hogy a paraszt földtulajdona, birtokképesége és a polgári szabadságjogokban való részesedése ne érintse alapjaiban a nagybirtokrendszert és a polgáriasult nemesi földtulajdont. Történettudományunk megállapítása szerint ebből folyóan reformrendszerének két egymással összefüggő lényeges fogyatékosága az volt, hogy a forradalmat elkerülhetőnek tartotta és a reformot nem a forradalom előkészítőjének, hanem ellenszerének szánta, továbbá, hogy mindezt a Habsburg-birodalom adott keretei közt gondolta megvalósítani, mert nem ismerte fel, hogy a tőkés gazdasági viszonyok gyorsabb kifejlődéséhez mennyire szükséges, hogy a nemzet a maga ura legyen, maga szabja meg a termelés, a fogyasztás, a külső és belső forgalom feltételeit, s a maga hasznára fordítsa fáradozásának gyümölcseit.²⁸

Mikor tehát Kossuth és a Pesti Hírlap 1841-ben nem az arisztokrácia oldaláról indítja el agitációit a polgári átalakulásért, Széchenyi az arisztokrácia érdekeinek védelmében s attól is tarva, hogy Kossuthék harca a társadalmi forradalom és a Béccsel való nyílt szakítás felé vezet, szembefordult velük. Pedig Kossuth programja ez időben óvatos és mérsékelt volt, s az iparosodás, a birtokkérdés komplexuma tekintetében nem haladt túl a Stádium követelésein.²⁹ Legfeljebb az örökváltság igénylése, a büntetőjog terén pedig a botbüntetés eltörlése és az esküdtszék felállításása azok a követelések, melyek Széchenyi 1848 előtti programjában nem szerepelnek.

A Kelet Népében azonban Széchenyi hangsúlyozza, hogy Magyarország az ausztriai birodalomnak része, de ugyanakkor utal az alkotmányra, melyet mindenkire ki kellene terjeszteni. A kiterjesztés azonban csak az arisztokrácia érdekeinek szem előtt való tartásával történhet. Változatlanul hirdeti az ősiség megszüntetését, sőt a köztelherviselés terén túl is megy a Stádium követelésein és a nemesség teljes és arányos megadóztatását javasolja.³⁰ Kész lemondani az újonccallítási kötelezettség nemesi mentességéről. Büntetőjog terén a törvény előtti egyenlőség megvalósítását kívánja, a botbüntetés fenntartásának szükségességét azonban most is hangsúlyozza.³¹ Az 1843—44. évi országgyűlés büntetőjogi kodifikációs munkájában maga nem is vesz részt.³²

²⁸ Széchenyi István. A Széchenyi-kérdés múltja. A Magyar Tudományos Akadémia Történeti Főbizottsága és Történettudományi Intézete tézisei Széchenyi halálának (1860. április 8.) 100. évfordulójára. Társadalmi Szemle, 1960. (XV.) évf. 44—45. l., v. ö. Barta István: Széchenyi István válogatott írásai. Budapest, 1959. 38. l.

²⁹ Sarlós 97—98, 112—113. l.

³⁰ A Kelet Népe. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta Ferenczi Zoltán. Budapest, A Magyar Történelmi Társulat kiadása. 1925.

³¹ Kelet Népe i. m. 395. l.

³² Ennek indokaira Auer György: Gróf Széchenyi István és a magyar jogrend reformja. i. m. 30—31. l.

Széchenyi jogi nézetei merevebbé válnak a Politikai Program Törvények c. Kossuth-ellenes röpiratában. A kötelező örökváltság tekintetében még most sem foglal világosan állást, az általános közteherviselés követelésénél pedig némileg visszalép; felsorolja a közadózás ellen felhozható valamennyi érvet, bár kifejezetten el nem veti.³³ Ha ezek után még más politikai programot keresünk a programtörvényekben, azt találjuk, hogy Széchenyi a kormánnyal való harmóniát tartja a legfontosabbnak,³⁴ amelynek egyébként maga is egyik vezető tisztviselője lesz, mikor 1845-ben elvállalja a helytartótanács kebelében alakult közlekedésügyi bizottság elnökségét.

Széchenyi életében és jogi nézeteinek alakulásában is nagy fordulót jelentett, mikor 1848 tavaszán elérkezett a forradalom választóvizéhez. Széchenyi az országgyűlés kezdete előtt éppen Kossuth agitációjának ellensúlyozására Moson megyében követte választotta magát az alsótáblán. Az országgyűlés elején a majorsági jobbagyok örökváltsága ügyében pozitíven szavazott, a közteherviselés kérdésében is — bár némi feltételekkel — a haladók mellett foglalt állást. Alsótáblai környezete bizonyára kedvező hatással volt nézetei alakulására, s Kossuth már az 1847. december 7-i országgyűléssel kapcsolatban kijelentette: „Csak egy évig volna velünk Excellenciád”. Mintha Széchenyiben is felengedne a jég, finom ösztönrel érzi, hogy valami készül, amelyből a Hítel írója nem maradhat ki, akinek — mikor elérkezik — ott a helye a polgári átalakulás mellett — még ha azt forradalmi mozgalom robbantja is ki. Talán még magának sem vallja meg, a naplók még nem tükrözik, de Kossuth már érzi s erre mutat az enlített megjegyzés.

Valóban, mikor 1848 márciusában a polgári átalakulás forradalmi úton elkövetkezik, mikor az ő szavai szerint „accidit in puncto, quod non speratur in anno”, Széchenyi őszintén kiáll az uralkodó által is szentesített polgári átalakulás forradalmi jelentőségű eredményei mellé, részt vesz az első független felelős magyar minisztériumban, és teljes lelkesedéssel dolgozik mindaddig, míg az elkerülhetetlen harcok küszöbén, rettentő önvádtól marcangolva idegei fel nem mondják a szolgálatot s a döblingi elmeógyógyintézetbe nem vonul.

Történettudományunk sokoldalúan feltárta „1848 Széchenyijét és Széchenyi 1848-át”³⁵ s ez a kép kevésbé vet fel, elméleti jogi, sokkal inkább gyakorlati politikai kérdéseket, melyek során a kormányban helyet foglaló közlekedésügyi miniszternek kevés lehetősége nyílt négy és fél hónapi tényleges miniszterkedése idején nagy tervei megvalósítására. Minisztériuma egyetlen törvényjavaslatot sem tud a ház elé terjeszteni; a bécsi udvar és Magyarország között egyre romló helyzet következtében pedig a katonai és pénzügyi kérdések

³³ Politikai Program Törvények. 1847. Közli Viszota Gyula szerk.: Gróf Széchenyi István írói és hírlapírói vitája Kossuth Lajossal. Budapest, 1930. II. 788—801. l.

³⁴ u.ott II. 812. l.

³⁵ Spira György: 1848 Széchenyije és Széchenyi 1848-a. Akadémiai Kiadó. 1964.

mindinkább háttérbe szorítanak minden mást. A Batthyány-kormány e hónapokban tehetetlenül hánykódott a forradalmi eltökéltség és a Bécs iránt kötelezőnek vélt lojalitás között. Mikor Kossuth már minden illúziót elveszített, Széchenyi még azok közé a miniszterek közé tartozott, akik lehetőnek tartották a megegyezést, s a Béccsel való jó viszony mindenáron való fenntartását akarta. Később a fejlemények egyre jobban látni engedték az elkerülhetetlen szakadást és a fegyveres küzdelmet, s Széchenyin a mindezek előidézése miatt marcangoló önvád annyira elhatalmasodott, hogy örületbe kergette.³⁶

A döblingi magány több mint egy évtizedig tartott. Az eredetileg teljes elborulást az orvosi gondoskodás és családjának szerető igyekezete következtében néhány év múlva javulás váltotta fel. Újból érdeklődni kezdett a politika iránt, barátai is egyre jobban látogatták, s 1857-ben már elég erősnek érezte magát arra, hogy tollat ragadva ítéletet mondjon Ferenc József császár és rendszere, különösen Bach belügyminiszter tevékenységéről. A *Nagy Magyar Szatíra* csak kéziratban maradt ránk, de gondolatai ragyogó Blickjébe jórészt belekerültek.³⁷

A Blick-ben az az államjogi felfogás érvényesül, hogy a császár a levert szabadságharc ellenére is alkotmányosan köteles uralkodni. Széchenyi álláspontja az évszázados rendi jellegű szerződéses államfelfogáson alapul, ezt most sem adja fel, hanem az ausztriai rendszer kül- és belpolitikai vereségei következtében egyre reálisabban várható osztrák-magyar megegyezésnél egyik fő fegyvernek tekinti. Széchenyi készül e harcra. Összegyűjti a magyar rendi állam sarkalatos törvényeit, melyeket az uralkodónak eleve el kell ismernie, ha megegyezést kíván. Csak ebből a tárgyalási alapból lehet kiindulni, s ezért készítette el a rendi magyar alkotmányfejlődés vázlatát 1848-ig.³⁸ Ilyen anyagot a munkát kiadó Török János szerint „a legnagyobb magyar az ország legkitűnőbb státusférfiaival tanakodva azon nehéz napokban állított egybe, midőn már megtört szívvel ugyan, de egyenlően sérthetetlen hűséggel királya és nemzete iránt a fejedelem kiengesztelésén s a nemzet alkotmányos életének megmentésén tűnődött”.³⁹ A kitűnő agilitású, bár sok tekintetben konzerva-

³⁶ Széchenyi útja Döbling felé világosan kitűnik Naplóiból. A 48-as Naplók magyarul is megjelentek Ferdinandy Mihály (szerk.): Széchenyi összeomlása. (Az 1848-as napló.) Budapest, 1943. Officina. — v. ö. még Széchenyi válogatott írásai. Barta István bevezetője. Budapest, 1959. Gondolat, 30. l.

³⁷ A könyv „Ein Blick auf den anonymen Rückblick” címmel 1859-ben Londonban jelent meg, válaszul a Bach által névtelenül kiadott „Rückblick”-re. Könyvében Széchenyi gyilkos gúnnyal rántja le a leplet a Bach-rendszer embertelenségeiről, a hatalom törvénytelenégeiről, sorozatos törvénytöréseiről s rámutat azok következményeire. A *Nagy Magyar Szatíra* — (ezt a címet Károlyi Árpád adta Széchenyi feljegyzéseinek) — és a Blick is „Gróf Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka” (I–II. Budapest, 1921.) c. munkában került közlésre.

³⁸ Magyarország sarkalatos törvényei s államjogi fejlődése 1848-ig. Gróf Széchenyi István hagyományából. Pest, 1867. Közzétette Török János, a magyar akadémia tagja.

³⁹ i. m. Előszó, VI. o.

tív irányú kiadó csak 48-ig viszi el kiadványában a sarkalatos törvényeket, mindenesetre ezek is megjelenésük idején az „ország autonómiájának” nem egy kérdését leszögezték. Érdekes lenne a Széchenyi kéziratok alapján tisztázni, vajon tényleg csak a rendi alkotmány védelméig jutott-e el Döblingben? A *Blick*-ben mindenesetre maga is azt védi, hogy a forradalommal nem semmisülhettek meg „a szent egyezmények, amelyeket az osztrák dinasztia és a magyar nemzet kötöttek és amelyek ünnepélyes esküvel nyertek megerősítést”.⁴⁰ A *Blick*-hez is csatolja függelékként az alaptörvényeket, s ezek közül a *Pragmatica Sanctio*t a rendek és a királyi ház közötti kétoldalú szerződésnek nevezi; álláspontja szerint a *pacta conventa*-k most is érvényesek és az uralkodóra is kötelezők.⁴¹

Álláspontját még részletesebben kifejti utolsó munkájában, a „*Disharmonie und Blindheit*” című kéziratában. Eszerint jogi nézeteinek legalaposabb elemzője kimutatta, hogy ez a mű azonos elvi alapokon áll, mint Kossuth függetlenségi nyilatkozata, amely éppen a kétoldalú szerződések meg nem tartásával indokolja a trónfosztás kimondását. Széchenyi nem akar trónfosztást, sőt éppen az osztrák császár és a magyar nemzet megegyezését keresi, de a kiinduló pont azonos: a sarkalatos törvényekbe foglalt kétoldalú egyezményt a másik félnek is meg kell tartania.⁴² Keserűen veti fel a kérdést, „joga volt-e (Ferdinándnak) a hatalmat unokaöccsére átruházni? Erre is kötelezők a törvények, milyen jogon követelhet hűséget, mikor körülbelül éppen olyan önkényesen uralkodik, mint Szolimán szultán vagy Nagy Péter”.⁴³

Széchenyi e munkájának megjelentetését már nem érte meg. A *Blick* szerzője utáni rendőri nyomozás számai hozzá vezettek. Iratait lefoglalták, őt magát megfenyegették a felelősségre vonással. Gyenge idegzete ezt az újabb megpróbáltatást már nem bírta: 1860. április 8-ra virradó éjjelen öngyilkos lett.

„Oh beata Ungerheria, se non si lascia piu malmenare!”⁴⁴ sóhajt fel a *Divina Commediában* a nagy olasz költő és politikus. Sem akkor, sem Széchenyi századában nem valósult meg a költő kívánsága. Pedig a XIX. század forrongó átalakulásában milyen nevek ragyognak elénk! Haladó jogi hagyományainknak mennyi őre és ápolója. Egy Kossuth, egy Deák, egy Kölcsey, egy Eötvös és Szalay, egy Szemere, hogy csak néhányat emeljek ki közülük. S alig kisebbek a jogtudomány különben konzervatív művelőinek nevei sem: Kelemen Imre, Kövy Sándor, Frank Ignác. S köztük egy nem jogász: Széchenyi István gróf, aki nemcsak a politika, nemcsak a közgazdaság, de a polgári

⁴⁰ *Blick* 92. o.

⁴¹ *Blick* 499, 503. — v. ö. Sarlós i. m. 144. l.

⁴² *Disharmonie und Blindheit*. Eine Diatribe, rhapsodisch und in Eile skizziert. Kézirat 1860-ból. Közzétéve: Döblingi iratok. I. K. Budapest, 1921. 579–587 l. — v. ö. Sarlós Márton értékelésével i. m. 144–145. l.

⁴³ Döblingi iratok. u. ott 586. l.

⁴⁴ Dante, *Alighieri*: La divina commedia. Firenze, Collezione Salani, 1929. *Paradiso*, XIX. fej. 142–143. l.

jog felépítése terén is maradandót alkotott. Egyik bírálója találónan állapította meg reá vonatkoztatva: „A Lomnici csúcs magassága változatlan akkor is, ha a hegytömegben szakadékok vannak”.⁴⁵ Valóban, alakja kiemelkedő csúcs, nagyságát csak kidomborítják a szakadékok, ragyogását el nem homályosítják az alatta húzódó árnyékok.

⁴⁵ Sarlós Márton: A szabad paraszti birtok Széchenyi jogi reformrendszerében. i. m. 22. l.

A HELYI IGAZGATÁSBAN VALÓ RÉSZVÉTEL, MINT AZ ÁLLAMPOLGÁRI JOGOK ELŐMOZ- DÍTÁSÁNAK ESZKÖZE

(AZ ENSZ 1966 JÚNIUSÁBAN BUDAPESTEN RENDEZETT SZEMINÁRIUMÁRÓL)

HALÁSZ JÓZSEF

Az Egyesült Nemzetek Szervezete a magyar kormány hozzájárulásával a fenti témakörben két hetes regionális szemináriumot rendezett Budapesten. A szemináriumon az ENSZ európai tagállamainak képviselői, különböző nemzetközi szervezetek megfigyelői és meghívottak vettek részt: 25 európai állam küldött delegációt — közöttük a magyar kormány meghívására a Német Demokratikus Köztársaság képviselői is részt vettek a szeminárium tanácskozásain. Az Egyesült Államok külön két megfigyelővel képviseltette magát.

Az ENSZ az utóbbi években a nemzetközi együttműködés fejlesztését és a tapasztalatok kicserélését különböző formákban törekszik előmozdítani: regionális szemináriumokat rendez a világ különböző részein, emellett tanulmányutak, konferenciák szervezésével, ösztöndíjakkal is próbálja előmozdítani az állampolgári jogok korszerű felfogásával és gyakorlati érvényesülésével kapcsolatos problémák megvitatását és tanulmányozását. Az elmúlt évben az ENSZ közgyűlése külön határozatot (2129. sz. határozat) fogadott el az európai államok regionális együttműködésének fokozásáról. Ez a közgyűlési határozat felszólítja a különböző társadalmi és politikai berendezésű országokat, hogy regionális szinten tegyenek lépéseket a jószomszédi kapcsolatok erősítésére. A budapesti regionális szeminárium az említett közgyűlési határozat megvalósításához is hozzájárulást jelent.

Az elmúlt évek gyakorlatától eltérően a budapesti szeminárium új összefüggésben vizsgálta az állampolgári jogok érvényesülésének elvi és állami-gyakorlati kérdéseit: nem egy alapjog problémáiban kezdeményezett véleménycserét, hanem arra az időszerű kérdésre irányította a figyelmet, hogy a helyi igazgatás hogyan járulhat hozzá az állampolgári jogok megvalósításához — beleértve a politikai, szociális és kulturális alapjogok érvényesülését is.

A szeminárium megrendezése, tanácskozásai azt is mutatták, hogy országunk szocialista alakulása, államszervezési tapasztalataink megismerése, gazdasági és kulturális fejlődésünk problémáinak megoldása iránt megnövekedett a nemzetközi érdeklődés. A választott tanácsi szervezetre épülő helyi igazgatási rendszerünk jelentős fejlődésen ment át; értékes tapasztalatokkal rendelkezünk az igazgatási szervezet felépítésére és tevékenységére, a lakosság közügyekben

való részvételére vonatkozóan; jelenleg is sokoldalú vizsgálatok folynak a helyi képviseleti testületek *tartalmi* fejlesztésének, a tanácsok gazdasági-pénzügyi önállóságának és az igazgatási tevékenység hatékonyságának elősegítése érdekében.

A szemináriumon résztvevők véleménycseréjének elősegítése érdekében az ENSZ a szemináriumot megelőzően három szakembert — B. Chapmann-t, a manchesteri egyetem professzorát, A. Dutheillet de Lamotte-ot, a francia Államtanács szakértőjét és Kovács István akadémiai levelező tagot, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének igazgatóhelyettesét — felkérte ún. bázis-tanulmányok kidolgozására. A különböző országok képviselői ezeknek a tanulmányoknak alapján, nemzeti referátumokban ismertették helyi intézményeik rendszerét és a felvetett problémákkal kapcsolatos álláspontjaikat. Külön figyelmet keltett a szemináriumon a magyar bázis-tanulmány, amely a napirendre tűzött problémák megvitatását jelentősen elősegítette. Ugyancsak itt kell megemlítenünk a magyar delegáció jelentését, valamint a delegáció tagjainak felszólalásait, amelyek tudományos megalapozottságukkal sokban hozzájárultak a szeminárium sikeréhez. Közvetlenül a szeminárium előtt jelent meg az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének „Socialist Concept of Human Rights” c. angol nyelvű kötete, amelyről túlzás nélkül mondható, hogy az első átfogó szocialista feldolgozása az állampolgári alapjogok korszerű értelmezésének.

A szemináriumon egészében konstruktív véleménycsere alakult ki és a tapasztalatok kölcsönös megvitatásának légkörében háttérbe szorult az elvont doktriner érvelés. Az eredményes munka biztosításában nem kis feladat hárult a szemináriumi vezető bizottságra és a vitavezetőkre. A szeminárium elnökének tisztségét Szabó Imre akadémikus, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének igazgatója látta el. Alelnökként H. Banwell, az angol Városok Bizottságának elnökhelyettese; G. Braibant, a Francia Államtanács tanácsvezetője; V. P. Iszajev, a Moszkvai Városi Tanács VB. elnökhelyettese működött közre a szeminárium munkájának irányításában. F. Capotorti, a Bari-i egyetem nemzetközi jogi professzora; A. Vratusa, a Belgrádi Társadalomtudományi Intézet Igazgatója; G. Braibant, a francia Államtanács tanácsvezetője, M. Chatel, a belga belügyminisztérium helyettes kabinetfőnöke; Sz. Gebert, a lengyel Államtanács jogi osztályának igazgatója vezették és foglalták össze az egyes napirendi pontok vitáját. A szeminárium jelentését E. Schiller, rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter (Ausztria) állította össze és terjesztette elő elfogadásra.

1. Minden országban számos új politikai, szociológiai, jogi stb. problémát vet fel az egyén és társadalom, az állampolgár és az állam viszonyának alakulása. Korunkban általános jelenség a köztevékenység szélesedése, a különböző helyi szolgáltatások és igazgatásuk színvonalának emelésével kapcsolatos igé-

nyek növekedése. Ezekben az összefüggésekben az állampolgár és a helyi igazgatás kapcsolatának alakulása azért kerül egyre inkább az érdeklődés előterébe, mert *itt válik az általános állami-kormányzati tevékenység konkrét helyi gyakorlattá; az egyén, az állampolgár itt érintkezik legszélesebben a köztevékenységgel.*

Az állampolgári alapjogok nem elvont általánosságban érvényesülnek és nem lehet azokat csak mint jogi lehetőségeket felfogni. Társadalmi jelentőségük és lényegük éppen valóságos és tömeges érvényesülésükben van, elválaszthatatlanok a lakosság politikai, gazdasági, kulturális körülményeinek mindennapi alakulásától. A helyi köztevékenységnek azért van különös jelentősége, mert az állampolgároknak helyileg nyílik leginkább módjuk képviselői útján vagy közvetlenül, politikai, gazdasági, szociális, kulturális jogaik folyamatos érvényesítésére.

Érthető tehát a szeminárium témája iránti nagy érdeklődés. A számos összefüggést és a különböző társadalmi rendszerű országok igazgatási rendszerének sajátosságait figyelembe véve, néhány jelentős probléma köré csoportosították a szeminárium tárgyalásait. Mindenekelőtt *megvizsgálták azt a koncepciót, amire a különböző politikai-társadalmi rendszerű országokban a helyi igazgatás rendszere felépül.* Ebben a körben a helyi szervek által gyakorolt hatalom jellege, a központi és helyi szervek egymáshoz való viszonya, a centralizáció és decentralizáció problémái kerültek megtárgyalásra. Különböző véleményeket fejtettek ki az említett problémakörökben, azonban általában elfogadott álláspont volt, hogy ma már a valóságban — bizonyos federális konstrukciók kivételével — sehol sincs olyan helyi hatalom, amely ne lenne az általános állami közhatalom szerves része.

Többször felmerült az a probléma: hogyan, milyen módon lehet a hagyományos helyi intézményeket a korszerű követelményekhez alkalmazni. Ami azért is nagyon jelentős, mert a bürokráciával, az állami centralizáció eltulzásaival szemben egyik leghatékonyabb eszköz éppen a helyi testületek jogainak és tevékenységének szélesítése. Ellenkező tendenciák a lakosság helyi köztevékenységben való részvételének korlátozásával járnak együtt s gyengítik az állampolgári jogok érvényesülésének biztosítékait.

A központi állami szervek és a helyi képviseletek közötti kapcsolatokat azonban nem lehet csak közhatalmi, adminisztratív viszonyokra korlátozni. A kölcsönös együttműködés a központi és helyi szervek között a köztevékenység különböző területein (pl. tervezésben, beruházások, költségvetések előkészítésében stb.) feltétele az eredményesebb munkának.

2. Külön hangsúlyt kapott a központi és helyi szervek kapcsolatainak vizsgálata során *a különböző fokozatok megkülönböztetésének fontossága.* Mind-egyik alappreferátum és a nemzeti jelentések többsége, számos felszólaló érintette ezt a jelentős kérdést. Mind vitatottabb ugyanis, hogy a helyi testületek-

nek fokozatuktól, jellegüktől és sajátos feladataiktól elvonatkoztatott uniformizált státusa legyen. A differenciálódás a társadalmi munkamegosztáson alapuló követelmény: más feltételek között tevékenykednek a mezőgazdasági — falusi és az ipari — városi igazgatási szervek.

A köztevékenységben való részvétel az állampolgári alapjogok érvényesítése szempontjából különösen az alapegységek — városok és községek — választott testületeire és igazgatási szerveire hárulnak fontos feladatok. Az alapegységek sajátos szerepüket azonban csak úgy tudják valóban eredményesen ellátni, ha elegendő hatáskörük is van a helyi szolgáltatások irányítására, u.a. illetékességi területükön valamennyi közhatalmi szerv irányában rendelkeznek bizonyos, az állampolgárok jogainak és érdekeinek védelmét biztosító általános jogosítványokkal.

A helyi testületek pusztán jogi státusukra alapozott hatásköre — megfelelő anyagi-pénzügyi források nélkül — azonban még nem biztosítéka a helyi köztevékenység önálló irányításának és ellátásának. A közfeladatok és szolgáltatási kötelezettségek növekedésével a helyi testületek mind nagyobb központi szubvencióra szorulnak, ez pedig hagyományos önállóságuk csökkenésével jár együtt. A szubvenciók felhasználásához kapcsolódó központi előírások és kötelezettségek rendszerint szorosan meghatározzák a helyi testületek és igazgatási szervek tevékenységi kereteit. Ebből következően meghaladottá vált pl. az az éles különbség, ami korábban az angolszász helyi autonómia és a francia centralizált igazgatási rendszer között volt: az angol kormány a szubvenciókhoz fűzött szabályok meghatározásával és betartásának ellenőrzésével a helyi testületek felett gyakran szorosabb ellenőrzést gyakorol, mint a francia centralizált igazgatás központi szervei.

A szocialista országok képviselői rámutattak, hogy a helyi testületek gazdasági feltételeinek olyan értelemben történő fejlesztése, hogy önálló bevételekkel szélesedjen pénzügyi alapjuk, fontos feltétele működésük demokratikus kibontakozásának. Egyes vélemények szerint helyes arra törekedni, hogy a helyi testületek csak a nagyobb beruházásokra kapjanak központi szubvenciót, u.a. bizonyos központi bevételek átengedésével növelni kell önállóságukat, hogy így folyamatos kiadásaitak minél nagyobb arányban saját bevételeikből fedezzék.

3. A vita során egyetértés alakult ki abban, hogy a központi állami szervek és a helyi igazgatási tevékenység összhangjának biztosításában két lényeges elemnek kell érvényesülnie:

a) a központi és felsőbb fokú állami szerveknek figyelembe kell venniük a helyi szervek önállóságát, a törvényben biztosított tevékenységi körük tiszteletben tartását;

b) mind a központi, mind a felsőbb fokozatú szerveknek egyidejűleg hatáskörrel kell rendelkezniük, hogy felléphessenek a helyi szervekkel szemben,

ha ezek határozatai vagy tevékenysége az állampolgárok demokratikus jogait sérti vagy veszélyezteti.

A választott helyi képviseleti szervek érdemi tevékenysége, a választási rendszer, a társadalmi, gazdasági szervezetek és az általános képviseleti szervek viszonyának alakulása, valamint a lakosság közvetlen részvétele a köztevékenységben egyik központi és többször is érintett problémája volt a szeminárium felszólalóinak. „Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata” — amelyet 1948 decemberében fogadtak el — kimondja, hogy minden személynek joga van a közügyek igazgatásában közvetlenül vagy képviselője útján való részvételhez (21. cikkely, [1].) Egyes politikai—jogi elemzések szerint a Nyilatkozat hivatkozott rendelkezése csak az országos szintű szervek megalakítására irányuló választásokra, ill. az általános országos döntésekben való részvételre vonatkozik (pl. népszavazás).

Ha az állampolgári alapjogoknak valóban korszerű értelmet akarunk adni, az elméleti viták köréből a társadalmi valóság felé kell fordulnunk, az állampolgárok helyzetével, életfeltételeinek alakulásával szoros összefüggésben kell az állampolgári jogokat vizsgálnunk. A szeminárium egybehangzóan arra az álláspontra jutott, hogy a „Nyilatkozat” közügyek igazgatásában való részvétellel kapcsolatos rendelkezése a maga teljességében csak akkor realizálódhat, ha az állampolgárok helyi igazgatásban való közreműködésében is érvényesül.

A helyi választott testületek s az igazgatási szervek tevékenysége nagyon jelentős biztosítéka az alapjogok előmozdításának. Néhány nyugati ország képviselője felvetette ennek kapcsán, hogy kezdeményezni kellene „A helyi testületek Jogainak Általános Nyilatkozatát”-t, amely az általános Nyilatkozattal összhangban kimondaná a helyi testületek jogi, igazgatási, pénzügyi és gazdasági statusának legfontosabb követelményeit. E vélemények szerint az általános állampolgári jogok mellett *helyi* állampolgári jogok biztosítására is szükség van; az említett Nyilatkozat elfogadása e körbe tartozó jogsítványok tiszteletét és érvényesülését is segítené.

Megjegyezzük, hogy ez az elképzelés nem egészen új, mert már a Népszövetség működésének első esztendeiben felvetődtek olyan tervek, hogy a helyi testületek nemzetközi együttműködésének elősegítésére, jogaik biztosítására nemzetközi egyezményt kellene kidolgozni. A kezdeményezés nem találkozott rokonszenvvel. A gondolat ismét megjelent az „Európa Tanács” megalakulásával, amelynek keretében létrehozták a „Helyi Hatóságok Európai Konferenciáját” és 1961 szeptemberében el is fogadtak egy alapokmányt a helyi testületek együttműködésének fejlesztéséről; később pedig, ünnepélyes deklarációkat hoztak jogaik biztosításáról.

4. *A modern államfejlődés és a társadalmi öntevékenység kibontakozása* számos problémát és ellentmondást vet fel. Kétségtelenül igaz, hogy a helyi

igazgatás minősége és hatékonysága szempontjából, az állampolgári jogok helyi érvényesülését tekintve is nagyon jelentős tényező a helyi igazgatás állandó személyzetének felkészültsége. A magyar delegáció egyik tagja felszólalásában ezzel összefüggésben rámutatott, hogy Magyarországon, a tanácsi igazgatásban a képzettségi követelmények és kötelező államigazgatási vizsgák bevezetését követően felére csökkent a tanácsi szervek első fokon hozott határozataival szemben benyújtott fellebezések száma; 40%-kal kevesebb óvást nyújtottak be az ügyészek a helyi igazgatási szervek határozatai ellen.

Az állampolgárok részvételének szélesítése a közügyek intézésében és az igazgatási szervezettel szemben támasztott követelmények emelése azonban szorosan összefüggő feladatok. Kétségtelenül igaz, hogy a jelenlegi köztevékenységre jelentős hatással van a modern technika alkalmazása, amely fokozatosan átformálja a helyi igazgatás feltételeit is. Több felszólaló ennek kapcsán hangsúlyozta: a technokrácia növekvő veszélyével szemben fokozott jelentősége van a képviselői testületek fejlesztésének, a közvetlen demokrácia különböző területeken való kibontakoztatásának. A közhatalmi tevékenység növekedését ugyanis nem lehet az igazgatási apparátus jelentőségének fokozódásával, racionalizálásával azonosítani, azt is sokoldalúan vizsgálni kell, hogyan lehet az állampolgárokat a közhatalmi tevékenységhez közelebb hozni és hatékonyan bevonni a társadalom ügyeinek intézésébe.

Ahhoz, hogy az emberek véleménye, igényei és kívánságai kifejezésre jussanak, megfelelő mechanizmusra, szervezeti formákra, intézményekre van szükség. Azonban nem a részvételtől önmagában van szó, hanem lényegében arról, hogy az állampolgárok képviselik útján és közvetlenül milyen befolyást tudnak gyakorolni a közügyek alakítására, állampolgári jogaik és jogos érdekeik érvényesítésére. Lényegében arról van tehát szó, hogyan kapcsolódnak be az állampolgárok különböző döntések meghozatalába, melyek azok a szervezeti formák és módszerek, amelyek ezt legjobban elősegítik. Az egyes országok konkrét adottságaival is összefügg, hogy a képviselői szervek tevékenységével vagy a közvetlen demokrácia formáinak alkalmazásával lehet hatékonyabban kifejezésre juttatni a lakosság véleményének és akaratának megnyilvánulását.

Az említett követelmények érvényesítésére — mint több nyugati ország képviselője hangsúlyozta — a korábban nagyon hatékonynak tartott Montesquieu-i hatalom-megosztási és egyensúlyi elmélet meghaladottá vált, az állami végrehajtó apparátus fokozatosan mind nagyobbá és áttekinthetlenebbé s egyben ellenőrizhetetlen gépezetté alakult át. Ezzel szemben széles intézményi és jogi biztosíték-rendszert kell kifejleszteni, amely a választott testületi szervek irányító-ellenőrző szerepének növekedésétől, a demokratikus közvélemény különböző formákban való megnyilatkozási lehetőségéig, a vélemény-, szólás-, és sajtószabadság, rádió, televízió, újságok útján való érvényesüléséig a gyűlési jog különböző formákban való megvalósulásáig kell hogy terjedjen.

5. Vannak azonban olyan vélemények is — különösen a nyugati országokban — miszerint a technikai fejlődés, a szakszerűségi követelmények megnövekedése mellett nem sok értelme van a helyi választott testületek munkájának, a helyi tevékenység súlypontja egyre inkább a szakapparátusokra tevődik át. Az emberek egy részének egyébként sincs ideje a köztevékenységben részt venni, munkaadóik gyakran nem nézik jó szemmel, ha ilyen jellegű tevékenységgel foglalkoznak stb.

A szeminárium résztvevői élesen elutasították az ilyen és hasonló technokratikus álláspontokat és hangsúlyozták, hogy a lakosság közügyekben való részvétele „a biztosítékokbiztosítéka” az állampolgári alapjogok előmozdításában.

Nem elegendő az állampolgárok köztevékenységben való részvételét pusztán számszerűséggel jellemezni; nem ez a formai elem a lényeges, hanem a döntések alakítására gyakorolt hatás. Ebben a vonatkozásban különösen jelentős a képviseleti szervek és a társadalmi szervezetek tevékenysége, a közvetlen demokrácia különböző formáinak érvényesülése. A különböző gazdasági és speciális képviselők, szervezetek, a különböző érdekközösségek kialakulása és viszonya az általános képviseleti organizációhoz; a különböző intézmények kapcsolata és tevékenységük integrálása számos új problémát vet fel, melyeknek tanulmányozása szorosan kapcsolódik a képviseleti demokrácia korszerű tartalmának és formáinak meghatározásához. Nem minden állampolgár akar egyformán részt venni a közügyekben, gyakran csak egyes speciális kérdések megoldása iránt érdeklődik, amit ugyancsak figyelembe kell venni. Természetesen az ellen is biztosítékokat kell teremteni, hogy egyes pressure groupe-ok (nyugati országokban kialakult különböző érdekcsoportok) önző érdekeiket ne érvényesíthessék a lakosság érdekeivel szemben. Ha a helyi szervek mind ezzel nem számolnak, tevékenységük a társadalom differenciálódó problémáitól fokozatosan elidegenedik és bürokratikussá válik.

6. *A helyi képviseleti testületek demokratikus működése biztosításában nagyon jelentős a helyi választások rendszeressége, a jelölési rendszer fejlesztése, a tisztüket nem kielégítően ellátó képviselők visszahívása.* Egyes nyugati országok képviselői kifogásolták ezzel kapcsolatban a választók részére biztosított visszahívási jogot, mint ami sértő a képviselővel szemben és ellentétes az általános képviseleti koncepcióval. A választásokon való részvétel politikai meggyőzés útján való szorgalmazását néhányan hibásan úgy értelmezték, mint ami sérti az állampolgárok alanyi jogát. A szocialista országok képviselői rámutattak, hogy eleve hibás a szocialista rendszer állami és jogi intézményeit a polgári állami intézmények sablonja szerint vizsgálni. Érthető, hogy a polgári berendezkedés kereteiben, több párt egyidejű működése mellett a képviselők visszahívását közvetlenül a választók által nem lehet megvalósítani. Szocialista feltételek között a visszahívási jog alkalmazása azonban közvetlen demokrácia

megvalósulásának is fontos intézménye, mert azt segíti elő, hogy az állampolgárok ne csak a választások alkalmával, hanem folyamatosan ellenőrizzék képviselőjük tevékenységét.

Nem lehet egyetérteni — mutattak rá többen is — a választási passzivitást igazoló állásponttal, mert a választásokon való részvétel és véleménynyilvánítás a helyi képviseleti testület összetételének és ezen keresztül az igazgatási szervezet irányításának hatékony eszközéül szolgál és összhangban van „Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozat”-ával is, miszerint „a személynek kötelességei vannak a közösséggel szemben, amelynek keretében egyedül lehetséges a személyiség szabad és teljes kifejlődése.” (29. cikk. [1].)

7. Sokoldalú eszmecsere alakult ki a szemináriumon a helyi szervek hatásköri kérdéseiről, különösen arról, hogy a gazdasági-technikai fejlődésnek és a helyi szolgáltatásokkal szembeni fokozódó igényeknek milyen kihatásai vannak a központi állami szervek és a helyi testületek viszonyának alakulására. Ebben a témakörben elsősorban azt vitatták meg a résztvevők, hogy *a helyi képviseleti testületek és a lakosság milyen formában és hatékonysággal kapcsolódik be a gazdaságfejlesztési tervek, valamint a helyi fejlesztési tervek kialakítása és végrehajtásának ellenőrzésébe.*

Egyes nyugati országok képviselői részéről bizonyos szkepticizmus mutatkozott a hosszabb lejáratú fejlesztési tervek realitását és a helyi testületek tervezésben való szerepét illetően. Szerintük az országos kormányzás érdekei és a helyi feladatok annyira összefonódnak, ugyanakkor olyan magas fokon és bonyolultan jelentkeznek a koordinálás igényei, hogy a helyi szervek annak hatékony alakítására nem lehetnek befolyással.

Mivel központi és helyi szinten egyaránt jelentkezik a gazdasági, szociális, kommunális stb. létesítmények fejlesztése, kétségtelenül szükséges a felsőbb szintű irányító koordináló tevékenység erősítése, a különböző fejlesztési tervek kidolgozásának és megvalósításának összehangolása. A helyi önállóság erősítésének igényét nem lehet tehát szembeállítani a központi és regionális tervezés szükségességével. Általában az a vélemény alakult ki, hogy a lakosság szükségleteit figyelembe vevő reális tervezés azonban nem nélkülözheti a helyi testületek véleményét a regionális és az országos fejlesztési tervek elkészítésében. Minden országban vannak olyan régiók — gazdasági, kulturális fejlettség és ellátottság szempontjából hátrányban levő körzetek, amelyek fejlesztésére fokozott központi támogatást kell biztosítani, hogy az állampolgári egyenlőség a különböző alapjogok vonatkozásában ne csak jogi lehetőség maradjon, hanem a mindennapi gyakorlatban érvényesülhessen. Mindezt nem lehet számításon kívül hagyni a helyi testületek befolyásának érvényesülésében.

A különböző szolgáltatások tervezése és az igazgatási szervezetének fejlesztése számos országban *új szervezeti — igazgatási keretek: a régiók kialakulásához vezet.* A régiók egyre inkább az alapegységek és a központi kormányzat

közötti kapcsolat fontos tényezőjévé válnak, amelyeknek a területi tervezési feladatok mellett közhatalmi igazgatási funkciói is vannak. Egyes országokban — különösen, ahol a régiók a korábbi magasabb területi egységek (tartományok) keretei között alakulnak ki — képviseleti szervezettel is rendelkeznek (pl. Olaszország), míg másutt ellenkezőleg a közhatalmi kormányzat decentralizált területi igazgatási szervezetét fogják össze és mellettük nem működik választott képviseleti testület (Franciaország). Érthető, hogy az utóbbi centralisztikus megoldás — mely korlátozza a helyi testületek szerepét — technokratikus jellege miatt erősen kifogásolt mind a helyi választott testületek, mind a demokratikus közvélemény részéről.

8. Külön vizsgálta a szeminárium azt az időszerű szociológiai és igazgatás-szervezeti problémát, hogyan alakul *a helyi közösségek szerepe* a gazdasági és társadalmi fejlődés jelen körülményei között. Bár nem foglalkozott — ez nem is volt feladata — „a mai község” kritériumaival, arra a következtetésre jutott, hogy az alapegységeknek egyidejűleg gazdasági, politikai, kulturális közösségeknek is kell lenniük. Más szóval: elég nagynak ahhoz, hogy megfelelő gazdasági bázissal rendelkezzenek a helyi szolgáltatások ellátására, és elég kicsinek, hogy a lakosság hatékonyan részt vehessen a köztevékenységben.

Elsősorban a községek jövőjével kapcsolatban került sor néhány probléma felvetésére. Több nemzeti jelentés és felszólaló mutatott rá, hogy a községi elaprózottság gyakran akadályozója az alapegységek reális önállóságának.

Bizonyos szolgáltatások korszerű ellátása a technikai-gazdasági fejlődés és a lakosság megnövekedett szükségletei következtében meghaladja a korábbi hagyományos községi kereteket, bizonyos szervezési változtatásokat tesz szükségessé, ellenkező esetben csökken a helyi testületek szerepe. Különösen az oktatási, népművelési, egészségügyi, kommunális szolgáltatások korszerű szervezésében mutatkoznak ilyen jelenségek. A különböző adottságoktól és feltételektől függő — optimális lakosság-szám és szolgáltatási körök szorosan összefüggenek az anyagi, pénzügyi önállóság követelésének megalapozásával.

A különböző területi szolgáltatásokat a modern állam keretében nem lehet a hagyományos értelemben, leegyszerűsítve, aszerint megkülönböztetni, hogy központi vagy helyi szerv látja-e el. Más kritériumokat kell keresni a megkülönböztetésre; „a helyi” tevékenység meghatározásával nem lehet azt állítani, hogy ugyanazt jelenti a megváltozott körülmények között, mint korábban. Inkább *a funkciók természete a meghatározó tényező*. Helyesebb ezért általában „helyi szolgáltatásokról” beszélni, minthogy rendszerint a helyi testületek és igazgatási szervek tevékenységéről van szó.

Nem kapott támogatást az egyik nyugati ország képviselőjének a szemináriumon elhangzott nézete, miszerint az egyén autonómiáját sértheti, ha egyes szociális, kulturális, iskolai ügyeket a közhatalmi szervek intéznek. Éppen az állampolgári egyenlőség követelményei tesznek szükségessé gyakran

bizonyos közhatalmi intézkedéseket. Emellett azt a változást is figyelembe kell venni, hogy egyes országokban az állampolgárok társadalmi jellegű szervei vesznek át korábban a helyi képviselői testületek és igazgatási szervek által ellátott funkciókat (pl. a népművelés szervezése és irányítása, a sport-tevékenység szervezése stb.), aminek a helyi igazgatási funkciók egyszerűsítésével kell együttjárnia.

9. Külön megtárgyalta a szeminárium azokat a törvényességi garanciákat, amelyek védik az állampolgárokat a helyi szervek esetleges jogsértő intézkedései ellen és biztosítják az állampolgárok egyenjogúságát.

A garanciák fejlesztése — hangsúlyozták többen is —, elvileg nem függhet a jogsértések mennyiségétől. Arra is figyelemmel kell lenni, hogy az egyedi, esetleges sérelmek kiküszöbölésére is lehetőséget nyújtsanak, bármilyen csekély is ezek száma. A garanciális elemeket tartalmazó különböző eljárásokat közelebb kell hozni az állampolgári jogok gyakorlati érvényesítéséhez; ugyanakkor arra kell törekedni, hogy az alapjogok sajátosságainak megfelelő differenciált biztosítékok is erősödjenek.

Az a körülmény, hogy a lakosság ügyeinek intézése, szolgáltatási igényeinek biztosítása számos területen a helyi hatóságok tevékenységétől függ — mindez pedig elválaszthatatlan az állampolgárok gazdasági, szociális és kulturális jogai konkrét megvalósításától — újlag alátámasztja azt az alapvető követelményt, hogy a helyi szervek felépítésének és működésének a demokrácia következetes érvényesítésére kell épülnie.

*

A szemináriumon megvitatott problémakörök vázlatos bemutatása is érzékelteti a tanácskozások sokoldalúságát. Ugyanakkor jogosan merült fel az az igény, hogy a viták, a kölcsönös véleménycsere gyümölcsözőbb lett volna, ha a napirenden szereplő témakörök különböző összefüggéseinek megtárgyalására fokozottabb figyelmet fordítanak a résztvevők (történeti, társadalmi, gazdasági, jogi, kulturális, pszichológiai stb. vonatkozások).

A résztvevők nézetei — mint már jeleztük — megoszlottak a napirenden levő egyes kérdésekben. Ez természetes is, minthogy nincs a helyi igazgatásnak a társadalmi-politikai rendszertől, az egyes országok történelmi sajátosságaitól, tradícióitól elszakadt egységes modellje.

A szükségszerű különbségek mellett a helyi igazgatás fejlesztésében — mint azt a felszólalások és az eredményeket összegező zárójelentés mutatják — számos közös törekvés is felismerhető. A résztvevők hangsúlyozták, hogy „Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata”-ának az állampolgárok közügyekben való részvételi jogára vonatkozó rendelkezése csak akkor valósulhat meg a maga teljességében, ha az állampolgárok helyileg is tevékenyen részt vesznek a közügyek intézésében.

Az állampolgári jogok érvényesülését elősegítő garanciák differenciált rendszerének fejlesztése — a demokrácia megvalósításának egyik időszerű feladata. Általános törekvésként nyert kifejtést ebből következően az az igény, hogy a helyi szervek felépítése és működése a legszélesebb értelemben vett demokratikus elvekre és intézményekre épüljön. Ennek egyik lényeges eleme, hogy meg kell szüntetni azokat a választásjogi korlátozásokat, amelyek sértik a választójog egyenlőségét és általánosságát. A helyi igazgatás választott testületeiben és vezető szervei felépítésében kifejezésre kell juttatni a területek lakosságának összetételét, a különböző társadalmi és nemzetiségi csoportok, továbbá a nők képviseletét. Fel kell számolni minden olyan elemet, amely sértethetné az állampolgárok egyenjogúságát és nemzetiségi vagy esetleg faji diszkriminációra utalna. A helyi igazgatás demokratizmusa nem mérhető csupán a képviseleti rendszeren. Mind általánosabb az az igény, hogy az állampolgárok közvetlenül is részt vegyenek a közügyek intézésében. Kívánatos a helyi szervek olyan érdemi hatáskörökkel való felruházása, amelyek lehetővé teszik hatékony közreműködésüket a legjelentősebb politikai, gazdasági, szociális jogok biztosításában. Külön meg kell említeni a jogi garanciák fejlesztése iránti igényt, melyeknek az a rendeltetése, hogy az állampolgárok megfelelő védelmet kapjanak az alapvető jogaikat sértő intézkedésekkel szemben. Ugyanakkor nem lehet jogi fetiszmusba esve azt feltételezni, hogy a jogi garanciák önmagukban biztosítják az alapjogok megvalósulását. De ugyanígy helytelen a jogi nihilizmus, is mert lebecsüli a jogi biztosítékok fontosságát.

Mint már jeleztük, az ENSz regionális keretben rendez hasonló szemináriumokat, konferenciákat; ugyanazt a témát több helyen is megvitatják az egyes világrészek tagállamainak, különböző nemzetközi szervezetek megfigyelőinek közreműködésével. A budapesti szemináriumnak sajátos jelentősége van tehát azért is, mert — mint az első ilyen témakörben szervezett ENSz rendezvény — mintául szolgál a többi, a hasonló tárgykörökben a világ más részeiben megrendezésre kerülő regionális szemináriumokhoz.

A MAGYAR MUNKAJOG TUDOMÁNYÁNAK JELENLEGI HELYZETÉRŐL ÉS FELADATAIRÓL

(AZ MTA ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK
KIBŐVÍTETT VITAÜLÉSE, 1966. NOVEMBER 10.)

A vitaülésre az előterjesztést a Bizottság megbízásából *Weltner Andor* egyetemi tanár, az állam- és jogtudományok doktora készítette. Az alábbiakban *Weltner Andor* előterjesztését (ld. I—II. pont) eredeti terjedelmében, a vitában felszólalók felszólalását szerzőik rövid összegezésében közöljük.

I.

Jelentés

1. A munkajog szocialista tudománya alig pár évtizedes múlttal rendelkezik. Ez alatt a viszonylag rövid idő alatt azonban problematikája olyan gyors ütemben fejlődött, mint kevés jogtudományi ágazaté. Meghaladná a jelentés kereteit, ha részletekbe menően elemeznénk a munkaügyi szabályozásnak és a munkajog tudományának fejlődését¹. Az alapvető tendenciák feltárása nélkül azonban arra sem tudnánk megalapozott választ adni, hogy *melyek a munkajog tudományának legfontosabb feladatai, és hogy előreláthatólag milyen irányban fejlődik tovább a munkajog tudománya, milyen új elméleti koncepciókra és kutatási módszerekre, továbbá milyen kölcsönös kapcsolatokra van szükség egyfelől a munkajog, másfelől egyes jogágazatok tudománya és egyéb társadalomtudományi ágazatok között.*

2. A munkajog tudományának fejlődése is nagyon szoros kapcsolatban áll a társadalom fejlődésével, ezen belül az adott társadalom munkaszervezetének kialakulásával és az általa támasztott igényekkel.

A szocialista forradalmak győzelme után a termelési eszközök zömének társadalmi tulajdona és a tervgazdálkodás alapján *kibontakozott az államhatalmi és államigazgatási tevékenységnek, a gazdálkodásnak és a munkának új típusú, szocialista jellegű társadalmi szervezete, ennek államhatalmi, igazgatási, társadalmi és gazdálkodó szervei, ezeken belül pedig a dolgozók újfajta jogi pozíciója is.*

A következőkben főleg a dolgozóknak a gazdálkodó szervezet keretei között kialakult és állandóan továbbfejlődő pozíciójával foglalkozunk, továbbá a gazdálkodó szervezetek belső viszonyaival, mert a munkajog szempontjából a fejlődés ezeket érintette és fogja érinteni a legerőteljesebben.

A dolgozók pozíciójára alapvetően az jellemző, hogy a dolgozók állampolgári és ennek alapján a termelési eszközökre vonatkozó résztulajdonosi minőségük alapján olyan viszonyban állnak a gazdálkodó szervezettel, amely főleg három fontos elemből áll:

¹ L. részletesebben *Weltner Andor*: A szocialista munkajogviszony és az üzemi demokrácia, Bpest, 1962. 12—64. o., továbbá: *Weltner Andor*: A szocialista munkaszervezés, Bpest, 1965. 63—70. old.

a) a munkavégzési viszonyból, amellyel a dolgozó a vállalat közvetítésével részt vesz a társadalom munkájában;

b) elosztási viszonyból, amelynek alapján a dolgozó végzett munkája minőségének és mennyiségének, vagyis társadalmi hasznosságának arányában részesedik a nemzeti jövedelemből;

c) szervezeti viszonyból, amelynek a keretei között a dolgozó részt vesz a vállalati tevékenység megtervezésében és megszervezésében, irányításában és ellenőrzésében.

Ha különböző kerülő utak, kísérletezések és megtorpanások után is, de mindez szükségképpen kifejezésre jutott a jogi szabályozásban, mert meg kellett szervezni és részben jogilag is szabályozni kellett a társadalom munkaszervezetét, a szocialista vállalatnak mint munkáltató szervezetnek munkáltatói tevékenységét, az ezzel kapcsolatos újfajta munkáltatói jogalanyiságot, a munkáltatói jogosultságokat és kötelezettségeket, továbbá a dolgozók új típusú jogi helyzetét a vállalati dolgozók kollektívájának, illetve a gazdálkodó szervezetnek keretei között. A jogi szabályozásra és az ezt általánosító tudományos nézetekre korábban mégis inkább az volt a jellemző, hogy kidolgozták ugyan a munkajog szocialista alapelveit, felismerték a szakszervezetek társadalmi jelentőségét és jogkörük fontosságát, a szocialista vállalat újfajta gazdasági-társadalmi szerepét, a dolgozók kollektívájának szociológiai tartalmát, de *nem foglalkoztak megfelelő súllyal sem a központi irányítás és a vállalat között fennálló viszonynak azokkal az elemeivel, amelyek a vállalat és a dolgozók munkajogi helyzetének alakulása szempontjából nagyon fontosak, sem pedig a vállalat belső szervezeti és jogi viszonyaival, a dolgozónak mint a kollektíva tagjának sajátos szervezeti és jogi helyzetével.* Ennek oka — többek között — az volt, hogy a vállalatok önállósága viszonylag szűk körben érvényesült, nem alakultak ki számottevő mértékben az üzemi demokrácia viszonyai, hiányzott a dolgozók megfelelő anyagi érdekeltsége abban, hogy a vállalat társadalmi szempontból és az érték-törvény figyelembevételével eredményesen gazdálkodik-e. Mindezekben a kérdésekben azonban már az utolsó évtized is fontos változásokat hozott, de ezek hatása és továbbfejlesztést igénylő ereje különösen most kezd kibontakozni, és az új gazdasági mechanizmus kiépítésére irányuló törekvésekben nyilvánul meg.

Már az elmúlt évtizedben kezdett kibontakozni a szocialista demokrácia és ezen belül — a vállalat önállóságának fokozatos növekedésével párhuzamosan — az üzemi demokrácia is. Ennek következtében a szakszervezetekre is újfajta és megnövekedett feladatok hárultak, a gazdálkodó szervezetek keretei között pedig különböző belső szervek, továbbá bonyolult szervezeti és együttműködési viszonyok jöttek létre. Mindezek az új jelenségek nemcsak új szabályozást, hanem új koncepciók és elméletek kidolgozását is igényelték. Ennek ellenére a munkajogi szabályozás, még inkább pedig a munkajog tudománya nem fejlődött a társadalmi szükségleteknek megfelelő ütemben. Kétségtelen,

hogyan ebben igen nagy szerepet játszott a túlzottan központosított állami irányítás, a tágran értelmezett „személyi kultusz”, amely a társadalomtudományok és így a munkajog területén is akadályozta a fejlődést. Ehhez kapcsolódott a tervgazdálkodás merevsége, az államigazgatási megoldások túlzott alkalmazása, és nem kismértékben a burzsoá koncepciók és nézetek bizonyos fajta továbbélése. Ha első olvasásra meglepő is, de a fejlődés lassúságához az is hozzájárult, hogy a felszabadulás előtt Magyarországon nem alakult ki a munkajog burzsoá tudománya, nem folyt tudományos szintű kutatás ezen a területen.² Mindez — közvetve vagy közvetlenül — abba az irányba hatott, hogy a munkajog tudománya nem tudott eléggé elszakadni attól a szemlélettől — legalábbis egy ideig —, hogy a szocialista vállalat csak állami jellegű munkáltató, a dolgozó pedig csak munkavégzési viszonyban álló munkavállaló. Közismert okokból ezeknek a kérdéseknek az elemzésére is főleg a pozitivista-dogmatikus feldolgozási módszerek voltak a jellemzőek. Túl sok volt továbbá a „kényes” kérdés is, tehát a társadalmi valóság reális problémái helyett a kutatások, illetve a feldolgozások jórészt más kérdések felé fordultak, általában dogmatikus, sőt néha spekulatív jellegű módszerek felhasználásával. Akadályozta a korszerű módszerek bevezetését az is, hogy hiányoztak az ehhez szükséges személyi, tárgyi, illetve anyagi eszközök.

Ellentmondásos módon az is zavarta a munkajog tudományának fejlődését, hogy a munkajog önálló jogágazattá vált. Ennek hangsúlyozása érdekében talán túl nagy jelentőséget tulajdonítottunk az önállóságnak és elhanyagoltuk azokat az összefüggéseket, amelyek egyfelől a munkajog, másfelől az államjog, az államigazgatási, pénzügyi és a polgári jog, továbbá a mezőgazdasági termelőszövetkezeti jog által szabályozott gazdasági-társadalmi viszonyok között állnak fenn. Nem vettük kellően figyelembe, hogy a munkajog is csak az egységes szocialista jogrendszeren belül alkot viszonylag önálló jogágazatot, amely más jogágazatokkal együtt szabályozza a szocialista gazdálkodó és munkaszervezetet.

Hosszú időn át alig vettük figyelembe és még most sem hasznosítjuk megfelelő módon azokat az eredményeket, amelyeket egyes társtudományok értek el. Legalábbis a tudományos munka területén általában még mindig nem alkalmazzuk a szociológiai jellegű munkamódszereket, nem hasznosítjuk eléggé a jogösszehasonlító módszerben rejlő lehetőségeket.

A nagy vonásokban ismertetett helyzeten annál is inkább változtatni kell, mert az új gazdasági mechanizmus kiépítése — mint majd erre a következő pontban rátérünk — fokozott igényeket támaszt a munkajogi jogalkotással és a munkajog tudományával szemben.

² Csak részben jelent ez alól kivételt Vincenti Gusztáv „A munka magánjogi szabályozása” c. könyve (1942), amely nem annyira tudományos jellegű monográfia, mint inkább elméletileg megalapozott kézikönyv.

3. Talán túl sötétre festettem a képet. Az elemzés sem hatolt eléggé a problémák gyökeréig. *Nem beszéltem még a fejlődés biztató jelenségeiről sem.*

a) Kétségtelen, hogy általában a szocialista demokrácia, ezen belül az üzemi demokrácia kibontakozása számos olyan új intézményt és megoldást alakított ki, amelyek már sokkal inkább megfelelnek azoknak a követelményeknek, amelyeket a szocialista fejlődés igényei támasztanak a szocialista munkaszervezettel, a szocialista vállalat gazdasági-társadalmi szubsztrátumával és az ennek megfelelő szervezeti és jogi struktúrával, illetve ezek kialakításával szemben. Az a megújulás, amely a személyi kultusz korszakának lezárásával társadalmi és tudományos életünkben mutatkozik, kedvező hatással volt a munkajog tudományának fejlődésére is. Egyre inkább találkozunk olyan monográfiákkal, bár inkább csak tanulmányokkal és cikkekkel, amelyek ezekkel a kérdésekkel, tehát a szocialista vállalat újszerű gazdasági-társadalmi rendeltetésével, szociológiai szubsztrátumával, az ennek megfelelő szervezeti és jogi struktúrájával, a dolgozók újfajta jogi helyzetével foglalkoznak, és ezek alapján elemzik a vállalat és a központi irányítás között fennálló viszonyt, a gazdálkodó szervezet belső viszonyait, a vállalat és a dolgozók jogait, kötelezettségeit és felelősségi viszonyait.

Általánossá vált az a felismerés is, hogy a társadalmi valóság megfelelő módszerekkel történő konkrét elemzése nélkül a munkaügyi szabályozás és az elméleti feldolgozás nem sok sikerrel járhat, tehát fel kell használni számos társtudomány módszereit, illetve eredményeit. Ilyenek különösen a közgazdaságtan-tudomány, a munkagazdaságtan, a munka-szociológia, a munkapszichológia, a társadalompszichológia, az üzem- és munkaszervezés, a munkaegészségügy, a gerontológia, a statisztika, a demográfia stb. Más lapra tartozik, amire majd még visszatérünk, hogy a felismerésnél tovább még nem igen jutottunk, még ha találkozunk is egy-két biztató jelenséggel.

Felismertük a jogösszehasonlító módszer jelentőségét is. Jó, de ma még csak elszigetelt megnyilvánulása ennek az Állam- és Jogtudományi Intézet által legutóbb közzétett kiadvány.

Eltűnőben van a kényes kérdésekkel kapcsolatos bátortalanság is, megnövekedett a bíráló szelleme is a jogalkotással és a gyakorlattal szemben.

b) *A teljesség igénye nélkül tekintsük át, hogy eredményeink és fogyatékoságaink hogyan tükröződnek irodalmunkban.*

Alapkérdéseket tárgyalnak a következő monográfiák: Nagy László: „A dolgozók anyagi felelőssége” (1956); — Weltner Andor: „A szocialista munkajogviszony és az üzemi demokrácia” (1962); — Kertész István: „A feyelmi felelősség alapkérdései a munkajogban” (1964); — Nagy László: „Anyagi felelősség a munkaviszony keretében okozott károkért” (1964); — Weltner Andor: „A szocialista munkaszerződés” (1965). Eredménynek tekinthető az is, hogy 1955-ben már megjelent a munkajog első egyetemi tankönyve, majd ennek lényegesen átdolgozott új feldolgozása 1960-ban, illetve 1962-ben

(Weltner Andor). A gyakorlati jellegű kézikönyvek közül kiemelhető a Munka Törvénykönyvének kommentárszerű feldolgozása először 1953-ban (Mikos Ferenc—Nagy László—Weltner Andor), — majd pedig ennek átdolgozott kiadása 1955-ben (Nagy László—Weltner Andor). Mint gyakorlati kézikönyv megemlíthető: Nigriny Elemér—Máltás György: „A munkaügyi viták a gyakorlatban” c. könyve (1962) és Weltner Andor: „A munkavédelem jogi szabályai” c. munkája (1963), továbbá a „Munkafegyelem” c. könyve.

Várható, hogy pár éven belül főleg kandidátusi, illetve doktori disszertációk fogják feldolgozni a következő témákat: a munkaviszony megszűnése (Garancsy Mihályné), a munkaszerződés módosítása (Hágelmayer Istvánné), — a dolgozók anyagi felelőssége (Tóth Imre), — az utasítási jogkör (Román László), — a társadalombiztosítás alapvető kérdései (Kertész István), — a munkaügyi viták elintézése (Trócsányi László), — a munkajog nemzetközi jogi vonatkozásai (Szászy István), — a magyar társadalombiztosítás alapvető szabályai (Abonyi Géza). Ugyancsak pár éven belül várható a munkajog teljes anyagának kézikönyvszerű feldolgozása sorozatos kiadványokban.

Számos tanulmány foglalkozik tudományos szinten alapvető vagy fontos részletkérdésekkel is, ezek közül kb. negyven külföldön jelent meg.

4. *A felsorolt feldolgozások alapján megállapítható, hogy a munkajog irodalma még mindig elég szűk körben mozog, ahelyett, hogy bátran fordulna új témák irányába. Melyek lennének hosszabb távra a legfontosabb témák?*

Elméletileg is tisztázni kell a központi munkaügyi igazgatás, a vállalati igazgatás és a munkaviszony között fennálló kapcsolatokat.

A közszolgálati munkaviszonyok sajátosságai is figyelmet érdemelnek arra való tekintettel, hogy ezek keretei között a dolgozók államhatalmi és államigazgatási feladatokat látnak el. A gazdasági mechanizmus továbbfejlődése következtében nem valószínű, hogy továbbra is elhanyagolhatjuk a vállalati és a közszolgálati munkaviszonyok között fennálló különbségeket.

Nagyon sok állami és társadalmi feladat helyes megoldása érdekében nagyon lényeges az államigazgatási és a pénzügyi jog, másfelől pedig a munka-jog között fennálló összefüggés, illetve elhatárolás feltárása.

Nagyon lényeges a szocialista gazdálkodó szervezet belső viszonyainak, szerveinek (üzemi tanács, termelési tanácskozás, munkaügyi döntőbizottság, társadalmi bíróság, munkavédelmi felügyelet) és a dolgozók újfajta jogi helyzetének, az igazgatói jogállásnak, a vezető beosztású dolgozók jogi helyzetének további elemzése.

A dolgozók megváltozott jogi pozíciója következtében sajátosan alakulnak a dolgozók jogosultságai, különös tekintettel a kollektív jellegű jogviszonyokra is.

A szocialista gazdálkodó szervezet az államiság és a társadalmiság egy-egyéből a szempontból fel kellene dolgozni a szakszervezetek jogi helyzetét,

részvételi jogosultságait, továbbá ezzel kapcsolatban különösen a jogérvényesítés és a szankciók kérdéseit.

A szocialista gazdálkodó szervezet a munka, az elosztás és az üzemi demokrácia megszervezésének állami-társadalmi szerve. Ennek alapján fel kell tární, hogy a vállalat milyen sajátos munkáltatói jogosultságok és kötelezettségek hordozója, milyen foglalkoztatási és megszervezési kötelezettség terheli a vállalatot és ennek vezető beosztású dolgozóit.

A szocialista demokrácia kibontakozásával megnövekedett a munkajog sajátos szabályozási formáinak jelentősége. Egyes szocialista országokban ismeretes a kollektív szerződések intézménye nemcsak vállalati, hanem magasabb szinten is. Szükség lenne-e erre a megoldásra nálunk is, vagy nem? Tudományos szinten foglalkozni kellene az egyéb szabályozási formákkal is, mint a vállalati munkarend, a bér- és prémiumszabályzat, az óvórendszabály, a szervezeti és működési szabályzat stb.

A munkajogviszony mellőzhetetlen tartalmával már több tanulmány is foglalkozott, de feltétlenül további kutatásokra lenne szükség, mert az új gazdasági mechanizmus számos vonatkozásban rugalmasabb megoldásokat igényel.

Monografikus jellegű feldolgozást igényelne a munkavégzési kötelezettség, ennek szünetelése, továbbá a munkavégzési kötelezettség megszegése és az ehhez fűződő jogkövetkezmények.

Az új gazdasági mechanizmus erőteljesen érinteni fogja az egész díjazási rendszert. Ezzel a kérdéssel is foglalkozni kell annál is inkább, mert a szocialista díjazás, az egyéni és kollektív jellegű anyagi és erkölcsi ösztönzés jogi kérdései még egyáltalában nem kerültek feldolgozásra.

Az egyik legfontosabb kérdés a munkaerőgazdálkodás problémája, ideértve ennek megtervezését és funkcionálását, a felmondási és az áthelyezési rendszert, a szakmai képzést és továbbképzést, az öreg és csökkent-munkaképességű dolgozók foglalkoztatását stb.

A fegyelmi és anyagi felelősség kérdéseivel már monográfiák is foglalkoztak, valamint több tanulmány is, de a munkajogegységes szankciórendszernek kidolgozására még nem történt kísérlet. Az új gazdasági mechanizmus szűkessé teszi a felelősségi viszonyok újabb feldolgozását is.

Gyakorlati vagy oktatási célokat szolgáló feldolgozások ugyan már vannak, de tudományos szempontból elhanyagolt terület a társadalombiztosítás is.

Nem kapcsolódnak szorosabban a gazdasági mechanizmus kérdéséhez, de legyen szabad még a következő fontosabb problémákra is a figyelmet felhívni:

a polgári jog és a munkajog érintkezési pontjain, bizonyos értelemben jelenleg a tudomány „senki földjén” helyezkednek el a következő témák: az újítások és a szolgálati találmányok,

a különböző atipikus munkaviszonyok, amelyek a munkajog és a polgári jog által szabályozott társadalmi viszonyok között helyezkednek el,
 a vállalat államigazgatási, polgári jogi és munkajogi jogalanyisága, tevékenysége és felelőssége között fennálló összefüggések,
 az operatív igazgatás munkajogi vonatkozásai és összefüggései a kollektívabeli tagsággal.

Érthető, hogy a munkajog tudománya elsősorban a vállalati munkaviszonyokkal foglalkozik, vagyis a szocialista gazdálkodó szervezetek keretei között kialakuló munkaviszonyokkal. Előbb-utóbb azonban tudományos szinten is foglalkoznunk kell azokkal a sajátos problémákkal, amelyek abból adódnak, hogy a munkaviszonyok a valóságban sokkal differenciáltabb képet mutatnak. Az államhatalmi és az államigazgatási szervek dolgozóinak a munkaviszonyáról már volt szó. Elemezni kell azonban a tágabb értelemben vett közszolgálati alkalmazottaknak (pedagógusok, orvosok, művészek, tudományos dolgozók stb.), a társadalmi szervek dolgozóinak, az állandó megbizottaknak, az ügynököknek, a bedolgozóknak stb. jogviszonyait is.

A munkaügyi szabályozás fejlődésének a feldolgozása 1951-ig ugyan megtörtént (Farkas József), de az elmúlt másfél évtizedre vonatkozóan még nem.

Teljesen hiányzik a modern burzsoá munkajog monografikus jellegű feldolgozása is.

Egy-két tanulmánytól eltekintve nem történt meg a szocialista országok munkajogának feldolgozása sem.

Egészen nyilvánvaló tehát, hogy a gazdasági mechanizmus továbbfejlődése szükségessé teszi számos alapvető kérdésnek, de sok fontos részletkérdésnek is a kidolgozását, illetve újabb feldolgozását.

Talán felesleges hangsúlyozni, hogy a felsorolt témák tudományos szintű kidolgozása csak úgy várható, ha lehetőség van megfelelő szociológiai módszerek felhasználására, a jogösszehasonlító módszer alkalmazására, továbbá a társtudományok eredményeinek hasznosítására.

5. *Nyilvánvaló azonban, hogy a megelőző 4. pontban felsorolt valamennyi téma tudományos feldolgozása nagyon hosszú időt igényel, figyelembe véve a rendelkezésre álló erőforrásokat is. Ki kell tehát emelnünk azokat a legfontosabb alapkérdéseket, amelyeket a következő egy-két évben kellene kidolgozni. Ezt a kiválasztást meghatározza, hogy a munkajog tudományának most elsősorban azokkal a témákkal kell foglalkoznia, amelyek a gazdasági irányítás reformjával, a kialakuló új gazdasági mechanizmus igényeivel kapcsolatosak.*

a) *Mint azt már máshol kifejtettem, a vállalat munkáltatói jogosultságait és kötelezettségeit, a dolgozók és az igazgató, továbbá a vezető állású dolgozók jogi helyzetét, a szakszervezetek hatáskörét és az üzemi demokrácia viszonyait igen nagymértékben az határozza meg, hogy milyen viszony áll fenn a központi irányítás és a vállalat között, milyen körben és milyen mértékben önálló a vállalat.*

A gazdaságirányítás új rendjében is fennmarad az az elv, hogy az állami vállalatok össznépi tulajdonban vannak, tehát a népgazdaság irányítása központilag történik. Nem kerül bevezetésre a „munkás-önigazgatás” rendszere, hanem a vállalatot az állam által kinevezett igazgató vezeti. A reform azonban növelni fogja a vállalatok önállóságát a demokratikus centralizmus alapján, továbbá az önálló gazdasági elszámolást, a vállalatok dolgozóinak kollektív érdekelttségét és felelősségét. A jelenlegi adminisztratív jellegű kötöttségeket a közgazdasági jellegű befolyásoló eszközök fogják felváltani. Fokozatosan csökkenni fognak tehát az államigazgatási és pénzügyi jogi normákban fennálló azok a felülről, egyoldalúan és kötelező erővel elrendelt kötöttségek, amelyek a vállalatot, illetve az igazgatót a felügyeleti szerv irányában terhelték. Számos hatáskör, illetve döntési jogosultság, amelyek eddig a felügyeleti szervet illették meg, átszállnak majd a vállalatokra. Ez a változás azonban nem egyszerre, hanem mint fokozatosan lejátszódó folyamat fog megvalósulni. Kétségtelen azonban, hogy *új viszony jön létre a felügyeleti szerv és a vállalat között, ami közvetlenül vagy közvetve kihat a vállalat és a dolgozók között fennálló viszonyokra, továbbá az üzemi demokrácia viszonyainak a tartalmára is. A várható fejlődés által igényelt új jogi megoldások kidolgozása — legalábbis részben — az államigazgatási és a pénzügyi jog, a polgári jog és a munkajog közös feladata lesz, mert az ebben a körben fellépő változások mind a négy jogágazatot érintik.*

b) *Az új gazdaságirányítás egyik alapvető célja, hogy az anyagi érdekelttség rendszerét az önálló gazdasági elszámolás elvének alapján, illetve azzal egybekapcsolva erősítse.* A gazdaságosabban működő vállalatok többet nyújthatnak majd dolgozóiknak és többet fordíthatnak majd vállalati alapokra, ide értve a munkavédelmi, a jóléti és a kulturális szolgáltatásokat, a szakmai képzés és továbbképzés, a lakásépítkezés stb. fedezésére szolgáló alapokat is. A díjazási rendszer pedig úgy fog továbbfejlődni, hogy a vezetők és az egész kollektíva érdekelt legyen a vállalat eredményes munkájában. Ezek a megoldások is a szocialista vállalat újfajta szociológiai tartalmára és az ennek megfelelő szervezeti és jogi struktúrára épülnek. E megoldások következtében a dolgozók az eddiginél nagyobb mértékben érdekeltté válnak a tervezésben és a szervezésben, az irányításban és az ellenőrzésben. Meg fog növekedni tehát az üzemi demokrácia jelentősége, a vállalat belső szerveinek hatásköre, bővülni fognak a dolgozók részvételi jogosultságai, tehát nagyobb lehetőség lesz az aktivitás kifejtésére, a vállalati önállóság megnövekedése folytán.

Az anyagi érdekelttség és az üzemi demokrácia összekapcsolása nagyon differenciált megoldásokat tesz majd szükségessé arra való tekintettel, hogy a gazdasági irányítás, a személyzeti politika, vagy pedig a jóléti és kulturális szolgáltatások területéről van-e szó. Nyilvánvaló, hogy a gazdasági irányítás alapvető kérdéseiben, mint pl. a termelés, az áruforgalom, a vállalatfejlesztés stb. irányítása körében csak az igazgató dönthet. A személyzeti politika területén a szakszer-

vezeti bizottságnak már sokkal szélesebb jogköre lehet. A jóléti és kulturális szolgáltatások területén pedig teret lehet engedni a kollektíva, illetve a szakszervezeti bizottság önálló döntéseinek is, az igazgatót megillető bizonyos vétójoggal. Meghaladná e tanulmány kereteit, ha részletkérdésekkel is foglalkoznánk. Ezért csak utalunk arra, hogy az egyszemélyi vezetés és az üzemi demokrácia szervei, elsősorban a szakszervezeti bizottság viszonyában már kialakultak az együttműködésnek különböző jogi formái: ellenőrzés, javaslat-tétel, véleményezés, egyetértés követelménye, közös döntés és önálló döntés. Ebben a körben a munkajog tudományára most az a feladat vár, hogy újból megvizsgálja, vajon a különböző kérdésekben az együttműködésnek melyik formája felel meg azoknak a céloknak, amelyeket az új gazdaságirányítás maga elé tűzött. *Meg kell tehát vizsgálnia a szakszervezeti bizottság, az üzemi tanács, a termelési tanácskozás, a munkavédelmi felügyelet, a munkaügyi döntőbizottság és a társadalmi bíróság jelenlegi jogkörét.*

c) *A szakszervezetek társadalmi szerepéből következik, hogy továbbra is, sőt a jelenleginél fokozottabb mértékben az ő feladatuk lesz az üzemi demokrácia tevékenységének irányítása.* Kérdés azonban, hogy nincs-e szükség ezzel kapcsolatban a vállalat belső szervezetének bizonyos továbbfejlesztésére. Elképzelhető pl., hogy nemcsak az ipari nagy vállalatoknál van szükség arra, hogy igazgatói tanácsok működjenek, hanem más vállalatoknál is, esetleg az üzemi tanács helyett. Indokolt lehet, hogy felügyelő bizottságok kerüljenek megszervezésre, amelyek a vállalat gazdálkodásának legfontosabb kérdéseit figyelemmel kísérik.

Szükség lehet új jogi formák kialakítására is, illetőleg a már részben létező jogi formák továbbfejlesztésére vagy általánosítására, részben az üzemi demokrácia szerveit megillető jogérvényesítési lehetőségek megteremtése érdekében, részben pedig azért, mert a vállalati önállóság és az üzemi demokrácia bővülése következtében a vezetés és a kollektíva között nézeteltérések, viták támadhatnak, amelyeket el kell dönteni. Mindezekkel kapcsolatban újfajta szankciórendszerre is valószínűleg szükség lesz.

Ki kell tehát alakítani, illetve tovább kell fejleszteni a vállalatnak azt a belső szervezetét, amely megvalósítja egyfelől az egyszemélyi vezetés jogilag is biztosított hatékonyságát, másfelől pedig a dolgozók aktív részvételének jogilag is biztosított lehetőségét, valamint ezek összhangját.

d) *A vállalati önállóság növekedése folytán az igazgató feladatköre is bővülni fog.* Ennek következtében kénytelen lesz csak a legfontosabb kérdésekkel foglalkozni személyesen és számos feladatot, tevékenységet, döntési jogkört át fog ruházni a vezető beosztású dolgozókra, illetve az üzemi demokrácia szerveire. Ki kell tehát dolgozni a megfelelő munkamegosztás és együttműködés rendjét. Szabályozni kell például, hogy a vezető beosztású dolgozók milyen jogosultságok és kötelezettségek hordozói, miért felelnek. Milyen körben rendelkezhetnek, intézkedhetnek és utasíthatnak. Ezeket az igazgató szükség

esetén hogyan változtathatja meg, és milyen hatállyal a beosztott dolgozókra nézve. Milyen tiltakozási joga legyen a vezető beosztású dolgozóknak stb. *Mindez szükségessé teszi korszerű szervezeti és működési szabályzat kidolgozását.*

e) *A munka díjazásában az egyéni teljesítmények mellett fokozottabb mértékben jut majd kifejezésre a kollektív teljesítmény.* A vállalatok egymás közötti viszonyában — bizonyos határok között — az átlagbérek differenciálódni fognak aszerint, hogy a kollektíva hogyan dolgozik. Nagyobb szerepe lesz a kollektív jellegű díjazási formáknak is, így elsősorban a nyereségrészesedésnek, a különböző munkavédelmi, jóléti és kulturális szolgáltatások, a szakmai képzés, a lakásépítkezés előmozdítását szolgáló alapoknak. Ezeket a díjazási formákat is úgy kell majd kialakítani, hogy sokkal szorosabb kapcsolatban álljanak a kollektíva tevékenységének eredményével és azzal, hogy a dolgozó a szűkebb értelemben vett munkafadatain túlmenően hogyan járult hozzá a vállalat eredményes tevékenységéhez. *Az egyes díjazási formákon belül tehát sokkal differenciáltabb mértékrendszerre lesz szükség. Indokoltnak látszik, hogy ezek kialakításában a dolgozók, illetve a szakszervezetek erőteljesebben vehessenek részt.* Elsősorban a díjazási rendszerrel kapcsolatban, de más kérdésekkel összefüggésben is felmerül az a probléma, hogy *nem lenne-e szükség ismét a kollektív szerződések intézményének, vagy ehhez hasonló megoldásnak a bevezetésére.* A vállalati önállóság növekedése folytán ugyanis a vállalat önállóban rendelkezhet munkabér- és prémiumalapja, továbbá egyéb alapjai felől is. A dolgozók érdekeltségét nagymértékben növelné, ha előre tudnák azt, hogy bizonyos eredmények elérése esetén hogyan alakul egyéni díjazásuk, milyen mértékben részesülhetnek a nyereségből, milyen munkavédelmi, jóléti, kulturális stb. szolgáltatásokat kapnak az általuk megvalósított eredmények esetén. Hatékonynak és reálisnak látszik tehát egy olyan megoldás, amely szerződéses formában összekapcsolja a vállalat és a kollektíva kölcsönös szolgáltatásait.

f) *Az új gazdasági mechanizmus korszerű munkaerőgazdálkodást igényel.* Meg kell tehát vizsgálni, hogy a munkaszerződés megkötésére és módosítására (áthelyezés), továbbá a munkajogviszony megszüntetésére vonatkozó jogi megoldások (felmondási okok, felmondási idő tartama, munkanélküli segély hiánya stb.) megfelelnek-e a fejlődés követelményeinek.

6. *Nem lehetünk megelégedve a gyakorlat feldolgozásával sem.* Egy-két feldolgozás született, de ezek is inkább csak a rendszerezésre és az ismertetésre vállalkoztak. Még fontosabbá, de egyben nehezebbé is vált ez a probléma annak folytán, hogy a bírói hatáskör leszűkült. A Munkaügyi Szemle ugyan havonta egyszer nyújt bizonyos tájékoztatást. Ez azonban nem elegendő. Égetően fontos lenne a munkaügyi döntőbizottságok gyakorlatának elemző jellegű, tudományos szinten történő feldolgozása. Ebbe a tevékenységbe valamilyen módon be kellene vonni a vállalati jogászokat és a területi munkaügyi döntőbizottságokat. *Első lépés talán az lehetne, hogy a Munkaügyi Minisztérium a SZOT-tal közösen stenciles formában — a jogszabály rendszerében — tájékoztató*

jelleggel havonta összegyűjtené és megküldené az érdekelt szervezeteknek az érdekesebb határozatokat.

7. Külön kell szólnunk a tudomány, a gyakorlat és a kodifikáció kapcsolatának problémáiról. Azt lehet mondani, hogy a felszín alatt állandó előkészítő tevékenység folyik, majd pedig hirtelen merül fel lényeges novelláris, vagy globális kodifikációnak a végrehajtása. Ebben a vonatkozásban — megítélésünk szerint — három fogyatékoság, illetve módszerbeli probléma okoz nehézséget:

a) mint arra már utaltunk, hiányzik a gyakorlat elemző módon, tudományos szinten történő rendszeres és folyamatos feldolgozása, illetőleg publikálása,

b) nem élünk eléggé a szociológiai és jogösszehasonlító módszer lehetőségeivel, még nem eléggé szoros a kapcsolat a különböző társtudományokkal, amiről később még részletesebben is szó lesz,

c) amidőn a kodifikációs tevékenységre kerül sor, az idő rendszerint túl rövid ahhoz, hogy a tudomány kellő alaposággal felkészülhessen és megfelelő segítséget nyújtson.

Tervezerű és szervezettebb kapcsolatra lenne tehát szükség a tudomány, a gyakorlat és a kodifikáció között. Igaz viszont, hogy ennek kialakítását is bizonyos fokig akadályozzák azok a személyi, tárgyi és anyagi nehézségek, amelyekről a következő pontban lesz szó.

8. *Nem hisszük, hogy a felsorolt feladatok között minden fontos kérdést megemlítettünk volna. Ennek ellenére is félve tesszük fel a kérdést, hogy e feladatok megoldásához szükséges személyi és tárgyi feltételek rendelkezésre állnak-e?*

A tudományos szinten publikálók száma 6—8-ra tehető. Ezek közül a doktorok száma egy, a kandidátusoké kettő. A viszonylag közeli jövőben is legjobb esetben 4—5 kandidátussal növekedhetik ez a szám. Nagyobb baj az, hogy *nem elég széles az utánpótlás, vagyis az olyan fiatalok köre, akik aspiránsok, illetve tudományos dolgozók lesznek.* A 3 jogi karon, az Állam- és Jogtudományi Intézetben, a Munkaügyi Minisztériumban és a SZOT-nál, lényegében tehát az egész területen, nagyon alacsony azoknak a fiataloknak száma, akik a közeljövőben tudományos kutatókká, aspiránsokká, illetőleg kandidátusokká válnak a már említett kutatókon túlmenően. Jellemző, hogy az ideai aspiránsfelvételtkor, holott a munkajog kiemelve szerepelt, egy személy jelentkezett, de ő sem jelent meg a vizsgán.

További problémát jelent, hogy a munkajog tudományának művelésével foglalkozó egyes munkahelyeken nemcsak kevés ember dolgozik, de a munkahelyek között *az intézményes és koordinált együttműködés még alig alakult ki.* Egymás munkájáról nem sokat tudnak, nem osztják fel egymás között a feladatokat stb.

Csak megemlítjük, hogy *a gyakorlati munka területén több olyan szerv is van, amelynek a keretei között munkajoggal foglalkoznak, és szükség lenne arra,*

hogy ezt tudományos szinten is tegyék. E szervek munkatársai között azonban csak viszonylag kevesen végeznek tudományos, illetve publikációs tevékenységet, és ezek közül is kettő olyan, akiket már az egyetemekkel kapcsolatban megemlítettünk.

Megállapítható tehát, hogy a jelenlegi létszámhelyzet nem kielégítő. Levonható az a következtetés is, hogy minden tudományos munkahelyen szükség lenne a dolgozók létszámának növelésére, a gyakorlati munkahelyeken dolgozókat pedig fokozottabb tudományos munkára kellene ösztönözni, bár kérdéses, hogy nagyfokú elfoglaltságuk mellett várható-e eredmény. Ugyanez vonatkozik a szakszervezetekre is, pedig a társadalmasulás folyamatában a szakszervezetekre egyre több olyan feladat hárul, amelyeknek lényeges munkajogi vonatkozásai vannak. *A tudományos bázis kiszélesítése érdekében fel kellene kutatni azokat a fiatal jogászokat, akik alkalmasak és hajlandók arra, hogy tudományos kérdésekkel foglalkozzanak. Esetleg a budapesti munkajogi tanszék vállalkozhatnék egy ilyen tudományos munkaközösség megszervezésére, igénybevéve a két vidéki kar munkajogi tanszékének, a Munkaügyi Minisztériumnak és a SZOT-nak, továbbá az Állam- és Jogtudományi Intézetnek a segítségét is.*

A koordinálás kérdésére visszatérve megemlíthető, hogy folyik bizonyos koordináló tevékenység a Magyar Jogász Szövetség Munkajogi Szekciójában. Ennek is határt szab azonban a már vázolt létszámhelyzet és az, hogy a számbajöhető személyek általában aspiránsok, akik vizsgáikra készülnek, vagy pedig disszertációjukat készítik elő. A koordinálás — legalábbis ami a tudományos szintű tevékenységet illeti — inkább csak arra korlátozódik, hogy a disszertációk lehetőleg a legfontosabb alapkérdésekkel foglalkozzanak.

9. *Igen nagy nehézségek mutatkoznak az anyagi eszközök tekintetében is,* holott az új módszerek bevezetése nem is lényegtelen anyagi ráfordításokat igényel. Csak jellemző példa, hogy a budapesti munkajogi tanszék több mint egy éves keretét fordította arra, hogy az áthelyezések társadalmi háttérét és jogi vonatkozásait egyetlen egy vállalatnál felmérhesse. *Javítani lehetne a helyzeten, ha a tudományos munkahelyek együttműködnének olyan gyakorlati munkahelyekkel, amelyek ehhez jobb személyi és anyagi apparátussal, illetve lehetőségekkel rendelkeznek.* Ez kölcsönös haszonnal járna, mert a tudomány is elsősorban azokkal a kérdésekkel foglalkozna, amelyek a gyakorlat szempontjából a legfontosabbak, viszont a gyakorlat is segítséget kapna az elmélettől. Jelenleg ugyanis problémát jelent, hogy az érdeklődési területek nem mindig találkoznak. Egyes gyakorlati munkahelyeken folynak is felmérések, ezek viszont sajnos publikálásra és tudományos szintű feldolgozásra nem igen kerülnek.

10. A tudományos munka szempontjából további nehézséget jelent a munkaügyi viták elintézésének új rendszere. A bíróságok hatáskörében csak a kártérítési igények egy része maradt meg. A vállalati munkaügyi döntőbizottságok gyakorlatának feldolgozása e szervek részéről alig várható, mert tagjaik általában nem jogászok. Alig jobb a helyzet a területi munkaügyi

döntőbizottságok vonatkozásában. A tanácsok elnökei ugyan jogászok, de jelenleg az erősen megnövekedett teher miatt *a gyakorlat tudományos szintű feldolgozása vagy ennek érdekében akár a rendszerezett ismertetés sem nagyon várható, legalábbis viszonylag rövid időn belül nem*. Mint erre már utaltunk, arra kell ösztönözni a vállalati jogászokat és a Területi Munkaügyi Döntőbizottságokat, hogy minél előbb kezdjék meg ezt a munkát.

11. *Szörványos kivételektől eltekintve nem mutathatók fel számottevő eredmények a más jogágazatokkal és az egyéb társtudományokkal való együttműködés területén sem*, holott kétségtelen, hogy a társtudományok területén már nagyon értékes feldolgozásokkal is találkozunk. Ezek azonban általában nem jutnak el a jogi formák elemzéséig, illetve kidolgozásáig, sőt még az arra irányuló igények megjelöléséig sem. Igaz viszont, hogy a munkajog így is építhetne ezekre a feldolgozásokra. Megítélésünk szerint azonban nem is olyan egyszerű feladat a társtudományok eddigi feldolgozásainak a hasznosítása, mert ezek és a dogmatikai megoldások között a kapcsolat számos áttételen keresztül valósul csak meg. *Talán megkönnyítené ezt, ha a társtudományoknak a munkajoghoz közelálló kutatásai már úgy indulnának meg, hogy a jogászok bevonásával figyelembe vennék a jogi formák jelentőségét, az általuk elemzett mozgásoknak és törvényszerűségeknek a munkajoggal való összefüggéseit is*.

További nehézséget jelent, hogy a számba jöhető tudományok is egymástól elszigetelten végzik kutatásaikat. Talán ma még illúzióknak tűnik, de meggyőződésünk szerint *ki kell alakítani a munka tudományát, mint egy új társadalomtudományi ágat, amely szerves egységbe foglalja össze a munkával foglalkozó tudományokat*. Leendő összetartozásukat már most is jelzi, hogy az érintett társtudományok mindegyikének az elnevezésében egyre inkább szerepel a „munka” kifejezés: munkagazdaságtan, munkaszociológia, munkapszichológia stb. Ezek azonban még egymástól meglehetősen elszigetelten kutatnak és a munkaszociológia még mindig inkább az általános szociológiának, a munkalélektan az általános lélektanak a része stb. Elérkezettnek látszik azonban az idő arra, hogy egyfelől egy erőteljesebb differenciálódás, másfelől pedig egy új integrálódás jöjjön létre úgy, hogy a munkaszociológia, a munkagazdaságtan stb., megtartva ugyan a szociológiával, a gazdaságtannal fennálló kapcsolatot, de attól mégis differenciálódva, a munka tudományában integrálódjanak. Ilyen módon kialakulna egy komplex jellegű alaptudomány, amelyre a munkajog tudománya is megbízható módon építhetne. *Mindenképpen szükség lenne már most valamiféle intézményes együttműködésre, esetleg egy komplex jellegű bizottság létrehozására, amely biztosítaná a munkajog és a társtudományok közötti eredményes kutatást és együttműködést*.

12. *A szocialista országok munkajogászaival a személyes kapcsolat elég jó*. Az elmúlt években számos kölcsönös látogatásra, konzultációra és előadásra került sor, ideértve a Szegeden megrendezett kollokviumot is, amely azonban inkább egyetemi oktatási problémákkal foglalkozott. Hiányzik azonban a tudo-

mányos munka megfelelő koordinálása, amelyre pedig annál is inkább szükség lenne, mert a többi szocialista országokban is viszonylag kevés azoknak a száma, akik tudományos szinten foglalkoznak munkajogi kérdésekkel. *Nagyan kívánatos lenne, hogy időszakonként kongresszusokra kerüljön sor a szocialista országokkal, amelyek napirendre tűzhetnék a munkajog legfontosabb alapvető kérdéseit. Talán vállalhatnánk a kezdeményezést.*

13. *Befejezésül részletesebben kívánok foglalkozni a munkajog burzsoá tudományával is,* mert a munkajog az ideológiai harc egyik legfontosabb és legsajátosabb területe. A munkásmozgalom ugyanis éppen a munkajogi szabályozás területén ért el olyan eredményeket, amelyek a tőkés országokon belül szociális demagógiára, a két tábor között folyó ideológiai harc területén pedig támadásokra használhatók fel. A szocialista munkajog tudományának tehát mindkét területen fel kell vennie a harcot.

A munkajog tudománya a kapitalizmus viszonyai között akkor kezdett kibontakozni, amikor a munkásmozgalom hatására a burzsoá jogalkotás kénytelen volt olyan jogi megoldásokat elfogadni, amelyeket már nem lehetett beépíteni a klasszikus magánjog és közigazgatási jog rendszerébe. 1902-ben Philipp Lotmar még úgy írhatta meg az „Arbeitsvertrag” című hatalmas munkáját, hogy megmaradhatott a burzsoá magánjog, illetve kötelmi jog keretei között, mert a kapitalizmus kibontakozása után a munkaügyi szabályozás lényegében arra szorítkozott, hogy a munkaszerződést csak mint kötelmi jogi szerződést szabályozza. Ekkor még lehetőség, de szükség sem volt arra, hogy a munkajog tudománya kialakuljon, mert a kapitalista kötelmi jog kategóriái, továbbá a magánjog tudománya többé-kevésbé megoldották a gyakorlati és az elméleti problémákat. Különösen a II. világháborút követően azonban szinte minden fejlett tőkés országban kialakult a munkajognak — mint sajátos jogszabály-anyagnak vagy önálló diszciplinának tekintett társadalmi jelenségnek — nagyon intenzív művelése. A burzsoá munkajog modern tudományára általában azok az elméletek jellemzőek, amelyek az osztályharc helyett „a szociális partnerek” békés együttműködésének, a szocializmusba történő békés belenövésnek, a jóléti állam megvalósulásának, a népi kapitalizmus kialakulásának stb. a lehetőségét vallják. Mindezek a nézetek és elméletek végeredményben azt a célt szolgálják, hogy egyfelől az egyes országokon belül folyó, másfelől a kapitalista és a szocialista tábor között kialakult osztályharcnak jogi, illetve ideológiai védőkező és támadó fegyverei legyenek. Kétségtelen viszont, hogy a burzsoá munkajogban egyre inkább elfogadott felosztásnak megfelelően mind az individuális, mind pedig a kollektív munkajog területén nagyon részletesen kidolgozott dogmatikával és elméletekkel találkozunk. Erőteljes törekvés mutatkozik a szociológiai módszerek intenzív felhasználására, továbbá a munkagazdaságtan, a munkalélektan és még más tudományok eredményeinek a felhasználására, a társadalmi valóság konkrét elemzésére is. Az illuzionista nézetek és a kapitalizmus feltárt valósága között

persze szükségképpen ellentmondás mutatkozik, mert a munkásmozgalom által elérhető engedmények mértékét szükségszerűen olyan korlátok közé szorítják a kapitalista társadalom osztálytagozódásából fakadó gazdasági, társadalmi és politikai törvényszerűségek, amelyeket áttörni csak a kapitalizmus felszámolásával lehet.

Megjegyezzük azonban, hogy helytelen lenne a munkajog „burzsoá tudományát” a tőkés országokban felfedezhető munkajogi irodalom és tudomány egészével azonosítani. A legkülönbözőbb árnyalatokkal, sőt végletekkel is találkozunk, éspedig marxista alapokon álló, vagy marxista jellegű feldolgozásra törekvő művektől egészen a fasiszta remineszcenciák hatása alatt álló munkákig. A történelmileg kialakult jogterületeknek megfelelően is eltérő tendenciákkal, módszerekkel és elméletekkel találkozunk. A nyugatnémet munkajog művelői inkább a dogmatikai módszereket, az USA-ban inkább a szociológiai módszereket helyezik előtérbe. Az angol szerzők inkább a common law, az olasz szerzők inkább a közjog, illetve a közigazgatási jog oldaláról közelítik meg az új problémák megoldását stb. Ha azonban nehéz is egységes elbírálás alá vonni a munkajognak a kapitalista világban egyre erőteljesebben művelt tudományát, két következtetés mégis levonható:

a) Az egyik az, hogy a szocialista munkajog tudománya nem elégedhetik meg a szocialista munkajog művelésével, hanem a kapitalista valóság és az illuzionista nézetek között fennálló ellentmondásnak a megalapozott és konkrét feltárásával, továbbá dokumentálásával, valamint a szocialista munkajog magas szintű és korszerű művelésével, kiépítésével és ismertetésével fel kell vennie az ideológiai harcot, sőt magához kell ragadnia a kezdeményezést. Másfelől pedig fel kell vennie a tudományos kapcsolatot azokkal, akik a kölcsönös megismerés, a jószándékú közeledés útját keresik, persze anélkül, hogy ez részünkről elvi engedményeket jelentene. *A szocialista munkajog művelőinek tehát az eddigieknél sokkal nagyobb mértékben törekedniök kell külföldi publikációkra, kongresszusokon való részvételre, előadások tartására stb.*

b) A másik következtetésünk lényege, hogy *fel kell figyelniünk azokra a kutatási és munkamódszerekre, amelyeket a nyugati országokban alkalmaznak, továbbá arra is, hogy miként használják fel a különböző társtudományok eredményeit, hogyan végeznek komplex jellegű kutatásokat.*

II.

Egyes következtetések

1. A tudományos tevékenységet az olyan alapvető problémák megoldására kell irányítani, amelyek a munkaszervezet területén a szocializmusnak a szocialista demokrácia alapján történő teljes felépítéséért, a gazdasági mechanizmus továbbfejlesztéséért, a szocialista tudat megszilárdításáért és a szocia-

lista humanizmus érvényesüléséért folytatott munka legfontosabb elméleti és gyakorlati kérdéseire adnak választ (l: a I. 5. pontot).

2. Az alapvető kérdéseket abban az összefüggésben és elkülönültségben kell elemezni, amely a munkaszervezet gazdasági-társadalmi valóságában is jelentkezik, egyfelől a munkajog, másfelől az államjog és államigazgatási jog, a polgári jog és a mezőgazdasági termelészövetkezeti jog által szabályozott társadalmi viszonyok, illetőleg ezeknek különböző oldalai között (l: I. 2. pontot).

3. Erőteljesen alkalmazni kell a szociológiai és jogösszehasonlító módszereket. Ennek érdekében:

a) koncentrálni kell a különböző tudományos munkahelyeken rendelkezésre álló erőket és eszközöket,

b) együtt kell működni a különböző gyakorlati munkahelyekkel,

c) növelni kell a személyi és anyagi erőforrásokat (l: I. 6—9. pontot).

4. A tudományos munkahelyeken növelni kell a létszámot, különösen olyan tehetséges fiatalok bevonásával, akik egyben a tudományos utánpótlást is jelentik (l: I. 8. pontot).

5. Fel kell használni a társtudományok eredményeit, de ennél többre is szükség van. A társtudományok kutatásaiban és feldolgozásaiban a jogászoknak is részt kellene venniük, egyrészt annak érdekében, hogy a kutatások és a feldolgozások azokat az összefüggéseket is feltárják, amelyek egyfelől a társtudományok által vizsgált mozgások és törvényszerűségek, másfelől a jogi jelenségek között állnak fenn, — másrészt pedig annak érdekében, hogy a feldolgozások tisztázzák a jogi szabályozás irányában jelentkező gazdasági-társadalmi igényeket. Ennek érdekében esetleg szükség lenne egy komplex jellegű koordináló bizottságra. Ezzel kapcsolatban meg kellene vizsgálni azt is, hogy a munkagazdaságtan, a munkaszociológia, a munkapszichológia stb. integrálódása alapján nincs-e máris kialakulóban a „munka tudománya”, mint egy új, komplex jellegű társadalomtudományi ágazat. Ha erre vonatkozóan reális gazdasági-társadalmi és tudományos igény áll fenn, akkor kibontakozását szervezési megoldásokkal is elő kell mozdítani. (L: I. 11. pontot.) Helyes lenne, ha a IX. Osztály napirendre tűzné a megfelelő szervezeti megoldás kialakítását.

6. Törekedni kell — a fennálló nehézségek ellenére is — a munkaügyi döntőbizottságok gyakorlatának megfelelő rendszerezésére, dokumentálására, publikálására és tudományos általánosítására, továbbá a szociológiai módszerek alkalmazásával feltárt legtágabban értelmezett gyakorlatnak tudományos szintű feldolgozására és publikálására is (l: I. 10. pontot). Talán a Munkaügyi Minisztérium a SZOT-tal közösen — első lépésként — vállalkozhatna arra, hogy megkezdi a gyakorlat havonként történő, megfelelően rendezett közlését stencil formában.

7. Erőteljesen folytatni kell a jogösszehasonlító módszer alkalmazására

irányuló azt a helyes kezdeményezést, amely az Állam- és Jogtudományi Intézet részéről indult ki (l: I. 7. pontot).

8. Meg kell javítani a kodifikációs tevékenység és a tudomány együttműködését, a tudományos előkészítés szintjét (l: I. 7. pontot).

9. A munkajog modern burzsoá tudományában jelentkező illuzionista nézetek és a valóság között fennálló ellentmondások feltárásával és a szocialista megoldások, koncepciók és elméletek tudományos szintű bemutatásával át kell venni a kezdeményezést a két tábor között kialakult ideológiai harcban, és elvi engedmények nélkül megfelelő tudományos kapcsolatokat kell létesíteni azokkal, akik jószándékú érdeklődést mutatnak a szocialista munkajog iránt. Ennek érdekében az eddigieknél sokkal nagyobb mértékben biztosítani kell külföldi publikációkat nemcsak tanulmányok, hanem monográfiák formájában is, továbbá a kongresszusokon való részvételt és előadások tartását. Erre vonatkozóan a nyugati munkajogászok részéről az érdeklődés fennáll. Meg kell ismerkedni a nyugati országokban alkalmazott kutatási és egyéb munkamódszerekkel is (l: I. 13. pontot).

10. Fokozni kell a szocialista országok munkajogásaival a tudományos együttműködést. Ennek érdekében:

a) az együttműködést intézményessé és tervszerűvé kellene tenni a kutatások területén;

b) kísérletet kellene tenni közösen feldolgozott témák publikálására is;

c) időközönként más és más országban megrendezett kollokviumokon közösen kellene megvitatni a legfontosabb alapkérdéseket.

Helyes lenne, ha a magyar munkajogászok kezdeményeznék az együttműködésnek ezeket a formáit (l. I. 12. pontot). Ennek érdekében tervbe kellene venni egy nemzetközi munkajogi kongresszus megrendezését a IX. Osztály patronálásával a következő két éven belül.

11. A felsorolt feladatok megoldása szükségessé teszi a munkajog gazdasági, társadalmi és tudományos jelentőségének fokozottabb felismerését, ennek kiértékelését a munkajog művelői részéről és nem utolsósorban (l. I. 8. és 9. pontot) a személyi, a tárgyi, a szervezeti és az anyagi feltételek biztosítását is. Ennek érdekében létre kellene hozni a fiatal kutatók szervezetten irányított tudományos munkaközösségét.

III.

Weltner Andor bevezetője a vitáülehez

1. Talán felesleges lenne, hogy jelentésemet szóban is ismertessem. Jelentésem elkészítése óta azonban közel egy év telt el. Azóta előtérbe kerültek az új gazdasági mechanizmus jogi formáira vonatkozó alapvető elképzelések, sőt bizonyos részletkérdésekre vonatkozó megoldások körvonalai is. Fel kell tennem tehát magamnak azt a kérdést, hogy egy év után is fenntartom-e a jelentésemben kifejtett elgondolásokat. Általánosságban azt válaszolhatom, hogy a jelentésemben foglaltakat továbbra is fenn-

tartom, sőt egy év tapasztalatai alapján még fokozottabb mértékben fontosnak tartom a jelentésemben kiemelt témák tudományos szinten történő feldolgozását.

Melyek ezek a legfontosabb témák, most már konkrétabb formában is megközelítve?

Elméletileg tisztázni kell a tágan értelmezett központi munkaügyi irányítás és igazgatás, a vállalati igazgatás és gazdálkodás, továbbá az egyéni és kollektív jellegű munkajogi viszonyok között fennálló kapcsolatokat. Mindez persze csak része egy sokkal tágabb kérdéskomplexumnak, nevezetesen annak, hogy az állam milyen feladatokat, milyen jogköröket tart fenn magának a gazdasági, a jogi, ezen felül pedig a munkaügyi irányítás körében, és hogy ennek megfelelően milyen feladatokat és jogköröket enged át a vállalati önállóság körébe. Ehhez kapcsolódik a jogi formák problémája is. Nagyon leegyszerűsítve ezt a kérdést, azt mondhatjuk, hogy sorra kell venni a központi irányítás összes tulajdonosi-igazgatási és pénzügyi tevékenységét, továbbá a vállalat egész gazdálkodó tevékenységét, és szinte katalógusszerűen tisztázni kell, hogy a döntés, az utasítás, a tilalmazás, az érvénytelenítés, a pénzügyi ellátás és elvonás jogosultsága és kötelezettsége milyen esetekben, milyen jogi formák között illeti meg, illetve terheli a központi és a felügyeleti szerveket. A másik oldalon pedig azt kell tisztázni, hogy melyek azok a kérdések, amelyekben a vállalat önállóan és véglegesen dönt, intézkedik, gazdálkodik abban az értelemben, hogy a népgazdasági érdeket sértő gazdálkodástól, döntéstől, intézkedéstől stb. eltekintve, a felügyeleti szerv sem előzetesen nem utasíthatja a vállalatot, sem pedig utólag nem változtathatja meg a vállalat gazdálkodását, döntését, intézkedését stb. Mindez a munkajog szempontjából két vonatkozásban is meghatározó jellegű. Egyfelől a vállalati önállóság mértékétől függ, hogy milyen pénzügyi keretek és alapok állnak a vállalat rendelkezésére az anyagi ösztönzés és a különböző szociálpolitikai juttatások céljára; hogyan alakulnak a vállalat munkáltatói jogosultságai és kötelezettségei, megszervezési és gondoskodási kötelezettsége. Másfelől a vállalati önállóság mértékétől függ, hogy milyen körben érvényesülhet az üzemi demokrácia; milyen tevékenységek megtervezésében és megszervezésében, irányításában és ellenőrzésében vehet részt és hogyan a vállalati kollektíva; milyen kérdésekre vonatkozóan és milyen terjedelemben lehet kollektív szerződéseket kötni például a vállalati tevékenység megszervezése, a műszaki és szervezeti feltételek biztosítása, a díjazás, a prémiumrendszer, a nyereségrészesedés, továbbá a különböző jóléti és kulturális alapok felhasználása tekintetében. Meg kell továbbá határozni az egyszemélyi vezetés és az üzemi demokrácia különböző szerveinek hatáskörét, ezeknek egymáshoz való viszonyát, illetve mindezeknek jogi formáját. Itt elsősorban a szakszervezeti jogosultságok különböző formáira, az ezekhez kapcsolódó jogérvényesítési lehetőségekre és szankciókra gondolok. Mindez átvezet a munkajogi egyéni és kollektív jellegű jogosultságok kérdésére, mert — ismét erős leegyszerűsítéssel — azt állapíthatjuk meg, hogy abban a körben, amelyben az igazgató mérlegelés alapján önállóan dönthet, egyéni és kollektív jellegű jogosultságok, legalábbis klasszikus értelemben, nem alakulhatnak ki. Még fontosabb ennek a kérdésnek a másik oldala, nevezetesen az, hogy az új gazdasági mechanizmus figyelembevételével milyen szolgáltatások teljesítésére, milyen érdekek védelmére lehet egyéni, illetve kollektív jellegű alanyi jogi konstrukciókat létrehozni. Talán túl messze mentem azoknak a kérdéseknek a részletezésében, amelyek — megítélesem szerint — szükségképpen felmerülnek, ha azt vizsgáljuk, hogy az új gazdasági mechanizmus főleg milyen területeken igényel új vagy legalábbis módosított jogi formákat.

Szeretnék azonban általánosságban is kiemelni egy olyan kérdést, amely minden részletkérdés szempontjából fontos, ez pedig a gazdasági és a jogi eszközök egymáshoz való viszonya vagy pontosabban, ezek aránya, esetleg ellentmondása. Egészen természetesen, hogy a közgazdaságtudomány elsősorban azt vizsgálja, hogy melyek azok a gazdasági törvényszerűségek, mozgások, jelenségek, amelyek az új gazdasági mechanizmus kialakítását igénylik; milyen tendenciákat kell támogatni és erősíteni, melyeket korlátozni vagy visszaszorítani; melyek azok a gazdasági eszközök, amelyeket fel kell használni a termelékenyebb, az optimális mértékben eredményes gazdálkodás érdekében. Fel kell azonban figyelni arra, hogy számos területen az eddig lappangó ellentmondások felszínre kerülhetnek és újfajta ellentmondások jelentkezhetnek. Megalapozottan feltételezhető például, hogy a gazdálkodó szervezetek keretei között — az alapvető és általános vállalati érdekközösségen belül — a különös és az egyedi érdekek között erőteljes ütközések és belső ellentmondások is ki fognak alakulni, így például a vezető beosztású dolgozók és a kollektíva egyéb tagjai, sőt a kollektíva egyes tagjai között is. Egy másik fajta általános jellegű belső ellentmondás, amellyel számolnunk kell, hogy a vállalat nemcsak gazdálkodó, hanem társadalmi, szociológiai komplexum is, amelynek keretei között emberekből álló kollektíva tevékenykedik, tehát feszültségek jöhetnek

létre e két oldal, a gazdasági és a szociológiai oldal, az optimalizmus és a humanizmus, az ökonomizmus és a szociálpolitika között. Nyilvánvaló például, hogy a felmondás és az áthelyezés területén nem lehet a leggazdaságosabb, a legcélszerűbb munkaerőgazdálkodási megoldásokat bevezetni, mert indokolt esetekben a dolgozók részére védelmet kell biztosítani a felmondással szemben. A munkaidőállással való gazdálkodás területén is figyelembe kell venni munkavédelmi, családi, kulturális, továbbképzési és más egyéb egyéni, emberi érdekeket stb.

Mindezekre csak azért hívtam fel a figyelmet, mert az elmúlt években túlzott mértékben kerültek alkalmazásra olyan jogi megfontolások, amelyek a központi irányítás nagyon erőteljes érvényesülését, a másik oldalon pedig a vállalati önállóság túlzott korlátozását szolgálták. Most tehát fennáll egy bizonyos veszély, hogy átcsapunk a másik végletbe, vagyis túlzott mértékben szabad teret engedünk az ökonomizmusnak, és az adminisztratív jellegű megoldások eltávolításával olyan garanciális jellegű jogi megoldásokat is fellazítunk, amelyeket pedig meg kell tartanunk, sőt az ismertetett belső ellentmondások kialakulására tekintettel még erősíteniük is kell. Ennek a gondolatnak helyes megfogalmazása jut például kifejezésre abban a megállapításban, hogy egymással párhuzamosan kell fejleszteni az egyszemélyi vezetés jogkörét és az üzemi demokráciát. Vagy például nyilvánvaló, hogy a vállalatnak nagyobb önállóságot kell biztosítani a felügyeleti szervvel szemben számos kérdésben, így például abban, hogy miként kívánja a gazdaságosság érdekében a törvényes munkaidőt beosztani, túlmunkát elrendelni, miként kívánja a díjazás kérdéseit a kollektív szerződésben meghatározni stb. Éppen ezért viszont nagyon fontos, hogy a jog továbbra is megvonja azokat a határokat, amelyeket a gazdaságosság érdekében sem szabad túllépni. Az elmúlt két évtized alatt nagyon lényeges eredményeket értünk el a szociálpolitika területén, ideértve a különböző munkajogi garanciális szabályokat is. Lehet, hogy ezt a szociálpolitikai szintet részben módosult, esetleg újfajta gazdasági és jogi eszközök segítségével lehet fenntartani és továbbfejleszteni. Biztos azonban, hogy a szocialista munkajognak egyik legfontosabb feladata az új gazdasági mechanizmusban is az lesz, hogy az optimalizmus és a humanizmus, az ökonomizmus és a szociálpolitika összhangját a gazdasági és a jogi eszközök megfelelő kombinációjával úgy biztosítsa, hogy ne csak tartani lehessen a jelenlegi szociálpolitikai szintet és jogi garanciákat, hanem ezeket a társadalom eredményesebb munkája alapján tovább is lehessen fejleszteni.

IV.

A vitában elhangzott felszólalások

1. Dr. Nagy László (Szeged)

A vita megrendezését igen helyesnek és időszerűnek tartom. A sok kérdést felvető, számos vonatkozásban a vitaindítás igényein túlmenő elemzést tartalmazó referátum, valamint a hozzászólások alkalmasak lesznek arra, hogy további lendületet adjanak a munkajog-tudomány fejlődésének. Hozzászólásomban részben a helyzetképpel, részben a jövőbeni feladatokkal kapcsolatban szeretnék néhány megjegyzést tenni.

1. Ami a munkajog tudománya jelenlegi helyzetét illeti, — véleményem szerint — a kép nem olyan sötét, ahogyan azt a referátum festi. A munkajog tudománya fejlődésének és helyzetének megítélésénél tekintettel kell lenni arra, hogy Magyarországon a felszabadulás előtt nem alakult ki a munkajog tudománya. Lényegében tehát egy — a hazai tradíciókat jórészt nélkülöző — húszéves fejlődés alatt elért eredményeket kell számba vennünk. Azt is figyelembe kell vennünk, hogy egyrészt a felszabadulást követően néhány év kellett egy marxista felkészültségű kutatógárdra kialakulásához, másrészt az eltelt időszak első felében az erőket elsősorban a sürgető gyakorlati feladatok — kodifikáció, ítélkezés stb. — kötötték le. Mindeme nehézségek ellenére a magyar munkajog tudománya jelentős eredményeket ért el és nem marad el — sem a mennyiség, sem a minőség tekintetében — a többi népi demokráciák munkajog tudományának fejlődése mögött.

Annak leszögezése mellett, hogy a magyar munkajog tudománya jelentős szintet ért el, amely mellett nincs okunk a szégyenkezésre, meg kell állapítani azt is, hogy a tudomány által megoldandó feladatok mennyisége valóban igen nagy és ehhez képest az eddigi eredményeink csak a kezdetet jelentik. Ez azonban érthető. Egy új tudományág elméletének alapos, széleskörű kidolgozása ilyen rövid idő alatt egy nálunk sokkal na-

gyobb, gazdagabb és nagyszámú kutatógárdával rendelkező ország számára is megoldhatatlan feladat lett volna. Ebben a helyzetben viszont nyilvánvaló, hogy a jelenleginél lényegesen nagyobb erővel és jelentősebb anyagi eszközökkel kellene a munkajogi kutatásokat folytatnunk annak érdekében, hogy az előrehaladást meggyorsítsuk.

2. a) A munkajogi kutatások meggyorsítása, hatékonyabbá tétele elsősorban a tudományos munkahelyeken működő kutatók számának növekedését igényli. Ez nem a gyakorlati munkahelyek feladata. Világos, hogy az utóbbiaknál is elengedhetetlen tudományos felkészültséggel rendelkező munkatársak foglalkoztatása. Ezek tevékenysége azonban elsősorban a gyakorlati munkájuk eredményeiben (kodifikációs javaslatok, ítélkezés stb.) realizálódik. Éppen ezért tudományos felkészültségük nem is mérhető a publikációk számával. (Ez egyébként a tudományos kutatók elért szintjének megítélésénél is megtévesztő eredményeket ad.)

Ide kapcsolódnak a referátumnak a kutatók körének szélesítésével, az utánpótlással kapcsolatos fejtegetései. Egyetértek a referátummal abban, hogy kevés a munkajog tudománya területén kutatómunkát végző fiatalok száma. Ez azonban elsősorban nem az ösztönzés hiányával vagy a szervezeti keretek elégtelenségével függ össze. Ennek okai mélyebben fekszenek. A leglényegesebbek a következőkben jelölhetők meg. Egyrészt kevés — amint az előzőkben már említettem — a rendelkezésre álló kutatóhelyek száma. Ezért, ha van is jelentkező, alig tudnánk beállítani. Másrészt a jogászai munkahelyek igen kis hányadában foglalkoznak kifejezetten munkajogi kérdésekkel. A bírák, ügyészek, vállalati jogtanácsosok munkájának zömét — egyes speciális esetektől eltekintve — polgári jogi, büntetőjogi, államigazgatási jogi stb. problémák adják. (Ebből a szempontból lényeges erősödést jelentenek a területi munkaügyi döntőbizottságok döntőbírái.)

Azokon a helyeken viszont, ahol a munkajogi kérdések adják az ügyek zömét, az ott dolgozó jogászokat lefoglalja a gyakorlati kérdések megoldása és tudományos kutatásra, különösképpen publikálásra már kevéssé tudnak időt szakítani. Meg kell említeni azt is, hogy már az egyetemen is tapasztalhatjuk, hogy a tudományos munka iránt érdeklődő hallgatók jórésze mire a negyedik évfolyamon a munkajogot megismeri, már elkötelezte magát valamilyen tudományos diákkörben és azt nem hagyja ott. Ugyanilyen irányban hat az is, hogy eddig általában a termelési gyakorlat során sem kerültek a hallgatók speciálisan munkajogi kérdésekkel foglalkozó munkahelyekre. Ha a fiatal kutatók számát növelni akarjuk, ezen elsősorban a most említett körülmények megváltoztatásával lehet segíteni. Feltétlenül helyes, ha az egyes tanszékek a gyakorlatban működő jogászokat — különösen a fiatalokat — igyekeznek összefogni. Ilyen munkaközösséget a szegedi tanszék is szervezett. Teljesen szükségtelennek tartanám azonban Budapesten valamilyen központi jellegű munkaközösség szervezését. Ez inkább szűkítené a bázist, mint növelné.

b) A kutatók számának növelésénél égetőbbnek tartom a kutatások megfelelő anyagi alapjának a megteremtését. Az utóbbi években a magyar jogtudomány művelői között uralkodóvá vált az a helyes álláspont, amely szerint a kutatásoknak az életben mutatkozó jelenségek alapos elemzésén kell nyugodnia. Ennek megvalósítása széles körű helyszíni vizsgálatokat, adatfelvételeket és korszerű módszerekkel történő adatfeldolgozást igényel. Erre viszont a jelenlegi költségkeretek egyáltalában nem adnak módot. Ez egyrészt azt eredményezi, hogy az amúgy is szűk kutatógárdát sem megfelelően használjuk fel, mert saját maga kénytelen a tudományos felkészültséget nem igénylő munkákat is elvégezni. Másrészt pedig azt az ellentmondást hozza létre, hogy számonkérjük a tudománytól, hogy miért nem általánosítja jobban a gyakorlatban, az életben mutatkozó tapasztalatokat, ugyanakkor nem adjuk meg a részére ehhez a lehetőségeket.

c) Nyilván gyorsítani lehet a kutatás előrehaladását a gyakorlati munkahelyekkel kiépített kapcsolatok erősítésével. Ezzel kapcsolatban két lényeges módszert említek. Egyrészt a tudományos munkahelyek kérjenek tájékoztatást a gyakorlati szervektől arra vonatkozólag, hogy a következő hosszabb időszakban mely kérdések elméleti feldolgozását tartanák szükségesnek. Másrészt közöljék a saját maguk által kidolgozásra tervbe vett témákat és kérjék, hogy a gyakorlati szervek az e körbe vágó anyagaikat, vizsgálati eredményeiket bocsássák rendelkezésükre.

Ide kapcsolódik a referátumnak az ítélkezési gyakorlat feldolgozásával kapcsolatos észrevétele és javaslata. Véleményem szerint nem helytálló az a megállapítás, hogy a munkaügyi viták elintézésének új rendszere megnehezíti a jogászok számára a gyakorlat feldolgozását. Éppen ellenkező a helyzet. A munkaügyi döntőbizottságok a vállalati jogtanácsosok szeme előtt, részben a közreműködésükkel alakítják ki a gyakorlatukat. Semmi akadálya tehát e gyakorlat feldolgozásának. Egyébként tapasztalatom szerint a rendszer hatálybalépte óta a munkajogi gyakorlattal foglalkozó cikkek száma nem mutat

visszaesést. Ami a határozatok közlését illeti, a referátum javaslata így nem járható. A Munkaügyi Minisztérium feladata a munkaügyi döntőbizottságok gyakorlatának elvi irányítása. Ennek érdekében a Munkaügyi Szemlében közli az ítékezéssel kapcsolatos tapasztalatokat, valamint konkrét ügyekben hozott döntéseket is. Ezen túlmenő feladatokra nem vállalkozhat. Ugyanakkor viszont, ha kutatásokhoz szükségesek területi munkaügyi döntőbizottsági határozatok, azt a kutatók számára nagyon szívesen rendelkezésre bocsátja.

d) Végül jelentős mértékben javíthatná a kutatásra rendelkezésre álló személyi és anyagi eszközök felhasználásának határfokát és a kutatási eredményeket is az oktató helyeknek a jelenleginél szorosabb együttműködése. Itt nem valamilyen központilag előírt szervezetre gondolok, hanem e munkahelyek önálló munkáját nem érintő saját kezdeményezésükön alapuló közös tevékenységére. Célszerű lenne, ha évente egyszer vagy kétszer mindig egy másik kutatóhelyen a kutatók összeülnének, beszámolnának az elért kutatási eredményekről, megvitatnák egy-egy befejezett kutatás összefoglalását, egyeztetnék a következő időszak programját.

3. A referátum 1. 2. és 5. pontjai foglalkoznak a munkajog tudománya előtt álló kutatási feladatokkal. Az ezzel kapcsolatos fejtegetések csak a kérdések egy részét emelik ki. Túlhangsúlyozza a referátum a vállalattal kapcsolatos témákat. Megjegyzem, ezek egy része — pl. a központi szervek és a vállalatok kapcsolata, az igazgató tanács, a felügyelő bizottság, a szervezeti és működési szabályzat — elsőrendűen nem munkajogi téma. Ezekben a munkajog csak a más tudományágak, jogágak által indított és vezetett kutatások egyik résztvevőjének szerepét tölti be. De a vállalattal, tehát a gazdálkodó szervezettel létesített munkaviszony túlhangsúlyozása könnyen egyoldalúságot eredményezhet abban is, hogy az egyes témák kutatásánál figyelmen kívül maradnak a nem gazdálkodó szervek keretében foglalkoztatott dolgozók munkaviszonyának témái. Megjegyzem, a referátumnak az a kifejtése, amely szerint alapvető jogait, ill. viszonyát a társadalmi tulajdonban való résztulajdonosi minőségből származtatja, már eleve azt indokolná, hogy az ebből eredő következtetéseit minden munkaviszony tekintetében levonja és azt ne szűkítse le a gazdálkodó szervezetekre. A résztulajdonosi minőségből származtatott jogok megalapozása szempontjából ugyanis közömbös, hogy a dolgozó hol áll munkaviszonyban. Különbség lesz esetleg egyes jogok gyakorlásának terjedelme, formája tekintetében.

Hiányosan foglalkozik a referátum a munka megszervezésére irányuló jogviszonyoknak a szakszervezeten és a vállalaton kívüli körével, valamint a társadalombiztosítás kérdésével is. Itt az a látszat, mintha az előbb tárgyaltakkal szemben e témák csak másodlagos jelentőségűek lennének és velük kapcsolatban lényegesebb problémák nem merülnének fel. E területek illetén kezelését a gazdasági mechanizmus reformjának előkészítése sem indokolhatja. E témák egy része ugyanis szorosan összefügg a gazdasági mechanizmus reformjával. Elég itt a munkaerőgazdálkodás kérdéseire vagy a társadalombiztosítás és a tágabban vett szociális gondoskodás kérdéseire utalni. Ezen túlmenően a tudomány feladatának legalább 6—8 évre előre kell tekintünk és ebben az esetben elengedhetetlen az ilyen távon jelentkező problémák felvázolása.

4. A referátum foglalkozik a tudomány és a kodifikáció kapcsolataival. Ennek során kifejti, hogy a gyakorlati szerveknél van egy lappangó kodifikációs előkészítés, amely ha napvilágra kerül, gyors lebonyolítást kíván és nem ad elég időt a tudománynak arra, hogy a kodifikációval kapcsolatos nézeteit kifejtse. Úgy gondolom ez a megállapítás kiegészítésre szorul. Véleményem szerint a tudomány feladata alap kutatások végzése, a gyakorlat jelenségeinek általánosítása és ezek tükrében a szabályozás kritikája, ami egyben magában foglalja a szükséges változtatások irányát is. Ha ez a tevékenység folyik és eredményei publikációkban megjelennek, a tudomány megtette a magáét és fel is van készülve a kodifikációban való részvételre. Ez szerintem a tudomány alapvető feladata a kodifikáció segítésére és emögött csak másodlagos jelentőségű a konkrét kodifikációs vitákban való személyes részvétel. Úgy gondolom, hogy ha a tudomány és a gyakorlati szervek kapcsolatára vonatkozólag az előzőkben tett javaslataim megvalósulnának, e téren is lényeges lépést tennék előre.

Ami pedig a lappangó kodifikációs tevékenységet illeti, itt másról van szó. Igen nagy örömmel kell üdvözlőnünk azt, hogy a gyakorlati szervek ma már mind állandóan és alaposabban vizsgálják a jogi szabályozás hatékonyságát, érvényesülését, a társadalmi fejlődésnek a szabályozott viszonyokra gyakorolt hatását és folyamatosan felkészülnek az esetleg szükségessé váló változtatások előkészítésére. Ez tehát nem valamilyen titkolt kodifikációs tevékenység, hanem az elvi irányítást végző gyakorlati szervek helyes munkamódszere. Véleményem szerint, ha a tudomány betölti a gyakorlat általánosításával, illetve a szabályozás kritikájával kapcsolatos előbb említett feladatát, akkor

maga is hasonló tevékenységet végez és tulajdonképpen párhuzamosan dolgozik a gyakorlati szervekkel.

5. A referátum felveti a munkával foglalkozó tudományok együttműködésének a kérdését. Ennek során említi — bár csak esetlegesként — az önálló munkatudomány létrehozását. Véleményem szerint munkatudományról, mint önálló tudományról kevésbé lehet beszélni. Ehelyett helyesebb — és úgy gondolom a referátum is alapvetően arra gondol — a munkával foglalkozó tudományok együttműködését megteremteni. Az egyes tudományágak (munkajog, munkagazdaságtan, munkalélektan stb.) egy tudományágba való tömörítése, az alaptudományáguktól való elszakítottságokat és beszűkítéseket, bizonyos fokú elsovadásokat eredményezne. Nagyon indokolt volna viszont a komplex kutatási témák kitűzésével a munkával foglalkozó tudományágak közös kutatását megteremteni. Egyelőre még egy koordináló bizottság létrehozását sem tartanám indokoltnak. Egyelőre nem a szervezeti keretek megteremtése a fő probléma, hanem egyes komplex témáknál szűkebb körben közös kutatások megteremtése. Ez viszont koordináló bizottság nélkül is megvalósítható. Ha ezek eredménnyel végződnek és nagyszámú komplex kutatás indul, akkor merülhet fel egy koordináló szerv létrehozatalának szükségessége.

6. Összefoglalva hozzászólásomat, a vita megrendezését nagyon jónak tartom. A referátumot azonban véleményem szerint megfelelően ki kell egészíteni ahhoz, hogy a munkajog tudománya számára egy olyan dokumentumul szolgáljon, amely több évre terjedően meghatározza az egyes kutatóhelyek munkájának irányát. Ebből következik, hogy a referátum II. részében foglalt következtetéseket az ottani fogalmazásban teljes egészében nem tudnám elfogadni, hanem csak az általam felvetett kiegészítésekkel, illetve változtatásokkal.

2. Dr. Abonyi Géza

Weltner Andor előadásában mélyreható elemzéssel tárja fel a magyar munkajogtudományának jelenlegi helyzetét és feladatait. Egyben iránymutatást és rendkívül nagy segítséget nyújt a munkajog tudományának mint társadalomtudománynak további fejlődése és a társadalmi-gazdasági rendszerünk építésében betöltött szerepe helyes kialakításában.

Az előadásban foglaltakkal döntő részben egyetértek. Hozzászólásommal és néhány kérdés — ezek között kiemelten a társadalombiztosítási jogi kérdése és helye — exponálásával annak a célnak a megvalósítását kívánom elősegíteni, amit egybként az előadás is hangsúlyoz, hogy a jogtudománynak és így a munkajognak is alapvető feladata a jogi szabályozáson túlmenően a társadalmi valóság reális problémáinak feltárásában és megoldásában való segítség is.

Weltner Andor előadása ezt a szempontot realizálja akkor, amikor a munkajogtudományának megoldandó és az előadásban széles körűen kibontakozó feladatai és problémái közül elsődlegesként és hatványozottan emeli ki a gazdasági irányítás kialakulás előtt álló új rendszerében a munkajogra háruló feladatokat.

E vonatkozásban külön is ki kell emelnem az előadásnak azt a részét, amely a gazdasági irányítás új rendszerében az üzemi demokráciának — az üzemi demokrácia viszonyai tartalmára is kiható — további fejlődési lehetőségeivel foglalkozik és egyben iránymutatást is ad. Weltner Andor különösen „A szocialista munkajogviszony és az üzemi demokrácia” című monográfiájában a szocialista munkajog tudományát e vonatkozásban már igen számottevően továbbfejlesztette és ennek hatékonyabb realizálására ad lehetőséget a gazdasági mechanizmus kialakulóban levő új rendszere. Egy kérdésre azonban, mint alapvető kérdésre szeretnék itt rámutatni. Bármilyen mértékig fejlődik is — és az a helyes és kívánatos, hogy minnél szélesebb körben fejlődjen — az üzemi demokrácia, nem szabad ennek az igazgatói egyszemélyi vezetést és annak hatékonyságát érinteni. Ezt a gazdasági irányítás alapvető kérdéseivel kapcsolatban az előadás kifejezésre juttatja, viszont a személyzeti kérdésekben már nem foglal el ilyen határozott álláspontot. Véleményem szerint a személyzeti kérdésekben való igazgatói döntés annyira meghatározó ismérve és nélkülözhetetlen kelléke az egyszemélyi vezetés hatékonyságának, hogy ezt a gazdasági irányítás új rendszerében sem lehet csorbítani.

Az előadás rámutat az új gazdaságirányítás egyik alapvető célja, az anyagi érdekelttség fokozása következtében a szocialista vállalat újfajta szociológiai tartalma folytán előállt helyzetre, az ebből folyó lehetőségekre és feladatokra. Véleményem szerint az előadás e vonatkozásban kiegészítendő volna azzal, hogy a vállalati dolgozókhoz anyagi érdekeltségük fokozása folytán közelebb kerülnek a kisipari szövetkezeti tagok

és részben a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok is jogviszonyuk tartalmi elemeiben. A kisipari szövetkezeti tagok vonatkozásában ez annál kézenfekvőbb, mert tagsági viszonyuknak a munkavégzési része az uralkodó felfogás szerint különben is a valóságban munkaviszonyt tartalmaz és a tagsági jogviszonyból eredő egyéb jogok és kötelezettségek tartalmát alapvetően társ tulajdonosi minőségük határozza meg. Ha tehát a vállalati dolgozók anyagi érdekeltségének fokozása kifejezésre juttatja e munkaviszonyban álló dolgozók résztulajdonosi jellegét, ez elsősorban a kisipari szövetkezeti tagok, de részben a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok tekintetében is a jogviszonyok közeledése folytán feldolgozást, értékelést és a következmények levonását igényli, mint a munkajog igen közeli és fontos feladatát.

A társadalombiztosítási jog vonatkozásában a munkaviszonyban álló dolgozók és a kisipari szövetkezeti tagok jogviszonyai közötti helyes értékelés már realizálódott akkor, amikor társadalombiztosítási jogaik lényegében azonosan rendeződtek és további egyöntetűséget biztosít a társadalombiztosításnak megvalósított szervezeti egysége. Ugyanakkor a termelőszövetkezeti tagok vonatkozásában is a társadalombiztosítási jogok tekintetében megtörtént indokolt differenciálódás után ma már, a jogviszonyok tartalmi elemeinek részbeni változtatását is figyelembe véve, folyamatban van a közelítés.

A társadalombiztosítási jog köréből kiemelt ez a példa is mutatja az előadásnak a társadalombiztosítás és a társadalombiztosítási jog vonatkozásában fennálló hiányosságát.

Weltner Andor „A munkajog fogalma” című, a Jogtudományi Közlöny 1958. májusi számában megjelent tanulmányában — az ezzel ellentétes álláspontok ismertetése mellett — kifejezésre juttatta, ami egyébként a szocialista jogrendszerekben az uralkodó álláspont is, miszerint a munkajog körébe tartoznak a társadalombiztosítás jogviszonyai is.

Ennek megfelelően azonban szükséges, hogy helyesen mérjük fel a magyar társadalombiztosításnak és az ehhez kapcsolódó társadalombiztosítási jogunknak jelentőségét és társadalmi-gazdasági életünkben betöltött szerepét, és hogy a társadalombiztosítási jog a munkajog keretében ennek megfelelő helyet kapjon.

Társadalombiztosításunk jelenleg a lakosság túlnyomó többségére kiterjed, de differenciáltan és nem a társadalombiztosítás minden ágában. Politikai, tudományos és gyakorlati szempontból egyaránt alapvető követelmény ennek folytán a társadalombiztosítás egyes rendelkezései elméleti megalapozásának és az ennek megfelelő helyes gyakorlatnak a kibontakozása. Ez — még ha a társadalombiztosítás mint a felépítmény körébe tartozó jelenség döntően alakalmazkodik is az alaphoz, a fennálló gazdasági rendezés és annak lehetőségeihez — mégsem nélkülözheti a jogtudomány segítségét. Ugyanakkor viszont a jogászság sem nélkülözheti sem politikai, sem szakmai szempontból a társadalombiztosítási jog elméleti és gyakorlati ismereteivel való megfelelő felvértezést. Ez véleményem szerint alapvető követelményként állítja fel az egyetemi jogi oktatás keretében a munkajog tudományán belül a társadalombiztosítási jog oktatásának az eddigiehez képest intézményesített megváltoztatását és kiszélesítését.

Az előadás kiemeli annak jelentőségét, hogy a munkajog és egyéb jogágazatok, így az államigazgatási, a pénzügyi és a polgári jog, valamint a mezőgazdasági termelőszövetkezeti jog által szabályozott gazdasági, társadalmi viszonyok közötti összefüggések vizsgálata fokozódjék. A társadalombiztosítási jogban hatványozottan jelentkezik a kapcsolat az előzőekben kiemelt jogágazatokkal, és gyakorlatilag differenciáltan realizálódik. Csak néhány olyan példa kiemelése, amiket egyébként az előadás is érint, meggyőzően szimbolizálja e vonatkozásban a megvalósult realitást. Így például a jelentés felhívja a figyelmet, hogy a különböző atipikus munkaviszonyok a polgári jog és a munkajog érintkezési pontjain bizonyos értelemben a tudomány „senki földjén” helyezkednek el jelenleg. A társadalombiztosítási jogban a biztosítási kötelezettség kérdésénél viszont gyakorlatilag realizálódik ez azzal, hogy a társadalombiztosítás kiterjed a munkabéért munkát végző dolgozók olyan munkavégzési viszonyaira is, amelyeknél a munkaviszony tipikus elemei nincsenek adva, viszont e munkavégzéseknek társadalombiztosítási kötelezettség alá vonása mégis megtörtént, mert a munkavégzés tartalmi elemei ezt indokoltá tették. A társadalombiztosítási jog e gyakorlatának a munkajog keretében való realizálása egyes esetekben elejét veheti a munkajognak a gyakorlati élettől elszakadó olyan elméleti állásfoglalását, amely olykor a közfelfogással is ellentétben állhat. Pl.: a teljesítménybérért dolgozó alkalmi rakodómunkás vállalkozói minősítése.

A jelentés mint tisztázandó kérdést emeli ki a vállalat államigazgatási, polgári jogi és munkajogi jogalanyisága, tevékenysége és felelőssége között fennálló összefüggések vizsgálatát. A társadalombiztosítási jogban a munkáltató meghatározott társadalombiztosítási feladatokat teljesít, a társadalombiztosítás szerve, törvényi meg-

bízottja. A munkáltató e pozíciójának megvizsgálása a társadalombiztosítási jog segítségével ugyancsak alapvető feladat.

A társadalombiztosítási jogban a polgári jog, a pénzügyi jog, sőt a polgári eljárás egyes szabályai differenciáltan, a társadalombiztosításnak alapvető célkitűzéseit, valamint a népgazdaságban betöltött szerepét is figyelembe véve jelentkeznek egyes vonatkozásokban, így az igények érvényesítésénél, a behajtás, az elévülés kérdésénél stb. A társadalombiztosítási jogban való ez a differenciált szabályozás külön szélesíti és alapvetően tágitja a munkajogban különben is fennálló differenciálódást. Viszont e differenciálódás helyes értékelése nem nélkülözheti a társadalombiztosítási jogban e tekintetben fennálló helyzet felmérését és a munkajog keretében való értékelését.

A reformterv az üzemi demokrácia kérdésénél kiemeli a szakszervezetek alapvető jelentőségét és szerepét. A társadalombiztosítási jogban mind az üzemen belüli munkáltató által ellátott társadalombiztosítási feladatoknál, mind a társadalombiztosítás szerve által teljesített társadalombiztosítási ügyintézésnél, szakszervezeti szervek, és pedig a társadalombiztosítási tanács és a társadalombiztosítási bizottság működnek közre, emellett jogorvoslati szervként is eljárnak és ilyen értelemben, mint szakszervezeti szervek államigazgatási feladatot teljesítenek.

A példák felsorolását tovább folytathatnám, de úgy gondolom, ezek önmagukban is elég meggyőző indokát adják egy olyan végső konklúzió levonásának, hogy a társadalombiztosítási jog megfelelő helyének a munkajog keretén belül való biztosítása társadalombiztosításunk jelenlegi helyzetét és szerepét figyelembe véve, mind politikai, mind elméleti és gyakorlati szempontból a jogtudománynak alapvetően fontos, sürgősen megoldandó feladata.

3. Dr. Garancsy Gabriella

Weltner Andor írásbeli jelentése reálisan vázolja fel a magyar munkajog tudományának jelenlegi helyzetét és további feladatait, ezen belül különösen a közeljövő feladatait. A közeljövőben feldolgozandó témák megjelölésével kapcsolatban — az előttem szólóval ellentétben — éppen a jelentés érdeméül emelném ki a gazdálkodó vállalatokra súlyozott témaválasztást. Az új gazdasági mechanizmus közeli megvalósulása előtt sürgető szükséggel jelentkezik az újonnan felmerülő problémák munkajogi vonatkozásainak tisztázása.

Tény, hogy az új gazdasági mechanizmus érvényrejuttatásánál a jog szerepe — külső nézetből — a kodifikációon keresztül érvényesül, mégpedig döntően a tartalmi szabályozáson keresztül, de mégsem szabad elhanyagolni a szabályozás módszereit sem. Viszont a kodifikáció csak akkor szolgálja a kitűzött célt, ha elméleti alapoza és a reális valósághoz igazodik. A munkajog tudománya művelőinek feladata ezt a reális valóságot is figyelembe vevő elméleti alapoza megadni a kodifikáció számára az egyes témák olyan feldolgozásával, mely feldolgozáson belül érvényesíteni kell a jelentés által felsorolt szempontokat, így többek között a társtudományokkal való együttműködést, illetőleg eredményeik felhasználását, továbbá a jogösszehasonlító módszer alkalmazását.

A társtudományokkal való kapcsolatról a kutatások komplexitásának szükségességéről már évek óta beszélünk, de sajnos csak beszélünk. Mindössze annyi eredmény van ezen a téren, hogy ma már rendszeresen figyelemmel kísérjük a munkajogot érintő társadalomtudományi ágak publikációit. Ez azonban természetesen nem azonos értékű az egyes témák komplex kutatása által elérhető eredménnyel. Talán két évvel ezelőtt résztvettem egy olyan értekezleten, ahol a munkajogászok és más tudományágak képviselői egyöntetűen követelték a kutatások komplexitásának megvalósítását. Ezen a megbeszélésen azt javasoltam, hogy ne induljunk maximalista igényekkel, hanem szerezényen, de bázisalakító konkrétsággal próbáljuk meg az első lépéseket meghatározni. Viharos támadás követte a javaslatot, arra hivatkozva, hogy az ilyen kutatások szükségessége nem tűr megalkuvást, hanem már akkor, még abban a percben meg kell kezdeni. A szükségességgel teljesen egyetértek, de miután a komplex kutatások azóta sem kezdődtek meg, újból megismételtem a konkrét kezdő lépésekre vonatkozó javaslatomat.

Weltner professzor helyesen mutat rá, hogy a társadalomtudományok körében jóformán valamennyi tudományágon belül kialakult egy olyan specializált kör, amely a munkához fűződik és elnevezésében is jelzi ezt a kötődést mint a munkapszichológia, munkaszociológia stb. Ezt a specializálódást elemezve jut olyan következtetésre, hogy „... ki kell alakítani a munka tudományát, mintegy új társadalomtudományi ágat, amely szerves egységbe foglalja össze a munkával foglalkozó tudományokat” (19. old.). Véleményem szerint is ez a fejlődés tendenciája, nem tudom azonban megítélni, mennyire

érett a helyzet egy ilyen tudományág önállóvá válására, ehhez alaposabb vizsgálat szükséges. A szorosabb együttműködés igénye azonban sürgető, és őszintén azt is meg kell mondanom, hogy elsősorban mi munkajogászok vagyunk ráutalva a társtudományok eredményeinek igénybevételére. A munkajog elméleti művelése légüres térben mozoghat a dolgozó ember személyét figyelmenbe vevő pszichológiai, a társadalom alakulását elemző szociológiai szempontok, ismeretek stb. figyelembevételével. Éppen ezért nekünk kellene a kezdeményező lépéseket megtennünk. A javasolt komplex bizottság létrehozásával messzemenően egyetértek, a szervezeti forma kialakításánál pedig úgy gondolom, hogy „összehangolási központul” a budapesti Munkajogi Tanszék lenne alkalmas, amely a más egyetemi tanszékekkel való együttműködést kiépíthetné. Ehhez járulhatna hozzá az Állam- és Jogtudományi Intézet, az akadémiai társadalomtudományi intézetekkel létesítendő kapcsolatok megteremtésével.

A másik kérdés, amellyel röviden foglalkozni szeretnék, a jogösszehasonlító módszer alkalmazásának szükségessége, melyre a jelentés igen helyesen mutat rá.

A XX. században a technikai civilizáció olyan bonyolult összefüggéseket teremtett, amelyek minden országban merőben új szociológiai és jogi, különösen munkajogi problémákat eredményeztek. Ezeket természetesen minden állam a saját társadalmi berendezkedésének megfelelően igyekszik megoldani. A polgári államokban a különböző munkajogi elméletek a társadalmi egyensúlyt igyekeznek igazolni a jóléti állam, népi kapitalizmus, paternalizmus stb. címszó alatt. Ugyanakkor viszont az egyes jogintézmények tekintetében tett javaslatok, illetőleg a tőkés államoknak az egyes jogintézményekre vonatkozóan kodifikált szabályai konkrétan szolgálhatják az adott ország dolgozóinak érdekét, ugyanis e szabályok életbelépése éppen a munkásosztály szervezett fellépésének a következménye. Ilyen vonatkozásban tehát nem hagyható figyelmen kívül a tőkés munkajogi fejlődés sem, sőt esetleg egyes részkérdés megoldásánál számunkra is hasznosítható példa mutatkozhat.

A jogösszehasonlító módszer alkalmazásának azonban még tágabb lehetősége mutatkozik a szocialista országok viszonylatában. Ezt a lehetőséget éppen a társadalmi rendszer azonossága adja, amelyen belül ugyan az egyes ország sajátosságainak megfelelő jogi szabályozásbeli eltérések mutatkoznak. A jogösszehasonlító módszer helyes alkalmazása viszont a sajátosságok leválasztásával a közös szabályozási alapot keresheti meg és sok esetben az egyes szocialista ország megtakaríthatja az útkeresésre fordított energiát, más szocialista ország tapasztalati eredményeinek átvétele útján.

Csak példálózó megemlítésként a jelentés 7. és 9. oldalán írtakhoz kapcsolódva, mely a munkaviszonyok differenciáltságára utal („... a munkajog tudománya elsősorban a vállalati munkaviszonyokkal foglalkozik... Előbb-utóbb azonban tudományos szinten is foglalkoznunk kell azokkal a sajátos problémákkal, amelyek abból adódnak, hogy a munkaviszonyok a valóságban sokkal differenciáltabb képet mutatnak.” 9. old.), hivatkoznék a szovjet munkajognak a differenciáltság szükségességének felismerését mutató szabályára: a szovjet felsőoktatási intézmények oktatói és a tudományos intézetek kutatóira vonatkozó különös szabályra. Ez a szabályozás úgy a munkajogviszony létesítése mint megszüntetése tekintetében az általános rendelkezésektől teljesen eltérő feltételeket állapít meg.

Emellett a jogösszehasonlító módszer alkalmazása a szabályozási mód tekintetében sem hanyagolható el. Gondolok itt a Lengyelországban ma is meglévő kollektív szerződések rendszerére, mely intézmény alkalmazására, illetőleg lehetőségére a jelentés 14. oldalán történik utalás. Alaposabban kellene megismerni a lengyel kollektív szerződések rendszerét, emellett tanulmányozni kellene a polgári államokban igen széles körű kollektív szerződések hálózatát, továbbá az arra vonatkozó szabályozást. Mindez jelen esetben annak a kérdésnek az eldöntését készítené elő, hogy vajon a gazdasági szervezetek önállósága folytán, illetve a gazdasági élet dinamizmusának nem felel-e meg jobban — az alapelvek és a valamennyi dolgozóra kiterjedő védelmi szabályok kodifikálása mellett — a kollektív szerződések rendszere a részletes törvényi szabályozásnál.

Ez utóbbi — a jelentésben írt problémákhoz kapcsolódó vázlatos feltevéssel csak a jogösszehasonlító módszer alkalmazásának szükségességét kívántam példázni.

4. Dr. Nagy László (Gödöllő)

Örvendetes, hogy az MTA Jogi Bizottsága napirendre tűzte a munkajog fejlődési kérdéseinek megvitatását. A téma aktualitását nagymértékben aláhúzza az a körülmény, hogy az átfogó munkajogi kodifikációs munka megindulásának elejénél tartunk. Tudott dolog, hogy az elmélet segítségével nem pusztán a kodifikációs munkában való személyes

részvételen keresztül nyilvánul meg. A tudomány igazi segítsége az adott viszonyok fejlődése által megkövetelt főbb irányvonalak világos megrajzolásában kell jelentkeznie. Ez az igény nemcsak a munkajog, hanem az egész jogtudományra nézve igen aktuális. Az a benyomásom ugyanis, hogy a gazdasági irányítás reformjának kapcsán a közgazdaságtudomány területén mintha élénkebb volna a tudományos élet, a vitaszellem, mint a jogtudomány területén; a jogtudományt mintha bizonyos fokú várakozás jellemezné. Weltner professzor előadásának időszerűségét és értékét nagymértékben aláhúzza, hogy az előadó bátran — és tegyük hozzá kritikusan és önkritikusan — átülteti a munkajog nyelvére a gazdasági mechanizmus követelményeit és őszintén szembenéz a munkajog jelenleg problematikus kérdéseivel. Észrevételeimet a referátumhoz a termelészövetkezeti jog szemszögéből teszem meg.

1. Weltner professzor referátumában arra a következtetésre jut, hogy a munkajog területén „... talán túl nagy jelentőséget tulajdonítottunk az önállóságnak és elhanyagoltuk azokat az összefüggéseket, amelyek egyfelől a munkajog... másfelől a mezőgazdasági termelészövetkezeti jog által szabályozott gazdasági-társadalmi viszonyok között állnak fenn.” Meg kell őszintén mondani, hogy ebbe a gyerekbetegségbe a mezőgazdasági termelészövetkezeti jog is belesett, tegyük hozzá, hogy nemcsak a tudományos kutatómunkában, hanem a kodifikációs munkában is. Talán nem erős a megfogalmazás, ha azt mondom, hogy az egyik léte nem zavarta a másikat. A termelői kollektívák tagjának jogi helyzetét tekintve a munkajog előtt lényegében az állami vállalat alkalmazotti viszonyainak, a termelészövetkezeti jog előtt csak a tag viszonyainak szabályozása állott. Ez kissé leegyszerűsített és idealizált állapot, mert a valóság más. Az élet alaposan rácafozott a hipotézisre, és a termelészövetkezeti mozgalom jelenségei mutatják, hogy súlyosan megbosszulta magát az a körülmény, hogy a termelészövetkezeti tagsági viszony szabályait önmagában rendeztük s a jogalkotás során nem voltunk tekintettel arra, hogy a munkajog az alkalmazotti jogviszonyt *előnyösebb módon* szabályozza. A tsz-jogi kodifikációnál kiesett a látószögből az a körülmény, hogy a zárt paraszti család már régen a múlté, s hogy a munkajog több irányból — a tsz-en és a családon belül egyaránt — áthatást gyakorol a termelészövetkezeti tagra. Néhány esztendeje rohamosan nő a tsz. alkalmazottak száma, s ma már termelészövetkezeteinkben eca. 170 000 alkalmazott dolgozik. Következésképp már nem lehet a tételt úgy felállítani, hogy a termelészövetkezetben *kizárólag tagok dolgoznak, mint ahogy azt a tételt sem lehet tartani, hogy az alkalmazottak az állami vállalatok alkalmazottai.* (Különösképpen nem, ha még a ktsz-ek dolgozóinak nagy számát is figyelembe vesszük.) Egy periódus már lezárult, következésképp a munkajog kérdéseinek tudományos megoldását, a munkajogi kodifikáció kérdéseit nem lehet a hagyományos szemléletmód alapján megoldani (anélkül, hogy ne lennénk tekintettel arra, hogy az alkalmazottak nem kis hányada szövetkezeti alkalmazott), mint ahogyan az is igaz, hogy a jövőben a termelészövetkezeti tagsági viszonyt sem lehet a munkajognak az alkalmazottakra vonatkozó megoldásaitól függetlenül szabályozni.

A termelészövetkezeti tagsági munkaviszony és a munkajogi alkalmazotti viszony tartalmának bizonyos fokú közelítése (integrációja) tehát elkerülhetetlen. Ezt a leckét az élet adta fel. A termelészövetkezeti jogász előtt ugyanis két lehetőség kínálkozik, vagy tudomásul veszi, hogy a termelészövetkezeti tagok fokozatosan alkalmazottá válnak, (ebbe azért nem lehet belenyugodni, mert ez a szövetkezeti koncepció feladását jelentené, holott a szövetkezeti formában még sok az eddig ki nem aknázott lehetőség), vagy úgy szabályozza a termelészövetkezeti tagsági viszonyt, hogy az a szövetkezetben belül előnyösebb legyen az alkalmazotti pozíciónál. Az alkalmazottak növekedésének tendenciáját ugyanis adminisztratív korlátozással nem lehet megállítani.

2. Az elmondottakból következik az is, hogy ma a termelészövetkezeti kodifikáció kulcskérdése a *tagsági viszony tartalmának rendezése.* Ez a követelmény persze bizonyos fókig áll a munkajogra is, hiszen Weltner professzor is hangsúlyozza, hogy „... a dolgozóknak a gazdálkodó szervezet keretei között kialakult és állandóan fejlődő pozíciójával foglalkozunk, mert a fejlődés ezeket érintette, és fogja érteni legerőteljesebben.” A tagsági viszony tartalmának rendezésénél a kodifikációra vár annak a kérdésnek megoldása, hogy a tagsági viszony tartalmának jogilag szabályozott összetevői a *tag számára reális és előnyösen érzékelhető valóságot jelentsenek, s hogy az alkalmazotti és tagsági pozíciókban ne egyoldalúan csak a különbségeket keressük és szabályozzuk, hanem az azonos elemeket is.*

Ha ilyen alapon vizsgáljuk a termelészövetkezeti tagsági viszony tartalmát, akkor azt kell mondanunk, hogy a tagsági viszony tartalma sok tekintetben egyezik azzal, amit Weltner professzor referátuma a dolgozó alkalmazotti pozíciójával kapcsolatosan elmondott, hiszen a termelészövetkezeti tagsági viszony is munkavégzési, elosztási

és szervezeti viszonyból áll. Ennyiben a két dolgozó pozíció lényegileg azonos. A lényegi azonosságok azonban önmagukban is sajátos, — a tulajdonviszonyoktól függő — módon juthatnak kifejezésre. Vizsgáljuk meg tehát az azonosságokat, majd a két dolgozó jogviszony közötti különbségeket is ezzel kapcsolatban — csak utalásszerűen — a két jogág feladatait.

A tagsági viszony tartalmának (összetevőinek) szabályozása előtt arra a kérdésre kell választ adnunk, hogy a termelőszövetkezeti tagok miért részesítik előnyben a tulajdonosi tagsági helyzetükkel szemben az alkalmazotti jogviszonyt. Röviden azért, mert az alkalmazott előnyösebb helyzetben van a társadalmi-szociális juttatások, a munkadíj garantálása és munkajogi helyzete tekintetében. A kodifikációs feladatok tehát kézenfekvők:

a) A társadalmi-szociális juttatásokban fokozatosan fel kell számolni a két dolgozó réteg között ma még meglévő aránytalan különbséget. Ilyen irányú határozatot fogadott el az MSZMP KB október 4-i ülése a tsz-tagok nyugdíjának és családi pótlékának rendezése kapcsán.

b) A termelőszövetkezet elosztási viszonyaiban biztosítani kell a termelőszövetkezeti tagok rendszeres és garantált díjazását. Ezt szolgálja a termelőszövetkezeti *munkadíjalap* meghonosítása, s annak termelési költségként való elszámolása.

c) Nem tartható sokáig az az állapot, hogy a tag munkavégzési kötelezettségét és jogait a tsz-jogi kodifikáció csak annyira keretszerűen — néhány szabállyal — rendezze, mint ahogyan ez az 1959. évi 7. sz. tvr. esetében történt. A munkájognak egyes intézményeit (a folyamatos munkához való jog, az áthelyezés, a fizetett szabadság stb) adaptált módon a tsz-jognak is át kell vennie s legalább olyan garanciáisan kell rendeznie, mint ahogyan azt a Mt. teszi az alkalmazott vonatkozásában.

d) A tagok szervezeti jogait a tsz. tvr. viszonylag kielégítően rendezte (itt inkább a munkajog van hátrányban a tsz-joggal szemben.) A tagsági munkaviszony jogi kereteinek rendezése viszont lehetővé teszi, hogy e területen is előre lépjünk, s kimondjuk, hogy a szervezeti jogok gyakorlását, illetőleg annak terjedelmét függővé kell tenni a munkavégzési kötelezettség teljesítésétől. Úgy gondolom, hogy ilyen problémával előbb-utóbb a munkájognak is szembe kell néznie.

3. Az előbb vázolt elemek tehát mindkét jogterület dolgozó jogviszonyában megtalálhatók. A termelőszövetkezeti tagsági viszony szabályozása azonban abban is különbözött az alkalmazotti jogviszonytól, hogy az előbbinek lényeges összetevője volt a *vagyoni eredetű* viszony is. Azért hangsúlyozom, hogy eddig, mert Weltner professzor referátumában komoly igénygel merül fel, hogy az alkalmazotti jogviszonyban is tisztázni kell a *résztulajdonosi jog* mibenlétét. Úgy hiszem, hogy mindkét jogág képviselőinek őszintén szembe kell néznie az ún. vagyoni (résztulajdonosi) jogok és kötelezettségek tartalmával. A termelőszövetkezeti jogban ugyanis a vagyoni eredetű jogok túlnyomó része *magántulajdonosi* maradványként került szabályozásra. (Bevitt vagyontárgyak ellenértékének megtérítése, földjáraadék, földkivitel stb.) A közös tulajdonnal kapcsolatos résztulajdonosi jogosultság lényegében kimerül abban, hogy a tag a közgyűlésen szavazhat a termelőszövetkezet gazdálkodási kérdéseiben.

Ez a tulajdonosi pozíció a tag számára nem jelent valójában érzékelhető előnyt, mert a kívülálló földtulajdonos személy is megkapja a tsz-től a földjáraadéknak megfelelő hasznóbért, másfelől a közgyűlés helyzetének rendezetlensége következtében a gazdálkodás kérdéseiben való szavazati jog is csak igen áttételesen jelentkezett. *Ez a jog az idők folyamán viszonylagos értékűvé vált, s nem ellensúlyozta a tag dolgozó pozíciójának szabályozásában meglévő fogyatékoságokat.* A résztulajdonosi jogok realizálásának, gazdagabbá tételének több jogi lehetősége kínálkozik. Egyik módja lehet a termelőszövetkezeti tulajdon tárgyi körének kibővítése (pl. tsz. földtulajdon meghonosítása), másik módja a tulajdonnal való rendelkezés lehetőségének tágítása (pl. üzemi tevékenységi kör kibővítése). Ezek azonban — bár fejlődést jelentenek — még mindig csak áttételesen erősítik a tagot résztulajdonosi pozíciójában. A minőségi változás akkor következik be, ha megtaláljuk azokat a lehetőségeket, amelyek által a *résztulajdonosi érdekelttség kifejezésre jut az elosztási viszonyokban is.* Nem véletlen, hogy közgazdászaink körében egyre gyakrabban hangoztatják, hogy a tag személyes jövedelmének mértékében külön kifejezésre kell jutni annak is, hogy a tag mennyi munkával járult hozzá a közös vagyon növeléséhez. (Pl. felhalmozási jutalék.)

4. Egyetértünk Weltner professzorral abban is, hogy a munkajog az elmúlt időszakban túlságosan hangsúlyozta, hogy a vállalat állami jellegű munkáltató. Valóban, ezt az álláspontot korrigálni kell, és a következő időszakban — jogi értelemben is — a *vállalat fogalmát a maga helyére kell tenni.* Helytelen ugyanis az a szemlélet, amelyik szerint a vállalat azonos az állami vállalattal. Nézetem szerint a *vállalat gyűjtőkategória*, annak

formái mindig a tulajdonviszonyoktól függenek. Ha van állami tulajdon és van szövetkezeti tulajdon, ha van állami gazdálkodás és van szövetkezeti gazdálkodás, akkor logikus, hogy a vállalat nemcsak állami vállalat, hanem a termelészövetkezet is vállalat. A jognak meg kell találni a szocialista vállalat általános jegyeit, hogy azután meghúzhassa az állami vállalat és a szövetkezet mint vállalat közötti különbségek jegyeit is. Ha ezt megtettük, csak azután határozhatjuk meg, hogy a dolgozó kollektívák szervezett jogai mennyiben azonosak és mennyiben különböznek. Ez persze nemcsak a munkajogászokra, hanem a termelészövetkezeti jogászokra is komoly feladatokat ró. Véget kell ugyanis vetni annak a szemléletmódnak, amely a termelészövetkezetet nem tekinti vállalatnak. *A mg. termelészövetkezet egyfelől gazdálkodó vállalat, másfelől a tagok tömegszervezeti funkciókat is ellátó személy egyesülése.* Miért szükséges ezt újólag is hangsúlyozni? Azért, mert a jogirodalomban is találkozunk néha olyan megállapításokkal, hogy a termelészövetkezetnél nem annyira a vállalati, hanem inkább a gazdasági önállóságot kell hangsúlyozni, mondván, hogy a vállalati önállóság nem jogi, hanem üzemgazdasági kategória. A tévedés ott van, hogy költségvetési szerv is lehet gazdaságilag önálló anélkül, hogy vállalati önállósággal bírna. A termelészövetkezetek vállalati jellegének és vállalati önállóságának elküldötése odavezethet, hogy az új gazdasági mechanizmus körülményei között a termelészövetkezetek nem élvezik azt a vállalati önállóságot, amellyel az állami vállalatokat ruházzák fel. Nem véletlen, hogy a gazdasági irányítás reformjaira vonatkozó dokumentumok annyira hangsúlyozzák a termelészövetkezetek vállalati jellegét. A gazdasági kapcsolatok egyenjogúsága ugyanis a vállalati önállóság azonoságát tételezi fel.

5. Mint termelészövetkezeti jogász, örömmel kell üdvözölnöm Weltner professzornak a fokozott együttműködésre szóló felhívását. Javasolom, hogy a közeljövőben a termelészövetkezeti jogászok és a munkajogászok dolgozzák ki az együttműködés konkrét formáit. Ez nem okoz nagy nehézséget, hiszen a fejlődés maga kínálja a témákat. Közismert pl., hogy a termelészövetkezetek jelentős részében a tagsági viszonynak a munkavégzésre vonatkozó részét a szövetkezetek vezetősége munkamegállapodásban konkretizálja a tagokkal. Tehát máris adott annak a témának a vizsgálata, hogy ez a munkamegállapodás mennyiben azonos és mennyiben különbözik az alkalmazotti munkaszerződéstől, melyek a mellőzhetetlen elemei stb., stb. Helyes volna, ha ezt a témát munkajogászok és a tsz-jogászok közösen vizsgálnák meg, mint ahogyan az is helyes volna, ha termelői kollektívák tagjainak jogi helyzetére nézve fokozottabb együttműködés jönné létre mind a tudományos kutató munka, mind a kodifikáció területén.

5. Dr. Rudolf Lóránt

A kitűnő szintézist nyújtó referátumhoz, amely kezdete lehet a magyar munkajog tudománya röneszanszának, elvileg annyiban kívánok hozzászólni, hogy egyrészt a jövőben sem szabad a gazdasági szemléletet elhanyagolnunk, másrészt, hogy a munkajogban a jövőben a statisztikai módszert, az ily adatgyűjtést és ezzel kapcsolatosan a szociológiai értékelést, valamint ezen adatok publikációját fokozottabban kell alkalmaznunk. — Tudományszervezési javaslataim pedig a következők: a munkajogi tanszékek és tudományos intézetek dolgozzanak ki közös tematikát és abban célfeladatokat rögzítsenek, amelyek megvalósítására az egyes intézmények biztosítsanak kellő Tükufa-hitelt; célszerű volna továbbá, hogy a SZOT feladatát e vonatkozásban tágtítsa ki és többek között közvetve is személyeket alkalmazzon funkcionáriusoknak, akik a munkajoggal és segédtudományaival tudományosan foglalkoznak és ily eredményeket már elértek; — tudományos munkaközösségek kialakítása és munkásságuk hatékonyabb tétele szolgáltatásban célszerű volna vidéki centrumokban a legkiválóbb magyar előadókkal vitauléseket tartani; kívánatos volna, hogy az ÁJTI továbbfejlessze a hazai és a külföldi munkajogi lapszemle és tételesjogi szemle szolgáltatását, mégpedig akként, hogy azokból a tartalmi lényeg kitűnjön; — célszerűnek tartom végül annak újbóli megvizsgálását, hogy a munkajog kodifikációja területén nem lehetne-e ugyanazt a módszert követni, mint amelyet a Ptk kodifikációjánál kormányzatunk követett (kormánybizottság kiküldése stb.).

6. Dr. Román László

A referátumban vázolt kutatási programban nagy helyet kap az üzemi demokrácia munkajogi vonatkozásainak kidolgozása. Úgy vélem azonban, hogy a referátum elején a munkajog tárgyát alkotó viszonyok összegezésével ezzel nincs kellő összhangban.

Ha ugyanis azt vesszük, hogy a demokrácia a vezetetteknek a vezetésben való részvételét jelenti, akkor a munkajog tárgyaként előkelő helyet kellene hogy kapjanak a vezetési viszonyok. Emellett szól a munkajogviszony alá-fölrendeltségi jellege is. A referátumban ehelyett szereplő szervezeti viszonyok nem tükrözik a munkajogviszonynak, ill. a munkajognak legsajátosabb vonásait. Nézetem szerint a szervezeti (ill. szervezési) viszonyok a munkajog tárgyává csak a vezetési viszonyoknak alárendelt relációként válhatnak, nem pedig fordítva. — Ha a vezetési viszonyt az őt megillető helyre tesszük a munkajog tárgykörében, akkor sokkal nyilvánvalóbb lesz az is, hogy a munkajogtudománynak igenis foglalkoznia kell a belső szabályzatok problematikájával, valamint az is jobban szembetűnik, hogy a vállalat és a felügyeleti szerv közötti viszonyoknak vannak munkajogi vonatkozásai. — Az említett szemlélettel juthatunk arra a felismerésre is, hogy a gazdasági mechanizmus reformjának csak egyik mozzanata lévén a vezetés tökéletesítése, azt a gazdaság körén kívüli viszonyok tekintetében is el lehet, el kell végeznünk. Ilyképpen értelmét veszti az aggály, hogy a gazdasági mechanizmus reformja nem szakítja-e ketté munkajogunkat ti. vállalati és igazgatási munkajogra.

7. Dr. Trócsányi László

A betérjesztett jelentés legfőbb érdeme az, hogy tágra nyitja a munkajog kapuit a társtudományok, a szomszédos diszciplinák és a külföldi jogterületek felé. Ennek célja nyilvánvalóan az, hogy e kapukon keresztül a magyar munkajog tudománya tapasztalattal gazdagodjék, ami a fejlődés elengedhetetlen feltétele.

Egyik legfőbb feladat azoknak az elveknek a kimunkálása, amelyekre a munkajog egyes intézményei felépülnek, összhangban a jogrendszer egészének szellemével, különösen pedig az alkotmányos elvekkel. Ezzel kapcsolatban szükségképpen előtérbe kell nyomulniok a jogdogmatikai kérdéseknek, amelyeknek eddig nem mindig szentettek kellő figyelmet.

Utalok például a munkaviszony folyamatosságának problémájára, amelynek különféle megjelenési formái az egységes elvi elképzelést nélkülözik. Társadalmi fejlődésünk jelenlegi szakaszában a különféle nyugdíjas kategóriák párhuzamos fenntartásának létjogosultsága ugyancsak problematikus, eltekintve attól, hogy a szabályozást rendkívül bonyolítja. Így azután a társadalombiztosítás szóban forgó ágának ismerete ma csak a legszakavatottabbak számára hozzáférhető, jöllehet mindenkit érint, és így az egyszerű és áttekinthető szabályozásnak különös jelentősége lenne. A kellőképpen át nem gondolt szabályozásoknak azután olyan következményei vannak, hogy pl. azok, akik 1953. május 31. napját követően szereztek felsőfokú nyelvvizsgát, nyelvvizsgabizonyítványuk érvényes, és nyelvpótlékre igényjogosultak, de akik a nyelvpótlék rendszeresítésének időpontja (1951) és a vizsgák ismétlési kötelezettségének eltörléséről rendelkező jogszabály hatóköre érvényesülésének kezdő időpontja (1953. május 31.) között eltelt két év alatt ugyanilyen képesítést szereztek, azoknak bizonyítványa érvénytelen. E helyzet fenntartásának elvi alapja nincsen, szerzett jogokat alaptalanul von meg, és így orvoslásra szorul. Az elvi elképzelés hiányzik annál a szabályozásnál is, amely a munkaviszonyban álló személyek munkaviszonyon kívüli kereseti lehetőségeit tágabb keretek között engedi, mint a nyugdíjasoknál (500 Ft-os határ!), akiknek pedig több idejüknel fogva inkább állna módjukban külön munka kifejtésére, mint a tényleges munkaviszonyban levő személyeknek. Utalok a közelmúltban Csehszlovákiában megjelent jogszabályra, amely szerint, ha nyugdíjas kap iparendélyt, nyugdíja ezen a címen meg nem vonható, és nem is csökkenthető. Elismerem, hogy számos kérdés megoldása a tényleges gazdasági lehetőségek függvénye, mégis nagyobb átgondoltsággal, szűkebb lehetőségek mellett is, a fejlett jogszabályalkotás kívánalmainak inkább megfelelő megoldásokat lehetne találni.

Utalok továbbá az új utak keresésének fontosságára. A nagyobb felelősséggel járó funkciót ellátó személyek különleges munkajogi helyzetének kimunkálása valóban kívánatos. Szükségesnek tartom továbbá az új gazdasági mechanizmus megvalósításával kapcsolatban az anyagi ösztönző tényezők bevezetése lehetőségeinek tanulmányozását a nem gazdálkodó egységeknél, ellenkező esetben a költségvetési intézmények dolgozói számára indokolatlan disparitás fog jelentkezni. Nem szabad megfeledkezni a kisebb beosztásokban (adminisztrátorok stb.) levő dolgozók anyagi ösztönzéséről sem, amit egyebek között szociális szempontok is indokolták tesznek. Amennyiben bátran új utakra lépünk, megoldásaink példamutatók lehetnek, és akkor nem csak mi merítünk a külföldi tapasztalatokból, hanem megteremtjük a feltételeket ahhoz, hogy jogszabályalkotásunk eredményei kifelé is sugározzanak.

V.

Weltner Andor válasza

Úgy látom, hogy a felszólalások többsége a jelentés alapvető megállapításaival, következtetéseivel és javaslataival egyetért, részletkérdésekben pedig nagyon hasznos kiegészítéseket tartalmaz. Egyes kérdésekben viszont ütköznek a vélemények. Válaszomban főleg ezekkel a vitás kérdésekkel foglalkozom abban a reményben, hogy a nézetek harca a helyes megoldás kialakítására vezet.

Az egyes hozzászólások különböző kérdéseket érintettek, így leghelyesebb, ha azokra külön-külön válaszolok.

1. a) Nagy László (Szeged) megállapítása szerint a kép nem olyan sötét, ahogyan azt a referátum festi. Magam is szóvá tettem jelentésemben, hogy talán túl sötétre eszelttem a munkajog tudományának helyzetét. Ezután viszont felsoroltam a fejlődés biztató jelenségeit is. Úgy vélem azonban, hogy nem az a kérdés lényege, hogy a kép mennyire sötét, hanem azt kellett tárgyilagosan és világosan tisztázni, hogy egyfelől eddig milyen eredményeket értünk el, másfelől pedig azt, hogy melyek a munkajog tudományának legfontosabb, viszonylag rövid idő alatt elvégzendő feladatai, és hogy milyen mértékben állnak rendelkezésre az ehhez szükséges személyi, tárgyi és szervezeti feltételek. Azt hiszem, ebben a vonatkozásban a jelentés tárgyilagosan ismertette a helyzetet, annak elemzésével és értékelésével a felszólalók többsége egyetértett.

b) A jelentés egyik következtetése az volt, hogy „a tudományos bázis kiszélesítése érdekében fel kellene kutatni azokat a fiatal jogászokat, akik alkalmasak és hajlandók arra, hogy tudományos kérdésekkel foglalkozzanak. Esetleg a budapesti munkajogi tanszék vállalkoznék egy ilyen tudományos munkaközösség megszervezésére, igénybe véve a két vidéki kar munkajogi tanszékének, a Munkaügyi Minisztériumnak és a SZOT-nak, továbbá az Állam- és Jogtudományi Intézetnek a segítségét is.” Sajnos, Nagy László álláspontja szerint teljesen szükségtelen Budapesten valamilyen központi jellegű munkaközösség szervezése, ez inkább szűkítené a bázist, mint növelné. Ezt figyelembe véve, javaslatomat le kell szűkítenem arra, hogy a fiatal munkajogászok munkaközösségét nem koncentráltan, hanem az egyes tanszékeknél külön-külön indokolt megszervezni. Helyesen tartom viszont Nagy Lászlónak azt a javaslatát, hogy a kutatóhelyek időnként számoljanak be egymásnak az eredményekről, teveikről stb.

c) Nagy László kifogásolja, hogy a jelentés túlhangsúlyozza a vállalattal kapcsolatos témákat, rendkívül hiányosan foglalkozik a munka megszervezésére irányuló jogviszonyoknak a szakszervezetten és a vállalaton kívüli köreivel, továbbá a társadalombiztosítás kérdéseivel, mert ezek vonatkozásában a jelentés csak címszavakat említ, részletesebb kifejtés nélkül. Talán elkerülte Nagy László figyelmét, hogy a jelentés igen nagy súllyal hívja fel a figyelmet például a korszerű munkaerőgazdálkodás problémáinak kidolgozására, ide értve a munkaerőgazdálkodás megtervezését és funkcionálását, a szakmai képzést és továbbképzést, az öreg és csökkent munkaképességű dolgozók foglalkoztatását is stb. Nagy nyomatékkal hívta fel a figyelmet a jelentés arra is, hogy új viszony jön létre a felügyeleti szerv és a vállalat között, ami közvetlenül vagy közvetve kihat a vállalat és a dolgozók között fennálló viszonyokra, továbbá az üzemi demokrácia viszonyainak a tartalmára is. A várható fejlődés által igényelt új jogi megoldások kidolgozása — legalábbis részben — az államigazgatási és a pénzügyi jog, a polgári jog és a munkajog közös feladata lesz, mert az ebben a körben fellépő változások mind a négy jogágazatot érintik. Említi a jelentés a nem-gazdálkodó szervek keretei között dolgozók munkaviszonyait is. Az viszont igaz, hogy a jelentés kiemelten foglalkozik a gazdálkodó szervezetek problémáinak a jelentőségével. Továbbra is fenntartom azt az álláspontomat, hogy a munkajog területén a legközelebbi időben a gazdálkodó szervezetek kérdéseivel kell elsősorban foglalkozni, mert az új gazdasági mechanizmus szempontjából ezek a legfontosabbak. Mindez persze senkit sem akadályozhat abban, hogy bármilyen más kérdéssel foglalkozzék. Amidőn azonban úgyszólván nagyon csekély a tudományos kutatók száma az elvégzendő feladatokhoz viszonyítva, akkor alig lehetett más megoldást elképzelni, mint azt, hogy a jelentés igyekezett felsorolni valamennyi fontos témát, de ezek közül kiemelte azokat, amelyek ma a leginkább lényegesekek.

d) Ami a tudomány és a kodifikáció kapcsolatát illeti, a jelentés sehol sem beszél „lappangó”, vagy „titkolt” kodifikációs előkészítésről, sem pedig a „kodifikációs vitákban való személyes részvételről”, hanem arról, hogy tervszerűbb és szervezettebb kapcsolatra lenne szükség a tudomány, a gyakorlat és a kodifikáció között. Nem tudom elfogadni azt sem, hogy a tudománynak csak az a feladata, hogy alap kutatásokat végez,

általánosítja a gyakorlat jelenségeit, és ezek tükrében a szabályozást kritizálja. A kodifikáció tudományos tevékenység is, tehát nem helyes, hogyha a tudomány és a kodifikáció „párhuzamosan” végzi a munkáját, mert a párhuzamos vonalak csak a végtelenben találkoznak.

e) A munkával foglalkozó tudományágak együttműködésével kapcsolatban Nagy László még egy koordináló bizottság létrehozását is indokolatlannak tartja, és azt javasolja, hogy szűkebb körben közös kutatásokat kellene végezni egyes komplex témák tekintetében. Ezzel szemben véleményem az, hogy ha komplex jellegű kutatásokat szükségesnek tartunk, akkor indokolt, hogy ezek elvégzése érdekében valamiféle szervezeti megoldást is kialakítsunk.

f) Végül is Nagy László arra a következtetésre jut, hogy a jelentés II. részében foglalt következtetéseket az ottani fogalmazásban teljes egészében elfogadni nem tudná, hanem csak az általa felvetett kiegészítésekkel, illetve változtatásokkal. Erre röviden csak azt tudom válaszolni, hogy örömmel egyetértek minden olyan megállapításával vagy javaslatával, amely pozitív jellegű abban az értelemben, hogy a jelentés által felsorolt egyes témák jelentőségét kiemeli, az elért eredményeket magasabbra értékeli vagy fontosnak tartja a tanszékek programegyeztető megbeszéléseit. Nem értek egyet viszont azokkal az ellenvetéseivel, amelyek negatív jellegűek, vagyis feleslegesnek tartják azokat a javaslatokat, amelyeket a jelentés tartalmaz. A jelentésben foglalt javaslatokat tehát továbbra is fenntartom.

2. *Abonyi Géza* hozzászólásával és javaslatával teljes egészében egyetértek. A társadalombiztosítás kérdésével csak nagyon röviden foglalkoztam. Ezt azonban nem azért tettem, mert nem tartom kiemelkedően fontosnak a társadalombiztosítást és a vele kapcsolatos tudományos problémák megoldását. Sőt, az 1966-ban Prágában megtartott kollokviumon, amely a szociális biztonság kérdéseivel foglalkozott, azt javasoltam, hogy a munkajogot és a társadalombiztosítási jogot iker-jogágazatnak tekintsük.

3. *Garancsy Mihályné* fejtegetéseivel is egyetértek. Hozzászólása alátámasztotta és hasznosan egészítette ki a komplex kutatásokra, az erők koncentrálására és a jogösszehasonlító módszer alkalmazására vonatkozó javaslatokat.

4. *Nagy László* (Gödöllő) nagyon sok lényeges kérdésre hívta fel a figyelmet. Felszólalása arról győzött meg — amit jelentésben inkább csak érintettem —, hogy nagyon szoros összefüggések állnak fenn a munkajog és a termelőszövetkezeti jog között, számos nagyon fontos tudományos problémát közös erőfeszítéssel kell megoldanunk. Úgy gondolom, hogy az általa javasolt együttműködés a munkajogászok számára is nagyon hasznos lesz.

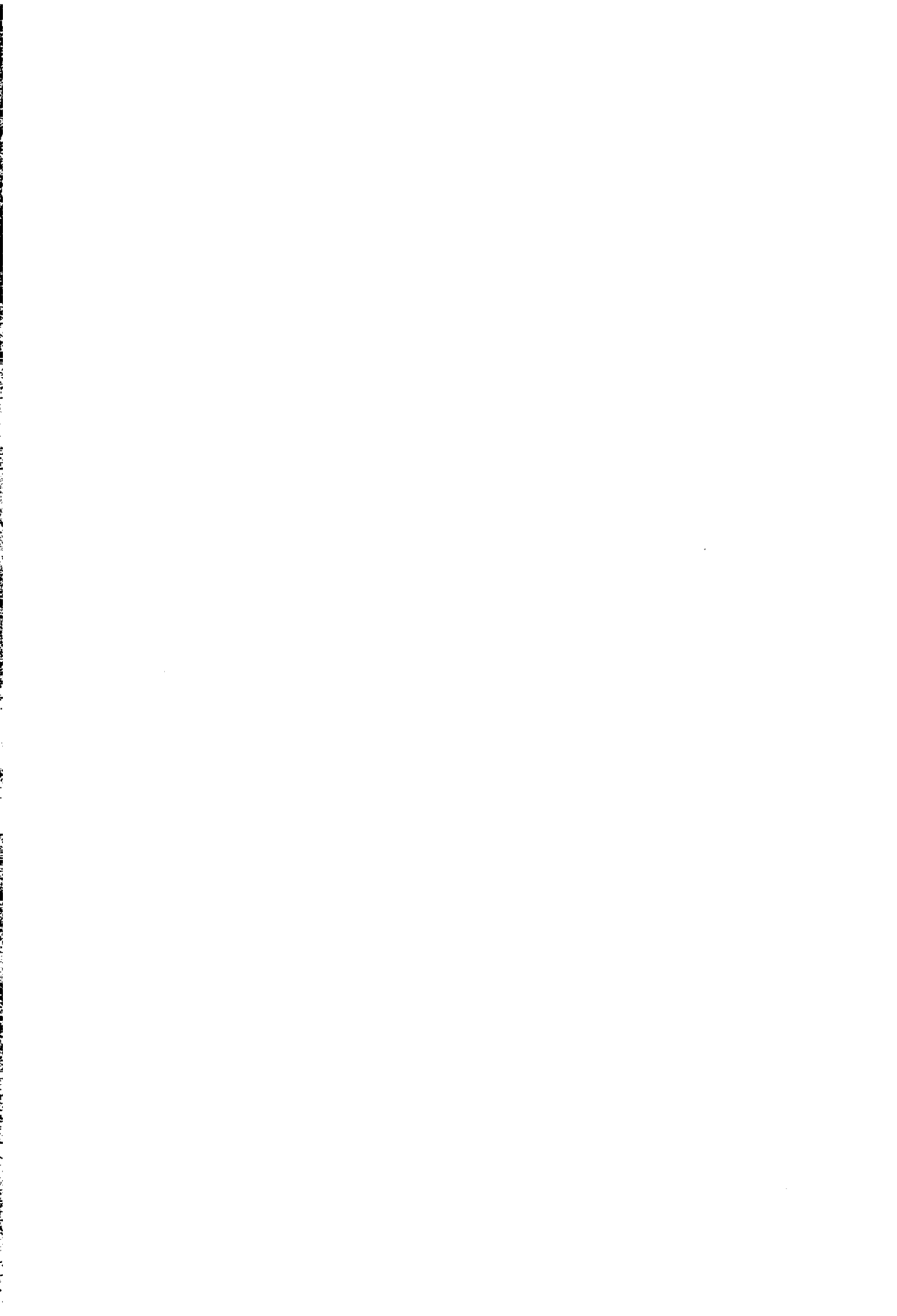
5. *Rudolf Loránt* felszólalásával, amely a ténykutatásokhoz szükséges anyagi eszközök és a társtudományokkal kiépítendő együttműködés jelentőségére hívta fel a figyelmet, egyetértek.

6. *Trócsányi László* helyesen arra hívta fel a figyelmet, hogy ki kell dolgoznunk azokat az elveket, amelyekre a munkajog egyes intézményei felépülnek.

7. *Román László* kiegészítő javaslatát is, amellyel a vezetési viszonyra hívta fel a figyelmet, fontosnak tartom.

* * *

Végül annak a reményemnek szeretnék kifejezést adni, hogy a vita és az annak keretében elhangzott észrevételek és javaslatok elő fogják mozdítani a munkajog tudományának fejlődését, a jogalkotás és a gyakorlat magasabb szintre emelését, továbbá azoknak a feladatoknak a lehető legjobb megoldását, amelyek az új gazdasági mechanizmusban a munkajog területén felmerülnek.

A VI. SZOCIOLÓGIAI VILÁGKONGRESSZUS ÉS A SZOCIOLÓGIAI KUTATÁSOK HELYZETE

SZELÉNYI IVÁN

Másfél évtizeddel ezelőtt szervezte meg első ízben a Nemzetközi Szociológiai Társaság a szociológusok világtalálkozóját, 1966 szeptemberében a franciaországi Evianban, már a VI. Szociológiai Világkongresszus megrendezésére került sor. A kongresszusok története bizonyos értelemben jellemző a szociológiai kutatások helyzetére, egy-egy kongresszus eseményei fényt derítenek a tudomány időszerű problémáira. Természetesen két kongresszus között eltelt néhány év alatt nem beszélhetünk „drámai” változásokról még egy olyan gyorsan fejlődő tudományágban sem, mint a szociológia. A világkongresszusok mégis alkalmat adnak arra, hogy a szociológia nemzetközi állásának fényében tekintsünk saját kutatásaink eredményeire, felmérjük helyünket a világban, s elgondolkodjunk tennivalóinkról.

Ebben a tanulmányban néhány ilyen átfogó gondolatot szeretnék kifejezni. A VI. Szociológiai Világkongresszus eseményeiről már több beszámoló készült,¹ ezért itt az ismétlések elkerülése céljából lehetőleg csak általánosabb értékelésre szorítkozom. A világkongresszuson szerzett benyomások alapján a szociológiai kutatások helyzetével kapcsolatban három fő problémával fogunk foglalkozni, a szociológián belül bekövetkező elméleti differenciálódással, a nemzetközi összehasonlító kutatások kibontakozásával és végül a szocialista országok megváltozott szerepével a nemzetközi szociológiai életben.

I. A szociológia elméleti differenciálódása

Éppen egy évvel ezelőtt, tehát a VI. Szociológiai Világkongresszust alig néhány hónappal megelőzve jelent meg *Pitirim Sorokinnak* „A szociológia teg-

¹ Az eviani világkongresszus munkájáról számol be *Szalai Sándor*, a magyar delegáció vezetője a Magyar Tudomány 1967. januári számában. Áttekintő értékelést nyújt a kongresszus jelentőségéről *Hegedűs András* az Élet és Irodalom 1966. októberi számában. A kongresszus programjáról és a magyar szociológusok kongresszusi szerepléséről számol be *Szelényi Iván* „Egység és különbözőség”, a „VI. Szociológiai Világkongresszus Evianban” címmel a II. Osztály Közleményeiben és a „VI. Szociológiai Világkongresszus, kultúrszociológiai problémák az eviani kongresszuson” címmel a Népművelés Értesítőben megjelenő tanulmányaiban.

nap, ma és holnap” címmel² az Amerikai Szociológiai Társaság elnöki tisztségéből visszavonulóban „elnöki üzenetként” megfogalmazott tanulmánya. *Sorokin* cikke azonban több, mint egy a társaságából visszavonuló elnöknek a társaság tagjaihoz szóló üzenete, itt a szociológia egyik legnagyobb élő tekintélye foglalja össze sok évtizedes tudósi pályájának tapasztalatait és igyekszik általában a szociológia mai helyzetét perspektívába állítani. Nyilvánvalóan sokan nem fognak egyetérteni a „szociológia nagy öregjének” gondolatával s lehet, hogy a szociológia helyzetéről adott diagnózisa valóban sok ponton túlságosan is optimista, vagy talán hibás is. Mondanivalójára mégis oda kell figyelni, már csak azért is, mert az eviani világkongresszus egyik szekciójának témáját éppen Sorokinnak az eviani világkongresszus számára írott tanulmánya alapján jelölték meg az „Egység és különbözőség a szociológiában” címben.

Sorokin a szociológia fejlődését elemezve arra a következtetésre jut, hogy ebben az évtizedben a szociológusok új, *harmadik nemzedéke* van jelentkezőben. Ennek a harmadik nemzedéknek a megjelenése fordulatot hozhat a szociológia fejlődésében. Szerinte a szociológusok első nemzedékét a nagy és elvont teóriák megalkotása jellemezte. A múlt század végén és ennek a századnak az elején *Max Weber*től, *Vilfredó Pareto*n keresztül *Durkheim*ig teljességére törekvő s egymással az alapvető kérdések megfogalmazásában mély ellentétben álló rendszerek születnek. Ezek a nagy szisztémák jórészt spekulatív jellegűek, empirikus kutatásokhoz egyáltalán nem, vagy csak nagyon kismértékben kapcsolódnak, a közöttük dúló vita a megegyezés reménye nélküli akadémikus okoskodásokba fullad.

A szociológusok második nemzedéke belefárad ezekbe a végnélküli eszmefuttatásokba, általában kiábrándul az elméletalkotásból, szkepszissel kezd tekinteni mindenféle elméleti tevékenységre és teljesen beleveti magát az empiriába. A húszas évektől az Egyesült Államokban kibontakozó, majd a második világháború után Európában is gyorsan tért hódító empiria azokat a témákat keresi, melyek a szociológiai kutatás empirikus módszereivel is megragadhatók. Éppen ezért a szociológiai kutatás vagy elméleti háttérét veszíti, vagy részleméletek művelésére korlátozódik, témaválasztásában általában leszűkül s a makrotársadalmi, dinamikus problémák helyett figyelmét egyre inkább mikrokérdések vizsgálatára összpontosítja.

A szociológia fejlődésének több évtizedes empirikus szakaszában azonban *Sorokin* véleménye szerint hatalmas olyan anyag halmozódik fel, amelyik ténylegesen felhasználható egy új szinten megvalósuló elméleti munkához. Ezért gondolja úgy, hogy a szociológusok harmadik nemzedékében ismét fel-támad az elméleti érdeklődés, most már az empirikus anyag birtokában új

² *Pilirim Sorokin*: Sociology of yesterday, today and tomorrow. — American Sociological Review, 1965. december. 833—843. old.

jelleggel kerül sor a korábbi elméleti kérdésfelvetések szintetizálására. *Sorokin* tehát a szociológia fejlődésének új fázisát olyannak látja, melyben az elméleti munka az eddigénél magasabb szintű virágzásnak indulhat.

Valószínű, hogy ebben a gondolatmenetben s a szociológia új egységbe vetett hitében nagyon sok a túlzott optimizmus. A különböző elméleti iskolák és empirikus kutatási eredmények marxista bírálata sok ponton felhívta már a figyelmet az ilyen szintézis rendkívüli nehézségeire és rámutatott arra, hogy a gyökereknél levő kérdésfelvetések hibái messzemenően lehetetlenné tesznek minden olyan integrációt, amiről már *Sorokin* előtt is annyian álmodoztak. Most függetlenül attól, hogy ez az elméleti integráció milyen formában és egyáltalán mennyire lehetséges, annyit mégis megállapíthatunk, hogy a „harmadik nemzedék” részéről valóban fokozott elméleti érdeklődés tapasztalható, s ennek minden valószínűség szerint konzekvenciái lesznek általában a szociológia fejlődése számára.

A szociológiai kutatások mai helyzetét elemezve az elméleti orientáció újbóli előtérbe kerülése mindenekelőtt az *elméleti differenciálódásban* jut kifejezésre. Még egy évtizeddel ezelőtt is a polgári szociológiát egyetlen elméleti irányzatnak, a *strukturális-funkcionális iskolának* az egyeduralma jellemezte.

A strukturális-funkcionális iskola kibontakozása éppen arra az időre esik, amikor az empirizmus leginkább elhatalmasodik a szociológiai kutatásokban és amikor az alternatívaként szolgálható egyéb elméleti iskolák éppen ezért válságba kerülnek. Ezért a negyvenes évek második felében és az ötvenes évek legelején, amikor *Parsonsnak* és tanítványainak egy sor alapvető elméleti műve megjelenik, úgy látszik, hogy az általuk kínált megközelítéssel szemben egyetlen komolyabb vetélytárs sem jelentkezik. Nagymértékben elősegíti ezt a szociológia válsága Nyugat-Európában. Ennek a válságnak az előidőzésében nem kis szerepet játszott a fasizmus s az a tény, hogy a fasizmus elől az európai szociológia számos kiválósága Amerikába menekül, s ott épül be az amerikai szociológia sajátos szervezetébe, valamit átmentve az európai problematikából, de mégis elsüllyedve az amerikai szociológia dzsungeljében. Ezért a háború után az európai szociológiai életet a megzavarodottság jellemzi s általában az a törekvés, hogy „utáná menjenek” az amerikaiaknak, elsajátítsák technikai felkészültségüket, és a saját kutatásaikat is amennyire lehet az empirikus irányba tereljék. Nem lehet természetesen azt mondani, hogy a strukturális-funkcionális iskola bármikor is elérte volna azt, hogy tételes tanításait a szociológusok általában elfogadják. Az irányzat legteljesebbnek tűnő hegemoniája alatt is vannak kiemelkedő *egyéniségek*, akik alapvetően különböző elméleti rendszerekkel dolgoznak, a parsonsi irányzatot a kritikák pergőtűzében tartják, de hatásuk korlátozott marad, körülöttük nem alakulnak ki iskolák. Ezzel szemben az empiria bővületében élő kutatók jórésze valójában közömbös az elméleti összefüggésekkel szemben, valószínűleg találó *Sorokin* elemzése, hogy a hosszadalmas akadémikus vitákba belefáradva, kiábrándulva

elhagyják a küzdőteret s azt átadják az elméletalkotás babérait még törekvők viszonylag kis létszámú csoportjának.

A strukturális-funkcionális elmélet *sajátos jellege* meg is könnyíti befolyásának a növekedését. Amint arra *Hans L. Zetterberg* rámutatott,³ jóformán az egész parsonsi életmű felfogható úgy — hogy a mai szociológiában divatos kifejezést használjuk — mint dimenzió elemzés, a társadalmi cselekvés leglényegesebb dimenzióinak a feltérképezése. Ennek következtében ez az elmélet viszonylag kevésbé spekulatív jellegű — bármennyire absztrakt is — és inkább metodológiai karakterrel bír. Ez a metodológiai orientáció rendkívüli mértékben növeli a népszerűségét azok között a szociológusok között, akik empirikus kutatásaikkal vannak teljesen elfoglalva, de szívesen vennék, ha kutatásaik dimenzióit olyan távolabbi perspektívába állítanák, hogy azok más kutatásokkal valamilyen szinten összekapcsolódjanak. Ennek a közvetlen igénynek a felismerése tükröződik *Robert K. Merton* „középfokú elmélet” kategóriájában. A középfokú elmélet követelményének a megfogalmazása már annak a felismerésén alapul, hogy a strukturális-funkcionális iskola kategóriái bizony csak részben állták ki az empiria próbáját, az elmélet által kibontott dimenziók jórésze a társadalmi valóságban értelmezhetetlennek bizonyult s ezért sürgeti *Merton* az elméleti színvonalnak olyan absztrakciós fokban való megállapítását, amely már a konkrét kutatásokban realizálható lehet. Ettől függetlenül vitathatatlan a strukturális-funkcionális elmélet metodológiai jellege s az, hogy ez nem kis szerepet játszott az elmélet kezdeti népszerűségében.

A strukturális-funkcionális elméletnek az empiriával való konfrontációja azonban a „középfokú elmélet” kategóriájának a bevezetése után sem vált lényegesen gyümölcsözőbbé. Ezért az ötvenes évek közepétől egyre nagyobb méreteket ölt az iskolából való kiábrándulás, sokan az iskola korábbi követői közül is új utakat keresnek. Az utolsó másfél évtizedben, de különösen az utolsó néhány esztendőben egyre nagyobb számban jelennek meg azok a művek, amelyek valóban a sorokini interpretációnak megfelelően szakítanak az elméletalkotásnak a strukturális-funkcionális iskolára is jellemző útjával és egyre inkább arra törekednek, hogy konkrét kutatások sorozatára támaszkodva, azokból próbáljanak elméleti következtetéseket levonni, vagy legalábbis dimenziókat meghatározni. Ebbe a műfajba tartoznak az elmúlt évek legnagyobb sikert aratott szociológiai könyvei, amelyek között olyan kiváló alkotások találhatók, mint *Maurice Stein* remek szintézise az amerikai városkutató-sokról.⁴ Pontosan az ilyen jellegű teoretizálás az, amit nyilván *Sorokin* is a szeme előtt tart, amikor a harmadik nemzedék új elméletalkotó tevékenység-

³ *Hans Zetterberg*: Theorie, Forschung und Praxis in *René König*: Handbuch der empirischen Sozialforschung. Vol. I.

⁴ *Maurice Stein*: The eclipse of community. Princeton: Princeton University Press, 1960.

gére gondol,⁵ ez az a munkastílus, amelyik legelőször talán *Homan*s elméleti tevékenységében ismerhető fel. Az így jellegében megváltozó és fokozott érdeklődéssel űzött teoretizálás fellazítja a korábban egységesnek ható elméleti frontot és egy lényegesen sokrétűbb fejlődés ígérését hozza magával.

Nem véletlen, hogy ilyen körülmények között megerősödik a marxizmus tekintélye és befolyása is, amint arra *Hegedüs András* rámutatott,⁶ az eviani világkongresszuson egy sokat ígérő *Marx reneszánsz*nak lehettünk a tanúi. A marxi életmű iránti érdeklődés fokozódása szoros kapcsolatban áll a polgári szociológia elméleti differenciálódásával, az elméleti front fellazulásával. Amint már utaltunk rá, az empirizmus elhatalmasodása szinte szükségszerűen a társadalmi *mikrokérdések* iránti érdeklődés növekedésével járt együtt. Ez a tendencia feltétlenül tükröződik a strukturális-funkcionális elméletben is, mely cselekvéseméleti orientációja miatt idáig főként társadalmi mikrostruktúrának elemzésében, általában a szociálpszichológiai problematikában mutatta meg leginkább az erőnyeit. Az elmélet alkalmazásának legsikeresebb példái elsősorban a kiscsoport kutatás területéről ismertek. Bár a strukturális-funkcionális iskola soha nem mondott le a makrotársadalmi összefüggések megmagyarázásáról, mindezideig ezen a területen eredményei kevésbé voltak meggyőzőek. Újabban azonban egyre égetőbben jelentkezik az igény arra, hogy a szociológia kilépjen ezekből a keretekből, amint a parsonsi elmélet újabb kritikussai mondják, megszűnjék „pszichológiai szociológia” lenni és választ tudjon adni a társadalmi struktúra, stratifikáció, mobilitás lényegesen átfogóbb kérdéseire is. Ennek elmélettörténeti konzekvenciája, hogy sokan elfordulnak a strukturális-funkcionális iskola fő forrásaként kezelt *Max Webertől*. Ha a szociológia elméleti irodalmának az utolsó néhány évben megjelent reprezentánsait „tartalmi elemzésnek” vetnénk alá, valószínűleg világosan megállapíthatnánk a *Durkheimre* való hivatkozások megszaporodását. *Durkheim* elsősorban a munkamegosztásra vonatkozó fejtegetéseivel nagyon gondolatébresztőnek bizonyult a makroösszefüggések iránt érdeklődő szociológusok számára. Minden bizonnyal ez még fokozottabban érvényes *Marxra*. Egyre inkább divatjukat veszítik a hangos antimarxista kirohanások s egyre gyakrabban találkozunk a marxi kérdésfelvetések józanságra törekvő értékelési kísérleteivel.

A szociológia elméleti differenciálódásának jelenleg megfigyelhető szakaszában tehát feltétlenül rendkívül kedvező lehetőségek vannak a marxi kiindulópontokra támaszkodó szociológiai kutatás számára. A marxista társadalomelmélet még egy évtizeddel ezelőtt is általában a szociológiával való szembenállása és elzárkózása miatt nagymértékben korlátozta saját hatását a szociológiai kutatásokra. A marxizmuson belül a szociológiával

⁵ Ennek a „munkastílusnak” szinte iskolapéldája *George C. Homans*: *The Human Group* című műve, melynek bevezető részében a szerző érinti ennek az új „stílusú” elméletalkotó munkának néhány fontos elméleti vonatkozását is.

⁶ Lásd ezzel kapcsolatban *Hegedüs András* már idézett tanulmányát.

szemben kialakult korábbi álláspont ebben az értelemben feltétlenül részese volt annak, hogy a strukturális-funkcionális iskola az előzőekben már említett mértékű hegemoniára tehetett szert. Most azonban a marxista szociológia újbóli felvirágzásával és különösképpen a marxista szociológiában meginduló empirikus kutatások meggyőző erejének fokozódásával feltétlenül megnőtt a marxista szociológia és a marxista szociológusok tekintélye.

Ez a tekintélynövekedés kifejezésre jutott az eviani világtkongresszuson abban a figyelemben, amiben igen sok polgári szociológus a szocialista országokban folyó szociológiai kutatásokat részesítette. A szocialista országokban élő marxisták befolyásának a megnövekedése megkönnyíti természetesen a nyugati marxista, vagy marxizmushoz közelálló szociológusok helyzetét is. Ezeknek a száma jelenleg még nem különösebben nagy, de képviselőik megtalálhatók azért a nemzetközi szociológiai élet élvonalában, és az eviani világtkongresszus is hozzájárult ahhoz, hogy olyan atmoszféra, a marxista szociológia lehetőségességéről olyan közvélemény alakuljon ki, ami tovább segíti pozícióik megerősítését.

Nem lenne helyes azonban, ha a *Marx* reneszánsz egyetlen jelének a kifejezetten marxista szociológusok számának a növekedését, vagy pozíciójuknak az erősödését tekintenénk. Legalább ennyire jelentős az a tény, hogy kifejezetten polgári szociológusok is egyre gyakrabban nyúlnak vissza a marxi életműhöz, merítenek onnan gondolatokat s alkalmaznak már Marx által kidolgozott, vagy felvetett kategóriákat. Amit különösen fontos hangsúlyozni, ez a hatás már a *szakszociológiák* területén is jól megfigyelhető, főként persze olyan szakszociológiákban — legelsősorban a munkaszociológia területén —, ahol a szociológiai kutatáshoz jól kidolgozott marxi kategóriák állnak már rendelkezésre.

A VI. Szociológiai Világtkongresszuson tehát a szociológia elméleti differenciálódásának és ezen belül is a marxista szociológia megerősödésének már régóta érlelődő, de most különösen világosan megjelenő jeleinek lehetünk tanúi. Nincs ugyan szó a szociológiai elmélet valamiféle integrációjáról, nincs jele „elméleti kiegyenlítődésnek”, a különböző iskolák közötti különbségek eltűnésének, de az elméleti problémák iránti megélnkült érdeklődés következtében differenciálódott teoretikus munka megegyezően a sorokini diagnózissal valóban fokozott mértékben támaszkodik az empirikus kutatások által felhalmozott bizonyító anyagra, és ebben az értelemben elképzelhető, hogy az elkövetkező években valóban tanúi lehetünk majd bizonyos szintetizáló törekvéseknek.

2. A nemzetközi összehasonlító vizsgálatok kérdései

Az elmúlt néhány évben gombamódra szaporodtak a legkülönbözőbb nemzetközi összehasonlító vizsgálatok. Ma már alig akad a szociológiának

olyan területe, ahol legalább néhány országra kiterjedően ne végeztek volna összehasonlító kutatást és jelenleg nagy számban vannak munka alatt különböző témájú komparatív vizsgálatok. A nemzetközi összehasonlító vizsgálatok szempontjából a VI. Szociológiai Világkongresszus egészen kiemelkedő szerepet játszott, az eviani kongresszus ezeknek a kutatásoknak a seregszemléjévé vált.

A nemzetközi összehasonlító vizsgálatok iránti érdeklődés megnövekedése egyébként szorosan összefügg a szociológia előbb vázolt elméleti differenciálódásával és általában a szociológia nemzetközi helyzetével.

A szociológiai kutatások sajátos természete — az antropológiához hasonlóan — azzal a következménnyel jár, hogy a szociológiai vizsgálatok eredményei jórészt kultúrához kötöttek. Az empirikus kutatások alapján kidolgozott dimenziók, vagy akár „mikroteóriák” nem könnyen általánosíthatók és nagyon nehezen vetíthetők át más társadalmi-kulturális feltételek közé. Szembeötlő az például a politikai szociológia területén, ha valaki mondjuk a választói magatartáson keresztül tanulmányozza a politikai véleményformálódás törvényszerűségeit, akkor a különböző országokban meglehetősen különböző vonatkozási rendszerben kell dolgoznia. Nyilvánvaló például, hogy Olaszországban valami egészen mást jelent a Kommunista Pártra szavazni, mint az Egyesült Államokban, vagy akár Angliában. Szinte lehetetlennek látszik annak az eldöntése, hogy milyen magatartásnak felel meg az Egyesült Államokban az, aki a Német Szövetségi Köztársaságban a szociáldemokrata pártot támogatja. Sokszorosak a nehézségek akkor, ha a politikai magatartásra így nyert eredményeket a szocialista országok felé akarjuk általánosítani. A szocialista országokban még a választásoktól való tartózkodás is egészen más jelentéssel és funkcióval bír, mint a polgári demokráciákban stb. A választói magatartás csupán szélsőséges példa, de hasonló nehézséggel szembetűnközünk jóformán minden területen, sokszor olyanokon is, amelyek ebből a szempontból „ártatlannak” tűnnek. Amerikában például a lakóközösség hasonlíthatatlanul nagyobb szerepe miatt a „szomszéd”, vagy a „szomszédság” egészen mást jelent, mint Európában, de ha a családról akarunk általánosítani, akkor hasonlóan nagy nehézségekbe kerül az, aki az európai empirikus tapasztalatait kívánja kiterjeszteni Amerikára, ahol egészen más a nőnek a családban betöltött szerepe, vagy egészen más a szülők és a gyermek viszonya stb.

Az empirikus szociológiai eredmények — és sok szempontból ez vonatkozik már magukra a *módszerekre* is — átültetése, általánosítása általában az európai szociológiai kutatás egyik fontos problémájává vált a háború óta eltelt időszakban. Amint közismert, az európai szociológia empirikus orientációja nagyrészt amerikai gyökerű, az európai empirikus társadalomkutatásnak tehát meg kellett tanulnia az amerikai szociológiában kifejlesztett módszereket, adaptálnia kellett az ottani kérdésfelvetéseket. Ez különösen kezdetben rendkívül sok bonyodalmat okozott és nem egy sikertelen kutatásnak

lett az okozója. Hazai szociológiai kutatásainkban egyébként, — hiszen szintén gyakran támaszkodunk amerikai tapasztalatokra — a probléma a társadalmi rendszerek különbözősége miatt még fokozottabb mértékben érvényesül.

Az empirizmusba beletemetkező szociológia idején a probléma mégis csak mérsékeltebben jelentkezik, hiszen a nyert eredmények túlságosan átfogó általánosítására nem is törekcsenek a kutatók. Gyökeresen megváltozik a helyzet az elméleti érdeklődés újbóli feltárásával és ez különösen nyilvánvaló akkor, ha figyelembe vesszük a most divatossá váló teoretikus munka már ismert-tett sajátos jellegét. Mihelyt a szociológiai elméletalkotás igényt tart arra, hogy közvetlenül kapcsolódjék az empirikus vizsgálatokhoz, akár úgy, hogy dimenzióit konkrét empirikus kutatások elemzéséből meríti, akár úgy, hogy az empiria próbakövén akarja folytonosan verifikálni téziseit, az empirikus kutatásból való általánosítások kérdése döntő jelentőségre tesz szert. Ezért válik fokozott mértékben szükségessé, hogy a konkrét szociológiai kutatások kiemelhetők legyenek abból a közvetlen társadalmi-kulturális keretből, amelyben a vizsgálatok folynak és kultúra-közi összehasonlításokra is sor kerülhes-sen. A Sorokin által ideálként leírt teoretizálásnak szinte azt mondhatnánk, hogy előfeltétele a nemzetközi összehasonlító kutatás.

Ahhoz, hogy a nemzetközi összehasonlító munka a VI. Világkongresszus idejére olyan gazdag gyümölcsöket teremthetett, amint azt a kongresszuson láthattuk, a szociológiai metodikai-technikai fejlődésére is szükség volt. Ennek a fejlődésnek egyik része általában a szociológia specifikus módszereivel, különösképpen pedig az interjúval kapcsolatos problémák tudatosodása, azok tudományos értékelése, ami viszonylag nem nagyon régen feltárt problematika ebben a tudományban. A másik ilyen feltétel még inkább *technikai*: ahhoz, hogy nagy terjedelmű vizsgálatok sok nemzet közötti összehasonlításáról egy-általán álmodni lehessen, előre kellett haladnia a szociológiai kutatási eredmények *gépi feldolgozási technikáinak*.

A nemzetközi összehasonlító vizsgálatok és a gépi feldolgozás fejlődésé-nek összefüggését jól példázzák az úgynevezett „*lyukkártya archívumok*”, amelyeknek megszületése szintén nagyon érdekes és figyelemre méltó jelenség még a szociológiai elmélet szempontjából is.

A szociológiai kutatásokban a lyukkártyarendszerű feldolgozás általánossá válásával — ehelyett ugyan újabban még korszerűbb megoldások terjednek már el, mint például lyukszalagok stb. — felmerült az a gondolat, hogy a különböző kutatások anyagait archívumokban őrizték meg, s azt ne csak a múlt számára mentseék meg, hanem egyben lehetővé tegyék más kutatók szá-mára is az anyagokhoz való hozzájutást. Először az Egyesült Államokban jött létre néhány ilyen archívum, majd a legutóbbi években Európában is kialakult néhány, így például Kölnben és Amsterdamban.

A lyukkártya archívumoknak felbecsülhetetlen jelentőségük lehet a szociológiai kutatásban. A lyukkártya archívumok kialakulásával bizonyos mérté-

kig megváltozik a kutatónak saját vizsgálati anyagához való viszonya, sokkal inkább hasonul a természettudós stílusához. Mindenki, aki empirikus kutatásban valaha is tevékenykedett, tisztában van azokkal a manipulációs lehetőségekkel, amelyek a kutatók rendelkezésére állnak, hogy azt hozzanak ki anyagukból, amit éppen akarnak. A függő, vagy független változóul szolgáló ismérvek megválasztása, egyes rész kategóriák összevonása stb. mind olyan eszközök, amelyekkel a kutató saját hipotéziseinek irányába formálhatja anyagát. Mihelyt azonban fennforog annak a lehetősége, hogy a kutatás anyagához más is hozzájusson — s ma már kezd kialakulni egy olyan gyakorlat, hogy azoknak a kutatásoknak van nagyobb presztizsük, azok élveznek nagyobb bizalmat, amelyek az archívumokban fellelhetők — azonnal lehetővé válik, hogy egy másik kutató más hipotézisekkel dolgozva fényt derítsen az eredeti elemzés tudományos becsületességére.

Ezen az általános szemponton túlmenően az archívumok fontos szerepet játszanak a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok fellendítésében is. Az európai archívumok megalakulásuk óta különös figyelmet fordítanak a komparatív kutatások anyagának a gyűjtésére, de már önmagában azáltal is, hogy sokféle kutatás eredményét halmozzák fel, bizonyos mértékű összehasonlító elemzések lehetőségét nyitják meg.

A nemzetközi összehasonlító vizsgálatok fellendítésében nem kis szerepet vállalhat magára az UNESCO égisze alatt Bécsben létrejött új intézet, a „Centre Européen de Coordination, de Recherche et de Documentation en Sciences Sociales”, mely egyik fő feladatának éppen azt tartja, hogy az európai országok között összehasonlító, azonos metodikával végzett kutatások kibontakozását segítse elő. A bécsi intézet szervezésében ma egy egész sor szociológiai kutatás folyik, melyek között éppen a legnagyobb *Szalai Sándor* irányítása mellett folyó időmérleg kutatás.

A komparatív kutatások valóban meglepő méretű terjedése azonban nem érthető meg csupán az előzőekben elmondott elméleti és módszertani megfontolások alapján. Rendkívüli népszerűségükben nagy szerepet játszanak politikai, világnézeti motívumok is, amelyek a két rendszer *egymás mellett éléséből* fakadnak. Amióta szocialista és kapitalista társadalmi rendszer egymás mellett él, azóta mindenféle társadalomkutatás egyik legizgalmasabb problémája a két szisztéma egybevetése, összehasonlítása. Az ilyen összehasonlítás tudományos érdekességét különösképpen fokozta a polgári szociológiában újabban kialakult új elmélet az „ipari társadalomról”. Az először Rostow által megfogalmazott, majd utána sokak által — akik között a polgári szociológia olyan tekintélyes képviselője is megtalálható, mint *Raymond Aron* — átvett új teória azt hangsúlyozza, hogy a társadalmakban lezajló különböző folyamatokat elsősorban az ipari fejlettség színvonala határozza meg, tehát nem a termelési mód. Ennek a felfogásnak a tükrében a világ az egységes ipari társadalom felé halad, melyben a szocializmus és a kapitalizmus közötti ellentétek

egyre inkább feloldódnak, de oly módon, hogy a két formációt összefoglaló új társadalmi rend bontakozik ki. Természetesen az ipari társadalom teóriája viharos kritikákat váltott ki, s nemcsak a marxista szociológusok, hanem még egyes polgári irányzatok részéről is. Itt természetesen nem feladatunk, hogy az „ipari társadalom” koncepciójának, vagy annak kritikájának a részleteivel foglalkozzunk. Ennek az elméletnek a kialakulása is utal azonban arra, hogy milyen mértékben tarthat érdeklődésre számot a különböző társadalmi rendszerek közötti összehasonlító szociológiai kutatás, mely az empiria talaján nyugodva tényekkel tudja demonstrálni a két rendszer közötti tényleges különbségeket és azonosságokat.

A nemzetközi összehasonlítások tehát mind elméleti, mind politikai-világ-nézeti szempontból nagyfokú érdeklődésre tarthatnak számot s emellett a hatvanas évekre megérték a módszertani, technikai feltételek is az ilyen jellegű kutatások nagy méretekben való lebonyolítására. Nem véletlen tehát, hogy a VI. Szociológiai Világkongresszuson ezek a vizsgálatok olyan nagy érdeklődést keltettek s ezért éppen néhány nemzetközi összehasonlító vizsgálatról szóló beszámoló a kongresszusi program középpontjába is került.

Nem kérdéses az, hogy a jelenleg folyamatban levő nemzetközi összehasonlító vizsgálatok között a legnagyobb jelentőségű a *nemzetközi időmérleg kutatás*. Az időmérleg kutatás sajátos módszere ezt a vizsgálat típust különösen alkalmassá tette nemzetközi összehasonlítások elvégzésére, s ezzel magyarázható a kutatási program iránt megmutatkozó nagyarányú érdeklődés is.

A nem kifejezetten összehasonlító céllal végzett időmérleg kutatások hosszú múltra tekintenek vissza a szociológia történetében, különösen nagy szerepet játszott ez a módszer a korai *szovjet* szociológiában. *Sztrumilin* akadémikus már a húszas évek közepétáján végzett a Szovjetunióban a maga idejében úttörő jelentőségű időmérleg kutatásokat s nem véletlen, hogy a szovjet szociológia az ötvenes évek végéig bekövetkező újbóli felvirágzása is éppen időmérleg kutatásokhoz kapcsolódik. A szovjet szociológiai kutatások újbóli megindulását a *Prudenszkij* akadémikus irányítása alatt működő novoszibirszki intézet időmérleg felvételei jelentik, melyek rendkívül érdekes összehasonlításokat tettek lehetővé azután a *Sztrumilin*-féle adatokkal.

Magyarország is korán bekapcsolódott az időmérleg módszerének fejlesztésébe, a Központi Statisztikai Hivatal már néhány évvel ezelőtt széles körű reprezentációval végzett időmérleg kutatást nők körében. Hasonlóképpen ismertek időmérleg vizsgálatok Csehszlovákiából, Bulgáriából és egy sor más országból is.

1963 szeptemberében a Nemzetközi Társadalomtudományi Bizottság a Yale Egyetemen konferenciát szervezett a politikai, társadalmi és kulturális kvantitatív adatoknak nemzetközi összehasonlításával kapcsolatban. Ezen a konferencián terjesztette elő *Szalai Sándor* az időmérleg módszer továbbfejlesztése szempontjából döntő jelentőségű tanulmányát, mely most már a

napi és heti munka és szabadidő mérleget úgy fogja fel, mint a *nemzetközi összehasonlítás egyik alapmódszerét*. A tanulmány már annak idején rendkívüli érdeklődést váltott ki s ennek tulajdonítható, hogy a már említett bécsi központ nem sokkal megalakulása után, legelső kutatási programjainak a kidolgozásánál felkérte *Szalai Sándort*, hogy vállalja el egy az időmérleg módszerén alapuló nemzetközi összehasonlító vizsgálat igazgatói tisztségét.

Ez a nemzetközi összehasonlító időmérleg kutatás a bécsi központ eddigi legsikeresebb kutatásává vált. Idáig már egy tucat ország csatlakozott a kutatáshoz. A vizsgálat érdekességét fokozza, hogy részt vesz benne mind a Szovjetunió, mind az Egyesült Államok egy-egy tudományos intézete s rajtuk kívül egy sor európai szocialista és nyugat-európai tőkés állam is. Nem kétséges az, hogy a nemzetközi időmérleg kutatás idáig a szociológia történetében a legnagyobb volumenű, legtöbb országra kiterjedő komparatív vizsgálat.

A VI. Szociológiai Világkongresszusra már jó-néhány országban az időmérleg felvétel lebonyolítására is sor került, sőt az adatokat is értékelték előzetesen.⁷ A kutatás eddig lezajlott szakaszában a résztvevő országok egy-egy körülbelül 60 ezer lakosú iparvárosban és közvetlen környékén végeztek el időmérleg felvételt lényegileg azonosnak mondható kérdőívvel. Magyarországon a kutatás a Központi Statisztikai Hivatal és a Szociológiai Kutató Csoport közös munkája volt és Győrben zajlott le. A vizsgálat összehasonlíthatóságát biztosították azáltal is, hogy koordinálták a kutatás feldolgozási tervét, standardizálták a felvett anyag kódolásának alapelveit s így lehetővé vált az is, hogy a számítógépen végzett munkában az egyes országok, intézetek messzemenő segítséget nyújtsanak egymásnak.

Nem lehet természetesen egy-egy városra kiterjedő kutatástól azt várni, hogy az országok közötti összehasonlítást a vizsgált kérdésben megoldja. Annyi azonban bizonyos, — s ez a már most rendelkezésre álló adatok alapján is megállapítható — hogy az eddig lezajlott felvételek lehetővé teszik azoknak a dimenzióknak a kiválasztását, melyeknek a vonalán különböző országok, különböző társadalmi rendszerek, különböző kultúrák között a lényegi eltérések feltételezhetők. Ebben az értelemben tehát az eddig lezajlott kutatások valóban csak az első lépést jelentik a nemzetközi időmérleg kutatásban. A következő lépések felé az eviani világkongresszuson több döntés született. Így egyrészt egész sor új ország jelentette be, hogy csatlakozni kíván az időmérleg kutatáshoz, amivel jelentős mértékben bővül a kutatás összehasonlítási bázisa. Emellett a résztvevő intézetek megállapodtak abban, hogy hozzálátnak az eddig összegyűjtött anyag mélyreható elemzéséhez oly módon, hogy az egyes

⁷ A kutatás előzetes eredményei *Szalai Sándor* szerkesztésében *Ferge Sándorné, C. Goguel, V. Patrussev, H. Raymond, E. Scheuch* és *A. Schneider* közreműködésével kidolgozott „Recherche comparative internationale sur le budget-temps” című kutatási jelentésben található meg. Ezt a kutatási jelentést a bécsi központ terjesztette a VI. Szociológiai Világkongresszus elé.

intézetek a számukra legérdekesebb részaspektusokat elemzik ki valamennyi ország adataira támaszkodva. Ezzel egészen egyedülálló kutatás kezd kibontakozni tehát, melynek az eredményei rendkívül megtermékenyítőek lehetnek általában a szociológiai kutatások számára.

A VI. Szociológiai Világkongresszuson az időmérleg kutatással kapcsolatban elhangzott viták felhívták a figyelmet arra, hogy ebben a módszerben a szociológiai elmélet szempontjából még fel nem tárt értékes források vannak. Hosszú időn keresztül a szociológusok általában úgy tekintettek az időmérlegre, mint a szabad idő kutatás egyik módszerére. A nemzetközi összehasonlító időmérleg kutatás azonban nyilvánvalóvá tette, hogy a *Szalai Sándor* által kidolgozott metodika ezen a feladaton lényegesen túl nyúlik, az időmérleg módszerével általában az *emberi cselekvés időaspektusát lehet megragadni*, még hozzá mindjárt a cselekvés lokalizációjával együtt. Ez egyben arra a reményre jogosít bennünket, hogy idővel az időmérleg kutatás a szakszociológiák egyikévé növekedhet, aminek előfeltétele természetesen a probléma elméleti összefüggéseinek az eddigieknél mélyebb feltárása. Nem kétséges azonban, hogy az időmérleg módszer nagy jelentőségének felismerését mutatja az, hogy az eviani világkongresszuson határozat született arra nézve is, hogy a Nemzetközi Szociológiai Társaságban felállítanak egy *az időmérleggel foglalkozó kutatási bizottságot*. Hangsúlyozni kell ennek a lépésnek a fontosságával kapcsolatban, hogy idáig kutatási bizottságok a szociológiának olyan tradicionális területein működtek, mint például a család-, munka-, vagy politikai szociológia. Az időmérleg kutatás tekintélyének ilyen nagymértékű növekedése felhívja a figyelmet arra, hogy a komparatív vizsgálatok milyen lényeges új felismerésekre vezethetnek, hogy a szociológiai kutatások mai fejlettségi színvonala mellett a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok milyen dinamikus szerepet játszhatnak. A magyar szociológia számára viszont ennek a kutatási bizottságnak a felállítása azért bír különös jelentőséggel, mert amint már említettük, az egész kutatási programot magyar tudós, *Szalai Sándor* kezdeményezte és irányította. A végrehajtóbizottság egyébként *Szalai Sándort* kérte fel arra is, hogy vállalja el az újonnan megalapítandó kutatási bizottság elnöki tisztségét. Érdeemes egyébként megjegyezni, hogy a VI. Szociológiai Világkongresszus előtt működő tizenegy kutatási bizottság elnökei között egyetlen egy szocialista országban élő tudós sem volt még.

A VI. Szociológiai Világkongresszuson az időmérleg kutatás iránt meg nyilvánuló nagy érdeklődés kifejezésre jutott abban is, hogy ez volt az egyetlen olyan konkrét összehasonlító vizsgálat, melyről úgynevezett *kerekasztal konferenciát* szerveztek. A világkongresszus szervezeti felépítésében a kerekasztal konferenciák előkelő helyet foglaltak el, a konferencia két fő témájával foglalkozó plenáris ülések mellett mindössze öt, a szociológiai kutatások szempontjából legidősebb problémákkal kapcsolatban szerveztek kerekasztal konferenciát, melyeket olyan befolyásos szociológusok vezettek, mint *René*

König, Gino Germani, Stein Rokkan. Egyébként ismét a nemzetközi komparatív kutatások fontosságára utal az a tény is, hogy az időmérleg kutatás mellett egy általában a nemzetközi összehasonlítás kérdéseivel foglalkozó kerekasztal konferencia is működött.

Evianban a nemzetközi időmérleg kutatás mellett egy egész sor más nemzetközi összehasonlító vizsgálat is szerepelt a kongresszus programjában. Ezeknek a kutatásoknak az ismertetésére és általában a nemzetközi összehasonlítások módszertanának a megvitatására a VI. Szociológiai Világkongresszus egy teljes plenáris ülést szentelt. A plenáris ülésen a kutatási bizottságok számoltak be a család-, tömegkommunikáció, vallás-, jog- és orvosszociológia terén folyó komparatív kutatásokról, majd az öregedéssel, az időmérleggel és az északi országok társadalmi struktúrájával foglalkozó nemzetközi összehasonlító vizsgálatokról adtak áttekintést.

A VI. Szociológiai Világkongresszus azonban nemcsak abban az értelemben volt a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok „seregszemléje”, hogy áttekintést adott a különböző kutatásokról, hanem inspirált is új kutatásokat, lehetőséget nyújtott arra, hogy új nemzetközi kutatások alapjait vessék meg, illetve, hogy már folyamatban levő kutatások itt tartsák meg munkaüléseiket. Ezt a kongresszus jelentős pozitívumaként kell elkönyvelnünk. Tény az, hogy az utóbbi években egyes népszerűvé vált tudományágak nemzetközi konferenciái túlságosan is felduzzadtak. A nemrég Moszkvában megtartott pszichológiai világkongresszuson ötezren vettek részt, a szociológusok konferenciáján háromezren jelentek meg. Természetesen a résztvevők létszámának az emelkedését követi a megtartott előadások számának a növekedése is, s ennek következtében ezek a „mamutkongresszusok” egyre alkalmatlanabbá válnak arra, hogy rajtuk tényleges munka folyjék. Az eviani kongresszus tapasztalatai is azt mutatták, hogy egyszerűen fizikailag lehetlenné vált a kongresszus menetének a követése. Ezért kézenfekvőnek látszik az a gondolat, amit már többen is felvetettek az elmúlt világkongresszuson, hogy a teljes tudományokat átfogó nemzetközi kongresszusok ideje lejárában van. Helyettük célszerűbb lenne *regionális*, vagy pedig *szakágazatonkénti* nemzetközi értekezleteket tartani, de mindenképpen szükség lenne szisztematikusan megszervezni ilyen tanácskozásokat is. A szociológián belül már vannak ilyen kezdeményezésekre példák, így mindenekelőtt a családszociológusok rendszeres időközönként összegyűlnek a világ valamelyik pontján, de a legtöbb szakszociológia nem rendelkezik ilyen tradíciókkal. Talán még kevésbé bontakozott ki a szociológusok regionális együttműködése. Ezen a területen pedig nagy lehetőségek nyílnának például a szocialista országok szociológusai számára, a társadalmainkban felmerülő problémák, a szociológiai kutatások módszertani fejlettsége, filozófiai vetületei szempontjából az egyes szocialista országok olyan közel állnak egymáshoz, a szervezett együttműködés mégis idáig csak nyomokban ismerhető fel. Ebből a szempontból különösen pozitívan lehet értékelni olyan kezdeményezéseket,

mint például a csehszlovák szociológusok első országos kongresszusát, mely bizonyos értelemben a szocialista országok nemzetközi összegyülekezésére is alkalmat adott.

Éppen ezért a kongresszusok „gigantomániájának” és hatékonyságcsökkenésének az időszakában rendkívül pozitív szerepet játszottak azok a nemzetközi összehasonlító kutatások is, melyek az eviani világkongresszussal egy időben Evianban tartották munkaüléseiket, s ezzel nagymértékben hozzájárultak a kongresszus hatékonyságának a fokozásához.

Magyar szociológusok egyébként a nemzetközi időmérleg kutatás mellett más összehasonlító vizsgálatokban is érdekeltek. Így a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutató Csoportja csatlakozott a szintén a bécsi központ szervezésében zajló és a műszaki újításoknak a mezőgazdaságban való elterjedésével foglalkozó nemzetközi kutatáshoz. Magyarországon 1966 nyarán néhány Pécs környéki faluban már le is zajlottak ennek a kutatásnak az első felvételei, melyeknek eredményeiről *Hegedüs András* már be is számolt az eviani világkongresszuson tartott munkaülésen. Ezenkívül egész sor más témában is tárgyalások folynak arról, hogy magyar szociológusok is társulnak összehasonlító vizsgálatokhoz, így például a tömegkommunikációnak az ifjúságra gyakorolt hatásával, a fiatal munkáslányok helyzetével, külföldi diákok adaptációs kérdéseivel stb. foglalkozó kutatásokhoz.

3. A szocialista országok szerepe

Korábban már beszéltünk a szociológia elméleti differenciálódásáról, a szociológiát másfél évtizeddel ezelőtt uraló elméleti hegemoniának a megszűnéséről. Hasonló jellegű — s egyébként ezzel összefüggő — differenciálódás zajlott le a szociológiai kutatásokban szerepet játszó országok tekintetében is. Másfél évtizeddel ezelőtt az első zürichi szociológiai világkongresszus munkájában mindössze húsz ország — főként amerikai és nyugat-európai tőkés állam — képviseltette magát a konferencián. S ha közelebbről szemügyre vesszük a szociológia akkori helyzetét, akkor szembeötlik az, hogy — a már kifejtett okok miatt — valójában amerikai hegemoniának lehetünk a tanúi.

Az elmúlt tíz esztendőben fokozatos változás következett be ezen a téren is. Legelőször megnőtt a nyugat-európai országok jelentősége a szociológián belül, majd megjelentek a szocialista országok tudósai is a nemzetközi konferenciákon, publikációik helyet követeltek maguknak a szociológia legrangosabb folyóirataiban. Az elmúlt években elsősorban a lengyelek és a jugoszlávok váltották ki a szociológiai közvélemény érdeklődését, de már az elmúlt washingtoni kongresszuson 1962-ben a szovjet szakszociológusok is nagy figyelmet keltettek. A szocialista országoknak a nemzetközi szociológiai életbe való bekapcsolódása tehát szerves fejlődés eredménye, mégis azt kell

mondanunk, hogy ebből a szempontból az eviani világkongresszus döntő új lépést jelentett.

Mindenekelőtt figyelemre méltó a szocialista országokból érkezett küldöttségek létszámának a megnövekedése. A legnépesebb delegációval a Szovjetunió képviseltette magát a szocialista országok közül, mintegy 80 szovjet szociológus jelent meg Evianban, de nagy számban vettek részt a kongresszus munkájában lengyelek és csehszlovákok is. Magyarországról 17 tagú delegáció utazott a világkongresszusra, míg a korábbi két konferencián mindössze 2–2 magyar tudós vett részt.

A delegációk létszámának megnövekedése mellett egy másik figyelemre méltó változás is bekövetkezett, ami nagymértékben befolyásolta a szocialista országokból érkezett küldöttek szereplésének a fogadtatását. Idáig a lengyelek és a jugoszlávok kivételével általában, ha nem is kizárólagosan, a szocialista országok nem kifejezetten szociológusokkal vettek részt a kongresszusok munkájában, a delegáltak jórésze, esetleg többsége filozófus volt, illetve más társtudományokban, például közgazdaságtanban tevékenykedett. Most először történt a szociológiai világkongresszusok történetében, hogy a szocialista országokból nagy számban magukat szociológusnak valló és specifikusan szociológiai, esetleg szakszociológiai kérdésekkel foglalkozó kutatók érkeztek.

Kétségtelen az, hogy a szakszociológusok között a kommunikáció ilyen értelemben megkönnyebbedett. A világnézeti különbségek nem tették eleve lehetetlenné azt, hogy a tudományáguk belső szakproblémáit, legfőképpen pedig a mi kutatásaink szempontjából is olyan döntő jelentőségű metodikai-metodológiai problémákat megvitassák. Nincs szó arról, hogy vitatnánk a világnézeti kérdések körül kibontakozó viták jelentőségét, ezek a viták fontos szerepet játszhatnak minden tudományban, különösképpen a társadalomtudományokban. A szociológia mai fejlettségi színvonala mellett azonban elsősorban azok a kutatások hatnak meggyőzően, melyek megfelelő technikai apparátust is mozgatnak, metodikájukban is elég fejlettek és árnyaltak. Ezért a szociológia ilyen metodikai fejlődése elsőrendű kritériuma annak, hogy a marxista szociológia milyen hatást tud gyakorolni.

A VI. Szociológiai Világkongresszuson is azt tapasztalhattuk, hogy igen nagy érdeklődés fordult minden olyan marxista kiindulópontú kutatás felé, amelyik *marxi koncepciók érvényes operacionalizálására* törekedett. Itt olyan jellegű előadásokra gondolunk, mint például *Hegedüs Andrásnak* a munkától való elidegenedés és munkával való identifikáció problémájával kapcsolatos kutatásairól szóló beszámolója, mely a munkaszociológiai kutatási bizottság ülésén hangozott el. Az a megkülönböztetett figyelem, amit a kutatási bizottság munkájában résztvevők az előadásnak szenteltek világosan mutatott arra is, hogy a módszertanilag megalapozott empirikus kutatások ideológiai meggyőző ereje is természetesen sokkal nagyobb az empiria problémái iránt fogékony kutatók között.

Amikor a szocialista országokban folyó szociológiai kutatások nemzetközi hatásáról és tekintélyéről beszélünk, nem szabad természetesen megfeleldoznünk arról, hogy országainkban a szociológia összehasonlíthatatlanul fiatalabb diszciplína, mint a legtöbb nyugati országban, ezért szükségszerű az, hogy módszertani érettsége is kevésbé előrehaladott. A fejlődés azonban éppen ezen a területen igen gyors. Elbizakodottság nélkül mondhatjuk, hogy ma már vannak olyan kutatásaink, amelyek az eviani kongresszuson, vagy akár milyen más ehhez hasonló nemzetközi fórumon megállják a helyüket. Ahhoz természetesen, hogy a szocialista országokban folyó szociológiai tevékenység és általában a marxista szociológia befolyása tovább növekedjék, nagyon elmélyült s különösen az operacionalizálás problémái tekintetében nagyon körültekintő munkára van szükség. Ma még nagyon gyakran az elméleti eszme-futtatások és a konkrét kutatások között meglehetősen nagy úr tátong, s mindenképpen ennek az úrnek az áthidalására kell törekednünk, annál is inkább, mert a konkrét, empirikus kutatásoktól elszakadó elméleti spekulációk határfoka, vonzóereje rendkívül kicsiny a modern szociológiában. Ez egyébként logikusan következik mindabból, amit az elméleti kutatások most kibontakozó jellegéről a tanulmány bevezető részében már elmondtunk.

A szocialista országokban folyó szociológiai kutatások ilyen orientációja volt idáig és lesz a jövőben is a fő tényező abban, hogy a szocialista országok szociológiája sikereket arathat. Ezeknek a sikereknek a tudományos elismerés mellett a VI. Szociológiai Világkongresszuson *szervezeti* következményeit is láthattuk már.

A Nemzetközi Szociológiai Társaságban, akárcsak a Szociológiai Világkongresszusokon idáig a szocialista országoknak nem jutott különösebb szerep, a társaság legfontosabb pozícióit polgári szociológusok foglalták el. Így a Nemzetközi Szociológiai Társaság elnökei és alelnökei mind ez ideig kizárólag nyugati országokban élő szociológusok soraiból kerültek ki, s már az is eredménynek számított, hogy a múlt kongresszus óta egy szovjet és egy lengyel tudós bekerült a végrehajtó bizottság tagjainak a sorába. Említettük már azt is, hogy az eviani kongresszust megelőzően valamennyi kutatóbizottsági elnök is tőkés országban élő szociológus volt. Jellemző volt egyébként az is, hogy mind a hat idáig lezajlott világkongresszusra vagy Nyugat-Európában, vagy Észak-Amerikában került sor, de még kutatóbizottsági ülés sem volt idáig szocialista országban.

Már a világkongresszus előtt nyilvánvaló volt, hogy ez a helyzet a szocialista országokban a nemzetközi szociológiai életben betöltött szerepének megváltozása miatt nem tartható tovább fenn. A Nemzetközi Szociológiai Társaság vezetősége egyébként megkísérelte a folyamat lelassítását és egy olyan javaslatot juttatott el a Társaságban résztvevő intézetekhez, hogy módosítsák a Társaság alapszabályát abban az értelemben, hogy a jelenleg betöltött tisztségek ezentúl hosszabb ideig maradjanak érvényben, később kerüljön sor újra-

választásra. A szocialista országok küldöttségei azonban ebben a kérdésben is koordináltan tudtak fellépni és így megakadályozhatták a szervezeti szabályzat ilyen értelmű megváltoztatását.

A világgkongresszus idején került sor a Nemzetközi Szociológiai Társaság vezetőségének újraválasztására. A szocialista országok nagy sikere született meg ezen a választáson, a Társaság új elnökévé *Jan Szczepanski*t, a kiváló lengyel tudóst kérték fel. *Szczepanski* elnöki tisztségbe való bekerülése meglepetés erejével hatott s egyben tükrözte a szocialista országokban folyó kutatások növekvő elismertségét és természetesen elsősorban *Szczepanski*nak, mint tudós-
nak az egész világon való elismertségét. Helytelen lenne ennek az eseménynek a jelentőségét túlértékelni, mint általában minden tudományos társaságban, úgy a Nemzetközi Szociológiai Társaságban is elsősorban a főtitkár az, aki a Társaság tényleges működését irányítja. (Szükségesnek látszik itt is megemlíteni egyébként, hogy a főtitkár *Roger Girod* idáig is sok segítséget nyújtott a magyar szociológiának, többek között a világgkongresszusra való felkészülés során is.) Ettől függetlenül az elnök tekintélyével nagyon jelentős befolyást gyakorol, és a legfontosabb *Szczepanski* elnökké választásának értékélésében az, hogy ez a tény mutatja az erőviszonyok nagyon számottevő megváltozását.

Az elnök személyében bekövetkezett változás mellett említésre méltó esemény az is, hogy kijelölték a következő két világgkongresszus helyét is, s itt ismét szakítottak az eddig kialakult gyakorlattal: megállapodtak abban, hogy a következő két kongresszus egy fejlődő és egy szocialista országban fog összeülni. A szocialista országok közül Bulgária ajánlotta fel, hogy szívesen látná vendégül a világ szociológusait Várnában, a fejlődő országok közül a választás pedig Teheránra esett. Egyelőre még nem dőlt el, hogy 1969-ben, vagy 1970-ben Várnában, vagy Teheránban kerül-e sor a VII. Szociológiai Világgkongresszusra, azonban valószínűnek látszik, hogy az eviani megbeszélések a bolgár városban fognak folytatódni.

Teheránnak a kiválasztása egyébként a szocialista országok befolyásának növekedése mellett egy másik fontos változásra is felhívja a figyelmet, ami a nemzetközi szociológiai tudományos életben bekövetkezőben van: ez pedig a fejlődő országok megjelenése. Az eviani világgkongresszus volt az első alkalom valójában a szociológia történetében, amikor a fejlődő országok szociológusai nagyobb számban és sok új országból feltűntek. Idáig az iparilag fejlett országok mellett tulajdonképpen csak India és néhány Latin-Amerikai ország, főként Brazília, Argentína és Mexikó jöttek számításba a szociológiai kutatások szempontjából. Evianban több afrikai és délkelet-ázsiai ország küldötte is megjelent s ha még idáig nem is játszottak különösebben nagy szerepet mint előadók vagy tisztségviselők, de jelenlétük arra utal, hogy számítani kell arra, hogy néhány éven belül ők is nagyobb teret követelnek maguknak a kongresszuson, és a szociológiai szervezetekben egyaránt.

Nem kétséges tehát, hogy a szocialista országok szociológiája jól vizsgálá-

zott az eviani vilá kongresszuson. Ör vendetes jelenség, hogy a kongresszuson a magyar szociológia is szóhoz jutott, elsősorban a nemzetközi idő mérleg kutatás és személyesen *Szalai Sándor* áldozatos munkája folytán, de több sikeres előadás is demonstrálta szociológiánk képességét arra, hogy nemzetközi színvonalon is megállja a helyét. Ezek az eredmények semmiképpen nem éleszthetnek azonban elbizakodottságot a magyar szociológusokban. Ellenkezőleg, a kongresszus tapasztalatai éppen arról győzhettek meg bárkit, hogy a nemzetközi tudományos színvonal eléréséhez és megtartásához a szociológiában is nagyon rendszeres munkára van szükség s mindenekelőtt sok, az eddigieknél sokkal több megalapozott kutatásra. Ebben az esetben számíthatunk arra, hogy a következő kongresszus számunkra is folytatása lesz az evianinak.

*

Ezen tanulmány elkészítésének időpontjáig nem jelentek még meg tanulmányok a VI. Szociológiai Vilá kongresszus értékeléséről, eredményeinek, jellegének a mérlegeléséről. Nem is gondolhattunk tehát arra, hogy az itt kifejtett gondolatok tükrözik a szociológus közvélemény állásfoglalását, ha egyáltalán lehetséges az, hogy valamiféle közvélemény alakuljon ki egy ilyen hatalmas tudomány méreteiben is nagy kongresszusáról. De talán egy vilá kongresszus azzal, hogy gondolatokat ébreszt a tudomány fejlődésének irányairól, helyzetéről, egyes iskoláknak vagy országoknak a tudományos életben játszott szerepéről, már be is töltötte a funkcióját.

SZOCIOLÓGIA AZ EURÓPAI SZOCIALISTA ORSZÁGOKBAN

KÉT CSEHSZLOVÁK SZOCIOLÓGIAI KONFERENCIA TANULSÁGAI

HEGEDÜS ANDRÁS

Ez év novemberében — alig negyedévvvel az eviani szociológiai világkongresszus után — magyar szociológusok egy csoportja részt vett Splindow Mlyn-ben az I. csehszlovák szociológiai konferencián, majd harmadmagammal az ezt követő szlovákiai üzemszociológiai értekezletre is meghívást kaptunk. Ezek az alkalmak nagyon jó lehetőséget látszanak adni annak az átgondolására, hogy milyen szerepet tölt be ma a szociológia az európai szocialista országokban, van-e és ha igen, miben jelentkezik a reális társadalmi funkciója.

A szociológia a tudományos életben más konkrét, a ma társadalmának időszerű kérdéseivel foglalkozó tudományokkal egyetemben az európai szocialista országok fejlődésének abban a szakaszában kezdett szerepet kapni, amikor társadalmi realitássá vált ezekben az új társadalmi-gazdasági rendszerekben saját viszonyaik önbírálata. Nem lehet véletlennek tekinteni, hogy az ötvenes évek közepétől kezdődően a belülről jövő bírálat (a „belső” kifejezést természetesen nem szabad a geográfiai értelemben felfogni, hanem ezen a társadalom fejlődése szocialista útjával való tényleges azonosulást kell érteni), a társadalmi viszonyok mélyreható kritikai analízise az európai szocialista országok többségében egyre inkább hivatalosan elfogadottá vált és mind nagyobb támogatásban részesült.

A szocializmus jövője szempontjából a fejlődés ezen új fokának a jelentőségét úgyszólván nem lehet túlértékelni, mert ez korántsem csak a tudományos és szélesebben a szellemi élet megélénkülésére hatott és hat ki, — amint napjaink ezt meggyőzően tanúsítják — hanem a társadalmi viszonyok sokoldalú tudatos formálására is. Enélkül több más változás mellett aligha kerülhetett volna sor a szocialista gazdálkodási rendszer olyan jelentős reformjára, mint amilyen napjainkban végbemegy Csehszlovákiában és Magyarországon.

Ma még sokkal kevésbé tekinthető át azoknak a változásoknak az iránya és köre, amelyet az európai szocialista országok fejlődésének ez az új szakasza a szocializmus és a kapitalizmus közötti küzdelemben illetve viszonyban hoz, mert ennek a hatásnak az érvényesülését nagymértékben zavarják a világpolitika esetleges, nem szükségszerű eseményei.

A szociológia szerepét a szocialista országokban — véleményem szerint — pontosan ezekben az összefüggésekben lehet helyesen értelmezni: mert ez a tudomány részben úgy jelenik meg, mint a szocializmus önbírálatának nagyon sajátos terméke, (ameddig a szocialista társadalomról dogmatikus illúziók voltak az uralkodók, szó sem lehetett marxista szociológia kifejlődéséről) amelyet éppen az előzőekben említett változás hozott létre; részint viszont a társadalomtudományok közül talán ez a tudományág az, amely a társadalom önismeretét, a viszonyok kritikai analizisét a legközvetlenebbül szolgálhatja. A szociológia tehát a társadalmi fejlődés ezen új szakaszának egyszerre terméke és előbbrevitelét szolgáló eszköze.

Mindezek a kérdések sok tipikus vonást magukban hordozóan jelennek meg a csehszlovák szociológia fejlődésében, és éppen ezek a problémák azok, amelyekbe az említett konferenciák viszonylag jó betekintést engedtek tenni. A Csehszlovákiai Szociológiai Társaság 1966 novemberében az észak-csehországi Splindleruv Mlyn-ben rendezte meg első országos konferenciáját, amelyen 500 hazai szakember és mintegy 30 külföldi vendég vett részt. Ez az összejövetel nagyon jól kialakított és előkészített programja következtében különösen kiváló alkalmat adott arra, hogy áttekintsük:

a) a szociológia fejlődésének sajátos problémáit az európai szocializmus körülményei között, egy szocialista ország — Csehszlovákia — példáján keresztül és

b) a marxista szociológia fejlődésének és nemzeti kereteket meghaladó integrálódásának kérdéseit és viszonyának alakulását a nem-marxista iskolákkal és törekvésekkel.

Talán nem lesz érdektelen, ha felsoroljuk a splindow-mlyn-i konferencia főbb előadásait:

1. A szociológiai munka jelenlegi feladatai és problémái Csehszlovákiában. M. Kalab, a Tudományos Akadémia Szociológiai Intézetének igazgatója;

2. A csehszlovák szociológia tudományos kutatómunkájának fejlődéséről. P. Machonin, a Tudományos Akadémia Szociológiai és Tudományos Kommunizmus Bizottságának elnöke;

3. A marxista szociológia meghatározásának néhány kérdéséről. A. Sirácky, a Szlovák Tudományos Akadémia Szociológiai Intézetének igazgatója.

A konferencia fontosabb szekciói:

1. A szociológiai kutatások módszertanának, lefolytatásának és technikájának időszerű problémái.

Vezető: W. Lamser docens

2. A család szociológiai problémái és a demográfiai kérdések.

Vezető: I. Prokopec

3. A szocialista társadalom társadalmi struktúrája fejlődésének kérdései.

Vezető: A. Sirácky

4. A kiscsoportok szociológiai és társadalompszichológiai problémái.

Vezető: Prof. A. Jurovszkij

5. A szabad idő és a munkán kívüli tevékenység szociológiai problémái.

Vezető: B. Weiner docens

6. Munka- és iparpszichológia.

Vezető: J. Kohout, docens

7. Az ifjúság szociológiai kutatása.

Vezető: F. Kahuda, docens, művelődésügyi min. helyettes.

8. Ekológiai kérdések a mai szociológiában és a városszociológia.

Vezető: I. Musil, docens

9. Faluszociológia.

Vezető: J. Tauber prof.

A másik konferenciát december első napjaiban Szlovákiában, Bratislavában rendezték meg; ezen a szociológia egyik nagyon fontos szakágának — a munka-, illetve az üzemszociológiának a kérdései kerültek napirendre. Így ez a megbeszélés — jellege következtében — a szociológia és a gyakorlat kapcsolatával foglalkozott és tulajdonképpen kiegészítője volt az splindow-mlyni-nek, ahol viszont az elméleti kérdések és a módszertan általános problémái álltak az előtérben.

Mindkét szociológus összejövetel tanúbizonyságot szolgáltatott arról, hogy a csehszlovákiai szociológia — főleg intézményesülése tekintetében — rendkívül rövid idő — alig három év leforgása alatt — kifejlődött és számottevő jelentőségre tett szert az ország társadalomtudományi életében, s ma már joggal kelti fel a külföldi szociológusok, sőt szélesebben a társadalomtudomány fejlődése iránt érdeklődők figyelmét. Talán nem lesz érdektelen, ha ezt a hihetetlenül gyors fejlődést néhány magáért beszélő tény közlésével is megkísérlem megmutatni.

A szociológiai társaság, amely alig két évvel ezelőtt alakult, ma már másfélezer tagot számlál; minden jelentősebb egyetemen van szociológiai tanszék, három egyetemükön (Prága, Brünn, Bratislava) a szociológusképzést is megszervezték; önálló, jól szerkesztett szociológiai folyóirattal rendelkeznek, amely az ország társadalmi kérdéseinek tudományos igényességű feltárá-sában egyre nagyobb szerepet kap; a szociológiai kutatások centrumaként kialakultak a cseh, illetve a szlovák Tudományos Akadémiák irányítása alatt Prágában és Bratislavában megszervezett Szociológiai Intézetek, amelyek nagyon kedvező tárgyi és személyi feltételek mellett folytatják kutató tevékenységüket; igen szép eredményeket ért el a szociológiai könyvkiadás is, rövid néhány év leforgása alatt sok belföldi és külföldi szerző műve jelenik meg cseh, illetve szlovák nyelven.

Miben kell keresni a társadalomtudomány ezen ága gyors magáratalálásának a titkát? A konferenciák tapasztalatai alapján elég nyilvánvalónak lát-

szik néhány olyan objektív és részben szubjektív sajátosság, amely nemcsak erre a rohamos fejlődésre ad magyarázatot, hanem arra a különbségre is, amely e tekintetben Csehszlovákia és a többi európai szocialista ország között fennáll.

Számunkra ennek az átgondolása azért is fontos, mert segíthet választ adni arra a kérdésre is, hogy hazánkban a korábbi indulás ellenére miért tartunk ma hátrább a szociológiai kutatás s különösen az egyetemi és főiskolai szociológiai oktatás fejlődésében.

Az előzőkben jellemzett gyors fejlődésnek fontos, kiinduló mozzanata a csehszlovák Párt Központi Bizottsága titkárságának határozata a marxista szociológia kifejlesztésének szükségességéről, amely nemcsak az általános szociológia, hanem az egyes szakszociológiák fejlesztését is igényelte és támogatta. Ennek az ösztönzésnek a hatására különösen a munkaszociológia területén kezdődött meg jelentősebb tevékenység. Ezekre a vizsgálatokra kezdetben ugyan szükségszerűen rányomta bélyegét a makro-szociológiai jelleg, és úgy tűnt, mintha rendkívül elaprózott szakszociológiák alakulnának ki úgy azonban, ahogyan előtérbe kerültek makro-szociológiai szempontok, az eddig elkülönülő vizsgálatok átfogóbb szakdiszciplínákba kezdtek integrálódni. A tudomány fejlődésének, állandó mozgásformájának a differenciálódása után, e magasabb szinten létrejövő integrálódásnak lehattunk tanúi.

Nagyon jelentős eredményeket értek el a csehszlovák szociológusok a politikai szociológia alapjainak a lerakásában is. A Csehszlovák Kommunista Párt Központi Bizottsága mellett létrejött olyan munkaközösség, amelynek a feladata, hogy a pártvezetés számára pártszociológiai vizsgálatokat végezzen el. Az is figyelemre méltó, hogy ez a csoport az egyik legelső és legfontosabb feladatának a párt információs rendszerének a felülvizsgálását és ezzel racionalizálásának az elősegítését tekinti. Ebből a szempontból már ma is nagyon kiemelkedő szerepet kezd játszani a Cseh K. P. Központi Bizottsága mellett működő Politikai Főiskola szociológiai tanszéke is, elsősorban itt fejlődik ki a politikai-szociológiai kutatásoknak a műhelye.

A szociológia gyors előretörését mindenekelőtt az segítette elő, hogy az említett párthatározat révén viszonylag nagyfokú integrációt sikerült elérni a különböző társadalomtudományi ágak művelői között. A marxista szociológia kifejlődéséhez igen aktív segítséget nyújtottak a tudományos kommunizmus és a történelmi materializmus művelői és egyetemi oktatói.

A tudományos kommunizmus Csehszlovákiában már korábban is — eltérően a mi gyakorlatunktól — nem annyira a párttörténeti kérdésekkel foglalkozott, hanem inkább a szocialista társadalom építésének elméleti és gyakorlati problémáival. Ebből következően volt olyan időszak is, amikor a szociológiai kutatásokat a tudományos kommunizmus keretei közé kívánták szorítani. (Nálunk ezzel szemben ma is gyakoriak az olyan törekvések, amelyek a történelmi materializmusba szeretnék visszazorítani a kifejlődő szakszociológiákat. Ilyen értelemben lépett fel Farkas János egyetemi adjunktus a Művelődés-

ügyi Minisztérium Marxizmus—Leninizmus főosztálya által megjelentetett közlöny utolsó számában.) A viták azonban viszonylag rövid idő alatt kiérlelték, — ha általánossá még nem is vált — azt a nálunk is szélesen elfogadott álláspontot, hogy a szociológia a társadalomtudomány sajátos ága, a tudományos kommunizmus pedig a marxizmus politikai tudománya, s ezzel elhárult a marxista szociológia fejlődése, illetve intézményesülése elől a legfontosabb „ideológiai” akadály.

Csehszlovákiában ma már általánosan elismert, hogy a szociológiát mind elméleti, mind metodológiai szempontból önálló tudománynak kell tekinteni, amely a tudományok fejlődésének bizonyos fokán mind a filozófiától, mind egyéb történelmileg kifejlődött más tudományágaktól különválik. Sajnos a tudományoknak ezt a szükségszerű differenciálódását sokan nálunk nem dialektikusan szemlélik és ezen az egyes tudományok mechanikus szétválasztását értik. A szociológia egységes tudomány, differenciált belső rendszerrel, amelynek fő alkotó elemei az egyes szakágak, amelyek a társadalmi gyakorlat differenciálódásával együtt fejlődnek.

A filozófia és a szociológia viszonyának a meghatározása továbbra is gyakran felvetett és sokat vitatott kérdés maradt ugyan, csak a vita ma már magasabb szinten történik, mint néhány évvel ezelőtt. Teljesen túlhaladottnak tűnik az a régebben szinte általános probléma, hogy van-e létjogosultsága a filozófiától elkülönülő szociológiának. Ehelyett az a nagyon is reális probléma került előtérbe, hogy milyen szerepet kap a szociológiában a filozófia, a filozófiai gondolkodás és a filozófiai kategóriák. Jól érzékelhető és egyáltalában nem alaptalan félelem mutatkozik meg attól, hogy a kifejlődőben levő marxista szociológia bezárja magát valamiféle empirikus szaktudományi keretek közé és valóban szakadék kialakulása lesz az eredménye e tudományági differenciálódásnak. Több felszólalás is foglalkozott ezzel a veszéllyel.

Rudi Szupek zágrábi professzor szerint a szociológiát nem szabad zárt határok közé szorított szaktudománynak tekinteni más vonatkozásban sem, hanem feltétlenül ki kell egészíteni a társadalmi antropológiával és a társadalompszichológiával. Mindezek a megfontolások egyszerre jelentenek harcot a szociológia empirikus és elvont filozófiai tudományként kezelése ellen. Abból a tényből, hogy Csehszlovákiában a történelmi materializmus és a tudományos kommunizmus művelői és oktatói aktívan vettek részt a szociológia kifejlesztésében, természetesen nagymértékben meghatározza a szociológiai kutatások tárgyválasztását és az alkalmazott módszertant is. Ugyanakkor a szociológia fejlesztésében a közgazdászok kevesebb szerepet kaptak, mint nálunk vagy Lengyelországban, viszont — mintegy kárpótlásként — nagyon aktív és jelentékeny szerepet játszottak az új gazdálkodási rendszerért folyó társadalmi harcokban. A szociológusok bekapcsolódása a társadalmi viszonyoknak ebbe a nagy jelentőségű átformálásába bizonyos fáziskülönbséggel csak a jövőben következhet be.

Az előbbieken említett tényezők mellett a csehszlovák szociológiának nagy előnye az is, hogy itt ez a tudomány sokkal szélesebb tradicionális alapokra épülhetett, mint Lengyelország kivételével a többi európai szocialista országban. A két világháború közötti csehszlovák polgári demokrácia a szociológiai elmélet és kutatás számára összehasonlíthatatlanul jobb társadalmi feltételeket nyújtott, mint mondjuk a magyar Horthy-rendszer, s így míg nálunk irodalmi-szociográfiai irányzat kísérelte meg a társadalmi viszonyok reális feltárását, addig a szomszédos Csehszlovákiában jelentős szociológiai iskola alakult ki, amelynek jól érezhető a hatása a mában is.

Ez magyarázza, hogy a csehszlovák tradíciók nagy szerepet játszottak magán a konferencián is; új Blacha* kultusz van kialakulóban. A résztvevők melegen ünnepelték az idősebb szociológiai nemzedék olyan tagjait, mint Fischer brünni szociológust és Krált.

Amikor ezt láttuk, önkéntelenül az eszünkbe ötlött; érdemes lenne átgondolni, hogy vajon lehetőségeinkhez képest eleget tettünk-e a magyar haladó szociológiai hagyomány feldolgozására, nem értékeljük-e le azt ami nálunk e tekintetben az utolsó hat évtizedben mégiscsak történt és nem kellene-e nagyobb erőfeszítéseket tenni mindenekelőtt a polgári-radikális irányzatban kifejlődött szociológia és a két világháború közötti irodalmi-szociográfiai irányzat tapasztalatainak és haladó tradícióinak a feldolgozására.

A ma feladata természetesen, — bármilyen nagyra értékeljük is a nemzeti tradíciókat — nem a szocialista fejlődés előtt kialakult iskolák felélesztése, kutatásainak a megismétlése, hanem a kor követelményeinek megfelelő marxista szociológia megteremtése, amely a megváltozott társadalmi körülményeknek megfelelően formálódik ki.

A splindleruv-mlyn-i konferencia egyik fő problémája is az volt, hogy az utolsó két évtizedben bekövetkezett társadalmi fejlődésbe beültetve határozza meg a marxista szociológia helyét és sajátos szerepét.

Milos Kaláb (a Csehszlovák Tudományos Akadémia mellett működő Szociológiai Intézet igazgatója) vitaindító előadásának a kiinduló gondolata is az volt, hogy a jelenkori globális társadalmat, a modern ipari társadalmak és az elmaradott országok, a két világháború ellentéte és a „harmadik világ” megjelenése jellemzi. A globális társadalom rendkívül ellentmondásos fejlődése következtében igen komoly feladatok várnak a társadalmi analíziseket végzőkre.

Ebből a megfogalmazásból jól érzékelhető az a törekvés, hogy a marxista szociológia figyelme ne irányuljon szűken a szocialista országok társadalmi problémáira, hanem a „globális” társadalmi fejlődés legyen a kiinduló alapja.

Ebből következik az, hogy az előadók és a vitában résztvevők úgyszólván

* A két világháború közötti brünni szociológus, főleg történelemszociológiai kérdésekkel foglalkozott, sok mai csehszlovák szociológus az ő iskolájából került ki.

kivétel nélkül kihangsúlyozták a második műszaki—technikai,** vagy ahogy ma már a marxista körökben is egyre gyakrabban nevezik, a második ipari forradalom társadalmi kihatásainak a jelentőségét.

Az elmúlt évtizedekben az ipari társadalom egymástól lényegében eltérő két típusa, a szocialista és a kapitalista típus kialakulásának lehettünk a tanúi. Nem véletlen, hogy ebből a tényből a marxizmus számára adódó problémák a legélesebben éppen Csehszlovákiában jelentkeznek és fogalmazódnak meg, abban az országban, amely a termelési erők szintje tekintetében nagyon közel áll a nyugat-európai kapitalista ipari társadalmakhoz.

A szociológia számára e probléma részben az, hogy feltárja azokat az azonos következményeket, amelyeket a — tudományos-technikai forradalom a kapitalista és szocialista rendszerben egyaránt okoz, részben pedig annak a specifikumnak a tudományos módszerességű megmutatása, amely e két rendszer eltérő lényegéből fakad és a társadalmi viszonyokban még azonos technikai bázison is lényegi, minőségi különbségeket hoz létre. Ez a megközelítés az egyik leglényegesebb alkotóeleme, a szociológia azon irányzatának, amit marxista szociológiának nevezünk ez az egyik sarokkő, amely ezt az iskolát elhatárolja a dogmatikus álmarxista és a polgári felfogástól egyaránt. Ez az elhatárolódás természetesen nem jelenti azt, hogy e keretek között minden tekintetben homogén irányzat van kialakulóban.

A vitákból egyértelműen tűnt ki az, hogy a marxista szociológián belül már ma is különböző irányzatok figyelhetők meg, és egyre inkább kérdésessé válik az, hogy lehet-e valamiféle minden tekintetben egységes marxista szociológiáról beszélni, nem sokkal inkább arról van-e szó, hogy egymástól több vonatkozásban is eltérő marxista szociológiai irányzatok alakulnak ki, amelyek a megközelítés lényegi azonossága mellett egyre inkább felveszik sajátos iskolák jellegét. (A tárgy kiválasztás, az alkalmazott módszer és a tudományosan kibontott társadalomkép jöllehet nem lényegi, de ugyanakkor mégis nagyon szembeötlő különbségeit figyelhetjük meg.)

Mégis, ha a marxista szociológia nemzetközi fejlődését vizsgáljuk, akkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül ennek univerzális jellegét, amely mindenekelőtt erős antidogmatikus irányzatában jut kifejezésre és emellett nem utolsósorban éppen abban az összefüggésben, ami e tudományág fejlődése és a szocialista társadalom önbírálata között a bevezető gondolatokban említettek értelmében fennáll.

Mindezekkel a problémákkal összefüggésben felvethető az a kérdés,

** A „műszaki-technikai forradalom” kifejezés egyoldalú használata és a második ipari forradalom fogalmának sematikus elvetése — amint ez közismert — abból a tudományosan nem igazolható feltételezésből indul ki, hogy végbemehet olyan forradalmi változás a tudományban és a technikában, amely nem követeli meg a termelési viszonyok jelentős átalakulását, ill. az alacsonyabb technikai bázison kialakult szocialista termelési viszonyok a maguk konkrét megjelenésében is automatikusan megfelelnek a minőségileg megváltozott új technikának.

hogy a marxista szociológia tud-e majd kellő erővel ellenállást tanúsítani a tőle lényegileg idegen irányzatokkal és eszmeáramlatokkal szemben, nincs-e meg a veszélye valamiféle elvtelen, a divatos eszmeáramlatok iránt nagyon fogékony eklekticizmusnak. A probléma rendkívül összetett, mert e tudomány fejlődése részint megköveteli más tudományos irányzatokban elért minden valódi érték felhasználását, részint pedig mind a tudomány, mind a gyakorlat érdekében féltve kell őrizni mindazt a lényegi vonást, ami ezt a szociológiai irányzatot mind a tárgyválasztás, mind a módszertan és a társadalmi funkció tekintetében marxistává teszi. Kalab szerint a szocialista országok szociológiájában a nem-marxista hatásnak két fő iránya figyelhető meg:

- a) természettudományi analógiák tudománytalan használata;
- b) társadalmi jelenségek leszálítása a pszichológia, illetve közelebbről a társadalompszichológia szintjére.

Az első megjegyzés tehát a módszertanra, a második pedig a tárgyválasztásra vonatkozik. Mindkettőre érvényes viszont az, hogy csak akkor jelent veszélyt a marxista szociológia fejlődésére, ha „főrendező-elvvé” válik, mert egyébként mind a természettudományi analógia, mind a társadalompszichológiai vizsgálat igen fontos segédeszközzé lehet, amelyek közül mind az egyik, mind a másik úgyszólván nélkülözhetetlen alkotóeleme a modern társadalomkutatásnak.

A marxista szociológiának ez a bonyolult és sémákba be nem szorítható jellege más problémákat is felvet. Ezek közül a legfontosabb talán az, hogy mindez nem akadályozza-e meg e tudomány praxist segítő szerepét. A társadalmi praxis mindig kevésbé toleráns, mint a gyakorlatot csak közvetve szolgáló elmélet, és jobban megköveteli a leegyszerűsítést.

S ezzel tulajdonképpen el is érteztünk ahhoz a központi problémához, amely mind a splindleruv-mlyn-i, mind a bratislavai konferencia előadásában és vitáiban a legnagyobb súllyal szerepelt. A szociológia az európai szocialista országokban hogyan és milyen úton-módon segítheti a társadalmi fejlődést, kezdetben nagyon egyszerűnek látszott a válasz erre a kérdésre s úgy tűnt, mintha a szociológiai kutatás egyetlen gyakorlatot segítő feladata az lenne, hogy társadalmi ismeretet nyújtson az ésszerű döntésekhez. Ma azonban már úgyszólván mindenki előtt, aki e kérdéssel valamennyire is behatóan foglalkozik nyilvánvalóvá vált, hogy a gyakorlat „segítésének” e nagyon is egyszerűnek látszó folyamata a valóságban rendkívül bonyolult és ellentmondásos jelenség.

Ma egyrészt már sok tény tanúskodik amellett, hogy a szociológiai kutatás a maga tudományos módszereivel valóban nagyon reális és gyakorlati segítséget tud adni a társadalmi s ezen belül a gazdasági vezetésnek.

Csehszlovákiában éppen úgy, mint sok más európai szocialista országban is határozott törekvés figyelhető meg — különösen az iparban — a vezetés színvonalának emelésére. Egymás után szerveződnek a gazdasági vezetők továbbképzésére szolgáló tanfolyamok, amelyeken ma már állandó helyet

kapott a szűkebben vett gazdasági ismeretek oktatása mellett nemcsak a pszichológia, hanem a szociológia is. Ezzel egy időben a társadalmi és gazdasági döntések előkészítésében is egyre nagyobb szerephez jut a szociológia tárgykörébe vágó ismeretek szerzése és a szociológiai szemlélet érvényesítése a különböző elemzésekben. Ezzel a szociológia az emberek társadalmi és gazdasági tevékenysége formálásának, vagy más szóval manipulálásának az eszközévé válik.

Nem lehet véletlennek tekinteni, hogy a csehszlovákiai konferenciákon folyó vitákban gyakran említették a manipuláció kifejezést. Ez a szóhasználat — bár magát ezt a kifejezést korántsem szabad a céltól függetlenül negatívként kezelni — már jelzi azt is, hogy a szociológia ilyen értelmű gyakorlati felhasználhatósága a marxisták számára nem lehet az egyetlen cél, s az egyedi érték mérő. Ha nem akarunk elszakadni a társadalom reális szükségleteitől, akkor el kell ismernünk, hogy a szocializmus fejlődésének a jelenlegi szakaszán az okos, a tudományok eredményeit is felhasználó manipulálás, vagyis az emberi magatartás és tevékenység közvetlen és tudatos formálása nemcsak valamiféle elkerülhetetlen rossz, hanem egyben fontos és úgyszólván nélkülözhetetlen előfeltétele a társadalmi fejlődésnek.

Mi sem lenne azonban nagyobb hiba, — s ez jól felismert tényként szerepelt a csehszlovák konferenciákon is — mint az eszközt céllá tenni, s valamiféle „kívülről irányított” embert, persze anélkül, hogy így hívnánk, tenni meg a szocialista ember ideáltípusának, vagyis azt, aki meghallgatja a rádió, a televízió véleményformáló, tudományos ismereteket kitűnően felhasználó adásait, elolvassa az újságokat (vagy esetleg elég csak egy újságot olvasnia, mert lényegében mindegyik ugyanazt a célt ugyanazzal a módszerességgel szolgálja) és hozzájuk igazítja magatartását és tevékenységét.

Marx az autonóm emberről álmodott, aki nemcsak azért szabad, mert ismeri lehetőségeit, hanem mindenekelőtt azért, mert az objektív viszonyok reálissá teszik személyiségének önmegvalósítását, és ez nemcsak szűk réteg, hanem az egész társadalom számára is adottság.

Ilyen állapot eléréséhez viszont a társadalmi viszonyok állandó fejlesztésére van szükség, s korántsem elég a tudat hozzáigazítása a léthez, vagy a magatartás és tevékenység társadalmi célok szerinti formálása, hanem a termelőerők növelésével egyetemben, magukat a társadalmi viszonyokat és intézményeket is állandóan fejleszteni kell (ebben is jelentkezik tehát az optimalizálás és humanizálás, mint a szocialista társadalom végső soron egységet alkotó, de a társadalmi gyakorlatban mégis megkülönböztethető céljai). Ezért a marxista szociológia feladata nem lehet csak az, hogy az adott állapot fenntartásához adjon segítséget, hanem a mindenkori állapothoz a tudományos analízis eszközeit felhasználva kritikusan kell viszonyulnia.

Az európai szocialista országokban a szociológia két malomkő között őrlik; manipulációs tudománnyá váljék-e, vagy a kialakult viszonyok analízisét és ezzel egy időben tudományos kritikáját adja-e. A csehszlovák szocioló-

gusok a konferenciák előadásai és vitái alapján mindkét funkciót vállalják, számolva mind az egyik, mind a másik feladat teljesítésének nehézségeivel.

A szocialista társadalommal foglalkozó szociológiai írások Csehszlovákiában anélkül, hogy a legkisebb mértékben is oppozíciós jellegük lenne — már eddig is sok kritikai elemet tartalmaztak, s így jogosan merül fel az a kérdés, hogy a feltárt nehézségek és hiányosságok miből származnak:

a) a termelőerők fejlettségének elmaradottságából-e

b) vagy az adott társadalmi rendszer egyes intézményeinek nem kielégítő fejlődéséből.

Ma már meghaladottnak látszik nemcsak az a felfogás, amely a hibákat, illetve a negatívumokat a kapitalista múlt egyszerű maradványaként fogta fel, hanem az is, ami egyszerűen csak a termelőerők viszonylagos fejletlenségére vezet is vissza. S Csehszlovákiában a szociológia éppen az előzőekben másodikként említett funkciójának megfelelően közelít ahhoz az állapothoz —, amikor egyre több és értékesebb diagnózissal tudja segíteni a szocialista társadalmi viszonyok és intézmények tudatos formálását.

Egyébként sok szó esik az érett szocialista társadalomról és egyre inkább felismertté válik, hogy az európai szocialista országok előtt ma ennek az állapotnak az elérése jelenik meg reális feladatként, és így a szociológia figyelmét is ezen állapotnak megfelelő — dinamikus gazdasági fejlődést és a humanizációs folyamatot egyaránt elősegítő — megoldások kidolgozására kell fordítani.

Az, hogy a marxista szociológia az európai szocialista országokban teljesíteni tudja-e a társadalom fejlődése által kiérlelt feladatait, nem utolsósorban attól függ, hogy megfelelően fejlődik-e a módszertana.

Ez többek között a társadalmi jelenségek szociológiai megközelítésének sokat vitatott kérdéseit veti fel.

Baumann, ismert lengyel szociológus ebben az összefüggésben a konferencián azt hangsúlyozta, hogy a szociológia problematikáját mindenekelőtt abban az összefüggésben kell keresni, ami a „történelmi feltételek” és a „társadalmi folyamatok” között fennáll, és amelyek között mint nagy jelentőségű összekötő kapocs játszik szerepet, az emberi tevékenység. Szerinte a szociológusnak éppen azt a senki földjét kell tanulmányozni, ahol az egyéni és a kollektív magatartást a történelmi feltételek megszabják. Ez a formálás volta-képpen az empirikus szociológiai vizsgálatokban eluralkodott történelmietlen szemlélet ellen irányul, amely meglegedett bizonyos egy időben létező jelenségek nagy matematikai apparátussal való leírásával.

A formalizálás és a történelmi diagnózis ellentéte a szociológiának úgy-szólván minden területén jelentkezik s így ma joggal tekinthető a szociológia módszertani kérdései centrumának. A csehszlovákiai konferencián az általánosan helyeselt megközelítés kizárja a descriptív jellegű empirikus vizsgálatok egyoldalú elfogadását, illetve megköveteli a törekvést a társadalmi jelenségek történelmi okainak a vizsgálatára és a gyakorlati vizsgálatok elméleti szintre

emelésére. Ilyen összefüggésben kapott különös súlyt a vitákban a funkcionális strukturalizmus, s ez úgy vetődött fel, mint olyan módszer, amelynek segítségével eredményesen lehet harcolni, részben az elvont társadalom-elméleti megközelítésekkel, részben a szűken empirikus-statisztikai kutatásokkal szemben. A felszólalók közül többen is lényegében a funkcionális-strukturális analízistől várják azt, hogy a szociológiában az elméleti és gyakorlati megközelítés közötti egységet meg tudjuk teremteni. Ma még kérdéses természetesen magának a funkcionális elemzésnek az értelmezése is, és még inkább vitatott az elemzés ezen típusának a helye a marxista szociológia metodológiájában. Itt is nehéz nem érzékelni két szélsőséges felfogás megjelenését: részint a funkcionális-strukturális módszer kizárását a marxista társadalomtudományból azon az alapon, hogy ez a kapitalizmust védelmező polgári szociológiai iskolák kialakulásához vezetett, részint pedig a funkcionális-strukturális analízis jelentőségének abszolutizálását és ezzel az analízis különböző más fontos módszereinek a háttérbe szorítását.

A metodológia nagy kérdései mellett a konkrét szociológiai vizsgálatok módszertani-technikai problémái viszonylag háttérbe szorultak. Az elmúlt években még sokat vitatott kérdések (pl. a szubjektív módszer használatának lehetőségei és korlátai) tisztázódtak, s mint vitaproblémák időszerűtlenné váltak. Élesen vetődött fel viszont az is, hogy a tendenciózusan feladott interjúkérdések apologetikus vagy oppozíciós magatartás igazolásául szolgálhatnak. Nagyon jellemző példáját láthattuk ennek a bratislavai konferencián: a szlovákiai szakszervezetek az egyik vizsgálatukban úgy találták, hogy a munkások 91%-a igenli a munkaverseny mozgalmat, ezzel szemben egy csehországi szociológiai kutatás, amely 5000 gépipari munkásra terjedt ki, azt mutatta, hogy a munkások többsége számára nem jelenik meg értékként a munkaverseny. Íme két egymással élesen ütköző eredmény ugyanarról a témáról, amelyet előre kialakított két ellentétes hipotézishez igazított módszertan eredményezett.

A vitákon ma már egyértelműen megfogalmazott követelmény a kritikus magatartás mindenfajta módszertani megoldással, de különösen a szubjektív módszerekkel szemben.

Sok kritika hangzott el a statisztikai adatok mechanikus használata ellen is. Élesen léptek fel például azon álláspont ellen, amely a fizikai munkásokra vonatkozó statisztikai adatokat minden további nélkül vonatkoztatja a hagyományos értelemben vett munkásosztályra.

A vitában nagy helyet foglalt el a törekvés olyan fogalmak tisztázására, — mint a társadalmi és kulturális rendszer, társadalmi struktúra, társadalmi státusz és szerep stb. S ez egészen természetes is, hiszen az „egy nyelven beszélés” a marxista szociológiai iskola integrálásának fontos előfeltétele.

Mégis — ezeket a sok időt és energiát igénybevevő vitákat hallva — felvetődik az emberben a gondolat, hogy vajon nem a valódi kérdések elől való

menekülés-e az oka a társadalmi kategóriák definiálásánál való megragadásnak, ami sokszor már a szemantikát is megszegyenyítő módon megy végbe. Ha pl. a „munka tartalmá”-nak fogalmáról értekezünk, akkor minden reményünk meglehet arra, hogy elkerülhetünk kényesebb témákat, mondjuk olyanokat, mint a munkától való elidegenedés, vagy a munka különböző típusának személyiségformáló szerepe, vagy a technikai munkamegosztás teremtette hatalmi viszonyok.

Vita folyt többek között arról, hogy milyen mértékben választható külön a társadalmi és a kulturális rendszer.* Aligha lehet kétséges az, hogy bár a kulturális rendszer — a történelmi fejlődés nagyobb szakaszait véve figyelembe — függ a termelőerők állapotától és a társadalom tradicionális fejlődésétől, de ugyanakkor a mindenkori mában már rendelkezik bizonyos önállósággal, s nem jelentéktelen a társadalmi magatartásra gyakorolt hatása. Ennek az elismerésétől azonban sokan félnek, mert úgy tűnik a számukra, hogy ezzel a kulturális rendszer függetlenedik az alaptól és nem hangsúlyozódik ki kellőképpen az a különbség, ami a szocialista és a kapitalista társadalom között van.

Nagyon sok felszólalás foglalkozott a vitákon azzal, hogy lehet-e az osztály fogalmát értelmezni a szocializmusban. A vitákban résztvevők bár bátrabban, de nem több oldalúbban vetették fel ezt a problémát, mint ahogy ez kialakult nálunk a „Valóság”-ban megjelent vitacikkekben.

A szociológia mint szakma majd minden európai szocialista országban keresi a helyét s ez az egyik fő probléma volt mind a splindleruv-mlyn-i, mind a bratislavai konferencián, az előbbin szélesebben vetődött fel, az utóbbin szűkebben, csak az üzemszociológusok feladataival foglalkoztak.

Klofács, a Csehszlovák Szociológiai Társaság elnöke a szociológus szakmának négy alaptípusát különböztette meg:

- a) társadalomelméleti problémával foglalkozó,
- b) oktatómunkát végző,
- c) alkalmazott intézetekben kutatómunkát folytató,
- d) s a gyakorlatban (újság, üzem stb.) működő.

Ezzel a felosztással függ össze a szociológusképzés szakosodásának a problémája. A szocialista országokban már kibontakozóban van a szociológus szakmának két alaptípusa:

1. a társadalomkutatóé,
2. a társadalmi munkásé.

Különösen sokat vitatott kérdés volt az utóbbi csoportba sorolt szociológusok társadalmi helye és feladata, ami mindenekelőtt a munka- és üzemszociológusok gyakorlati kérdéseit veti fel.

* Richta írt erről a kérdéstről érdekes tanulmányt a prágai szociológiai folyirat, a „Sociologickájo časapisu” 1966. 1. számában.

Felmerül az üzemi pszichológus és a szociológus munkájának elhatárolása, illetve koordinációja is. A világon — ahogy ezt a bratislavai értekezleten Slejska hangsúlyozta — már évtizedek óta integráció figyelhető meg ezen két szakma között, és kétségbevonta annak a helyességét, hogy a pszichológus és szociológus az üzemben párhuzamosan, esetleg egymással konkurrálva dolgozzanak. Ez természetesen nagyon komoly problémákat vet fel a szakemberképzés számára: közelebről úgy merül fel ez a kérdés, hogy gyakorlat számára kapott szakemberek esetében helyes-e az irányvétel szűken specializált pszichológus és szociológus szakemberek oktatására, — természetesen egészen más kérdés a tudománykutatói utánpótlás biztosítása, ahol ez a specializáció feltétlen szükségszerűség. —

A csehszlovák szociológiai konferenciák olyan gyorsan fejlődő társadalomtudományi ág problémáit tárták fel, amely rendkívül szoros kapcsolatban van a társadalmi fejlődéssel, és így e tudomány belső ellentmondásai sokszor nem mások, mint a külső társadalmi ellentmondások tükröződései.

A SZERVEZET MINT TÁRSADALMI ALAKULAT

KULCSÁR KÁLMÁN

I. A szervezet szociológiai fogalma

1. A szervezet fogalmának fejlődése, mai értelme.
2. A szervezet fajtái: politikai (állami és társadalmi-politikai), gazdasági szervezet; szociológiai sajátosságai.
3. A bürokrácia és bürokratizmus.

II. A szervezet és a társadalom viszonya.

1. A szervezetek és a modern társadalom.
2. A szervezet társadalmi meghatározottsága.
3. A szervezet és a társadalom funkcionális kapcsolata.

III. A szervezet belső társadalmi jelenségei.

1. A szervezet mint formális és informális struktúra.
2. A hierarchia szociológiai problémái.
3. A szervezet tevékenységét megvalósító egyének társadalmi és csoportmeghatározottságának jelentősége és problémái.
4. A döntési folyamat szociológiai problémái.

Ma már általánosan ismert, hogy a modern társadalomban az emberi tevékenység nagy része, a társadalmi szempontból különösen fontos emberi tevékenységnek pedig a döntő része szervezeti keretek között megy végbe. Szervezeti keretek között zajlik a politikai, igazgatási-állami, bírói stb. és nem utolsósorban a termelőmunka, a termelt javak elosztása, a társadalom kulturális életének nagy része stb. Mindeme tevékenység sok tekintetben már alaposan ismert, sok momentumát tanulmányozzák a legkülönbözőbb tudományágak, ha azonban éppen az a momentum marad kívül a kutatásokon, amelyet szervezeti elemnek nevezhetünk, sok jelenségre, a legkülönbözőbb irányú társadalmi tevékenység sokféle mozzanatára nem derül fény.

Az állami tevékenység pl. jelentős részben jogalkalmazó tevékenység a kifejezés szűkebb, tehát a közvetlen, konkrét emberi viszonyokra való, egyedi esetekre történő jogalkalmazás értelmében is. A jogalkalmazás folyamatát a jogtudomány már hosszabb ideje kutatja, jelentős eredményeket is ért el ebben a munkában, de a kép nem teljes, sőt sok tekintetben téves is, amíg nem látjuk, hogy a jogalkalmazás egyik lényeges sajátossága az, hogy szervezeti keretek között történő döntésekben fejeződik ki, tehát olyan tényezők hatnak

közre a jogalkalmazás folyamatában, amelyek a szervezet mint társadalmi alakulat sajátosságaihoz kapcsolódnak. De ugyanez a helyzet a közvetlen politikai tevékenységgel, a termelőmunkával stb. Világos tehát, hogy a szervezet társadalmi sajátosságainak, az emberi tevékenység szervezeti keretekben való vizsgálatának igen nagy a jelentősége. Olyan újabb ismereteket várhatunk az ilyen kutatásoktól, — s erre már néhány eddigi, különösen a termelőüzem sajátosságaira kiterjedő marxista szociológiai vizsgálat is példát adhat — amelyek nem csupán újabb jelenségekre derítenek fényt, de amelyek eredményeit gyakorlati célokra közvetlenül is felhasználhatjuk.

Minden ilyen jellegű empirikus szociológiai vizsgálat hasznosságának, tudományos értékelhetőségének előfeltétele azonban a szervezet mint társadalmi jelenség szociológiai sajátosságain alapuló olyan *fogalmi rendszer* kialakítása, amely a szervezet és a társadalom legkülönbözőbb összefüggéseinek elméleti elemzésén alapulva, ezeknek az összefüggéseknek valóságos, de csupán lényeges vonásait tükrözve keretet biztosít az empirikus és a szakelméleti vizsgálatok számára, és megfelelő fogalmakat alakít ki, amelyek segítségével az empirikus jelenségeket megragadhatjuk. Világos, hogy a fogalmi rendszer kialakításában jelentős szerepe van az eddigi vizsgálatok és elméletek kritikai értékelésének is.

A tanulmány e munka megindítását kíséri meg azzal, hogy megpróbálja a szervezetnek mint társadalmi alakulatnak leglényegesebb jellemzőit, a társadalomban elfoglalt helyét és belső, szociológiailag értékelhető vonásait egy egységes rendszerbe összefoglalni, és ezzel a szükségesnek tartott fogalmi rendszer legtágabb kereteit kialakítani.

I.

A szervezet szociológiai fogalma

1. A szervezet fogalma fölötti vita még ma sem ült el egészen a szociológiában. Igaz, ez a vita mindig közelebb visz a szervezetnek mint társadalmi alakulatnak a megértéséhez, ha a társadalmi viszonyok alakulásának és a szociológia tudománya fejlődésének megfelelően fokozatosan tárja is fel lényeges vonásait. A szervezet fogalma a korai szociológiában, pl. Saint Simon vagy Comte műveiben a tervezett emberi társadalom racionális életvitelének egyik eszközét jelentette, s ez a vonása került előtérbe Max Webernek a bürokratikus szervezetről adott analizisében is. Max Weber is nyilvánvalóan kora és társadalma sajátos vonásait, szükségleteit s szociológiájának sajátos elemeit fejezte ki a bürokratikus szervezetről alkotott sok tekintetben idealizált képében, s ezért vált elméletileg sokáig uralkodóvá, sőt szinte kizárólagossá a szervezet

racionális modellje.¹ Természetesen nem vitás, hogy a racionalis munkaszervezés tényleg lényeges eleme a szervezetnek, amely végeredményben többé-kevésbé koordinált, ideálisan magas szinten koordinált emberi tevékenységet fejez ki, mégis a szervezetekre vonatkozó újabb kutatások Max Weber után joggal mutattak rá a weberi kép idealizált jellegére, és tárták fel újabban a szervezet más, sokkal kevésbé racionalisztikus vonásait.

A szervezetekre vonatkozó szociológiai elméletek Weber utáni fejlődésére többé-kevésbé elfogadható William G. Scott rövid jellemzése. Scott a Weber utáni időktől indul el ugyan, így a fejlődés lényeges elemeit hagyja figyelmen kívül, de az általa tárgyalt időszakra tett megállapításai mégis figyelemre méltóak. Az első elméletcsoport — amelyet *klasszikusnak* nevez — szinte kizárólag a szervezet anatómiájával foglalkozott, súllyal tehát a szervezet munkamegosztásával, funkcionális folyamataival, struktúrájával stb. Scott a szervezetelméletnek ezt a típusát Frederick W. Taylorra vezeti vissza. A *neoklasszikus* elméletet lényegében a „human relations” mozgalommal azonosítja, és fő érdemének a behaviorisztikus tudományoknak a szervezetre vonatkozó kutatásokba való bevezetését tartja, míg a *modern* elméletek alapvonásait a következőkben határozza meg. Jellemzői: a fogalmi-analitikai bázis, amelynek megbízhatósága empirikus kutatási adatokon nyugszik; integratív természete és az a filozófia, amelynek kiindulási pontja a szervezetnek mint *rendszernek* a tanulmányozása.²

Ha áttekintünk egy-két meghatározást a legújabbak közül, akkor világos, hogy Scott joggal emelte ki a „rendszer” fogalmát a szervezet sokféle tulajdonsága közül olyanként, amely szinte általános a mai megközelítésekben. Presthus pl. „a szervezetet mint a strukturális interperszonális kapcsolatok rendszerét” definiálja,³ de ilyen feltevésen nyugszik Selznick fogalma a szervezetről⁴ éppen úgy, ahogyan Gore és Dyson által kiadott, a szervezeti döntések folyamatát tárgyaló tanulmánykötet cikkei is hasonló fogalomból indulnak ki.⁵ Meg kell azonban említenünk azt is, hogy a szervezeteknek mint rendszernek

¹ A mai értelemben vett szervezetek megjelenésének folyamata a tökéletes társadalom kialakulásával indult meg erőteljesen, részben a munkamegosztás fokozódásával, részben pedig az állami, különösen az igazgatási gépezet sajátos kiépítésével. Az utóbbi már az abszolút monarchikus államberendezkedés egyik sajátosságaként is megjelent, s Marx a bürokráciáról írva éppen a porosz abszolutizmus igazgatási szervezetét tartotta szem előtt. A XIX. század végére, a monopolizálódással, az állami szervezet új feladatainak kialakulásával együtt a szervezet problémája mint a bürokratikus szervezet problémája jelent meg a szociológiában, és Max Weber már a társadalmi és munkafolyamatok racionalizálódásának egyik következményét ismerte fel benne. Ld. erre közelebbről: KULCSÁR Kálmán: *Max Weber és a politikai szociológia*, — Állam- és Jogtudomány 1963.

² SCOTT William G. *Organizational Theory: An Overview and an Appraisal*. — *Readings in Management*. (Ed. M. V. RICHARDS and W. A. Nienlender) Cincinnati, 1963. 643—653. p.

³ PRESTHUS Robert: *Toward a Theory of Organizational Behavior*. — *Administrative Science Quarterly*. June 1958. 50. p.

⁴ SELZNICK Philip: *Leadership in Administration*. Evanston 1957. 8. p.

⁵ GORE William J. and DYSON J. W. (Eds.): *The Making of Decisions*. — *A Reader in Administrative Behavior*, Glencoe, 1964. 5. p.

a felfogása határozottan megjelent már Chester Barnard 1938-ban megjelent művében is.⁶

A rendszer fogalma egyébként — amelynek elég mély gyökerei vannak a szociológia fejlődésében — a polgári szociológiában ma központi jelentőségű. Nincs itt helyünk alaposabb elemzésre, mindössze azt jegyezzük meg, hogy részek lehatárolt funkcionális összességeként foghatjuk fel, bizonyos keretként tehát, amelyen belül e részek mint egy egész alkotóelemei funkcionálnak és így is közelíthetők meg. Ily módon „kölesönösen összefüggő elemek egyidejű variációit”⁷ jelenti. A mai polgári szociológiában e fogalomra átfogó társadalmi elmélet épül fel,⁸ amely mesterséges konstrukciójával sok tekintetben elszakad a valóságtól, illetőleg nem fejezi ki azt teljesen. Ha ezt az elméletet — Talcott Parsons társadalomelméletét — joggal bíráljuk is,⁹ a bírálat nem jelenti magának a fogalomnak teljes elvetését, annál is kevésbé, mert a jelenségek ilyen megközelítése lényeges eleme a marxista dialektikának is Sajátos társadalmi-történeti oka és jelentősége van természetesen annak, miért került előtérbe a rendszer fogalma a mai polgári szociológiában és különösen a szervezetekekre vonatkozó kutatásokban. Másutt elemeztük már¹⁰ — a mai polgári szociológia jellegzetes vonásai között — érdeklődésének a kisebb egységek felé való fordulását, s arra is utaltunk, hogy éppen ez a vonás, amelynek léte egyébként összefügg a szociológiának gyakorlati célokra való felhasználásával, így bizonyos, a valóságot ténylegesen, ha olykor nem is teljesen tükröző ismeretanyag összegyűjtésével lehetőséget ad arra is, hogy a marxista szociológia hasznosíthassa a polgári szociológia fogalomrendszerének egyes elemeit, bizonyos módszertani tapasztalatait, sőt ismeretanyagának egy részét is.

Témánk szempontjából a szervezet fogalmának, a *rendszer* kategóriájának segítségével való megközelítése elsősorban más társadalmi jelenségektől való elhatárolása, s így jobb megértése szempontjából jöhet tekintetbe. A marxista szociológiának különösen két fogalma érdekelt ebben a vonatkozásban, az *intézmény* és a *csoport*. Mindkettő olyan társadalmi jelenségeket takar ugyanis, melyek összességébe bizonyos szempontból a szervezet is beletartozik, amelyekkel szemben tehát éppen a sajátosságok megállapítása fontos. Két kérdés azonban megoldásra vagy legalábbis említésre vár, még mielőtt a további elemzéshez kezdenénk. Az első: szükséges-e a szervezeteket a marxista társadalomelmélet már elfogadott, sokat használt kategóriájától az intézmé-

⁶ BARNARD Chester: *The Functions of the Executive*. Cambridge Mass. 1960. (Az első kiadás 1938-ban jelent meg) 73. p. — Simon pedig egyenesen azonosítja a szervezet és a rendszer fogalmát, mondván, hogy az utóbbi a rendszer szociológiai kifejezése. SIMON, Herbert: *Administrative Behavior*. New York, 1959. (2 ud Ed.) XVI. p.

⁷ HENDERSON L. J.: *Pareto's General Sociology*. Cambridge, 1935. 13. p.

⁸ Ld. erre PARSONS különböző írásait, különösen a *The Social System*, London, 1952. c. könyvét és tanulmányát: *General Theory in Sociology*. — *Sociology Today* (Ed. by Merton-Cottrel-Broom) New York 1959.

⁹ Vö. KULCSÁR Kálmán: *A szociológiai gondolkodás fejlődése*. Budapest, 1966. 345. és köv. p.

¹⁰ u. o. 188. és köv. p.

nyektől megkülönböztetni, nem elegendő-e vajon a szervezetnek az intézmény általánosabb fogalmán belül való tárgyalása; s a második az előbbivel szorosan összefüggő probléma: van-e szervezetnek mint sajátos társadalmi jelenségnek önálló léte, sajátos, mégis általánosítható vonásai, hiszen a szervezet empirikusan csak mintegy konkrét igazgatási, üzemi, társadalmi stb. szervezet jelenik meg. S ez utóbbi kérdés kiegészítéseként: nem elegendő-e tehát a szervezetet csupán egyes intézményi jelenségek sajátos megközelítési módjának felfogni, és ezzel tagadni sajátos társadalmi létét?

Az első kérdésre adott igenlő válasz már az eddig elmondottakból is következik, s a kérdés további tárgyalása csak megerősítheti ezt a választ. Az intézmények — s ennek részletesebb elemzésére rövidesen rátérünk — nagyon sokféle társadalmi jelenséget egyesítenek, e jelenségek közül csak egyet jelentenek a szervezetek, noha, és itt a másik kérdésünk, a szervezet fogalma is alkalmazható az intézmények egész sorára. Mert igaz ugyan, hogy a szervezet empirikusan mindig mint *valamilyen* szervezet jelenik meg a társadalomban, amelyet a társadalom makrostruktúrájában betöltött helyétől, céljától s különböző vonásaitól függően sokféleképpen osztályozhatunk, de az is igaz, hogy *mindenfajta* szervezet olyan lényeges, azonos vonásokkal rendelkezik, amelyek ha nem is a társadalomban betöltött helyüket, funkciójukat, jelentőségüket, de belső struktúrájukat, jellegzetességeiket, társadalmi jelenségeiket stb. illetően *egy jelenségcsoportba* sorolják őket. És ez nem csupán bizonyos másodlagos szempontok alapján való azonosságot jelent, amely esetleg csak bizonyos sajátos kutatási módot, nézőpontot involválna, hanem társadalmi jelenségek azonos csoportját. Ez egyébként a továbbiakban a politikai és gazdasági szervezetek sajátosságainak elemzésénél is világossá válik.

A polgári szociológiában a legtudatosabb különbségtevést az intézmény és a szervezet között Philip Selznick hajtja végre a következők szerint: A szervezet tudatosan kialakított eszköz egy bizonyos munka elvégzésére, az intézmény viszont a társadalmi szükségletek és erők sokkal inkább természetes jellegű eredménye, produktuma, e szükségletekre stb. választ jelentő adaptív jellegű organizmus.¹¹ Ez a különbségtevés azonban elsősorban analitikai célokat szolgál Selznicknél, mert, és erre határozottan rámutat, a szervezetek is vizsgálhatók intézményi jelleggel. Az intézményi vizsgálat ebben az esetben a történeti megközelítést jelenti, éspedig közelebbről azt, hogyan fejlődött és változott a szervezet a történelem során a társadalmi körülmények alakulásának megfelelően. Ebből adódik, hogy Selznicknél a szervezetnek külső környezetéhez való viszonya, illetőleg ennek a tanulmányozása már az intézményi analízishez tartozik, mint ahogy ilyen jellegűnek tart a szervezeten belül végbemenő minden természetes folyamatot, nem formális alakulatok képződését stb.¹² A tudatos elválasztás tehát végül is elmosódik. Ez elmosódás azonban számunkra nem csupán

¹¹ SELZNICK Philip i. m. 3. p.

¹² u.o. 9 p.

Selznick okfejtésének hibás voltát, de annyiban a valóságot is kifejezi, hogy a szervezetek ténylegesen az intézmények csoportjába tartoznak, ha az intézmény más fogalmával is dolgozunk, mint Selznick. A tudatos létrehozás eleme pedig a szervezeteket illetően csak egyik lehetséges változata a különbségtevésnek.

A mi felfogásunkban — és erősen leegyszerűsítve — az intézmény bizonyos jelenségek körül csoportosuló normák összességét jelenti, tehát nyilvánvalóan szélesebb fogalom a szervezetnél, bár nagyon sok esetben egy-egy intézménynek egy vagy több szervezet is megfelel. Az intézmény modellja legvilágosabban az ún. jogintézmények esetében jelentkezik, ahol a normák általában világosan és pontosan meghatározottak, viszonylag tehát egyszerű képet adnak. Lényegében azonban a jogintézményekhez hasonlóak a társadalom más intézményei is, legfeljebb komplexebbek, a normák kevésbé világosak, sokfajta normacsoportból tevődnek össze, komplikáltabb esetben több szervezetben és másfajta csoporttevékenységben is kifejeződnek stb.

A másik oldalról elindulva a társadalmi csoportoktól kell elválasztani a szervezetet. A csoport ismét tágabb fogalom a szervezetnél, de az elválasztóvonalat meglehetősen nehéz megtalálni. A csoport az egymással funkcionális jellegű társadalmi kapcsolatban levő emberek összességét jelenti, tehát egyéni magatartások, interakciók hálózatát. Ez a meghatározás azonban túlságosan tág, amelyet ki kell egészítenünk azzal, hogy e funkcionális kapcsolat következtében a csoport tagjainak a csoporton belül meghatározott helye, státusa van, amelyhez a csoport céljából, érdekeiből fakadó elvárások, normák kapcsolódnak, amelyek meghatározzák a csoport tagjának szerepét. Többé-kevésbé jellemzik a csoportot olyan — részben már Leopold von Wiese által is megállapított — sajátosságok is, mint a viszonylagos tartósság, folyamatosság, bizonyos fokú szervezethez, a tagok valaminő elképzelése a csoportról és végül — huzamosabb lét után — bizonyos tradíciók, esetleg szokások kialakulása,¹³ és esetleg más jegyek is, mint az érzelmi kapcsolatok bizonyos rendszere. A csoportokat sokféle ismérv alapján osztályozzák a szociológiában, de felosztást akár csak áttekinteni is felesleges lenne. Nagy általánosságban, jelenlegi témánk szempontjából Cooley különbségtevése hasznosítható az elsődleges és másodlagos csoportok között. A szociológiában jól ismert és csaknem általánosan el is fogadott különbségtevés szerint az elsődleges csoportokat az intim, szemtől szembeni társulások jelentik, olyan csoportok tehát, amelyekben a viszonylag kis létszám miatt is a tagoknak lehetőségük van a közvetlen kapcsolatok kifejlesztésére, amely kapcsolatokban elsősorban az érzelmi jelleg dominál. Az elsődleges csoport ilyenformán általában a legegyszerűbb társulási mód, amely természetesen alakul ki bizonyos emberi érdekek közül az emberi kapcsolatoknak csoportkapcsolatává. Az ilyen típusú csoportok általában kicsik,

¹³ WIESE Leopold: *Allgemeine Soziologie*. 1950. 448. p.

határaik változnak és ami számunkra igen fontos, megtalálhatók másfajta csoportképződményekben is. A másodlagos csoportokon viszont lényegében azokat a csoportokat kell érteni, amelyek nem felelnek meg a fenti fogalomnak, és amelyekben domináns tényező a mesterséges létrehozás eleme.

Ha most a szervezetek szociológiai természetét kívánjuk megközelíteni, az intézmények és a csoportok (nevezetesen a másodlagos csoportok) fogalmából kell elindulnunk. Ahol ez a kettő „metszi egymást”, azon a ponton határozhatjuk meg a szervezet helyét a társadalmi jelenségek között.

Erősen leegyszerűsítve tehát azt mondhatjuk, hogy a szervezet olyan társadalmi intézmény, amely csoporttulajdonságokkal, és pedig a másodlagos csoport tulajdonságaival rendelkezik (noha a szervezeten belül kialakulhatnak és ki is alakulnak az elsődleges csoport jegyeit magukon viselő kisebb társulások is).

Mindezzel azonban — ismételjük — csupán a szervezet helyét határoztuk meg — azt is csak a legnagyobb általánossággal — a társadalmi jelenségek között, de nem a fogalmát. A fogalom meghatározáshoz némi segítséget kaphatunk a polgári szociológiától is, és pedig az egyszer már hivatkozott Presthus-tól származó definíció látszik ebből a szempontból a legmegfelelőbbnek. Idézzük tehát mégegyszer, ezúttal teljesebben ezt a definíciót:

„A szervezetet, mint a strukturális interperszonális kapcsolatok rendszerét definiálhatjuk, amelyben az egyének az autoritás, a státus és a szerep terminusaiban különböztethetők meg...”¹⁴ A Presthus-féle meghatározás idézett része helyesnek látszik, hiszen világos, ha a szervezet csoporttulajdonságokkal rendelkező intézmény, akkor benne résztvevő egyének már csak a szükségszerű munkamegosztás miatt is funkcionálisan különböző helyet foglalnak el a szervezeten belül és a helyet ténylegesen a státus és a szerep fogalmaival definiálhatjuk.¹⁵ Mivel pedig minden szervezet ismét csak a munkamegosztásból adódó egységes koordinálás szükségességéből adódóan hierarchikus módon felépített struktúrával rendelkezik, az autoritás is különböző fokban jellemzi a szervezet struktúrájában bizonyos státust elfoglaló egyéneket. Mindezekből adódóan tehát a következőképpen határozhatjuk meg a szervezet szociológiai fogalmát:

A szervezet az emberi munkamegosztás fejlődésével bizonyos cél vagy célok érdekében kifejtendő tevékenység elvégzésére kialakított olyan intézmény, amely csoporttulajdonságokkal rendelkezik, amelynek céljait, felépítését, tevékenységét formálisan is lefektetett elbírások szabályozzák, és amely e szabályozásból, valamint a szervezeten belül kialakuló nem formális emberi kapcsolatokból adódóan a hierarchikusan felépített státusok és szerepek funkcionális hálózatát, rendszerét jelenti.

¹⁴ PRESTHUS Robert: i. m. 50. p.

¹⁵ A szerep Selznick szerint: egy társadalmi rendszerben meghatározott pozícióval társult viselkedési mód. (Philip SELZNICK: i. m. 82. p.) A fogalom azonban összetettebb, lásd erre: KULCSÁR Kálmán: *Magatartás és társadalmi jelenség.* — Magyar Filozófiai Szemle, 1965. 2. sz. 202. és köv. p.

A meghatározásból világos, hogy a szervezetek kialakulása, illetőleg létrehozása a legszorosabban összefügg a társadalom viszonyaival, folyamataival. Világos, hogy egy cél elérésére kialakított, s túlnyomórészt a cél elérését szolgáló formálisan megállapított szabályok szerint munkálkodó szervezet legalább három ponton kapcsolódik a társadalom adott viszonyaihoz, szélesebb értelemben a társadalom makrostruktúrájához. Az egyik kapcsolódási pont a társadalomban meglevő munkamegosztás helyzete, amelyből a szervezettel elérni kívánt cél fakad, a másik a cél elérését szolgáló tudatosan elgondolt és formálisan is lefektetett szervezeti és működési szabályzat. Ez utóbbi ismét kétoldalú valóságösszefüggéssel rendelkezik. Az összefüggés ugyanis adódik egyrészt a szervezet struktúráját, rendjét és működését megállapító szabályok megalkotásából, másrészt pedig azok megvalósulásából. Harmadszor a szélesebb társadalmat, struktúráját, legkülönbözőbb viszonyait „viszik be” a szervezetbe azok az emberek, akiknek magatartásában a szervezet tevékenysége megvalósul. Ezekkel a problémákkal összefüggő kérdéseket a későbbiek során tárgyaljuk még.

2. Említettük már, hogy a szervezet empirikusan mindig mint valamilyen szervezet jelenik meg, így a közelebbi társadalmi tartalom szerint lehetséges különbségtevés különösen jelentős. Amennyire nyilvánvaló ugyanis, hogy a szervezetek az intézmények egyik sajátos fajtáját alkotják, annyira világos az is, hogy a szervezet fogalma nagyon sokféle tartalommal rendelkező szervezetre illik. A szervezetek e sokféleségét az egyedi célok ellenére is tipizálhatjuk, éspedig a társadalmi munkamegosztásban általánosságban betöltött helyük, ebből fakadóan a célok és a célok elérésére hivatott strukturális és funkcionális jellegű normák, a szervezet szociológiai sajátosságai alapján. Ily módon megkülönböztetünk politikai, (állami és társadalmi politikai) gazdasági és (szűkebb értelemben vett) társadalmi szervezeteket. Mielőtt a szervezettel mint társadalmi alakulattal általánosságban foglalkoznánk, röviden érintenünk kell a fentiek közül a jogtudomány szempontjából elsődleges jelentőségű politikai és gazdasági szervezetek néhány sajátosságát.

a) A politikai szervezeteken belül is el kell azonban választanunk egymástól a *társadalmi, politikai* és *állami* (államhatalmi, igazgatási, bírói és ügyési stb. szervezetek, amelyek között szociológiai jelenségeik szempontjából nincs lényeges különbség) *szervezeteket*. Igaz ugyan, hogy a politikai elem mindkettőben jelen van, de nagyon lényeges szempontból mindkettőben másképpen nyilatkozik meg: *más a viszonyuk ugyanis a politikai központi jelenséghez, az államhatalomhoz.*

A társadalom és az állam fogalmának megkülönböztetése óta a politika fogalmát általában az utóbbihoz, az államhoz, az állami tevékenységgel kapcsolatos eszmékhez, szervezetekhez és cselekvéshez kötjük.¹⁶ A polgári társa-

¹⁶ Vö. KULCSÁR Kálmán: *A szociológiai gondolkodás fejlődése*. Bp. 1966. 371. és köv. p.

dalom legutóbbi, jelenlegi fejlődési szakaszában azonban — amióta a nagy monopolszervezetek egyre fokozódó súlyt jelentenek a társadalmon belül és akarukat bizonyos csatornákon keresztül az államhatalom felé is érvényesíthetik — felbukkant a politika új fogalma, amely az „egész közösség jólétét érintő” érdekekhez, szervezetekhez és tevékenységhez kapcsolódna. Ez a megfogalmazás — bár egyebek között a politikai szervezetekre is ráillik — átfogja a társadalomban működő szervezetek szinte mindegyikét, hiszen ilyen vagy olyan módon és fokban mindegyik tevékenysége érinti az egész közösség jólétét. Ily módon nem lehetne különbséget tenni a politikai szervezetek és pl. a gazdasági szervezetek között. (Megjegyezzük, az a tény, hogy a monopoltőkés társadalomban egyes nagy gazdasági szervezetek befolyásolhatják az állami hatalmat akár közvetlenül, akár közvetítő szervezetek — pártok, érdekcsoportok — útján nem jelenti azt, hogy minden gazdasági szervezet politikai jellegű, vagy akár az előbb említett nagy gazdasági szervezetek elsődleges tevékenysége és funkciója a társadalomban a politikai tevékenység lenne.) Ha pedig pl. a gazdasági szervezeteket is politikai jellegűekként tekintenénk, akkor nem csupán alapvető funkciójukat tévesztenénk szem elől, hanem politikai jelleggel ruháznánk fel az egész más tényezők által irányított, más módszereket alkalmazó gazdasági tevékenységet is. A politikának a mai polgári társadalom — Selznick által példázott — ilyen értelmű pluralista felfogását tükröző fogalmát azonban távolról sem fogadják el általánosan a politika tudományának polgári művelői sem, Wollin pl. Selznick és mások teóriáját bírálva megjegyzi, hogy a politika mai fogalmával kapcsolatos zavarok arra vezethetők vissza, hogy politikai fogalmakat alkalmaznak nem politikai szituációkra. Ezen túl azonban sok tekintetben a másik szélsőséget jelentő következtetésre jut azzal a megállapítással, hogy az emberi lét számára lényeges döntések nem a szervezetek és társulások alacsonyabb szintjein, hanem a politikai rend egészében születnek.¹⁷ Világos ugyanis, hogy ez a másik oldalról való elfogadása magának a bírált elméletnek, mert hiszen az emberi lét számára lényeges döntéseket azonosítja a politikával, holott nem kétséges, hogy azok távolról sem mind politikai természetűek.

Minden próbálkozás, amely a politikai tevékenységet az állami tevékenységtől elválasztva igyekszik körülírni, amely a politika fogalmát az államtól elszakítja, nem határozhatja meg a fogalmat, s következésképpen azokat a szituációkat sem, amelyekre a politika fogalmai alkalmazhatók. Különösen kivülálglik ez, ha a politika egyik központi kategóriáját, a hatalmat vizsgáljuk.

A hatalom általában olyan társadalmi viszonyt jelent, amelyben meghatározott személynek, személyeknek vagy csoportoknak lehetőségük van arra, hogy másokat engedelmességre kényszerítsenek. Ilyen viszony azonban sokféle van, tehát a hatalom számtalan formában nyilvánulhat meg, a szülői hatalomtól

¹⁷ WOLLIN Sheldon S.: *Politics and Vision*. London, 1960. 429—434. p.

kezdve egészen a gazdasági hatalom sokféle formájáig. Így a hatalmi viszonyok önmagukban még nem politikai viszonyok, és nem adják meg szükségszerűen a politika tartalmát.¹⁸ *A politikai hatalom olyan hatalmat jelent, amelynek egy meghatározott társadalomban privilegizált lehetősége van az egymással szembenálló, illetőleg eltérő érdekű osztályok, rétegek, csoportok társadalmi viszonyainak rendezésére, ellenőrzésére.* (Lényegében ezt fejezi ki Lenin is, amidőn a politikát a gazdaság koncentrált kifejezésének, az osztályok közötti viszonyoknak mondja.) Ilyen hatalomnak csak az államhatalmat tekinthetjük, így tehát elmondhatjuk, hogy a politikai tevékenység az állammal összefüggő tevékenység. Pontosabban: *a politika az államhatalom megszerzésére irányuló, felépítésében, vezetésében, az államhatalom gyakorlásának módjában megnyilatkozó vagy mindezeket befolyásoló tudatos tevékenység.* Politikai eszmék viszont azok a többé-kevésbé rendszerezett elgondolások, amelyek alapján a politikai tevékenység folyik, illetőleg amelyek a politikai tevékenység magyarázatául szolgálnak. *Politikai szervezetek pedig a szó legszélesebb értelmében azok a szervezetek, amelyek keretein belül a politikai tevékenység folyik.*

Miután a társadalmi osztályok, sőt bizonyos fokig azokon belül egyes rétegek és csoportok küzdelme államhatalom megszerzéséért és a megszerzett államhatalom irányítása, tevékenységének befolyásolása nyilvánvalóan *a társadalom hatása az állam és a társadalom viszonyában*, míg a már kialakított (az állam szervezetei által természetesen részleteiben tovább formált) politika állami gyakorlatként való megvalósítása viszont *az állam hatása a társadalomra*, világos, hogy ilyen szempontból különbséget kell tennünk a politikai szervezetek között is. Így tartoznak az első csoportba az államhatalom megszerzéséért küzdő, az irányító, illetőleg az államhatalmat megszerzett osztály, réteg, csoport politikáját, és az állam gyakorlatát is befolyásoló vagy befolyásolni törekvő *társadalmi politikai szervezetek*, és a másodikba az állam politikáját megvalósító *állami szervezetek*.

Az első csoportba tartozó politikai szervezetek sajátosságai onnan adódnak, hogy különösen a modern társadalomban az állam irányításáért vagy befolyásolásáért küzdő ellentétes érdekű osztályok, rétegek, csoportok ezt a küzdelmet jórészt szervezeteken keresztül vívják meg. Ezeknek a szervezeteknek (pártok, különböző szakszervezetek, érdekcsoportok stb.) azonban nincs meg az a lehetőségük — még az államhatalmat kézben tartóknak sem —, hogy tevékenységük folytatásához *közvetlenül privilegizált hatalmi eszközöket* vegyenek igénybe. Ez utóbbi csupán az állami szervezetekre jellemző, amelyek jogilag meghatározott keretek között, esetenként attól függetlenül is privilegizált hatalmi eszközökkel közvetlenül is kikényszeríthetik döntéseiket.¹⁹

¹⁸ BURDEAU Georges számára jelentik a társadalomra vonatkozó hatalmi viszonyok a politikát. Vö. *Méthode de la Science Politique*. Paris, 1959. 66. p.

¹⁹ Ld. erre: KOVÁCS István: *A szocialista alkotmányfejlődés új elemei*. Bp. 1962. 176—177. p. — SZAMEL Lajos: *Az államigazgatás vezetésének jogi alapproblémái*. Bp. 63. 71. p.

Bár minden szervezeti tevékenység lényeges eleme a döntés, s látjuk majd, hogy a mai vizsgálatok éppen ezt emelik ki, a politikai szervezetre különösen jellemző az, hogy működése a döntések sorozata, és pedig politikai tartalmánál fogva sajátos döntések sorozata.²⁰ Ezek a döntések lehetnek általános elvi jelentőségűek, lehetnek bizonyos szabályokat eredményező, végül egyes konkrét ügyekben való döntések. A döntések mindhárom fajtája érinti a társadalom egészének, illetőleg kisebb vagy nagyobb részének életviszonyait. Különbségeket a *közvetettség fokában* fedezhetünk fel. Nyilvánvalóan jóval közvetlenebb módon rendez pl. egyéni életviszonyokat egy bírósági vagy államigazgatási szervezeti döntés egy bizonyos konkrét ügyben, mint egy politikai párt döntése a követendő politikáról, amely több fokozaton keresztül, uralkodó párt esetében az államapparátus megfelelő szerveinek közbenjöttével, esetleg jogszabályalkotás révén jut el a konkrét életviszonyokig. A közvetettség foka sok tekintetben már jelzi a döntéseknek a jogszabályokhoz való viszonyát is. Minél közvetlenebbül, kevesebb áttétellel érinti a döntés az individuális viszonyokat, annál nagyobb szerephez jutnak a jogszabályok a döntés kialakításában. Míg a társadalmi-politikai szervezetek működését sokszor nem, vagy csak nagy vonásokban szabályozzák jogi normák, döntéseikben pedig nem vagy alig játszanak szerepet jogszabályok, addig a politikai szervezetek másik nagy csoportjának az állami szervezetek felépítését, struktúráját, működését részleteiben is jogszabályok határozzák meg, tevékenységük tehát tipikusan jogalkalmazó jellegű. Ezzel szemben azt is megállapíthatjuk, hogy a nem állami politikai szervezetek tevékenysége tipikusan nem jogalkalmazás. Tipikusan, mert hiszen néhány társadalmi szervezet, — természetesen nem a pártok — különösen a szocialista társadalmi rendben felhatalmazást kaphatnak olyan feladatok ellátására, amelyek jogalkalmazást jelentenek, ez azonban még mindig kivétel.

Minden szervezeti tevékenységben jelen vannak bizonyos normák, amíg azonban a nem állami politikai szervezetek — miként a szervezetek általában — többnyire maguk állapítják meg azokat a szabályokat, amelyek döntésük menetét előírják, illetőleg amelyek egyik elemet jelentik a döntés folyamatában, addig az állami politikai szervezetek számára jogszabályok — több kevesebb diszkréciót hagyva — általában kötelezően megállapítják a döntés lehetséges kereteit. S ebből a szempontból nincs különbség pl. a hírói és igazgatási jellegű tevékenység között: mindkettőt a jogalkalmazás jelenti s

²⁰ SELZNICK Philip: i. m. 56. és köv. p.: LEONI Bruno: *The Meaning of "political" in political decisions.* — *The Making of Decisions: A Reader in Administrative Behavior.* (Ed. by W. J. Gore and I. W. Dyson) Glencoe, 1964. 94. Érdekesek Leoni meghatározásai is: „... a politikai hatalom az egyéneknek ama lehetősége, hogy személyes választásaikat (döntéseiket — K. K.) azoknak a csoportoknak a döntéseivel azonosítsák, amelyekhez tartoznak... A politikai döntéseket olyan döntésként határozhatjuk meg, amelynek eredménye az ilyen értelemben vett hatalom kialakulása, és bármilyen sajátos történeti szituációban, azok a döntések lesznek ilyen jellegűek, amelyeknek eredménye az eddig fennálló hatalmi szituáció módosulása.” (i. m. 106. p.)

mindkettőben jelen van a jogszabály keretei között a diszkrecionális elem is.²¹ Természetesen ebből a szempontból is sajátos helyük van azoknak az állami-politikai szervezeteknek, amelyeknek nem az egyedi esetek eldöntése, individuális állampolgárok ügyeinek elintézése a feladatuk, vagy amelyek tevékenysége éppen a jogszabályalkotás köré összpontosul.

A politikai jellegű szervezetek döntéseinek is általános jellemzője, hogy azok általában a szervezet munkamegosztásának és hierarchiájának megfelelően, tehát intézményesített keretben jönnek létre. A politikai szociológia egyes nyugati képviselői szerint erre azért van szükség, mert az egyének egyedül nem képesek arra, hogy racionálisan hozzanak a mai életviszonyok által megkövetelt döntéseket. Herbert Simon kifejti pl., hogy a hatékony igazgatás racionális határozathozatalt igényel, ezek a döntések azonban oly sokrétűen függenek össze az életviszonyokkal, hogy következményeiket nem lehet mindig előre látni. Az igazgatás folyamatában azonban a szervezet minden egyes tagjának megállapítja felelősségét, de egyúttal ellátja a megfelelő útbaigazításokkal is, amelyek döntéseit irányítják. A szervezet maga pedig olyan mechanizmust jelent, amely formális szabályaival, információs csatornáival, képzési lehetőségeivel stb. azoknak az alternatíváknak csökkentése irányában hat, amelyek a döntés előtt állanak.²² Így tehát az igazgatási folyamat eredményeképpen születő döntés a folyamatban közreműködő egyének megfelelő módon összehangolt racionális döntéseinek sorozatából állana. Ezt az álláspontot azonban csupán két korrekcióval fogadhatjuk el. Mindenekelőtt későbbi fejtegetéseinkből látjuk majd, hogy a szervezetek formális struktúrája, szabályai mellett — adott esetben velük szemben is — a nem formális kapcsolatok, szabályok, csoportok, a nem formális közlési csatornák, a nem formális hierarchia is kialakul. Ez és a szervezet munkáját megtestesítő egyén társadalmi viszonyai, tudata, képzettsége stb. a legszűkebb döntési lehetőségére is befolyást gyakorolhat. Másodszor éppen a szervezetek egyik sajátossága, hierarchikus felépítettsége — amely a politikai szervezetek esetében ismét különös jelentőséggel bír — teszi szükségessé a *reális és formális döntés* megkülönböztetését a döntés folyamatában. Nem bizonyos ugyanis, hogy a szervezetre vonatkozó szabályok által formálisan előírt végső döntés jelenti a *reális* döntést, amely esetleg a hierarchia jóval alacsonyabb szintjén született meg, amelyre esetleg a formális szervezet racionalitásának Simon által összefoglalt momentumai viszonylag kevésbé gyakorolhattak hatást. Különösen így van ez, ha döntési folyamat utolsó momentumát testületi, képviselői szerv végzi el. A fentieket azonban még egy további megállapítással kell kiegészítenünk. Az a folyamat, amelyet Simon úgy jellemezett, hogy tagjait a szervezet ellátja útbaigazításokkal, sajátos döntésekből is áll. Az „útbaigazításokat” ugyanis

²¹ (Vö KULCSÁR Kálmán: *A politikai elem a bírói és államigazgatási jogalkalmazásban.* (Sajtó alatt.)

²² SELZNI CK Philip: i. m. 56. és köv. p.

csak részben adják meg a szervezet belső normái, vagy kívülről származó szabályok (jogszabályok), jórésziük a hierarchia felsőbb fokán helyet foglalók döntéseit jelentik, amelyek általában a hivatalos információs hálózaton át jutnak el a szervezet azon tagjaihoz, akik tevékenysége a szervezet és a külső társadalom közvetlen kapcsolatában fejeződik ki, akiknek döntései általában — legalábbis elsődlegesen — közvetlenül individuális emberi viszonyokat érintenek, rendeznek, s részben individuális konfliktusokat oldanak meg. Az állami-politikai szervezet tevékenységében tehát a döntéseknek legalább két típusát különböztetjük meg: a szervezet tagjai magatartását érintő és a szervezet társadalmi környezetébe tartozó individuumok magatartását és viszonyát érintő döntéseket. A döntések és a jogszabályok viszonyához tartozó további kérdés (ld. a tanulmány IV/4. pontját), hogy a politikai jelleg a döntések két típusában hogyan, milyen közvetettséggel érvényesül.

b) A gazdasági és elsősorban üzemi szervezet szociológiai problémáinak kutatására sajátos szakszociológiai ág fejlődött ki, az *üzemszociológia*. Mind a tőkés, mind pedig a szocialista társadalomban a szociológiának ez az ága a legfejlettebb, s problémái, kutatási módszerei sok tekintetben befolyásolják a szociológia egészének alakulását, de különösen a szervezetekre vonatkozó szociológiai ismeretek fejlődését. Ez érthető is, hiszen az üzemszociológia köz-eredményeinek megfelelően ma már kétségbevonhatatlan tény, hogy az *üzemi szervezetek kiépítése és irányítása sok más szempont mellett nem nélkülözheti a társadalmi tényezők és jelenségek tanulmányozását sem*. S mert az emberi munka, az üzemi munka humánus aspektusa a szocialista társadalomban különösen fontos, nem véletlen, hogy itt az üzemszociológia sok tekintetben a szociológia más ágazatait felülmúló fejlődésnek indult, sőt az utóbbi évtizedben sok tekintetben ilyen kutatásokkal lendült fel a szociológiai kutatási munka is.

Ahogy a politikai szervezetek problémái a politika, a politikai tevékenység szélesebb társadalmi kérdéseire és összefüggéseire, úgy kapcsolódnak az üzemi szervezetek sajátos szociológiai jelenségei is a munka társadalmi kérdéseire. Az üzemi szervezet sajátos jelenségeit a szervezetek általános képéhez képest tehát az a tény adja meg, hogy *szervezeti keretet jelent a termelőmunka számára*. S miután a modern társadalomban a termelőmunka túlnyomórészt valamilyen szervezetben megy végbe, a munka szociológiai kutatása is mindenképpen a szervezet problémáinak vizsgálatához visz el.

Az üzemi szervezet és a társadalom viszonyában felmerülő legfontosabb kérdés, *hogyan hat az üzem, elsősorban a modern nagyüzem az ott végzett munkára*, a munka folyamatában résztvevő emberre, s ezen túl, de éppen az embereken keresztül a szélesebb társadalomra is. Nem jelentéktelen a fordított összefüggés sem, hogyan tükröződik a szervezetben résztvevő embereken keresztül a szélesebb társadalom a szervezetben, milyen hatása van az üzemi munkára. Ezek az összefüggések sokféle problémát állítanak az üzemszociológia elé. A legfontosabbat mégis a következőkben jelölhetjük meg: A modern társadalomban

végzett termelőmunkának — részben az egyre fokozódó társadalmi, különösen pedig a munkafolyamatot is részeire szabdaló üzemi munkamegosztás következtében — dehumanizálódó jellege is van. Ez abban nyilvánulhat meg, hogy a termelőmunka folyamatában csupán kis részfeladatot ellátó ember — aki nem képes átfogni a munkafolyamat egészét — nem látja munkája társadalmi értelmét, ezzel a munka megszűnik társadalmi élményként funkcionálni számára, pusztán gazdasági kényszerre válik. Kérdés, hogy az üzemi szervezet racionális követelményeinek megfelelően végzett munka elvezet-e ilyen eredményre a szocialista társadalomban. A termelési eszközök magántulajdonának felszámolásával megszületett ugyan a munka humanizációjának legfontosabb feltétele, de csupán feltétele, amely azonban automatikusan még nem jár ilyen eredménnyel. Egyebek között — pl. a munkaidő csökkentése, a jólét, az általános és szakmai kulturáltság szintjének emelése, a demokratizmus kiteljesedése — bizonyos üzemszervezési problémák megoldása is hathat a munka humanizálódása irányában. Olyan tudatos tevékenység kifejlesztésére, olyan feltételek megteremtésére van szükség ugyanis a munkahelyen, amelyek megnövelik a munka társadalmi élményjellegét. Pl. megfelelő információs rendszer, amely egyrészt lehetővé teszi a munkások tájékoztatását az üzemi ügyekről, másrészt pedig eljuttatja a munkások véleményét az üzem vezetőihez; a mi és a miénk tudat erősödése az üzemekben; a nagy szervezet személytelenségét gyengítő kisebb munkahelyi kollektívák kialakítása, illetőleg a már kialakult ilyen csoportok viszonyainak, tevékenységének megfelelő ismertetése és ez ismeretek hasznosítása stb.²³

Az üzem ugyanis, mint minden más szervezet, a csoport egyik fajtája. A mai hazai szervezésnek megfelelően az üzemek csoportjellege már bizonyos rendelkezésekben is kezd megjelenni. Ilyen pl. az *üzemi kollektíva* fogalma, és azon formális rendelkezések, amelyek az üzemi kollektívához társulnak. Az üzem kollektívájának, azaz a szervezet tagjai összességének bizonyos anyagi érdekei is fűződnek az üzem egészének munkájához, és bizonyos jogokkal rendelkeznek, amelyeket különböző sajátos, az üzemen belül működő szervezeteiken keresztül érvényesíthetnek (szakszervezet, üzemi tanács). Szociológiai szempontból felmerülő kérdés itt azonban elsősorban az, *mennyire válik vagy válhat az üzemi kollektíva a szervezeten túlmenő értelemben kollektívává*. E kérdésnek két aspektusa van: a) mennyiben valóságos, illetőleg mennyiben formális az üzem dolgozóinak tájékoztatása, az üzem vezetésében való részvétele az említett sajátos üzemen belüli szervezeten keresztül; b) mennyire fejlődik ki az üzemre, mint egészre vonatkozó „mi” vagy „miénk” tudat.²⁴

Mint minden szervezetben, az üzemben is megtalálhatók a kisebb, „szemtől szembeni” csoportok. Ezeknek a csoportoknak a kialakulása és

²³ Vö. HEGEDÜS András—MÁRKUS Mária: *Ember, munka, közösség*. Bp. 1966. 143. és köv. p.

²⁴ uo. 87. és köv. p.

hatása azonban termelőmunka szempontjából különös jelentőségű. Nem csupán arról van szó, hogy a kicsoportok társadalmi tartalmát tekintélyes részben kitevő szimpátia és ellenszenv kapcsolatok hogyan alakulnak és ezek hogyan befolyásolják a végzett munkát, rendkívül lényeges az a szerep, amelyet a munka és a termelőüzem humanizációja szempontjából betöltenek. Az ilyen csoportok kialakulásának módja, az üzem formális struktúrájában való elhelyezkedése azonban igen jelentős abban a folyamatban is, amellyel a szervezet céljai, struktúrája, normái és tevékenysége a szervezet tagjai tudatában internalizálódnak. Az üzemi szervezet kicsoport struktúrájának tanulmányozására tehát a szervezet egészének működése szempontjából is fontos feladat.

3. A szervezet fogalmával kapcsolatosan röviden foglalkoznunk kell a *bürokratikus szervezet és a bürokratizmus* problémájával is. Nálunk a bürokratikus jelzőt általában *pejoratív* értelemben, olyan hivatali jelenségekkel kapcsolatban használják, amelyeket Shakespeare találó kifejezésével a „hivatal packázásai”-ként szoktunk emlegetni. Mindenekelőtt meg kell azonban állapítani, hogy a „bürokratikus” kifejezésen érthetünk egy *meghatározott szervezési módon létrehozott szervezetet*, a bürokráciát, vagy *pedig egy meghatározott módon végzett munkát*. A bürokratikus szervezési mód ma többé-kevésbé jellemzi valamennyi igazgatási szervezetet, de lényeges elemei másfajta szervezetekben is fellelhetők, illetőleg azokat a jegyeket, amelyeket Max Weber a bürokratikus szervezet sajátosságaiként összefoglalt (pl. a bürokratikus szervezet hivatalnokai személyileg szabadok, és dologi jellegű hivatali kötelezettségeiket meghatározott hierarchiában, meghatározott hivatali hatáskörrel, szakkvalifikáció alapján kinevezéssel, a hierarchikus rangnak megfelelő fizetés ellenében teljesítik az előljáró ítéletétől függő előlépési lehetőségekkel, sajátos hivatali fegyelem alatt dolgoznak stb.²⁵ A szervezetek legtöbbszörében, egyebek között a szocialista társadalom legtöbb szervezetében is megtaláljuk. A bürokratikus munka jó néhány — a fenti szervezési módból következő — sajátossága ugyancsak kiküszöbölhetetlen a szervezetek hivatali jellegű tevékenységéből. Találunk azonban a szervezetek által végzett munkában olyan sajátos elemeket is, amelyek jóllehet összefüggésben vannak a szervezési és munkasajátosságokkal, a szervezet és a társadalom szempontjából mégis károsan hatnak. Ezekre a sajátosságokra illik rá a pejoratív értelemben bürokratikus jelző, vagyis illethetjük ezeket a sajátosságokat bürokratizmus névvel. Ilyen sajátosságokként állapította meg pl. már Marx a bürokrácia *formatiszeletét, a hivatali, sőt egyes hivatalnoki érdekek államérdekként való felfogását*: „Az államcélok bürocréloká,

²⁵ WEBER MAX: *Wirtschaft und Gesellschaft*. Vierte Aufl. I. Halbband. Tübingen, 1956. 126—127. p. Fritz Mornstein Marx, aki behatóan elemzi a „bürokrácia” fogalmának többféle jelentését lényegében szintén a weberi jellemzőket, illetőleg azok fontosabbjait tekinti a bürokrácia mint szervezési forma ismérveinek. Mint szervezési betegség sajátosságaiként pedig a szellemi rugalmasság elvesztését, a hierarchia megmerevedését, a közérdektől való elszakadást, tehát csupa olyan elemet sorol fel, amelyek káros megnyilvánulásai lehetnek a szervezési forma önmagában célszerű és racionális sajátosságainak. (Einführung in die Bürokratie. Neuwied, 1959. 33—42. p.)

illetve a bürocrélok államcélokká változnak”, vagy: „Ami az egyes bürokratát illeti, az államcél az ő magáncéljává lesz, *magasabb posztok hajszolásává*, karriercsinálássá . . .”²⁶ stb. Ilyen a szervezet tagjainak ún. „bürokratikus” magatartása, a szervezet és a felek közti kapcsolatban észlelhető hibás jelenségek stb., s ilyen a nem hivatali jellegű munkának bürokratikus munkamódszerekkel való szervezése és ellátása. A pejoratív értelemben vett bürokratizmus elleni küzdelem tehát csupán akkor vezethet eredményre, ha feltárjuk ezeknek a jelenségeknek szükségszerű kapcsolatát a szervezetek strukturális sajátosságaival, látjuk e jelenségekre vezető okokat, de e káros, negatív elemeket nem azonosítjuk minden további nélkül magának a szervezési formának lényegével és működésével. És éppen ez adja meg a szervezetekre vonatkozó szociológiai kutatások egyik lényeges feladatát.

II.

A szervezet és a társadalom viszonya

1. A szervezet és a társadalom viszonyának tárgyalásakor talán már maga ez a kérdésfeltevés is erőszakoltnak tűnhet. Hiszen a szervezet konkrét megjelenésében eleve a társadalomhoz tartozik, annak része. Éppen részváltából következik azonban, hogy az egészhez képest valamilyen viszonyban áll, a viszonylagos önállósága — amely a szervezet egyik sajátossága — csak megerősíti a kérdésfeltevés indokoltságát.

A szervezet, amely önmagában részek funkcionális kapcsolatát jelenti, mint egység szintén funkcionális módon is kapcsolódik a társadalom egészéhez. Lényegét és működését tehát a két viszonyon, a társadalom egésze által való determináltságán és a társadalomhoz való funkcionális kapcsolatán keresztül érthetjük meg.

A szervezetekre vonatkozó szociológiai vizsgálódások eddigi története során a társadalom és a szervezet viszonyát illetően a következő főbb álláspontok alakultak ki.

A kapitalizmus fejlődésének és különösen a monopolizálódásnak hatására a szervezetek első szociológiai szempontú kutatója Max Weber, a történelem során egyre inkább kiteljesedő racionalitás példáját látta a szervezetek megjelenésében és munkájában. A bürokratikus módon szervezett apparátus nélkül a modern társadalom tömegigazgatása elképzelhetetlen, — hangsúlyozta Weber — mert csak ez biztosíthatja a munka kontinuitását, a szakértelmet és vele szemben az igazgatás bármely típusa csak diletantizmus lehet. Egy teljesen kifejlődött bürokratikus apparátusnak Weber szerint olyan tulajdonságai

²⁶ MARX: *A hegeli államjog kritikája*. — MARX—ENGELS: *Művei*. I. köt. Bp. 1957. 250—251. p.

vannak, mint egy gépnek: precízen, gyorsan, egyértelműen dolgozik, személyekre való tekintet nélkül, a racionalitás szabályai szerint, s ennek legtisztább példája a magánkapitalista nagyüzem kialakulása.²⁷

Jóllehet Max Weber ideáltípusként alkotta meg a bürokratikus szervezet fogalmát és sajátosságait, (olyan típusként tehát, amely empirikusan nem létezik teljes tisztaságában) és az ideáltípus bizonyos fokig az „ideálist” is jelentette számára, természetesen ő is talált e szervezetek és a társadalom kapcsolatában problematikus elemeket. A kétségtelen technikai előnyök mellett pl. a bürokratikus szervezet szembekerülhet a demokratizmussal. Ezt eredményezheti pl. a szakképzett hivatalnoki kar privilegizálódása, a szervezet uralma az őt vezetni hivatott testületi-képviselői szerv, pl. parlament fölött stb.²⁸ Az azóta eltelt időben, amidőn a szervezeteket Webernél sokoldalúbban, s nem csupán a rájuk vonatkozó formális szabályok alapján, hanem tényleges működésük, az így keletkezett jelenségek alapján is megvizsgálták, több olyan jelenséget tártak föl, amelyek megbontják a Weber által kirajzolt ideális képet, s a szervezet és a társadalom viszonyában is jóval problematikusabbnak mutatják a helyzetet.

Mégis, a Weber utáni időkben — ahogyan ez Scottnak tanulmányunk elején adott áttekintéséből is kitűnik — a szervezet és a társadalom viszonyáról adott képben a racionális munkaszervezés eszméje tükröződött.

Ma viszont nem egy nyugati szociológus szinte fenntartás nélkül legalább annyira negatívnak látja a szervezetek szerepét és jelentőségét a társadalomban, amennyire pozitívnak értékelte Weber. Találkozunk olyan szerzővel, aki a modern társadalmi etika legfontosabb jellemzőjének éppen azt tartja, — elítélően természetesen — hogy az a szervezetek uralkodó helyével jellemezhető. A mai társadalomban a társadalmi etika erkölcsileg igazolja a társadalomnak az egyénre gyakorolt „nyomását”, hiszen az az alkotás legfőbb forrásának a csoportot tekinti, és az ember legfontosabb szükségletét a „valahová való tartozásban” látja.²⁹ Mások viszont arra a következtetésre jutnak, hogy a nagy és komplex szervezetek a személyiség deformálódására vezetnek, hiszen az emberrel szemben olyan elvárásokat képviselnek, amelyek megfosztják az egyént személyisége teljes kifejtésétől, elidegenítik munkájától, és olyan pszichológiai folyamatokat indítanak el, amelyek eltorzítják az ember tudatát és magatartását is.³⁰

²⁷ WEBER Max: i. m. II. Halbband. 656—666. p.

²⁸ u. o. 575—586. p.

²⁹ WHYTE William H.: *The Organizational Man*. London, 1958. 7. p. — Megjegyezhetjük, hogy nem ok nélkül mutat rá Evan a Whyte-féle „Organizational man” szoros rokonságára Riesman „kivülről vezérelt” embertípusával. Ld. EVAN William H.: *Organizational Man and Due Process of Law*. — American Sociological Review. Vol. 26. No. 4. 1961. 540. p.

³⁰ Lásd. erre: BLAU Peter M.—SCOTT Richard W.: *Formal Organizations. A Comparative Approach*. San Francisco 1962. II. p. vagy PRESTHUS Robert: *The Organizational Society*. New York, 1962. 8. és köv. p.

A nyugati szociológiában és társadalomlélektanban megjelenő ilyen nézetek — ha esetleg egy-egy vonatkozásban részigazságot tartalmaznak is — általában valamilyen már elmúlt társadalmi viszonyok által kitermelt értékek alapján ítélik meg a mai társadalmat és benne a szervezetek szerepét. Nem kétséges, hogy a szervezetek elszaporodásával negatív jelenségek is együttjár-
nak — s részben ezek adják meg a pejoratív értelemben vett bürokratizmus és szélesebb társadalmi következményeik tartalmát — a társadalomban egyre inkább sokasodó formális szervezetek jelentőségét azonban általánosságban nem lehet negatív módon megítélni.

Az ilyen megítélés ellen hat már maga az a tény, hogy a szervezetek megjelenése, jelentőségük növekedése *szükségszerű folyamat*. Az emberi munkamegosztás állandó differenciálódással járó folyamatában e szervezetek általában olyan célok érdekében, olyan feladatok ellátására hivatottak, és olyan szükségleteket elégítenek ki, amelyeket más módon nem lehetne elérni, megoldani és kielégíteni. Nem arról van szó természetesen, hogy minden egyedi szervezet létrehozása szükséges, tehát az általa teljesített funkciót más módon nem lehetne ellátni. Különösen egy központilag erősen irányított társadalomban — amilyen pl. a szocialista társadalom is — áll fenn a veszély, hogy az objektív folyamatok valamilyen okból való helytelen értékelésével nem megfelelő célra, vagy nem megfelelő struktúrával alakítanak ki szervezetet, illetőleg olyan folyamatokat fognak össze formálisan is szervezetben, amelyek a maguk spontaneitásában megfelelőbben alakulnának.

Megállapíthatjuk továbbá azt is, hogy az ember igen sok igényének és szükségletének kielégítését másképpen mint szervezetek által nem érhetné el. Így, ha esetenként igaz is lehet, hogy a szervezet az egyénre pszichológiailag deformálóan hat, még inkább igaz, hogy az egyén személyiségét a formális szervezetek differenciált sokasága nélkül ma már nem tudná kifejleszteni.³¹

A társadalom és a szervezetek viszonyát két irányból közelíthetjük meg: a) mindenekelőtt fel kell ismerni a *társadalom egészének meghatározó jellegét a szervezet egésze, struktúrája, funkciói stb. vonatkozásában is*; másrészt b) vizsgálni kell azt a *funkciót, amelyet a szervezet a társadalom irányában ellát*, illetőleg vizsgálni kell *e funkció teljesítésének folyamatát* és a közben adódó jelenségeket.

2. Tudjuk, hogy a szervezet — bármilyen tartalommal is rendelkezik, bármilyen egyedi intézményt jelentsen — végső soron a társadalom makrostruktúrájában helyezkedik el, végső soron tehát általa meghatározottan. Sőt, éppen a célszerűség tudatossága, a struktúra, illetőleg a vonatkozó előírások formális

³¹ PRESTHUS Robert: *The Organizational Society*. 15. p. — Presthus egyébként kidolgozott egyes személyiségi típusokat is, amelyek a szervezeti viszonyokra való reagálás folytán alakulnak ki. Ld. erre közelebbről: KULCSÁR Kálmán: *Az államigazgatási szervek szociológiai vizsgálatának lehetőségei*. — Állam és Igazgatás, 1965. 5. sz. 450. és köv. p. — Simon pedig cáfolva azokat a nézeteket, amelyek szembeállítják a szervezetet a személyiséggel kimutatja, hogy az ember mai élete és néhány lényeges pozitív tulajdonságának kifejlődése csak a szervezeteken keresztül lehetséges.

volta miatt ezek a szervezetek közvetlenebbül meghatározottak a társadalom egésze által, mint pl. a nem formális csoportok. A társadalom egészének meghatározó ereje természetesen áttételesen érvényesül. Tőkés társadalomban pl. a társadalom gazdasági szerkezetében végbemenő folyamatok spontánabb módon hatnak szervezetek kialakítására, jóllehet ez a hatás a tőkés osztály bizonyos csoportjainak, szervezeteinek, egyebek közt a tőkés államnak intézkedésén keresztül érvényesül. (Pl. a monopolizálódás mint alapfolyamat magával hozta a nagy gazdasági szervezetek kialakulását.) A szocialista társadalomban a szervezetek túlnyomó részét — akár politikai, akár gazdasági jellegűek — közvetlen *állami akaratnyilvánításon keresztül* hozzák létre, így politikai akarat jelentkezik a nem politikai szervezetek létrehozásában és irányításában is. Mivel a politikai akarat kialakítása egyrészt csoportjellegű (s a csoportoknak sajátos érdekeik is vannak), másrészt az objektív folyamathoz képest véletlen elemek is befolyásolhatják, közrehat a konkrét történeti szituáció is, a létrehozás és az irányítás különösen *tudatos* az ezzel járó szubjektivitás veszélyével együtt.

A szervezetek létrehozása és irányítása ilyen módon a társadalom által áttételesen meghatározott. *Ez nem jelenti azonban, hogy a szervezet maga nem rendelkezne bizonyos vonatkozásokban önálló értékekkel és jelenségekkel, amelyek működésére is kihatnak.* Ez arra int, hogy a szervezeteket nem lehet megközelíteni csak a felépítésükre és működésükre vonatkozó szabályokon keresztül, hanem vizsgálni kell a formális mellett (azzal azonos, vele szemben, vagy mellette álló) kialakuló tényleges struktúrájukat és tevékenységüket is.

A már létrejött szervezet tehát *sajátos csoportérdekekkel is rendelkezik.* Nincs szó természetesen arról, hogy ez az érdek szükségképpen szemben áll a társadalom általános érdekeivel, vagy pl. politikai szervezet esetében a képviselt osztály érdekeivel, — ahogyan ezt pl. Michels állította a politikai pártokkal kapcsolatban³² — de mégis ezekhez viszonyítva sajátos érdekek is jelen vannak a szervezet működésében. Adott esetben persze ezek az érdekek szembe is kerülhetnek általánosabb érdekekkel. (Jó példa erre egy-egy vállalat esetében tapasztalható ellenállás a már bejáratott munkamenettel, gépekkel stb. szemben újat jelentő, átmenetileg tehát a megszokott munkamenetet zavaró módosításokkal szemben, melyek esetleg átmenetileg érintenék a vállalat vezetőinek, vagy dolgozóinak anyagi érdekeit is.) Egyes esetekben — Magyarországon is — bizonyos fokig jogszabály is honorálhatja ezt a sajátos érdeket, legalábbis egyes szervezetek vonatkozásában. (Amidőn pl. bizonyos hivatalos minőségben elkövetett vagy egy szervezet munkáját érintő hüncselekmények büntetőjogi üldözését sajátos felhatalmazás alapján teszi csupán lehetővé.) Szervezeti érdek mutatkozik meg pl. a szervezet önfejlődésében, bizonyos kisebb jelentőségű jelenségekben (pl. a költségvetés által biztosított anyagi

³² Vö. MICHELS Robert: *Sociologie des Parteiwesens.* (Neudruck der zweiten Auflage) Stuttgart. 1925.

lehetőségek mindenképpen felhasználása, felesleges státusigénylés, vállalati ellenállás a létszámcsökkentéssel, a fővárosból való kitelepítéssel szemben stb.), sőt esetenként egyes, a szervezet tevékenységi körébe tartozó feladatok megoldásában is.³³ Nem mutatható ki természetesen a sajátos szervezeti érdek jelenléte minden elintézett ügydarabban, s azt sem lehet állítani, hogy a sajátos szervezeti érdek általában tudatosan jut kifejezésre, vagy hogy minden vonatkozásban kialakul ilyen sajátos érdek, létét és hatását azonban nem lehet tagadni. A sajátos szervezeti érdek természetesen távolról sem csupán negatív jelleggel nyilvánulhat meg az osztársadalom szempontjából. Sőt, ennek az érdeknek felismerésére hatásos szervezési alapelveként is jelentkezhethet. Az új gazdasági mechanizmus kialakítása során nálunk pl. jelentősen fel kívánják használni éppen a szervezet sajátos, individuális érdekeit is az egész társadalom célját szolgáló szervezeti rendszer kiépítésében.

Miután a szervezet struktúrája és működése emberekben, emberi tevékenységben ölt testet, a társadalom meghatározó ereje a *konkrét individuális viszonyokon* keresztül is érvényesül. A szervezeti célok mellett a konkrét individuális célok is jelen vannak a szervezet működésében, és ha ezeket az analízis során meg is különböztethetjük,³⁴ a szervezet működésében távolról sem jelennek meg egymástól élesen elválva. Selznick is utal rá, hogy az individuális viszonyok közrejátszanak a célok és módszerek kiválasztásának alapvetően racionális folyamatában is, s e viszonyok részben az egyén szervezeten belüli tapasztalataiban fejeződnek ki, részben pedig az egyénre gyakorolt társadalmi hatásból adódnak. Mindezek kialakítanak az egyénben valamilyen tudatos, illetőleg nem vagy kevésbé tudatos elképzelést arról, hogyan közelítse meg napi problémáit a szervezeten belül, hogyan oldja meg azokat.³⁵ Az egyén szervezeti működésének szélesebb társadalmi meghatározottsága azonban a társadalom makrostruktúrájának, az adott társadalmi-történeti szituációnak tényezőit is beviszi a szervezeti tevékenységbe, jóllehet sok tekintetben individuális viszonyain, érdekein, céljain keresztül megszűrve.

3. A szervezet és a társadalom viszonyának másik oldala lényegében a kettő közötti *funkcionális kapcsolat*. A szervezet társadalom által való meghatározottságában már kifejezésre jut a szervezet funkcionális meghatározottsága is, mégis külön vizsgálendő kérdés, milyen funkciót és hogyan teljesít a szervezet a társadalom felé. A szervezetet — mint tudjuk — valamilyen cél érdekében, valamilyen feladat ellátására hozzák létre. A szervezet felépítésére és tevékenységére vonatkozó formális előírások, szabályok szoros kapcsolatban

³³ Selznick a hasonló folyamatok okát a szervezetnek technikai egységből társadalmi egységgé válásában, azaz (az ő felfogása szerinti intézményesülésében) látja. (i. m. 16—17. p.)

³⁴ BARNARD Chester hangsúlyozza a kooperáció és a benne működő egyének céljai elválasztásának szükségességét, a hatékonyságot a szervezeti célok elérése jelenti (i. m. 43. p.)

³⁵ SELZNICK Philip: i. m. 17—18. p. Selznick ezeket az elképzeléseket „Self-image”-nak nevezi.

vannak az elérendő céllal, ily módon a szervezet keretében megnyilvánuló emberi tevékenység *ideálisan* a szervezet céljaihoz kapcsolódik. Közelebbről ez azt jelenti, hogy a szervezetre, felépítésére, működésére vonatkozó minden szabály, a szervezet működése, ideértve természetesen a szervezet tagjainak a szervezet működésében megvalósuló individuális magatartását is, teljes egészében a szervezet céljainak, feladatainak megfelelően hat. Ez azonban már megcáfolt feltételezés. A szervezet és működésének ideális képe a legjobban és a leggondosabban szabályozott szervezet esetében sem felel meg mindenben a valóságnak.

A szervezet és a társadalom funkcionális kapcsolatára irányuló kutatások olyan tényeket tárnak fel, amelyek egyértelműen arra utalnak, hogy *e viszonyban sem lehet csupán a szervezetre és működésére vonatkozó előírásokból kiindulni*. Max Weber ezért juthatott nem csupán ideáltípushoz, de meglehetősen idealizált képhez is, mert csak a formális szabályozásokat tanulmányozta, és nem foglalkozott a szervezet tényleges működése során keletkező jelenségekkel és eredményekkel. A szociológiában a szervezetekre vonatkozó újabb jelenségek feltárása sok tekintetben a strukturális-funkcionális elmélet egyes kategóriáinak alkalmazásával függ össze.³⁶ A szervezetek tanulmányozására a funkcionális módszer sok tekintetben igen jól alkalmazható, hiszen azokat meghatározott funkció ellátására hozták létre, nyilvánvalóan indokolt tehát azt vizsgálni, hogyan látják el feladataikat, s milyen jelenségek észlelhetők ezzel kapcsolatban. A funkcionalizmus néhány kategóriája tehát jól használható az ilyen irányú kutatások szempontjából.

A funkcionális elmélet és módszer valamilyen jelenség vonatkozásában háromfajta funkcionális eredményt különböztet meg: a *manifestálódott* és a *látens funkció*, valamint a *dizfunkció* jelenségeit. A formális szervezeteket tekintve a manifestálódott funkció, tehát az akarat és felismert következmények, nagyjából a szervezet ideális működésének felel meg, annak az ideális képnek tehát, amely a formális előírások alapján kialakítható. A látens funkció már olyan következményeket jelent, amelyeket a szervezet alkotói nem szándékoztak és nem is láttak előre, a szervezet működésében tehát mintegy „melléktermékként” jelentkeznek. (A szocialista társadalomban észlelhetjük pl. gazdasági célok elérésére szolgáló üzemeknek a gazdasági funkció mellett kialakuló olyan látens funkcióját is, amely pl. abban nyilvánul meg, hogy az üzem, vállalat bizonyos terület vonatkozásában kulturális-szórakozási centrummá, a társas élet központjává válik.) Meg kell jegyezni azonban, hogy a nem szándékolttal, és eredetileg fel nem ismert, tehát látens funkció a felismerés és a pozitívum elismerése után szándékolttá is válhat. (Így tudatosan pl. törekedni lehet arra, hogy egyes üzemek a fenti, eredetileg látens funkciót is ellássák.)

³⁶ A strukturális-funkcionális elméletre ld. KULCSÁR Kálmán: *A Szociológiai gondolkodás fejlődése*. Második fejezet.

Sok tekintetben különösen jelentős a szervezet és a társadalom viszonyában a dizfunkció jelensége és kategóriája. E kifejezésen a szervezet tevékenységével kapcsolatban azokat az eredményeket értjük, amelyek nem csupán nem szándékoltak és nem felismertek, hanem ezen túl az elérni kívánt céllal *szemben* hatnak, vagy a szervezet e célra irányuló tevékenységét nehezítik. Közismert dizfunkcionális jellegű eredmény pl. a szervezetek sajátosságaiból következő, de nem kívánt, a pejorativ értelemben vett bürokratikus magatartás és annak további befolyása a szervezet működésének hatékonyságára. E magatartás egyik típusát a mai polgári szociológia egyik legnevesebb képviselőjének, R. Mertonnak elnevezése nyomán „túlkomform”-nak vagy „rituális”-nak nevezhetjük és a *formális szabályokkal való teljes, de a célra, az eredményre tekintet nélküli azonosulást* jelenti.³⁷ Merton a következőkben jelöli meg e magatartástípusnak a formális szervezet strukturális sajátosságaiban rejlő okait: 1. A formális szervezet hatékonysága megköveteli a szabályok pontos megtartását. 2. A szabályok iránti merev odaadás a szabályokat abszolút értékévé a szervezet működését megvalósító individuumok számára változtathatja. E magatartás viszont ellentétben áll a szervezet olyan speciális esetekhez való azonnali és hatékony alkalmazkodásával, amelyet a szabályok szerkesztői nem láthattak előre. 3. Így tehát bizonyos esetekben éppen azok az elemek vezethetnek hatástalanságra, amelyek a hatékonyságot vannak hivatva szolgálni.³⁸

Eddig a manifesztálódott, a látens funkcióról és a dizfunkcióról a társadalom és a szervezet viszonyában szóltunk. Meg kell azonban jegyezni azt is, hogy a szervezet felépítésében vagy működésében meglevő egy-egy elemnek is lehet ilyen funkciója a szervezet belső életére vonatkozóan, amely azután kihat a szervezet és társadalom funkcionális kapcsolatára is. De ilyen eredményre járhat az a tény is, hogy a szervezeten belül a formális szabályokon nyugvó struktúra mellett *nem formális kapcsolatok, sőt csoportok* is kialakulnak, amelyeknek hatása természetesen a szervezet munkájában is érezhetővé válik. Ezekkel a problémákkal a formális szervezet belső jelenségeivel kapcsolatban foglalkozunk.

Rá kell mutatnunk arra is, hogy bármennyire is jelentős tényeket tárhatunk fel a látens funkció és a dizfunkció kategóriáinak segítségével, bármennyire is szükséges a szervezetnek a vonatkozó szabályoktól eltérő, vagy azokkal éppen szembenálló működése során keletkező jelenségek vizsgálata, nem szabad elfelejteni, hogy *a szervezetek és a társadalom funkcionális viszonyában általában mégis a manifesztálódott funkció jelenti a lényegét*, annak vizsgálata semmiképpen sem hanyagolható el. Erre azért is rá kell mutatni, mert a pol-

³⁷ Hasonló jelenségre utal Selznick is a következő megállapításával: „A módszerek hangsúlyozásának tendenciája a célokkal szemben a dezorientáció fontos forrása minden szervezetben”. (i. m. 12. p.)

³⁸ MERTON Robert K. *Bureaucratic Structure and Personality*. — Reader in Bureaucracy. Glencoe. 1952. 364—366. p.

gári politikai szociológia egyes képviselői eszerint a politikai szociológiát elsősorban a politikai jelenségek és szervezetek *látens funkciója és diszfunkciója érdekli*.³⁹ Aligha kaphatunk azonban így — ahogyan pusztán az ellenkező fel-fogás alapján sem — teljes képet a szervezetekről, a szervezetek és a társadalom kapcsolatairól.

III.

A szervezet belső társadalmi jelenségei

1. *A szervezet belső jelenségeit* legeredményesebben úgy közelíthetjük meg, ha nem felejtjük el, hogy a szervezet *egyidejűleg intézmény és csoport*. Ebben a vonatkozásban különösen jelentős, hogy a szervezet és működése is a társadalom makrostruktúrája által meghatározott, ezen túl mint csoport, saját érdekekkel is rendelkezik, belső struktúráját formális és nem formális funkcionális jellegű kötelékek (sajátos státuszpozíciók és az azoknak megfelelő szerepek — formálisan és nem formálisan — előírt tartalommal) határozzák meg, ezzel összefüggésben saját magatartásszabályai vannak, végül a szervezet tevékenysége egyéni magatartásokban jut kifejezésre. Ezeket az individuális magatartásokat viszont a formális előírásokon túl az egyén szervezeten belüli nem formális és szervezeten kívüli kapcsolatai, csoportkötelékei is alakítják.

Minden szervezetnek (ahogyan minden csoportnak is) vannak saját normái, sajátos magatartásszabályai. A szervezet ilyen normáit — legalábbis a legáltalánosabb kereteket — általában kívülről állapítják meg formálisan is lefektetett előírások alakjában, de a szervezet működése során is keletkeznek formális és nem formális szabályok, amelyek a szervezet működését megtestesítő individuumokkal szemben elvárásokat fejeznek ki. A normák egy része a hierarchikus felépítettséggel kapcsolatos, más része — éspedig igen jelentős része — technikai jellegű, ezek a végzendő munkafolyamat tartalmát jelentik, tehát a leginkább specializáltak, ismét más része pedig a szervezet tagjainak általános magatartására vonatkoznak. Ez utóbbi csoportba tartozó magatartásszabályokat ismét megállapíthatják kívülről is, pl. a köztisztviselőkre vonatkozó jogszabályokat és a köztisztviselő viselkedésével szembeni társadalmi elvárásokat, és kialakulhatnak a szervezet belső viszonyai, hagyományai alapján is. De mint azt már többször említettük, a szervezeten belül is találhatunk csoportokat, amelyeknek nem formális szabályai szintén több-kevesebb elvárást jelentenek az individuummal szemben. A szervezet tevékenysége, és ezt a tevékenységet magatartásában kifejezésre juttató egyén helyzete a szervezeten belül attól függ, hogy az egyének mennyire azonosulnak ezekkel a normákkal, illetőleg a többféle — esetleg ellentmondó — elvárások közül

³⁹ LIPSET M.: *Political Sociology*. — *Sociology Today*. 83. p.

melyik csoporthoz tartozót teszik leginkább magukévá. Az egyén vonatkozási kerete tehát a szervezeten belül is differenciált lehet, s minél differenciáltabb helyzetben, mennél több ellentmondást tartalmaz, annál inkább károsan hat a szervezet munkájára és válthat ki káros pszichikai hatást a szervezetet alkotó egyénekből.⁴⁰

A szervezetnek bizonyos cél elérése, feladatok teljesítésére hivatott formális struktúrával rendelkező csoportminőségből következik, hogy *belső funkcionális kötelekeit* tudatosan, a szervezet egészének funkcióját figyelembe véve alakítják ki. E kötelekeknek, amelyek lényegében megadják a szervezet formális struktúráját, kialakítása általában bizonyos szervezési elvek figyelembevételével, felhasználásával történik. Ezeknek a szervezési elveknek kutatása azonban már túlvezet a szociológián, lényegében ez a szervezésemélet és a szervezetekkel foglalkozó jogtudományi ágak feladata. (Ezek a tudományok természetesen felhasználják a szociológia tudásanyagát, mint ahogyan a szociológia a szervezetekre vonatkozó kutatásain belül a szervezési elveknek megfelelően kialakított szervezetek társadalmi jelenségeivel foglalkozik.) Ha tehát a szervezet bizonyos funkciót vagy funkciókat tölt be a társadalom egészében vagy annak egy részén belül, éppenígy a szervezet önmagában is funkcionális egységkeret bizonyos tevékenység számára, amelyen belül a szervezet egyes részei, a szervezeten belüli pozíciók és a hozzájuk kapcsolódó szerepek bizonyos feladatokat teljesítenek. Ezek a feladatok részben a szervezet egyes alcsoportjai (pl. főosztályok, osztályok, csoportok, gyárrészlegek, műhelyek stb.), részben ezen belül a szervezet kötelekrendszerét alkotó státuszpozíciók, illetőleg a hozzájuk fűződő szerepek köré csoportosulnak. Ellátásuk azonban attól függ, hogyan teljesítik a konkrét individuumok e kötelekrendszerből adódó szerepeiket. Lényegében ez adja meg a tartalmát annak, amit a szervezet fogalmával kapcsolatban elmondottunk, annak ti., hogy a szervezetet bizonyos funkcionálisan egybekapcsolódó részek rendszereként foghatjuk fel. Ez a rendszer természetesen nem csupán funkcionálisan egymásbakapcsolódó részekből áll, hanem e részek különböző súllyal és jelentőséggel szerepelnek a szervezetben testet, formát öltő rendszerben.

William Scott éppen ezt az utóbbi szempontot, a különböző szervezeti jelenségek különböző súlyát és jelentőségét hagyja figyelmen kívül, amidőn a szervezet belső jelenségeit a következők szerint azonos szinten ábrázolja:

1. Az egyén és személyiségi struktúrája, amelyet magával hoz a szervezetbe;
2. a funkciók formális elrendezése, amely lényegében a szervezet formális

⁴⁰ Szervezeti körülmények a szervezet tagjait alkotó individuumra politikai hatást is gyakorolnak, amely ezután a személyiség formálódásában vagy éppen deformálódásában is lemérhető. Evan szerint pl. az „organization man” tipikusan konformistává válik. (Organization Man and Due Process of Law. 540. p.) Presthus pedig viselkedési típusokat alakít ki: Vö. PRESTHUS Robert: *The Organizational Society*. 135. és köv. p. Ld. erre: KULCSÁR Kálmán: *Az államigazgatási szervek szociológiai vizsgálatának lehetőségei*. — Állam és Igazgatás, 1965. S. sz. 450—51. p.

organizációja, a munkafeladatok összefüggő szabályozása; 3. az informális organizáció, az egyének, és az egyének által alkotott nem formális csoportok interakciói, az ezeken alapuló elvárások; 4. a státus- és szerephálózat; 5. a szervezet munkájának fizikai környezete.⁴¹

Hangsúlyozzuk, mindezek valóban jelentősek, mindegyikük belevisz valamilyen sajátosságot a szervezet munkájába, amelyet e részek és sajátos hatásuk nélkül nehéz volna reálisan megmagyarázni. Mégis e jelenségek nem egyforma intenzitással és fontossággal nyilvánulnak meg a szervezet tevékenységében. A magunk részéről a státus- és szerephálózat jelentőségét emelnénk ki. E hálózatban ugyanis sok tekintetben már más jelenségek is testet öltenek. Hivatalos és formális előírások adják meg a hálózat lényegét, jelölik ki a státuszpozíciókat és határozzák meg a pozíciókhoz fűződő elvárásokat és normákat, amelyek viszont a szerep tartalmának lényegét adják meg. Az informális szervezet jórészt ezt a hálózatot alakítja tovább, amennyiben a maga elvárásait is hozzáadja a szerepek tartalmához, illetőleg ezt a hálózatot egészíti ki — részben harmónikusan, részben konfliktusokat vagy konfliktuslehetőségeket teremtve — a maga státuszpozícióival és a hozzájuk kapcsolódó szerepekkel. Végül az individuum sajátos viszonyai, személyisége és személyi körülményei hatnak közre abban, hogy értékeli saját státuszpozícióját a szervezeten belül, hogyan alakítja ki felfogását saját szerepéről vagy szerepeiről, és végső soron hogyan teljesíti feladatait a szervezeten belül.⁴² A státus- és szerephálózat a szervezet céljainak, a munkamegosztás, a koordinálás és a vezetés követelményeinek megfelelően hierarchikus struktúrát ad a szervezeten belül. S hierarchikus jellegű sok tekintetben a formális struktúrát kiegészítő, vagy azzal szembenálló nem formális státus- és szerephálózat is.

Mielőtt azonban a hierarchia kérdéseivel foglalkoznánk, rá kell mutatnunk arra, — minthogy ennek a későbbiek során is jelentősége van — hogy a szervezeten belüli funkcionális kötelekekre is áll mindaz, amit a funkciót illetően a szervezet és a társadalom funkcionális kapcsolatával összefüggően elmondottunk. A funkcióval kapcsolatos sajátos jelenségek tehát a *szervezeten belül is* megnyilvánulnak. Azaz a formális struktúra egyes elemeinek, a működésre vonatkozó előírásoknak is lehetnek látens funkcióik, illetőleg dizfunkcionális következményeik. Érdekes példával szolgálnak erre Blau amerikai szociológus vizsgálatai a munkateljesítményekre vonatkozó statisztikai ellenőrzésnek belső következményeiről egy állami-igazgatási egységben. A statisztikai jelentések természetesen elősegítik a szervezet racionális működését, lehetőséget adnak a

⁴¹ SCOTT: William G. *Organizational Theory: An Overview and an Appraisal*. 654—655. p.

⁴² Ld. erre WAHLKE John C.—EXLAU Heinz—BUCHANAN William—FERGUSON Leroy: *The Legislative System*. New York, 1962. A problémát magyar nyelven értékeli KULCSÁR Kálmán: *A törvényalkotás folyamatának szociológiai vizsgálata* — Állam- és Jogtudomány 1964. 2. sz. A szervezeti kontextusban levő szerepeket speciális aspektusból tárgyalja: LEVINSON Daniel: *Roles in Formal Organizations*. — Personality and Social System. (Ed Neil Smelser.)

vezetés számára a munka pontos elemzésére stb. Bevezetésük az adott esetben mégis dizfunkcionális következménnyel is járt, amennyiben olyan verseny-szellemet alakított ki az alkalmazottak között, amely károsan változtatta meg a szervezeten belüli munkakapcsolatokat. Annyira, hogy szükségessé vált a verseny elleni szervezett küzdelem. Ezzel együtt viszont a statisztikai jelentések bevezetése látens funkcióként elősegítette a sine ira et studio ügyintézés szellemét, amely ismét csak lényeges sajátossága a szervezetek racionális munkájának. Pl. sokkal eredményesebben hatott a munkateljesítmények statisztikai adatszolgáltatáson alapuló ellenőrzése a faji megkülönböztetéssel szemben, mint a kifejezetten erre irányuló rendelkezések.⁴³

2. A státuszszerep hálózatáról szólva szervezetek egyik fontos jellemzőjeként jelöltük meg, hogy ez a funkcionális kötelekeket kifejezésre juttató státuszrend *hierarchikusan* van felépítve.⁴⁴ A hierarchiát mint a szervezeten belüli pozícióknak felülről lefelé kialakított skála szerinti rangsorolását határozhatjuk meg.⁴⁵ Ez a „rangsorolás” két szempontból is rendkívül fontos a szervezet életében. Mindenekelőtt azért, mert a hierarchikus skála egyes pozícióihoz, státusaihoz különböző nagyságú (esetleg minőségű) döntési és utasítási lehetőségek és kötelezettségek kapcsolódnak, az autoritás, a hatalom különböző terjedelme,⁴⁶ amelynek igen jelentős szerepe van a szervezet koordinált munkájában. Másodsor ez az eredetileg „technikai” jellegű rangsorolás a szervezeten belüli társadalmi rétegződést is kialakítja,⁴⁷ amely ugyan nem független a társadalmi rétegződéstől általában (sok tekintetben annak mikro-nézetű megjelenése a szervezetben), sajátos hatása mégis észlelhető a szervezeten belüli társadalmi viszonyokban és a szervezet működésében is. A hierarchiának, tehát a szervezeten belüli funkcionális jellegű pozíciók (státusok) felülről lefelé való rangszerinti csoportosításának is vannak ugyanis funkcionális és dizfunkcionális következményei. Funkcionális jellegű pl. a felelősség és a döntési jogkör pontos rendszerezése, felülről lefelé való delegáltsága. Ugyan-ezek az elemek azonban dizfunkcionális következményekre is vezethetnek.

⁴³ BLAU Peter: *The Dynamics of Bureaucracy*. Chicago, 1955. 68. és köv. p.

⁴⁴ Evan a szervezet hierarchikus struktúráját három tényező figyelembevételével állapítja meg. Így különbözteti meg 1. A szakértelem hierarchiáját, 2. A „juttatások hierarchiáját (fizetés és más anyagi természetű juttatások), 3. Az autoritás hierarchiáját (ez az intézményesedett státusok, a kapcsolódó döntési jogkörök stb. alapján alapul). EVAN William M.: *Indices of the hierarchical structure of industrial organizations* — Management Science. Vol. 9. No. 3. 1963. 469. és köv. p.

⁴⁵ PRESTHUS: *The Organizational Society*. 31. p.

⁴⁶ Az autoritás problémáira a szervezeten belül részletes elméletet dolgozott ki Chester Barnard (i. m. 163—180. p.) A kérdés azóta is növekvő irodalmából Albers következő megállapítását emelnék ki. „A státus fontos szerepet játszik az autoritás fenntartásában a szervezeten belül. Az emberek általában nem szívesen fogadnak el rendelkezéseket attól, akit magukkal egyenlőnek tekintenek. A státuszrendszer az engedelmességet könnyebbé teszi, mert racionalizálja az egyenlőtlenség bizonyos fokát.” ALBERS Henry A.: *Principles of Organization and Management*. 2nd. Ed. New York—London—Sydney, 1965. 228. p.

⁴⁷ Vö. SELZNICK Philip: i. m. 95. p.

Ilyen pl. a rangsor magasabb pontján elfoglalt pozícióból eredő tekintély, szemben az esetleges nagyobb szakértelemmel; a felelősségtől való félelem miatt elmulasztott kezdeményezések; felső pozícióban a döntési jog delegálásától való tartózkodás (mert esetleg mások hibáiért kell felelni), a döntés elszemélytelenedése stb. Funkcionális jellegű a hierarchia egyes fokozatainak elhelyezkedő pozíciók státuszjellegének megfelelően eltérő fizetések, jutalmak, különböző címek, más és más munkakörülmények juttatása (ezek azután státusszimbólumként is szerepelnek), amelyek az egyéni munkateljesítmény elismerését, a nagyobb felelősségvállalást és ezzel a tekintély erősítését eredményezik. Ugyanezek dizfunkcionális következménye lehet viszont a pozícióknak nem mindig objektív alapon történő individuális elosztása, és az ebből fakadó sérelmek, a címek és a beosztások utáni versengés (gyakran a szervezet munkáját akadályozó módszerekkel), amely odáig mehet, hogy a beosztottak nem fedik fel pl. a vezetés helytelen döntéseit, illetőleg azok következményeit. Kialakulhat a vezetést „tűzön vízen át” támogató, és ezért kellően jutalmazott emberek szűkebb csoportja stb. Sőt magának a funkcionális kötelékrendszer alapját képező specializációnak is lehetnek dizfunkcionális következményei, pl. a változás elleni hatás, a döntés elszemélytelenedése, az „organizált felelőtlenység” stb.⁴⁸

3. Mint mondtuk, a szervezet tevékenysége individuális emberi magatartásokban jut kifejezésre. Ideálisan ezeket a magatartásokat nem határozhatja meg más, mint a szervezetnek az ellátni kívánt feladattal funkcionális kapcsolatban levő formális szabályainak összessége. Láttuk azonban azt is, hogy már ezeknek a szabályoknak a tömege sem ellentmondásmentes, és arra is utaltunk, hogy az egyéneknek a szervezeten belül a formális struktúrának megfelelő kapcsolataik kívül⁴⁹ más, nem formális kapcsolataik is kialakulhatnak, ezek a kapcsolatok nem formális csoportokat (szemtől szembeni csoportokat) is alkothatnak, sőt általánosságban alkotnak is. Az egyének ilyen nem formális kapcsolataik, csoporttagsága, sőt a szervezeten kívüli társadalmi meghatározottsága is sok tekintetben kifejezésre juthat a szervezet tevékenysége alakulásában. A szervezet tagja általában nem gép módjára teljesíti a formális előírásokat, munkáját ezeken az előírásokon túl a széles társadalomban és a szervezet kisebb társadalmán belül elfoglalt saját helyzete, csoportkapcsolataik, szimpátiái, ellenszenvei, előítéletei, sőt sajátos egyéni ambíciói és érdekei is befolyásol-

⁴⁸ Vö. PRESTHUS Robert: *The Organizational Society*. 36–53. p. — Selznick is észleli a rétegződés hátrányos jelenségeit. Szerinte pl. a hierarchia szigorú rendszere megtöri a szervezet egységét, politikai jellegű szakadék támadhat a szervezeten belül a hatalomért való harc következtében.

⁴⁹ i. m. 95–96. p. Az üzem formális és informális struktúrája tárgyalásakor HEGEDŰS András és MÁRKUS Mária a hivatalos struktúrától elválasztják a párt-, a szak-szervezeti és más társadalmi, illetőleg kulturális szervezeteket. (Vö. *Ember, munka, közösség*. Bp. 1966.) A megkülönböztetés helyénvaló, de nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt az igen lényeges körülményt sem, hogy ezek a szervezetek az üzemeken kívüli nagyobb szervezet részecsei, helyzetük tehát az üzemi (és más) szervezeten belül sajátos.

ják. Hiszen az ügyintéző, vagy a szervezet bármilyen más pozícióját elfoglaló egyén is egész személyiségével látja el szerepét, és feladatának megoldásában lényegesen közrehat az is, hogy milyen elképzelést alakított ki pl. az „ügyintézői szerepről.” Hozzá kell tenni ezt az elképzelést, az ún. „szerepfelfogást” is szélesebb társadalmi kapcsolatait, a társadalom struktúrájában elfoglalt helye, individuális tapasztalatait, ambícióit stb. alakítják ki. Az emberi cselekedet motivációinak sokfélesége a szerveken belüli cselekvés esetében sem szűnik meg, ha a motivációk jelentős része szervezeti tényezők által kondicionált is. A szervezeti tevékenységet megtestesítő emberi cselekedetek motivációja tehát nemcsak a szervezet céljához, érdekeihez, az ezeket kifejező szabályokhoz, utasításokhoz, szankciókhoz stb. kapcsolódik, hanem — még mindig a szervezeten belül — a státussal kapcsolatos egyéni érdekekhez, ambíciókhoz,⁵⁰ szervezeten belüli és kívüli kapcsolatokhoz, érdekekhez stb.

Az egyén tehát szervezeten belüli kapcsolatait sem csak a formálisan előírt struktúrának megfelelően alakítja ki, és ezek a kapcsolatok, amelyek a legkülönbözőbb kölesönös elvárásokon nyugszanak,⁵¹ spontán módon nem formális csoportokká is szerveződhetnek, amelyek ezután saját, nem formális normáikkal, szokásaikkal stb. befolyást gyakorolnak a szervezet tagjait alkotó egyénekre.⁵² Különösen jelentőssé válnak az ilyen csoportok a nagy szervezetekben. Minél nagyobb ugyanis egy szervezet, annál kevésbé lehetséges, hogy tagjai többségének tevékenysége és viszonya „szemtől szembeni” jellegű legyen. Ennek a körülménynek kettős következménye van. Egyrészt a tényleges munka is alegységekben, és pedig formálisan is kialakított alegységekben (pl. főosztályok osztályok, alosztályok, csoportok, üzemszek, műhelyek, szalagok stb.) folyik, s ezek az alegységek speciális céllal, szervezettel rendelkeznek, másrészt pedig a nem formális kapcsolatokból szerveződött csoportok száma is növekszik. Mivel az egyén számára, aki a szervezeten belül általában egy-egy ilyen kisebb egységen belül dolgozik, igen sokszor ez az egység jelenti a szervezetet magát,⁵³ az egész szervezet működése szempontjából is fontos, hogy a *formálisan létrehozott alegységek és a nem formális kapcsolatokból szerveződött csoportok mennyire fedik egymást, áttörik-e a nem formális kapcsolatok a formális kereteket.* Mindkét lehetőségnek vannak pozitív és negatív következményei. Pl. a formálisan és nem formálisan is egységet képező csoportok belső munkahatékonysága, nagyon sokszor a más egységek viszonylatában kialakuló verseny vagy a csoporthoz való lojalitás miatt nagyobb lehet. (A második világháború során végzett szociológiai vizsgálatok pl. feltárták a hadseregbeni szemtől szembeni csoportot is alkotó formális egységek — (szakasz, század) — csoportjellegéből fakadó tényezők nagy jelentőségét a harci feladatok ellátásában is.) A szerve-

⁵⁰ A státussal kapcsolatos motivációk sokféleségét, jelentőségét elemzi ALBERS Henry II.: *Principles of Organization and Management*. 544. és. köv. p.

⁵¹ SCOTT William G.: *Organizational Theory*. 654.

⁵² BARNARD Chester: i. m. 116—122. p.

⁵³ PRESTHUS Robert: *The Organizational Society*. 157. p.

zett alegység kereteit áttörő nem formális kapcsolatok viszont megkönnyítik az egységek összműködését, lehetővé tehetik vagy meggyorsíthatják egy-egy ügy és probléma elintézését. Hogy egészen mindennapi példával éljünk, pl. az ilyen nem formális kapcsolatok lerövidíthetik az ügyirat útját, kedvező közbenső vagy akár végső döntést is lehetővé tesznek, megkönnyítik egy üzembrész anyagellátását stb. Természetesen mindez kialakulhat a szervezet működését tekintve negatív jelleggel is. Az informális kapcsolatok alapján érdekcsoportok, klikkek szerveződhetnek,⁵⁴ lehetővé tehetik a protekcionalizmust stb. Kifejthet pozitív és negatív hatást az informális kapcsolatokon keresztül érvényesülő, a formális hierarchiától eltérő hierarchikus rendszer is. Nincs ugyanis biztosíték arra a szervezeten belül, hogy a hivatalosan kialakított hierarchia egyes fokozatait betöltő emberek vezetői képessége vagy az adott területen fontos szaktudása tényleg nagyobb, mint a hierarchia alsóbb fokain helyet foglaló beosztottjaiké. A szaktudás és az adminisztratív pozíció sokszor nem csupán elválik egymástól, de esetleg más tekintélyrendszert is kialakíthat. Ha ez az elválás tényleg adott, akkor létrejöhet a szervezeten belül bizonyos informális vezetés is — amely az informális kapcsolatok hálózatán keresztül érvényesülhet — és amely a szervezet és az ügy jellegétől függően változó keretek között alakíthatja a szervezetnek mint egésznek tevékenységét is. De kiépülhet ilyen informális hierarchia nem csupán a szaktudásra alapozva, hanem más előnyös emberi tulajdonságok, pl. tapasztalat, technikai jártasság, az emberekkel való ügyes bánásmód stb. köré csoportosulva is. Sokszor pedig a szervezeten belüli „hatalom” megszervezéséért vagy megtartásáért folyó küzdelem csatornáját alkotják az informális kapcsolatok és csoportosulások.

Az informális kapcsolatok léte és rendszere igen fontos szerepet tölt be a szervezet *kommunikációs* folyamatában is. A szervezeten belül a kommunikáció (bizonyos információk, utasítások stb. szóban, írásban, meghatározott szimbólumok stb. útján való átadása a szervezet egyik tagjától a másikig), ha a szervezet tevékenységével kapcsolatos, *ideálisan* a hierarchián mint csatornán, vagy más hivatalosan kialakított információs csatornán keresztül történik (értekezletek, hivatalos tájékoztatók — írásban, szóban). A szervezeti tevékenységre vonatkozó szűkebb információkon túl a hivatalos csatornákon keresztül futnak bizonyos, az osztályrendszerre vonatkozó legkülönbözőbb jellegű információk is. (A szocialista társadalmakban különösen nagy szerepük van az ilyen kommunikációban a szervezetben jelenlevő, sőt annak struktúrájába beépített, de más szervezetet képviselő formális struktúráknak, mint a pártszervezet, szakszervezet stb.) Világos azonban, hogy a hivatalos csatornák mellett a szervezetben meglévő nem formális kapcsolatok, ezekből összetevődő csoportok is

⁵⁴ Selznick szerint a szervezeti vezetés számára alapvető jelentőségű a belső érdekcsoportok kezelése, hiszen ezek nagy, és a hivatalos tekintély által nem mindig ellenőrizhető energiaforrást jelentenek, s meg kell találni a módját annak, hogyan kösse ezeket a csoportérdekeket kifejező nem formális egységeket a szervezet általános céljaihoz és aspirációihoz. SELZNICK Philip: i. m. 94. p.)

kommunikációra adnak lehetőséget. Az ilyen fajta, „nem formális” kommunikáció már eleve befolyásolja a hivatalos csatornákon futó információkat is, másrészt saját információit is szállítja, akár a szervezeten belülről, akár kívülről indulnak is el, sokszor csoportvéleményeket adva tovább.⁵⁵ Az informális kommunikációs csatornák szerepét a szervezetben semmiesetre sem becsülhetjük le. Akár a meglevő nem formális hierarchiához, akár kiscsoportokhoz kapcsolódnak, akár pusztán ad hoc kapcsolatokon alapulnak,⁵⁶ mindenképpen tükröződik a szervezet ténylegesen kialakult, a formális mellett is jelentős, társadalmi struktúrára.

4. A szervezettel foglalkozó szociológiai kutatások ma jórészt a döntési folyamat problémáinak feltárására irányulnak. Annyi bizonyos, hogy mindez, amit eddig a szervezetről mint társadalmi alakulatról elmondottunk, mindazok a sajátosságok, amelyeket megkíséreltünk feltárni, kifejezésre jutnak a szervezet döntésében, amelyek a szervezet tevékenységének igen lényeges elemét jelentik. A szervezetet — elsősorban természetesen a politikai szervezetet, de ha eltekintünk a keretei között végbemenő konkrét termelői munkától, a „fizikai” munkafolyamattól, akkor a gazdasági sőt üzemi szervezetet is — különböző szintű döntések meghozatalára szolgáló, illetőleg a döntéseket végrehajtó (s ezzel újabb alacsonyabb szintű döntéseket eredményező) gépezetnek is felfoghatjuk, és ebben az esetben a vizsgálatok többé kevésbé indokoltan csoportosulnak a döntési folyamat köré.

E vizsgálatok eddig három fő kérdést hoztak felszínre: a) mennyire racionális a döntés, illetőleg milyen módon biztosítható a döntés racionalitása; b) a döntések milyen fajtáit különböztethetjük meg; c) kik vesznek részt a döntés folyamatában.

A szervezetnek mint abszolút racionálisan működő egységnek a felfogásával természetesen a döntés teljes racionalitásának elfogadása is együttjárt. De a racionális modellel szemben fokozatosan kialakult szkepsis sem jelentette egyúttal a döntési folyamat teljesen racionális jellegéről való lemondást. Chester Barnard, aki már teljesebben vizsgálta — a formális struktúrán túlmenően is — a szervezet problémáit, még mindig a racionális megfontolást látta a döntési folyamat jellemzőjének, jóllehet már megjegyezte, hogy nem tudatos, automatikus, reszponzív jellegű aktusokat is találunk a szervezet

⁵⁵ Az üzemi szervezet információs rendszerével kapcsolatos empirikus kutatásokról számol be HEGEDŰS András — MÁRKUS Mária: *Ember, munka, közösség*, 114. és köv. p.

⁵⁶ A szervezetben található nem formális kommunikáció csatornát Keith DAVIS négy alaptípusra osztotta. 1. *Egyszálú láncot* alkot az a típus, amelyben a személyek hosszú sora mindig egy másiktól tudja meg az információt és egy továbbinak adja át. A. mondja B-nek, B. C-nek, C. D-nek stb. 2. A „*pletyka*” lánc: A. adja át az információt mindenki másnak. 3. *Valószínűségi lánc*: A valószínűség törvénye szerint adja az információt F-nek és D-nek stb., akik ugyanígy tovább. 4. *Ösomós lánc*: A kiválasztott személyeknek mondja el az információt, akik szintén kiválasztottnak adják át. Vö. DAVIS Keith: *Management Communication and the Grapevine*. — Harvard Business Review. Vol. 31. no. 5. 1953. 43—49. p.

döntési működésében.⁵⁷ A racionális folyamat keretébe illesztette be azt a felfogását is, hogy a döntésnek vannak a helyzettel, a környezettel, a lehetőségekkel megalkuvó „opportunos” elemei is, amelyek a cél elérésének eszközeit, feltételeit érintik.⁵⁸ Ezek az elemek ugyanis a racionális megfontolás során kerülnek be a döntés folyamatába. A döntési folyamat alapvetően racionális jellegének *lehetőségét* ideálisan biztosítja az a pusztá tény, hogy szervezeti keretben, több ember együttműködése folytán, olyan tényezők közepette megy végbe, amelyek elősegítik a racionalitás érvényesülését. Ha nem is jelenti Herbert A. Simon megállapítása — amely szerint a döntést alkotó rendszer „az egyének részvételét determináló motívumoktól jórészt elvonatkoztatott rendszer”⁵⁹ — az egyéni motívumok ilyen „jórészbeni” kiküszöbölésével egyúttal a racionalitás elérését is, illetőleg ha az egyéni motívumok, érvényesülésük esetén (mert hiszen teljesen, mint láttuk, nem küszöbölhetők ki), nem is hatnak feltétlenül a racionalitással szemben, a racionális döntésre való lehetőség a szervezetekben ténylegesen adott.

A szervezeti döntés folyamatának több kutatója megegyezik abban, hogy a döntés lényegében a következmények értékelésére utal,⁶⁰ illetőleg — ami lényegében ugyanezt jelenti — valamilyen cél érdekében, jövőbeni emberi magatartások befolyásolására irányul.⁶¹ Ebből a szempontból kiindulva tehát a döntés racionalitása a következményeknek a cél szempontjából való felbecsülésével, illetőleg előrelátásával függ össze. Könnyen megkérdőjelezhető tehát, hiszen a jövőbeni magatartás, a döntés következményei nem jósolhatók meg a bizonyosság magas fokán és a határozat olyan „etikai elemeket is tartalmazhat, amelyek helyessége, vagy helytelensége nem vethető alá tudományos vizsgálatnak”.⁶² Messzire vezetne az „etikai”, helyesebben értékelő elemek racionális vagy irracionális voltának, tudományos módon való igazolhatóságának elemzése. Annyit azonban megállapíthatunk, hogy az értékek is létrejöhetnek racionális gondolkodási folyamat, sőt tudományos vizsgálatok eredményeként, így azok *önmagukban* vizsgálhatók és ellenőrizhetők tudományos eszközökkel is. Kevéssé kerülhet azonban sor helyességük ellenőrzésére a szervezeti döntési folyamatban, így a döntés következményeiben, illetőleg azok felbecsülésében játszott bizonytalansági szerepük jórészt megmarad. A kérdést bonyolítja azután az, hogy az értékelemek sokszor a döntés számára előírt szabályban (jogszabályban), vagy felsőbb szervektől, illetőleg a hierarchia magasabb fokán levő személyektől származó (sokszor politikai természetű)

⁵⁷ BARNARD Chester: i. m. 185—186. p.

⁵⁸ u. o. 211. p.

⁵⁹ SIMON Herbert A.: *On the Concept of Organizational Goal.* — Administrative Science Quarterly, June, 1964. 14. p.

⁶⁰ GORE William J.: *Administrative Decision-making.* A Heuristic Model. New York, 1964. 19. p.

⁶¹ ALBERS Henry H.: *Principles of Organization and Management.* 2. nd. Ed. New York—London—Sydney, 1965. 285. p.

⁶² Uo. 287. p.

döntés formájában, az adott individuális döntés számára tehát racionális elemként jelentkeznek. A következmények becslése (ha nem is pontos ismerete) mégis lehetőséget ad a társadalmi gyakorlat tanulmányozására, egyes múltbeli döntések következményeinek felmérése, kísérleti döntések stb. útján. Egyedi esetekben történő (pl. jogalkalmazói) döntés következményeinek becslése is csak ilyen általánossággal, statisztikai valószínűséggel megállapított általános kép alapján lehetséges, így az ilyen döntés, az individuális viszonyok sokrétűségére figyelemmel, gyakrabban is járhat előre nem látott következményekkel.

A döntés racionalizálása lehetőségeinek további vizsgálata sok tekintetben már meghaladja a szociológia kereteit. Legújabban a matematika eszközeivel, elsősorban a valószínűségszámítás és a játékelmélet felhasználásával kísérlik meg a döntésoptimális és racionális modelljének kialakítását.⁶³ Az ilyen modelleknek a valóságban való érvényesülését, illetőleg empirikus vizsgálatuk lehetőségét azonban többen tagadják, illetőleg legalábbis kétségbevonják a mesterseges, kísérleti feltételek között bevált modelleknek a valóságos viszonyokra való alkalmazhatóságát. Ezzel kapcsolatban talán a legfőbb érv — ami szervezet sokfajta, egyebek közt az individuumokhoz, azok sajátos viszonyaihoz tapadó tényezőire utal, hogy annyi tényező és olyan komplex módon gyakorol befolyást egy-egy döntési folyamatra, hogy azok matematikai formákba való öntése az esetetek többségében lehetetlen.⁶⁴ Ebből a szempontból igen érdekes H. Simon kísérlete, aki belátván, hogy a teljesen racionális „gazdasági” vagy „igazgatási” ember fikció csupán, az embert mint döntéshozó organizmust fogja fel, összekapcsolva a döntését befolyásoló környezettel és így próbálkozik racionális, matematikai eszközökkel is megfogható modell kialakításával. Simon kísérlete azonban még nagyon kezdeti állapotban van, s példái egyáltalán nem tükrözik a komplex szervezeti döntések folyamatát. Egyelőre célravezetőbbnek tűnnek azok a kutatási és fogalmi sémák, amelyek a döntési folyamat fő fázisait, tényezőit, az eseket tükröző és kifejező fogalmakat próbálják meghatározni és az empirikus döntési folyamat kutatására alkalmas modellt kialakítani.⁶⁵ Az ilyen kutatási modellek valóban elősegíthetik a szervezeten belüli döntési folyamat megismerését, ezzel együtt a racionális és a szubjektív tényezők, a tudatos és a véletlen elemek szerepének feltárását is.

A döntési folyamattal foglalkozó szociológiai irodalom valamilyen módon általában megkülönbözteti a döntések különböző típusait a szervezeti fel-

⁶³ Legismertebb munka ebből a szempontból: LUCE — RAIFFA: *Games and Decisions*. N. Y. 1957. Közlebről a probléma szervezeti megjelenésére: SHUBIK M.: *Studies and Theories of Decision Making*. — *Administrative Science Quarterly*. Vol 3. No. 3. 1958.

⁶⁴ LUNDBERG Craig C.: *Administrative Decisions: A scheme for Analysis*. — *The Making of Decisions*. (Ed. by V. J. Gore and J. W. Dyson) 18. p.

⁶⁵ Vö: SIMON Herbert A.: *A Behavioral Model of Rational Choice*. — *The Making of Decisions*. 111. és köv. p. — A kutatásra alkalmas séma kialakítását kísérli meg LUNDBERG fentebb idézett tanulmányában és GORE W. J. *Administrative Decision — Making: A Heuristic Model*. New York. 1964. c. könyvében.

tételeken belül is. Barnard pl. eltérést lát a személyes jellegű (valamilyen módon a döntésben résztvevő személyes viszonyait is érintő, általában nem delegálható), és az igazi szervezeti döntés (amely nem érinti a személyes viszonyokat, és általában delegálható) döntés között;⁶⁶ Selznick a rutinjellegű (technikai, mindennapi feladatok megoldása) és a kritikus (nem rutinjellegű, dinamikus, a szervezetnek az új és változó körülményekhez való adaptációját érintő) döntéseket⁶⁷ választja el egymástól; Scott ugyanezt teszi (March és Simon nyomán) a rendszert alkotó, és a rendszerben résztvevő jellegű döntésekkel,⁶⁸ Gore és Dyson pedig a programozott vagy rutinjellegű és az újító (a bizonytalanságot eredményezhető, kísérleti) döntésekkel.⁶⁹

Ha a fenti néhány példából általánosíthatunk, akkor megállapíthatjuk, hogy a döntések ilyen csoportosítása általában a napi rutinjellegű, a technikai, a másik oldalról viszont a változó helyzetből fakadó, új, esetleg tényleg bizonytalanságot eredményezhető megoldásokra irányuló, esetenként kísérleti jellegű döntéseket választja el egymástól. Kérdés azonban, hogy a döntési folyamatban kifejezésre jutó szervezeti sajátosságok szempontjából milyen mértékben van értelme ennek a megkülönböztetésnek. S ez a probléma szorosan összefügg a harmadik fő kérdésünkkel, a döntési folyamatban való részvétellel. Selznick, aki a rutinjellegű és a kritikus határozatok között tett különbséget, azzal folytatja, hogy a figyelmet az utóbbiak érdemlik meg, és így jut el a vezetés tanulmányozásáig, hiszen az a kritikus jellegű döntésekkel kapcsolatos,⁷⁰ és a továbbiakban a vezetés szerepét tényleg ebben a körben írja körül. Véleményünk szerint azonban a kétféle döntéstípust csak bizonyos általánosítással, és bizonyos korrekcióval köthetjük a szervezet vezetőihez és alsóbb szintjén dolgozó egyénekhez. Talán tényleg több, Selznick által kritikusként nevezett, a változással összefüggő és újító jellegű döntés kapcsolódik a vezetői szerepekhez (empirikus vizsgálatokat igényelne a pontos megállapítás), de a szervezeti hierarchia alsóbb pozícióit elfoglaló egyének is dönthetnek ilyen esetekben, ahogy a vezetőnek is vannak a rutinjellegű nem meghaladó döntései. A korrekció viszont abból az elválasztásból adódik, amelyet tanulmányunk első részében, a politikai szervezetekkel kapcsolatban említettünk, amikor a reális és formális döntések közti különbségtéves szükségességére mutattunk rá. A kettő megkülönböztetéséből ugyanis az következik, hogy a vezető által hozott „kritikus” jellegű döntés esetleg csak formális jellegű, a reális döntés — egyáltalán nem rutinmunkával — már a szervezet alsóbb szintjén megszületett, a vezető csupán jóváhagyta azt. Nézetünk szerint a két döntéstípus — a reális és a formális — ilyen elválasztása korrigálhatja azt a képet, amelyet a

⁶⁶ BARNARD Chester: i. m. 188. p.

⁶⁷ SELZNICK Philip i. m. 31. és köv. p.

⁶⁸ SCOTT William G.: *Organizational Theory*. 658. p.

⁶⁹ GORE W. J. and DYSON J. W. (Eds.): *The Making of Decision*. 2—3. p.

⁷⁰ SELZNICK Philip: i. m. 36. p

rutin- és kritikai, újító stb. jellegű döntések szükségesnek tűnő megkülönböztetése ad. A döntésben való részvételnek ugyanis nem csupán az az aspektusa érdekes, amelyet a folyamat egyes szakaszaiban (problémafelismerés — információszerezés — választás), illetőleg az egyes szervezeti szerepekkel kapcsolatos elvárásokban⁷¹ írhatunk le, hanem a döntést meghozó személy, személyek, illetőleg egységek⁷² sajátos viszonyai, érdekei, elvárásai, ambíciói és képességei is olyan aspektust jelentenek, amelyet nem hagyhatunk figyelmen kívül a döntési folyamat vizsgálatánál.

A fentiekben a szervezeten belüli döntési folyamat problémáinak csupán néhány fontosabbját emeltük ki. A döntési folyamattal kapcsolatos vizsgálatok ma már szinte sajátos „tudományágazatot” alkotnak a szervezet szociológiai kutatásában, amelynek mai helyzetét az adott keretek közt kimerítőbben aligha tárgyalhatjuk. Mindössze egy, a szervezetekkel foglalkozó szociológiai irodalomban szinte egyáltalán nem tárgyalt problémát kell még érintenünk, és ez a jogszabály helye és szerepe a döntés folyamatában. A kérdés elhanyagolása érthetetlennek tűnik, hiszen csaknem minden szervezet jogszabályi alapon működik,⁷³ a szervezetek egy tekintélyes csoportja pedig, azaz állami szervezetek döntéseik során túlnyomórészt konkrét esetekre jogszabályokat alkalmaznak. Természetesen nincs is hely a jogalkalmazás bonyolult és sokrétű problematikájának tárgyalására, s nem is feladatunk az adott témakörben, mindenestre legalább jelezni kell a jogszabályi elem helyét és funkcióját a szervezeti döntésekben. Ennyi közvetlenül is hozzátartozik a szervezetek szociológiai megközelítéséhez.

Thomas A. Cowan, aki megkísérelte a döntéselméletet alkalmazni a jog világában, a kérdést nem a fent feltett módon és leszűkítve közelítette meg, amennyiben a jogi döntés jellegzetességének a konfliktusok megoldását tekintette.⁷⁴ Nem kétséges, a jogi döntés — különösen ha csak a bírói döntést tekintjük modellnek — jórészt konfliktusok megoldására irányul, de természetesen nemcsak arra, hiszen jogszabály alapján oldanak meg szervezési-igazgatási feladatokat is, amelyekből hiányzik a konfliktus eleme. Ily módon a jogszabálynak — valamennyi jogi normán alapuló döntés esetén — azonos a funkciója, éspedig kötelező elemet visz be (bármilyen tág keretek között is)

⁷¹ LUNDBERG C. C.: i. m. 23. és köv. p.

⁷² Lundberg is azon az állásponton van, hogy nagyon sokszor a személyek bizonyos csoportja dönt az adminisztratív szervezeten belül, és ezt a csoportot nevezi döntési egységnek. A fogalom nem Lundbergtól származik, ű is hivatkozik SNYDER R. C.: A decision-making approach to the study of political phenomena c. tanulmányára (in: YOUNG R.: *Approach to the Study of Politics*. Evanston. 1958.)

⁷³ A jogszociológiai irodalomban esetenként viszont túlértékelik a magánjellegű szervezetek belső, formális szabályait, amennyiben jogszabályként értékelik őket. Erre alapszik Evan különbségtévése a köz- és a magánjogrendszerek között. Vö EVAN W. M.: *Public and Private Legal System*. — Law and Sociology. Ed. By W. M. Evan. Glencoe, 1962. 167. és köv.

⁷⁴ COWEN Thomas A. *Decision Theory in Law, Science and Technology*. — Rutgers Law Review. 1962—63. 499. p.

a döntés folyamatába, más oldalról megközelítve: csökkenti a lehetséges alternatívák számát. Hogy ez a csökkentés milyen mérvű, az a közvetettségnek attól a már említett fokától függ, amennyire a döntés az eseti, individuális viszonyokat érinti. Tipikusan tehát egy jogszabályon alapuló igazgatási-szervezési jellegű döntés esetében — ahol a jogszabály csupán tág kereteket állapít meg — a döntésben résztvevők elvileg az alternatívák nagyobb számával állanak szemközt, mint pl. egy büntetőügyében ítélkező bíró, akinek döntése már jóval kevesebb alternatíva között választ.

A jogszabály ilyen módon a döntés jelentős, bizonyos szervezeteknél igen jelentős eleme, amely hozzájárul a döntési folyamat racionális jellegéhez (jóllehet nem minden esetben biztosítja) azáltal, hogy generalizálva állapít meg e folyamatban résztvevők számára bizonyos körülményeket, és ezáltal mentesíti őket a sok szubjektív elemet tartalmazható értékelés egy részétől. Csak megjegyezzük, hogy ez a körülmény nem minden esetben csökkenti a döntés mentális nehézségeit, esetenként éppen a jogszabályhoz való alkalmazkodás szükségessége jelent mentális terhet a döntésben résztvevők számára.

Befejezésül: a tanulmányban vázolt fogalmak, a szervezet társadalmi alakulat jellegének sajátosságait vázoló megállapítások, amelyek fogalmi keretet kívánnak adni a szervezet jelenségeinek tanulmányozása számára, részben elméleti, részben empirikus munkavizsgálatokon alapulnak. Az elmélet útján, empirikusan elért megállapítások jórésze a polgári szociológiában jelent meg először. A marxista szociológia elvi alapjain, a marxista szociológia fogalomrendszerében azonban ezek a részmegállapítások, elméleti következtetések és fogalmak is integráns részeivé válnak a szervezetek egységes marxista szociológiai képének, s így ezek a megállapítások is a szervezeti jelenségek marxista fogalomrendszerébe, fogalmi keretébe tartoznak.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Farkas Sándor

A kézirat nyomdába érkezett: 1967. I. 6. — Terjedelem: 12,50 (A/5) ív

---

67.63316 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOMJEGYZÉK

Tudományos emlékülés Széchenyi István születésének 175. évfordulója alkalmából...	189
<i>Friss István</i> : Megnyitó beszéd.	189
<i>Spira György</i> : Széchenyi alakja és a történettudomány	193
<i>Mátyás Antal</i> : Adalékok Széchenyi közgazdasági nézeteinek marxista értékeléséhez.	201
<i>Csizmadia Andor</i> : Széchenyi István törekvései a feudális jogrend átalakítására.	209
<i>Halász József</i> : A helyi igazgatásban való részvétel, mint az állampolgári jogok előmozdításának eszköze. (Az ENSZ 1966 júniusában Budapesten rendezett szemináriumáról.)	221
A magyar munkajog tudományának jelenlegi helyzetéről és feladataikról. (Az MTA Állam- és Jogtudományi Bizottságának kibővített vitaülése, 1966. november 10.) A referátum szerzője: <i>Wellner Andor</i>	233
<i>Szelényi Iván</i> : A VI. Szociológiai Világkongresszus és a szociológiai kutatások helyzete.	265
<i>Hegedüs András</i> : Szociológia az európai szocialista országokban. — Két cseh-szlovák szociológiai konferencia tanulságai.	283
<i>Kulcsár Kálmán</i> : A szervezet mint társadalmi alakulat.	297

Megjelent: 1967 III. 31.